Бо війна — війною...

Через перевал

Р. ІВАНИЧУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Роман

ІВАНИЧУК

Бо війна — війною...

Через перевал

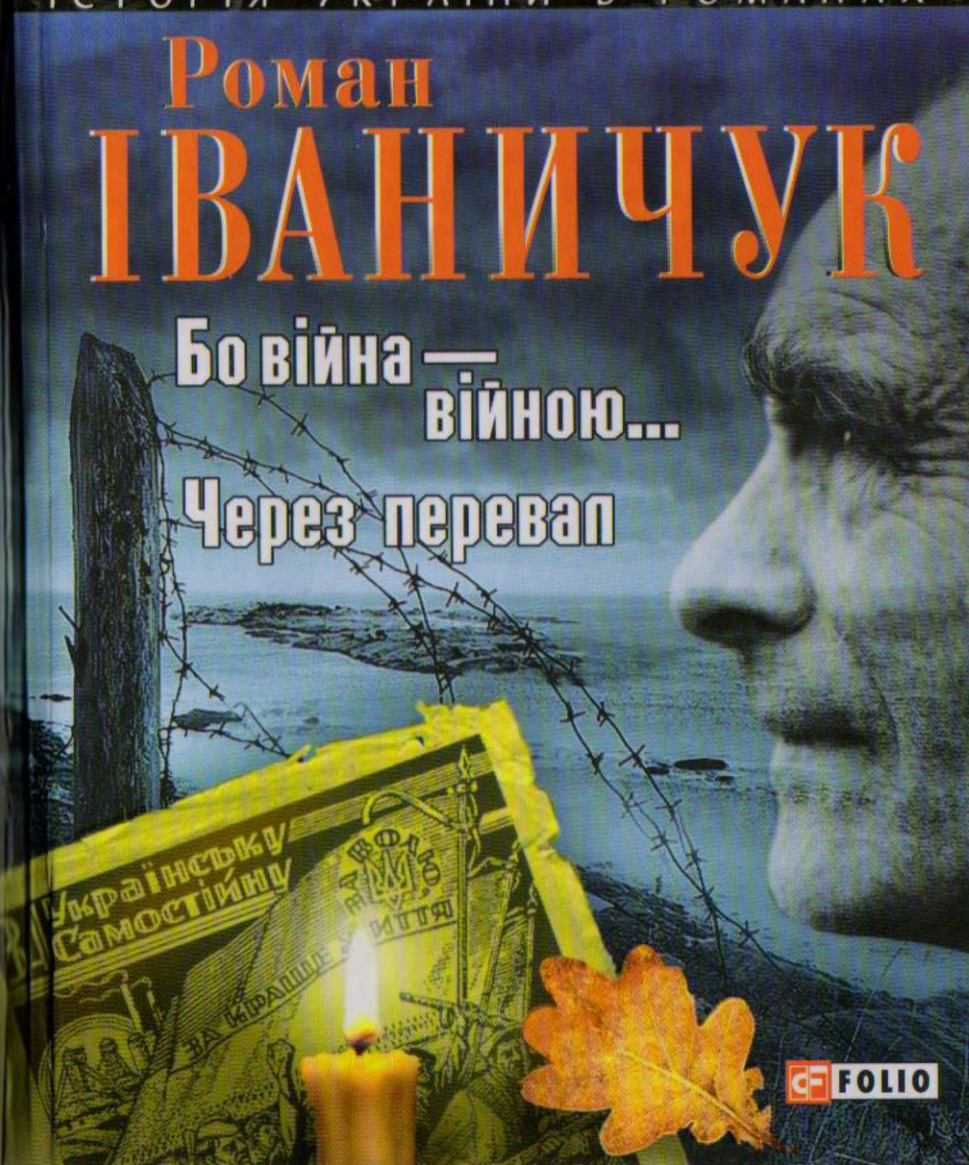

FOLIO

Роман
ІВАНИЧУК

Бо війна — війною...

Через перевал

Романи

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2008

ББК 84.4 УКР6
І-19

Серія «Історія України в романах»
заснована у 2006 році

Художник-ілюстратор
С. В. Кривенченко

Художник-оформлювач
Л. Д. Киркач-Осіпова

Іваничук Р. І.

І-19 Бо війна — війною...; Через перевал: Романи / Худож.-ілюстратор С. В. Кривенченко; Худож.-оформлювач Л. Д. Киркач-Осіпова. — Харків: Фоліо, 2008. — 447 с. — (Історія України в романах).

ISBN 978-966-03-4125-8.

До книги сучасного українського письменника, лауреата премії ім. А. Головка і Національної премії України ім. Т. Шевченка Романа Іваничука включено романи «Бо війна — війною...» та «Через перевал».

Роман «Бо війна — війною...» — це розповідь про складний життєвий шлях галичанина, якому довелося пройти через Першу світову війну, еміграцію, повернення на Україну і репресії 1930-х років.

«Через перевал» — химерний роман, який написаний, як зізнавався сам автор, у незвичній для нього формі. Шлях Майстра — головного персонажа роману — багато в чому нагадує шлях самого автора. Але при цьому Майстер присутній як у минулому, у часи Хмельницького та Дорошенка, так і у нинішньому часі.

ББК 84.4 УКР6

© Р. І. Іваничук, 2008
© С. В. Кривенченко, ілюстрації, 2008
© Л. Д. Киркач-Осіпова, художнє оформлення, 2008
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2006

ISBN 978-966-03-4125-8

Бо війна — війною...

Роман

Одчиняйте двері —
Наречена йде!..
Одчинились двері —
Всі шляхи в крові!

Павло Тичина

Бо війна — війною, вісьта-вйо!
В тім є Божа сила, гатьта-вйо!
Як не заб'є тебе гостра куля,
То копитом, замість кулі, вб'є кобила...

Левко Лепкий

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Вертоліт стрімко піднявся в біле небо, описав над нами коло й ліг на курс понад сталево-мертвою гладінню озера Ямба-то, що великим овалом простяглося від нас на захід, зливаючись на обрії з бараницею жухлих шелюгів. Швидко віддалявся, зменшуючись до розмірів куріпки, кулика, комахи, цяточки, а коли й цяточка зникла, я відчув, як починає добиратися до мене почуття осамотненості й жалюгідного каяття: навіщо мені, навченому й провченому, здалася ця романтика? Може, їм — моїм супутникам, що ось там вовтузяться над берегом озера, розпаковуючи намети, спальні мішки й продукти, такий допінг потрібен — стан відчуження від метушного світу; мені ж бо мого колишнього вимушеного й довготривалого перебування поза його межами мало б вистачити на все життя. Та ба... Колись я ридав чорними сльозами, як мене, ні в чому не повинного підлітка, приреченого на багатолітнє табірне поневіряння, вивозив із Галичини до Воркути арештантський ешелон, а нині розчулююся, зустрічаючись із неозорими просторами тундри, яку в ті гіркі роки, ненавидячи й проклинаючи щоденно, підсвідомо й несподівано для себе щиро полюбив. Парадокс!

Та моє каяття тривало тільки мить. Цяточка вертольота проколола помаранчеву завісу неба над серпиком сонця, що вже починало ховатися за обрій, полишаючи на часинку дикій тундрі білу ніч, я розглянувся довкола, і мене почав огортати тихий спокій, що напливав із незайманого безлюддя, де тундра на своєму шляху зустрілася з рештками тайги.

І я ніби вперше побачив: у лютому двобої зчепилися стихії мертвоти й життя: тундра погнула, поламала острівці лісу, вчепилася до коріння вічною мерзлотою, покрутила вітрами гілля, поколола морозами стовбури, та все ж... Учепившись чепірначчям одне за одного, віддавши для життя енергію своєї краси і зросту, покручені, згорблені, зав'ялі, та невпокорені стоять деревця. Стоять! Чи ж то не так само вижив і я серед мерзлоти людського сумління, витративши на виживання час і сили, призначені для творення?.. Цур, не треба! Не треба, а воно, минуле, постає переді мною і не відступає...

Знав я, що так буде, ще на початку нашої подорожі, коли Федір познайомив мене з воркутинським домоуправом Степаном Пеньковим, якого взяв із собою за «інтенданта». Казав же я йому: не бери чужих людей. Та він і подумати не міг, що Пенькова я давно знаю...

Але годі. Я ж не для гірких спогадів сюди приїхав — для відпочинку. Не до ворогів — до друзів. До друзів? І Пеньков, що стоїть он збоку з транзистором у руках, теж уже друг? А чому б і ні — колись був «кумом». Він мене, мабуть, не впізнав, а я його — відразу. Що ж, нас було багато в оперуповноваженого ОЛП[1] Сорок другої шахти лейтенанта Пенькова... Як він втерся, колишній опер—«кум», а нинішній домоуправ, до Федора? Певне, продуктами допоміг... І буде поряд зі мною цілих десять днів нашого відпочинку. Щоб я весь час пам'ятав, де і ким був тридцять років тому, щоб не барвистий килим бачив у тундрі, а її мерзлоту, щоб не милувався кожухом решток тайгового лісу, а вишукував серед нього знищені холодом покручі.

Та Бог з ним. Припустимо, я його не впізнав...

Я ж таки приїхав до друзів. Кожного року, відколи вийшов на пенсію, приїжджаю до них порибалити. Старший у нинішній виправі на озеро Ямба-то — Федір Янченко, головний інженер воркутинського Управління автотранспортним господарством, у якого я, Євген Шинкарук, працював колись начальником відділу постачання. Свого часу Янченко водив трактори з пальним і продуктами на

[1] Окремий табірний пункт (отдельный лагерный пункт).

далекі бурові — з'їздив усю Великоземельську тундру, тому знає і її, і людей. Йому легко було домовитися з геологами, що бурять нафту біля Воркути, про вертоліт.

Я протестував проти цієї витівки: то ж незаконно. «А начальство у заповідниках полює законно?» — відмахнувся Федір. Та й справді, чим, як не вертольотом, ми змогли б дістатися на озеро Ямба-то — маленьке кружальце на карті глибокого Заполяр'я, — що сховалося у лісотундрі в двадцяти кілометрах за річкою Великою Роговою.

Повнотілий і навдивовижу рухливий Федір робить із березових жердок для бівуаку каркас, якого обтягне поліетиленовою плівкою; це буде наше бунгало — склад з продуктами і їдальня. Що то за слово — «бунгало», не знаю, але воно добре пасує для нашої обстановки. Федорові допомагає Віктор Горбов. Я його пам'ятаю з тих часів: він був вільнонайманим лікарем у нашому ОЛП, а тепер працює у воркутинській міській лікарні травматологом. Намет розкладає Юра Ніструл, головний механік нашого управління.

Мені треба йти до них і ні про що, крім майбутньої риболовлі, не думати. Янченко ось уже помахує мені рукою.

Я ще раз глянув у той бік, де зникла цяточка вертольота, і неясна тривога схолодила груди: а що коли не прилетять за нами? Це-бо справжнє хлоп'яцтво — приватно брати вертоліт і не зафіксувати в офіційній установі своїх координат. То ж яке відлюддя: ніхто, на випадок чого, звідси ніколи не вибереться.

Що за думки знову лізуть до голови? А все ж — така далечінь, ніхто не почує... ніхто не почує... І за тих кілька хвилин, протягом яких я вертаюся до товариства, зринає в пам'яті раптовим хоралом пісня, що співалася колись у моїй душі багато літ і не давала знидіти, впасти, загинути: та пісня весь час була зі мною і вселяла віру, що мене почують, знайдуть, повернуть... і врешті я таки діждався, мене почули — до мене їде на побачення мій молодший брат, долинає за дріт перестук коліс, це їде він, я вчора отримав телеграму. Мені вже можна зазирнути хоч краєм ока у вільний світ: найбільшого злочинця розстріляно, останньою кров'ю в нашому таборі змито його слід на землі — і я

зазираю, йдучи в колоні каторжників із шахти, сторожко розглядаюся по боках; до мене має приїхати мій брат, якого я полишив дома ще дитиною, може, він уже й приїхав, може, десь там стоїть серед людей на обочині розбейканої вулиці, але як його впізнати — минуло ж десять літ; супроводжують колону червонопогонні конвоїри з автоматами на грудях, вони ще покрикують «крок ліворуч, крок праворуч — стріляю без попередження», та я вже знаю, що це від завченості, їм відомо, що незабаром багатьох з нас випустять, нам буде повернено волю й честь, тільки сліз і марно втрачених років ніхто вже не поверне; собаки без угаву гавкають, проте вже не вишкірюють зубів, ніби і їм стало відомо, що їхній всесильний патрон скараний ганебною смертю: я вдивляюся в кожне обличчя, і врешті вдаряються у мої вуха слова з пісні, яка мені водно співалась: «Чуєш, брате мій!», я повертаю голову і впізнаю...

Стихла враз пісня, зім'яв її голос Янченка:

— Чого зажурився, старий панікере? Злякався, певне, що не прилетить вертоліт за нами! Вгадав? Я ж тебе добре знаю... Але ти не падай духом, замешкаємо тут, як той скитальник Михайло.

— То твої баєчки, — відказав я.

— Баєчки! Я ж бачив його. Чого доброго, за цих десять днів він зачує нас і прийде по сіль.

— Та хто ж він такий — той скитальник Михайло? І як це може бути: все життя тут, на безлюдді?

Серпик сонця сховався за горизонт, уже була пізня година вечора, та ми про спочинок не думали, можна буде відлежатися й удень, не велика різниця: за якусь годинудві сонце знову спливе над обрієм і буде ліниво стояти над ним, мляво просвічуючись крізь імлу каштановою, ніби з кінської шерсті збитою кулею.

Неподалік на кургані застигли бурими купинами яструби; тихо, мов примара, пролетіла над нашим табором полярна сова, комарі обліпили повстю намети і плівку на бунгалі й люто пищать навколо нас, вимазаних «детою», не можучи доступитися до своїх жертв; півкають у кущах карликової берізки лемінги; над самою водою довкола наметів прослалася левада, вкрита морошкою, незабудками

та іван-чаєм, а з недалеких торфовиськ тягне п'янким запахом багна.

Я назбирав сухого гіллячча й почав розкладати вогнище. Ватра, куховарство — то моя робота. Розподіл продуктів, і насамперед горілки, — теж. Ніхто, навіть Юра Ніструл, з яким я завжди на виїздах живу в одному наметі, не отримає від мене більше ста грамів трунку на добу. Мою вдачу знають ще відтоді, коли я працював в управлінні завідуючим складом: ніхто ніколи біля мене не попасся, не попасався і я, мене обзивали німцем, австріяком, панікером, який не краде і не дає вкрасти не тому, що чесний, а що боїться потрапити ще раз за дріт; я на те не зважав і навіть недоброзичливців примушував рахуватися зі своїми засадами.

Ощадливо підкладаю під казанок вільхові та березові патики, готую на вечерю куліш. Полум'я освічує обличчя моїх друзів, я поглядаю на них, і мені затишно й добре від того, що вони біля мене.

Федорові, бачу, хочеться розмовляти. Розповідає він цікаво й дотепно, має про що. Так склалася в нього доля, що провів півжиття у мандрах, працював навіть на Печоршахтбуді, де робочий контингент складався переважно з колишніх карних злочинців, тож годі було вимагати від нього бозна-якої делікатності; мене ще до знайомства з ним попереджували про його нетерпимість, грубість, та на сьогодні я встиг переконатися, що грубим він буває тільки до нероб, хамів та підлабузників.

Отже, я відчуваю, як йому свербить язик, він уже потріскує пальцями, щоб привернути нашу увагу, та десь позаду, за моєю спиною, хрипить транзистор — це Степан Пеньков накручує його то на одну, то на другу хвилю; чомусь він бокує, хоч я не дав навіть краєм ока зрозуміти, що впізнав його — табірного «кума», як називали арештанти оперуповноважених. А може, і він упізнав мене?.. Транзистор посвистує, півкає, врешті вихоплюється з нього німецька маршова пісенька з одноманітним рефреном, «айн, цвай, драй». Федір нахмарює чоло, дивиться на мене невдоволено, ніби це я заважаю йому розпочати розмову, й мовить єхидно:

— Переклади, Женю, ти ж у нас поліглот, що воно означає — оте «айн, цвай, драй».

— Раз, два, три, — відказую я простодушно, і тут здіймається гомеричний регіт.

Федір вигукує, хапаючись за живіт:

— Спасибі, Женю, що просвітив, повік не забуду!

Я розумію свій промах, та мені втішно, що зміг подарувати друзям крихту доброго настрою коштом власної наївності. Найщиріше сміється Віктор; він теж, як і я, має своє вразливе місце, тому й радий нагоді посміятися з мене: у Віктора дві «праві» руки, обома може писати, а тому не знає ніколи «вліво — вправо». Федір розповідає про нього свою видумку: буцімто Горбов якось попришивав травмованому пацієнтові руки й ноги не туди, куди треба, і вийшов з того знаменитий конфуз.

Юра Ніструл ніколи ні з кого не піджартовує, він мовчазний і рідко коли сміється. Доля йому судилася така, що тяжко й пояснити, звідки в нього доброта й інтелігентність. Мати його, румунка з Чернівців, у 1940 році переходила разом з чоловіком радянсько-румунський кордон; чоловіка прикордонники вбили, її ж схопили, а після суду вона була заслана у Воркуту. Коли відбула строк, поселилася в землянці, яку викопала у стрімкому березі над річкою Воркутою, з кимось там зустрічалася й народила Юру. Незабаром померла, а Юра виховався у дитбудинку... Юра не любить, коли з нього піджартовують: певне, хлебнув по гульку насмішок у дитбудинку і йому того вистачає на все життя. Я тільки відчуваю, як від нього випромінюється на друзів і на мене доброта, а часом уночі, коли перед світанком у наметі діймає холод, він тихо й дбайливо поправляє на мені ковдру.

Степан Пеньков сідає врешті за ватру, не перестаючи накручувати транзистора. Робить це нервово й бездумно, поглядаючи при тому весь час на мене. Впізнає? Мабуть, ні... А я дивлюсь на його пальці, які покручують регулятор транзистора, і пригадую, як вони дрібно стукотіли під час останньої розмови зі мною у таборі — дрібно, погрозливо і, зрештою, безсило.

Смачно запах куліш, у казанку густо забулькотіло, Федір нетерпляче змахнув у мій бік рукою, і я почав

накладати в миски страви й розливати у склянки добову норму трунку.

— Тепер слухай, Женю, — сказав Янченко, витерши долонею уста. — Слухай про скитальника Михайла, і те, що буду розповідати, уявляй собі так, ніби ти сам усе те бачив. Тоді повіриш.

На Михайлівські озера, до яких належить і Ямба-то, що в перекладі означає Продовгувате, Федір наїжджав з геологами досить часто ще до того, як ми з ним заприятелювали. Отож тепер він розповідав нам про випадок, який трапився з ним у цих краях до знайомства з нами. Ми слухали його оповідку, затамувавши подих, й, напевно, були схожі на дітей, котрим під ніч розказують казку про нечисту силу. Крім Пенькова, який чомусь пильно вивчав табло на транзисторі.

— Це було на початку літа, коли в тундру прилітають з півдня зграї гусей і лебедів, а пастухи переганяють на північ голодних і облізлих оленів, де більше ягелю й менше мошки. Я з двома геологами виїхав на Ямба-то порибалити. Зовсім недалеко звідси, он за тим затоном, ми позакидали вудки й терпляче чекали, поки клюне. Я поспитав геологів: може, знають, чому озера за Великою Роговою називають Михайлівськими. Вони розповіли мені легенду про таємничого Михайла, який бурлакував тут після війни, а може, бурлакує й досі, навіть показали заглибину, де була колись його землянка. Нібито випустили чоловіка з воркутинського табору на волю, та він не захотів уже повертатися до людей. Я вірив і не вірив, бо як тут можна жити, коли вісім місяців річно тиснуть люті морози, шаленіють пурга, буревії та урагани. Але звідки взялася назва? Я думав про відчай людини, яка рішилася на таке життя, та про її фізичну й моральну міць — і в той мент моїх роздумів побачив у шелюгах високу постать, що наче виросла з-під землі. Довговолоса, з кустратою сивою бородою людина, одягнута в оленячий кожух, ступила в наш бік кілька кроків і зупинилася, спершись на рушницю, мов на костур. Я опустив вудлище, геологи посхоплювалися з місць, людина вийшла із шелюгів і зупинилася на відстані десяти кроків.

«Сіль, — сказав дідуган. — Патрони».

У його голосі не було вимоги, погрози чи благання, чоловік повідомляв нас про те, що йому необхідно для життя.

Ми підійшли. Старець був узутий в добре зшиті чуні — певне, і одежу, і рушницю виторгував у оленярів. Але за що?

«Знаю рибні місця», — сказав чоловік, пропонуючи нам свій «товар» за сіль і патрони.

«Ти Михайло?» — спитав я.

«Михайло, — відказав старий. — Я — Михайло».

«Давно ти тут?»

«Давно».

«Скільки?»

«Не пам'ятаю».

Ми переглянулися. Михайло насторожився і відступив крок назад. Я запропонував йому сіль, мило, сірники й патрони, але за умови, що ми самі все те віднесемо до його житла.

«Навести хочете?»

«Ні».

Старий кивнув головою, сказав нам іти обіч — так, щоб ніхто не залишався позаду, і ми пішли в глиб тундри. Дійшли до сторожки, вкопаної у землю. Над ямою, вистеленою оленячими шкурами, зводився міцно складений зруб із похилим дахом теж із полін ялиці; вікно без шибок виходило на південь; рама, тесана сокирою, потріскалася від дощів, снігу й вітру; під стіною — нари; посередині сторожки — вільховий пень замість стола; у куті — риболовні снасті й сокира.

Скитальник був чистий, борода й волосся розчесані, очі швидко бігали під навислими бровами; спершись спиною до стіни, він стояв із зігнутими в ліктях руками, ніби готувався відбити напад. Хлопці виклали на долівку припаси.

«Рибне місце покажеш?»

«Ходім».

По дорозі я запитав, чи він не боїться, що його знайдуть і примусять вернутися до людей.

«Я нікому не потрібний, і ніхто — мені. У мене кілька землянок, тут я зустрічаюся з оленярами».

«Хто ж ти?»

«Михайло».

«А колись ким був?»

«Полярником. До стужі звиклий».

«Чому ти тут?»

«Утік колись із Соловків. Спіймали і заслали у Воркуту. Там відбув другий строк, а після війни випустили».

Федір ще довго розповідав про свою зустріч із скитальником Михайлом, та я уже його не слухав. Неймовірна здогадка закралася мені в мозок, я пробував позбутися її — цілком, здавалось би, абсурдної, та вона вперто гніздилася, розбухала: а що коли то був мій стрийко Михайло Шинкарук, якого я ніколи не бачив, але багато знав про нього з розповідей мого батька... Полярник. Утік із Соловків. І — Михайло!..

Колись у бараку в зоні Сорок другої шахти розбудив мене вночі сусід по нарах, якого недавно перевели у Воркуту з Печори, й признався, що він мій земляк із Пилипівки, знав мого батька, а із стрийком Михайлом служив в Українських січових стрільцях. Цей сусід, колишній священик Григорій Шепетюк, у 1946 році відмовився прийняти православ'я; а що мав іще старі гріхи, то протинявся близько десятка літ по таборах стоїчним греко-католиком. Отож він в одному з таборів дізнався від колишніх соловецьких в'язнів, що серед них на Соловках було двоє коломиян: поет Андрій Бабюк, який після оголошення йому другого строку збожеволів і наклав на себе руки, і Михайло Шинкарук — той якимось чудом утік з острова й, напевно, загинув у холодних водах Білого моря.

Невже Федір говорить про мого стрийка?.. Та ні, це неможливе: стільки літ!

Та немов для того, щоб підтвердити мою здогадку, перед очима постали дві фотографії з батькового альбому. На одній — юнак у стрілецькій уніформі із завзятим гострим поглядом, а на другій — поважний чоловік із засмаглим обличчям, учасник полярної експедиції на Землю Франца-Йосифа 1931 року. На обох фотографіях — Михайло Шинкарук. Так то ж він!..

— Що з тобою? — запитав Федір, помітивши, видно, моє збентеження.

— Нічого... — відказав я упалим голосом і тут же спохопився: — А ти бачив його потім — скитальника Михайла?

— Дивіться, повірив Хома невірний! — засміявся Янченко. — Ти б виділив мені за це персональну порцію!.. Бачив ще один раз. Над Великою Роговою. Михайло до нас не підходив. Коли ми його покликали, він тут же зник, як мара.

— Ви не можете про щось інше розмовляти? — перебив розповідь Федора Степан Пеньков і увімкнув транзистора на повну потужність.

— Вам неприємні подібні розмови? — спитав я, глянувши на Пенькова. — Чому?

— А кому вони нині потрібні? — опустив очі домоуправ. — Маємо ж хліб і до хліба... Так ні — ворушать давнє, правди дошукуються...

— Правду-матінку не треба розшукувати, — відказав Янченко, скоса зиркнувши на Пенькова. — Правда, мов біблійний Єгова, є. Навіть тоді, коли її, згвалтовану, викидають у кювет, сподіваючись, що вона до ранку витягне ноги!

Тієї ночі я не спав. Коротку білу ніч і всі подальші дні і ночі я думав про свого стрийка, про батька і про себе: зв'язував вогнива наших життів в один ланцюг випробувань двох поколінь, з яких лише другому було суджено діждатися справедливості.

Тож хочу, щоб про наші долі знали і наступні. Я адресую тобі, мій молодший брате, свою розповідь, яку скомпонував у пам'яті за час, проведений над озером Ямба-то, осмислюючи своє пережите, пригадуючи й домислюючи чуже — з батькових записок і розповідей, з наукових праць, листів і щоденників стрийка Михайла та із свідчень очевидців. А ти дітям перекажеш.

ІЗ ЗАПИСОК ІВАНА ШИНКАРУКА

Весна 1914 року. Українські великодні свята випали зразу ж після польських, і всіх студентів відпустили на два тижні додому. Я закінчую щойно перший рік учительської семінарії у Станіславі, а вже мрію про той день, коли по-

вернуся у свою Пилипівку вчителем і стану на місці пані Шубертівної, яка донедавна виплачувала щомісячно по двадцять корон на науку дітям найбіднішої у селі сім'ї — мені й братові Михайлові, що вчиться на першому курсі філософії у Львівському університеті. Мрію віддячитися їй за нас обох, бо знаю: Михайло, дужий і завзятіший від мене, піде в широкий світ, а я скромно буду вчити розуму сільських дітей і доглядатиму стару самотню вчительку до кінця її днів.

А ще мрію зустрітися у Пилипівці з коломийською гімназисткою Катрусею Шепетюк, сестрою Гриця, який вчиться у Львові на теології. Може, зважуся заговорити з нею. Вона горда і поглядає на Михайла. Що ж, він старший і мудріший, їй з ним цікавіше...

Цього року Михайло від себе і від мене подякував учительці за допомогу, бо отримав стипендію — двадцять п'ять корон, а ще з протекції відомого критика Євшана (Миколи Федюшка з Войнилова) став підробляти кольпортером у НТШ[1], крім того, харчується в академічній їдальні за половину ціни. Висилає мені гроші на утримання, і я повинен звітувати перед ним за кожен крейцар.

Сьогодні чекатиму у Станіславі на поїзд зі Львова, яким приїдуть Михайло і Гриць Шепетюк. Увечері в будинку українського «Сокола», що поряд із нашою семінарією (я про це Михайлові написав), буде читати «Мойсея» Іван Франко. Важко повірити, що побачу його зблизька... Потім поїдемо до Коломиї, а далі пішки — у Пилипівку. О, якби здійснилось те, про що ми домовлялися на зимових вакаціях — піти страсного тижня у гори!

Та, напевно, ця затія не вдасться: дома чорна біда, тато спрацьований, знищений роботами, мама схибнулася розумом на релігійному тлі — пропадає у церкві й на плебанії, миє там підлоги, без упину молиться, батькові ж дорікає, що не послав мене вчитися на священика.

А ще непевно стало у світі, то, може, й не варто вештатися горами. Кажуть, поліція після віденського та львівського процесів полює усюди за російськими шпигунами.

[1] Наукове товариство імені Шевченка.

В березні відбулася карна розправа у віденському суді над Олександром Яндричем, угорським підданим, який видавав Росії військові таємниці. В «Ділі» повідомлялося, що під час ревізії у нього знайдено шпигунські звіти, писані тайнописом, план фортець у Перемишлі, порядок походу армій на випадок війни, за що отримав від російського уряду грубі гроші. Засуджений на п'ять літ в'язниці в Куфштейні.

Того ж місяця у Львові закінчився процес над Семеном Бендасюком із Товмача, який працював бібліотекарем у Народному домі. Члена москвофільської партії Бендасюка звинувачено у зв'язках із впливовими партіями в Петербурзі. Під час обшуку в нього виявлено прокламації, в яких проголошувалося, що «на просторій землі Данила має газдувати російський цар, бо народ — від Карпат до Камчатки — весь руський». Що йому Франко! Листувався з графом Бобринським, отримував від нього російські карбованці, коли ж граф, повертаючись із Праги, зупинився у Львові в готелі «Жорж», москвофіли влаштували йому гучний банкет, а потім, як дорогого гостя, возили по містах Галичини. Польські присяжні з антиукраїнських спонук виправдали Бендасюка, а граф Бобринський у листі подякував за це полякам, пообіцявши, що Росія незабаром матиме змогу віддячитися їм не лише словом, а й ділом.

У світі запахло порохом. У прикордонних районах Росії й Австрії почалася мобілізація. Галичина може стати тереном страшної війни, вона ж бо є ключем Росії до Румунії, Угорщини, Австрії та Німеччини.

В Австро-Угорщині шаленіє шпигуноманія. Мабуть, таки в гори не підемо. А втім — як вирішить Михайло. Він краще знає, що діється у світі: Львів є Львів.

Як я маю повестися, коли почнеться світова веремія? Михайло писав, що вступив у «Січ» Кирила Трильовського, бо замало ходити по селах з антипропінаційними[1] рефератами, а витанцьовувати на забавах модний танець two step[2] у той час, коли вшехполяки на чолі з Піл-

[1] Антиалкогольні.

[2] Два кроки *(англ.)*.

судським уже створили озброєний легіон «Związek strzelecki»[1], просто ганьба.

Михайло — максималіст, він піде напролом, на ризик. А я думаю про освіту. Тільки просвічений народ здатний до боротьби, тільки самоусвідомившись, можна перемогти ворога. А може, я помиляюся: коли почне литися кров — чи буде час навчати тоді народ?

Я прочитав Пруса і Винниченка, Ніцше і Толстого, Дрепера і Франка, Джека Лондона зрештою, та нічого від того в моєму житті не змінилося. На станції у Станіславі я мешкаю з трьома кандидатами учительської семінарії; бідні їдять з однієї миски, а багацький син — окремо.

Хто я? Хочу проаналізувати війну і світ своїх почуттів.

У Грушеві ми переплили чайкою Прут і через переліски, стежками навпростець, подалися до Погорільця — найвищого в околиці горба, довкола якого поприпадали шиті соломою хати, з покірною надією вдивляючись підсліпуватими віконцями у високий трираменний хрест на маківці, немов прочани у храмі в золоту чашу при виносі Святих Дарів.

Наша з Михайлом вітцівська хата стояла самотньо край села, найменша й похила, та цього разу вперше не стиснулося болем моє серце — навпаки, мене діткнуло почуття гордості від того, що з найбіднішої хати вийшли ми до світла науки, на гору, і ось стоїмо тут, на Погорільці, немов небожителі, і знаємо те, чого ніколи не будуть знати батько й мати, і в поті чола працюватимемо для того, щоб наші діти виросли за нас мудріші, а мине час — і стане мій народ освіченим і сильним, бо маємо великого Учителя, науку якого понесемо ми — Михайло, Гриць, я і сотні таких, як ми, — до найглухіших закутків, а тоді...

— А тоді сусіди будуть змушені з нами рахуватися!

Я сказав ці слова вголос і знітився, бо ж був наймолодший серед компанії, боязко позирнув на Михайла, чекаючи його нищівно-поблажливої посмішки, якою він

[1] Стрілецький союз *(пол.)*.

жорстоко витруював мою наївність і не завжди був справедливий; його вимогливість до людей межувала часто із зверхністю, але й себе він не шкодував, коли стикався з власною необізнаністю; усього на два роки старший, Михайло був для мене авторитетом, і я, рахуючись із кожною його думкою, деколи по-дітвацьки крикливо вивільнявся від нього, щоб утвердитись у самому собі.

Гриць Шепетюк, високий і вродливий, до якого вже встигло діткнутися теологічне виховання витонченістю й непроникливістю обличчя, не зреагував на мої слова. Вітер розвіював його чорне волосся, він дивився на село, посередині якого поряд із церквою стояла єдина під черепицею хата, і мовив натхненно, ніби перебував у цю мить в аудиторії на теологічному диспуті:

— Нам водно ставлять схоластичні питання, а одне з них таке: де підносився Святий Дух, коли Іван Хреститель робив рукоположення Ісусові, — над водою чи під водою, адже Христос тоді дивився у воду... А мені тепер, коли я поглядаю на своє село, хочеться відповісти: над моїм рідним подвір'ям.

Михайло скинув бровами, — вітер пустував у вихорці, що розділяв його тверде русяве волосся над випуклим чолом, туге підборіддя стягувало губи у смужку, очі мав холодні й уперті, — відказав коротко на Грицеву сентенцію:

— А на моєму чорти шабаші справляють... — Він повернув до мене голову й закінчив мою думку: — З нацією, яка має Франка, мусять рахуватися сусіди, хочуть того чи не хочуть.

— Ти розумієш, Михайле, — підхопив я, зрадівши, що брат підтримав мене, — ми у вічі бачили його, нашого Мойсея, колись своїм дітям з гордістю про це розкажемо, і, може, аж тоді дізнаємося з десятків праць майбутніх дослідників творчості Франка про те, що нині знає тільки він один.

— Прийде час! — патетично мовив Гриць.

— Не згоден з цією формулою Франка — «прийде час», — змахнув рукою Михайло. — З усім згоден, тільки не з нею. Ми не маємо права чекати і мріяти, втішати себе

вірою в прийдешнє благоденство. Самі мусимо його створити. І не тільки з допомогою зброї... У стрілецьких та сокільських товариствах політиків вистачає, охочих воювати — теж, і це добре. Та бракує нам фахових сил. У нас багато патріотів, які тужать за козацькими кунтушами та шликами, а мало, майже нема торговців, математиків, інженерів, учителів, лікарів!

— Це правда, — сказав я. — І передусім учителів. «Прусський учитель виграв битву під Садовою», — хвалився колись Бісмарк.

Ми сходили вниз із Погорільця, наближаючись до перших хат. Мовчанку перервав Гриць.

— Даремно, Михайле, зневажаєш козацькі кунтуші. Це ж наша слава, історія.

— Та хіба я проти історії? Але ж минуле не дає нам права на фудулію. Предки могли, уміли! Тож покажім, що ми можемо нині. Захоплення козаччиною відкидає нас у сімнадцяте століття, а нині — двадцяте. Ностальгія за козаччиною породжує національну неврастенію. А я готовий одягнути огидний австрійський однострій, аби для діла. А я готовий зміряти ногами всю Україну — нинішню — і описати її, визначити, де є корисні надра, оцінити ґрунти — які під хліб, які під забудову, щоб після того, як народ стане вільним, узятися не за організацію парадних фестин, а за працю для життя.

Михайло змовк, а по хвилині заговорив до мене:

— Мене, Іване, захопила географія. Наука про землю — що може бути цікавіше? Ходжу на лекції до професора-географа Степана Рудницького, прочитав недавно видану в Києві його «Коротку географію України» — і мені відкрилися очі. Яка велика Україна, а для нас вона ніби за маревом, ми знаємо тільки свою Галичину. Скільки скарбів заховано в українській землі! Хтось те все має вивчити, дослідити до кожного квадратного метра... На захід — по Перемишль, на схід — до Кубані, на південь — аж по П'ятигорськ!

— Якби на те професорова воля, — сказав я іронічно, — то на північ він посунув би кордони України до Соловків або ж за полярне коло!

Михайло зупинився, я чекав, що він зараз приструнить мене, та він пильно глянув мені у вічі, ніби я підказав йому цікаву думку.

— Та певне... — промовив нерішуче. — Рудницький переборщив, патріотизм мусить мати межі, бо поза ними він стає псевдоромантикою або шовінізмом... Соловки, полярне коло, кажеш. О, як би я хотів ступити туди хоч раз ногою!

У цей мент я пересвідчився остаточно: Михайло піде далеко. Що ж, кожному кораблеві своє плавання... А я залишусь тут, хтось повинен залишитися. Аби лише з Катрусею Шепетюк, — защеміло солодко в грудях, та раптом солод згірк від думки: Катерина піде за ним, він вартий того.

Стежка, що вела з Погорільця, роздвоїлась унизу: одна ставала вулицею і вела до критої черепицею хати сільського війта Шепетюка, друга збігала до Березівки, що обмивала село крутими кривобродами, і через кладку заводила прямо на подвір'я моєї вітцівщини. Ми попрощалися з Грицем, домовившись зустрітися на Великдень біля церкви.

Клацнула защіпка на хвіртці, сполохалися кури, із стаєнки зиркнула великим чорним оком моя Красуля й мукнула, впізнавши мене; з хати, згинаючись у низьких дверях, вийшов батько в сорочці, підперезаній крайкою поверх полотняних штанів, вусатий, з довгим волоссям, що спадало на плечі, вже зовсім сивий.

— Приїхали, слава Богу, — сказав, ховаючи назад руку, до якої нагнувся Михайло. — На Волове до дідича треба йти, стайню будувати. Я вже звів зруб, а козли поставимо разом.

— Де мама? — спитав я, зрозумівши, що в гори нам таки не стелиться дорога.

— Та де — у церкві, — буркнув тато, — або в церковного старшого брата Маланюка. Де би ся поділа... Йой, Іване, біда мені з мамою. Аби злагодитися із своїм братом за межу, відпустила йому шмат поля на Дубах, а їсти й так нема що.

— Я, тату, здав добре колоквії, — сказав Михайло, щоб утішити старого. — Іван також...

— Та добре... Вчіться, бо нема, ой, нема на чому тут говіти... А минулої неділі по Службі Божій наробила посміховиська на все село. Вийшли з церкви, а вона розказує жінкам, аби мали з чого сміятися: нібито ти, Михасю, в якогось митрополита був і вірою своєю його здивував, а ще якогось короля — мудрістю... Ци було таке? Та де... А ще казала, що в церкві є дві корони для вас обох і що священик на казанні вас упоминає, бо вам призначено нарід рятувати. Отака публіка...

Я здавив у собі сльози: як нема шаблі, то най будуть піхви, — втішають себе люди марними мріями в безпросвітті... А може, ми таки повинні порятувати народ: це уже відчай...

На подвір'я вбігла мати: «Таж казали мені, казали: сходять твої хлопці з Погорільця, біжи додому, Палагно». Вона припала, маленька й худа, як скіпка, до Михайла, щось там примовляла до нього, а він гладив її рукою по рубищі на плечі; потім підійшла до мене й шепнула: «Це я тобі наскладала, аби Михась за гроші не випоминав», — і, боязко поглядаючи на батька, всунула мені до кишені кілька монет: а очі були такі сумні...

— Ходім, Іване, з'їмо щось з дороги та й підемо з татом до Стрельбицького стайню будувати, — промовив глухо Михайло й зайшов до хати.

Ми працювали в дідича до темної ночі, а коли поставили козли, пан Стрельбицький покликав тата і подав йому ворочок муки на паску. Тато поцілував дідича в руку, і ми відвернулися від такої ганьби, а за воротами, діждавшись тата, Михайло сказав:

— Щоб я, тату, більше не бачив того, що ви панську руку цілуєте.

— А паску панську будеш їсти? — визвірився тато.

— Ми ж її заробили в дідича.

— А де бись заробив, якби не він? У такого харпака, як я?

Заграли великодні дзвони на «Христос воскрес», висипали люди з церкви на майдан, ударили біля дзвіниці моздири, затремтіло віття високих смерек, білі цяточки

стокроток зім'ялись під сотнями ніг; ми з Михайлом пробиралися крізь натовп на край майдану, де стояли, очікуючи нас, Гриць Шепетюк із Катрусею. Вона тримала брата під руку, нахиливши до його плеча кучеряву голівку, — біла, мов черемха, у білій сукні, розкішна панна. Я затамував подих і чув тільки, як гупає у грудях серце, мов ті моздири за дзвіницею, здубіли ноги; а Михайло... Йшов він сміливо, упевнено, здалеку поклонився Катрусі, і я бачив, як вона відхилилася від Грицевого плеча і подалася всім тілом уперед, мов лоза під вітром. Я штивно кивнув головою. Гриць привітався з нами за руку.

— Як ти змужнів, Михайле! — обдала Катерина палким поглядом мого брата і довго не відводила від нього очей; потім, згадавши, що Михайло підійшов не сам, позирнула привітно на мене й мовила, ніби до хлопчика: — Та й ти підріс, Іване...

Мені враз захотілося їх полишити, і я вже готовий був сказати: «Розмовляйте собі, а я піду до хлопців», та в цю мить ми помітили, як до паперті почали підходити люди; вони товпилися, напевне, священик вийшов — знову почнеться принизливе цілування рук; жінки перші протискалися й нагиналися до когось — хтось там сидів на східцях. Невже піп сидячи приймає поклони?

Ми приглядалися, та заспокоїв нас Гриць:

— Атаманюк вернувся з Куфштейна, той, що двадцять шість літ відсидів за вбивство економа у фільварку на Воловім. А це ось випустили.

Народ розступався, ставав колом, і ми побачили старого, як світ, сліпого діда з пооораним зморшками обличчям. Він сидів, спершись однією рукою на палицю, а другу, безвольну, ніби неживу, дозволяв людям підносити до уст, наче байдужою була йому людська честь або ж приймав її як заслужену: мовчав, потім відклав палицю, підвів угору руки і прохрипів загробним голосом:

— Молітесь, людіє, Страшний суд іде!

Мене зморозило дідове пророцтво, усі ж бо чекають війни, боячись і сподіваючись на неї, а хто у ній нас поведе, коли нині народ віддає шану дідичеві й опришкові, тільки хліборобавець не заслужив на таку повагу. Хто?

— Боже, який темний народ! — зітхнув Гриць Шепетюк.

— «Незрячі прозрять, а кривії, мов сарна з гаю, промайнуть, німим отверзуться уста...» — сказав Михайло. — Не називай народ темним, Грицю, поки сам не прозрів єси... — Мій брат недолюблював Шепетюка, та чомусь завжди, як тільки прийде в Пилипівку, заходить до війта спитатися, чи не приїхав бува Гриць; тепер я уже знаю, чому, й мені боляче. — Ти не заходив до нашої читальні, Грицю? — наступав Михайло. — Не заходив. Майбутній священик читальнею вважає захристіє, а трибуною — амвон. І єдина література — Євангеліє. Але ти забуваєш, що Шашкевич, Головацький, Вагилевич, Устиянович теж були попами. Так, попами! А наша читальня стала справжнім захристієм, де молодь може прочитати хіба що «Місіонара» й «Цвіт Назарету», і від церковного відрізняється тільки тим, що тут парубки ріжуться в карти, мотлошать дівчат і грають на дримбі!

— І що з того, що ти зайшов до читальні? — Гриць був спокійний, як це і личить майбутньому священикові, лише жовна проступили на випещених щоках.

— А те, що на вакаціях ми втрьох візьмемо читальню у свої руки, принесемо книжок, влаштуємо літературні вечори, читатимемо лекції з історії нашого народу, бо інакше ганьба буде нам — трьом першим інтелігентам із Пилипівки!

— Мене візьмеш на допомогу? — кокетливо кинула Катруся.

— Візьму, — злагіднів Михайло. Його холодний погляд потеплів, і це слово терпко відлунило в мені: «Візьму».

— Дякую, Михайле. Я цього року здам матуру й поїду до Львова вчитися в учительській жіночій семінарії. Хочу наздогнати вас.

— Ну, досить, — Гриць вивільнив від сестри свою руку. — Помирімся. Буду читати в читальні лекції з історії релігії, цю науку я краще за вас знаю... А той дід, дивлюсь, справжній демократ: не виніс із тюрми ні крихти пихи за свої муки, он як єднається з народом. Я, приміром, знаю одного львівського соціаліста, який відсидів усього три

місяці на Баторого, а як надувся! Навіть не вітається з тими, хто в тюрмі не сидів. Мученик та й годі!

— Хіба я не говорив, — відказав примирливо Михайло, — нас з'їдає хвороба політиканства й романтики. А все через відсутність державного розуму. Нація повинна займати всі позиції — і жертовні, і практичні, тільки тоді вона буде готова до змагань. Покиньмо нарешті облудну віру в те, що наші муки будуть колись винагороджені, і тому нам потрібні мученики. Треба, щоб їх було якнайменше. Та коли вже є... Він дурний, той твій соціаліст. Справжній борець повинен знати, що перебування у тюрмі — це передусім праця. Чей не хворіє людина особливими амбіціями, коли відкриває ремісничу майстерню, то чому має вимагати поклонів за працю в майстерні політичній?

— Михайле, що з тебе буде! — захоплено мовила Катерина.

— Ми, виховані в неволі, — не зважав Михайло, — державно зовсім неграмотні: протиставляємо боротьбу — праці, славу — користі, романтику — раціоналізмові...

— Зупинись, Михайле, — втрутився я. — Ці сентенції знадобляться тобі на вакаціях у читальні. Ми ж із ними згодні. Правда, Грицю?.. Нагадую, що нас чекає пані Шубертівна: знає, що ми приїхали. Ходім, їй прикро буде, якщо не прийдемо на свячене яйце.

— Твоя правда, Іване, ходім. І ти з нами, Катрусю?

— Чому питаєш? Я теж її учениця.

Учителька Шубертівна займала одну кімнату в невеличкому будинку школи, вибудуваної на кошти громади. На другій половині вчилися діти — там ми всі четверо здобули початкову освіту.

Вона чекала нас. Як тільки ми з'явилися на подвір'ї, вийшла на поріг, одягнена у святкову чорну сукню; її біла голова із зібраним на потилиці гуглем волосся була схожа на достиглу кульбабку; завжди поважна, сувора, вчителька тепер насилу стримувала сльози розчулення.

— Заходьте, діти, заходьте!..

Стіл у кімнаті був накритий по-великодньому: «сир, масло і всякії снеді», посередині стола вивищувалась паска з качуриками, уквітчана барвінком.

— Сідайте... — Вона затнулася, щоб удруге не повторити звичне вчительське слово «діти», і з подивом приглядалася до нас, не маючи сил повірити, що ті діти вже стали зовсім дорослими.

Я приглядався до неї, з острахом відшукуючи на її обличчі ознак немочі, та ні: Шубертівна була майже така сама, як і тоді, коли ми вчилися у неї, — вродлива, статечна, хіба що ледь зсутулені плечі зраджували її вік; і я подумав тепер про те, над чим ніколи не замислювався: чому вона не мала сім'ї? І тут же відповів на своє питання: а з ким — з неписьменним селянином чи освіченим поляком? Зате в її нещасті щастя наше: ми стали її дітьми.

— Михасю, — мовила вчителька, подаючи йому яйце, — ти серед чоловіків і далі найстарший, то оббери шкаралущу і розділи, як завжди, на... нині вже на п'ять частин.

Вона налила в келихи торішнього порічняку, підвелася, і всі ми встали.

— Христос воскрес, — вимовила і вже не стрималася, схлипнула: — Куди ж ви тепер, куди?

Ніхто з нас не озвався, ми не знали, що їй відповісти. Учителька не повторила свого запитання, розуміючи, що на нього відповіді нема. Та й хіба з цього хотіла вона починати з нами розмову? Її ж цікавило інше: наші успіхи в навчанні, оцінки, пригоди, юнацькі таємниці, але нині на кінці язика у всіх людей були одні слова, і вчителька їх вимовила після хвилини прикрої мовчанки:

— Буде війна, хлопці?

Ми з Грицем переглянулися, мовчки радячись, що відповісти на таке категоричне питання; Михайло відклав виделку й мовив — теж категорично:

— Буде.

— І що ти... — Учителька тут же поправилася, щоб не виділяти з-поміж нас свого найулюбленішого учня: — І що будете діяти?

— Підемо на війну, — сказав Гриць.

— Отак просто — на війну... Так просто, мов отара до загону, — на війну. Скласти голови за цісаря і його родину... Чи ж для того ви вчитеся?

— Пані вчителько, — підвів очі Михайло, — ваша тривога нам зрозуміла, але ми підемо, мобілізовані, на війну. А там...

— Що — там? — допитувалася пані Шубертівна. — Що — там? Гадаю, не прагнете по-геройськи вмирати für Kaiser und Vaterland[1]. Чи ж то на те я вас...

— Пані вчителько, — знову заговорив Михайло, — більше десяти років тому Іван Франко у своєму «Одвертому листі до української галицької молодежі» закликав нас бути готовими до того менту, коли розваляться імперії, а на їх румовищах постануть вільні нації, і переконував, що тільки ті стануть вільними, які підготуються до революції — духовно, науково і мілітарно...

— Чи треба на кожен випадок життя вдаватися до соціалізму, хай і у Франковій інтерпретації? — вступив у розмову Гриць. — Франко орієнтувався на упадок російського абсолютизму, на революцію в Росії...

— А як же інакше? Україна знаходиться в складі Російської імперії.

— Зате Галичина — у складі Австро-Угорської. У нас інші, свої проблеми. Поки до нас докотяться «подуви весни з Росії», якими колись так марно тішився Франко, поляки на наших спинах побудують свою державу. Тому нам передовсім треба думати про те, як вигнати, до останньої ноги, поляків із Галичини.

— І жидів! — зіронізував Михайло. — Борімся за чистоту нації, як ото у Винниченка: «українські тюрми — для українців!» Часи гайдамаччини, Грицю, давно минули, і ми не маємо права всупереч сьогоднішній реальності брати на озброєння Шевченкове гасло «ні жида, ні ляха!»

— Ого, як ти розмахався: нині на Шевченка, колись на Франка... Хто має право переглядати постулати наших пророків?

— Франкові ти щойно переглянув, Шевченкові ж захищаєш. А я кажу: в новому часі не всі постулати великих

[1] За цісаря і батьківщину *(нім.)*.

людей повинні ставати догмою. Нині ми мусимо знаходити спільну мову з інородцями, а не виповідати їм війну.

— І сидіти склавши руки у той час, коли Пілсудський на нашій землі створює військовий легіон?

— Проти легіону Пілсудського в нас буде свій, Грицю, і ми з тобою уже стали солдатами того майбутнього легіону. Пілсудському не віддамо України, але ж не треба переносити ненависть до шовіністів на польський народ. Не різня між нами й поляками принесе нам волю, а боротьба із завойовником, якої б масті він не був... Я боюся крикливого патріотизму, за яким неодмінно йдуть погроми жидівських яток. А чому б не знайти спільної мови з інородцями — тими, які так само, як і ми, недоїдають? Хіба серед поляків тільки Пілсудський і Сенкевич? А Прус, Тетмайєр, Ожешко, Конопніцька, Оркан?

— Дурниці говориш, Михайле. Кине клич Пілсудський — і кожен поляк назве своїм ідеологом Сенкевича!

— Якщо так станеться, то нам нічого іншого не залишиться, як обороняти свою землю. Це святая святих!

Пані Шубертівна слухала, переводячи погляд то на Гриця, то на Михайла, а коли вони змовкли, спитала мене:

— Що ти на це скажеш, Івасю?

— Я ще надто молодий, мені немає й вісімнадцяти. Та я ось згадав слова Михайла з нашої розмови по дорозі з Коломиї до Пилипівки. Ту думку про практичну працю для народу я виносив давно. Час турнірів приходить і відходить, а після битв настає пора довготривалої і копіткої праці. Настроєність на практичні діла — це, на мою думку, природний спосіб існування нації. Війна принесе волю або неволю нашому народові: хто виграє — нині ми не вгадаємо. Але в кожному разі треба буде працювати, бо ж ніхто не ходитиме після війни в лавровому вінку переможця чи в терновому — мученика. Я настроюю себе на працю.

— Добре ти сказав, тільки ж спочатку буде битва.

— Обставини самі підкажуть, де мені бути.

— Пацифіст... — проказав Гриць.

— А ти? — звернулася учителька до Катерини.

— Я вчуся, — коротко відказала дівчина. По черзі глянула на кожного з нас і повторила: — Я вчуся. І в цю хвилину — теж.

Ми спожиткували свячене, подякували господині й повставали з-за столу. Пані Шубертівна провела нас до порога, поцілувала кожного в чоло, промовила:

— Може, востаннє бачу вас. Я стара, а завірюха іноді триває довго. Тільки живі залишіться, тільки живі...

Ми з Михайлом провели Гриця і Катерину до війтового обійстя.

— Від'їжджаєте завтра? — спитала Катруся. — Та що це я питаю: знаю, що від'їжджаєте... Після матури, Михайле, я приїду до Львова записуватися у семінарію. Ми там зустрінемося.

Я відчув, як ревнощі враз полишили мене, — аж дивно стало. Дивився на Михайла й Катрусю і любувався: вони так пасували одне до одного!

З ЛИСТІВ МИХАЙЛА ШИНКАРУКА

У кінці квітня на небі з'явилася комета, і тяжко захворів цісар Франц-Йосиф. Комету можна було побачити голим оком на передсвітанковому небі, а про недугу самодержця повідомляли газети в рубриці «Цісар недужий».

Господар дому на Замарстинівській, неподалік міської різні, Збігнев Лукасевич, у якого Михайло винаймав кімнату, сказав увечері, підкручуючи пальцями шляхетські вуса:

— На небі знамення, а на престол сяде завзятий Франц-Фердинанд... Буде війна — і шлюс! Я ж знаю: німецький ворожбит Нострадамус ще чотириста років тому написав про 1914 рік у своїй книзі пророцтв: «Студінь скаженіє. Він іде. Жінка постраждає».

У пана Збігнева тільки й було шляхетського, що вуса, закручені догори спіральками: працював він трамвайним кондуктором, проте плебейська посада, яка давала йому можливість вивищуватися над людьми — примушувати купувати квитки, штрафувати й виловлювати «зайців», — зробила його самовпевненим і категоричним. Малжона

Сташка ніколи чоловікові не перечила, щоб не наразитися на обрáзи, які завжди чатували в господаря на кінці язика крутою лайкою. Два дорослі сини, які заробляли на хліб у ковбасному цеху замарстинівської м'ясарні, жили своїм окремим побитом і дома лише ночували, справно віддаючи старому визначену ним квоту на прожиток, — у домі на краю передмістя чутно було вечорами тільки приглушений голос старого Лукасевича, торохтіння посуду й голосне плямкання за їдою, а ще пискливий дзявкіт покойового песика Нарциса, який сидів біля ніг старшого сина і вилизував йому спітнілі пальці.

— Жінка завжди постраждає, не треба бути великим пророком, щоб таке вгадати, — не змовчала цього разу пані Сташка, і пан Збігнев вельми здивувався, почувши від малжони таку просту й правдиву сентенцію. Бо й справді: сини підуть на війну, і не знати, кому буде тяжче — їм чи матері.

— Як ти аж настільки помудріла, що вмієш розгадувати пророцтва, — мовив не так уже впевнено пан Збігнев, — то поясни, що означає «студінь скаженіє».

— Це вже й дурний здогадався б, — підвів голову з-над тарілки молодший Казик — анемічний, із синіми підковами під очима хлопчина. — Зима!

— Лябзда ти! — зневажливо кинув батько. — Не зима, а погибель; то треба думати, що у пророчому слові захована... Отже — «студінь скаженіє», а «він іде»... Хто йде?

— Та хто? Москаль. Кому ще сюди йти? — озвався старший Едвард, червонопикий від сирої бичачої крові, яку пив у парному цеху замість води і тому схожий був на ката — так принаймні, за його зовнішнім виглядом, визначив Михайло.

— О! — вигукнув утішно старий. — Ти, Едзю, з них усіх наймудріший: дикий москаль піде на нашу добру Австрію і проллє кров. Він же гірший звіра — дітей пожирає!

Михайло слухав розмову зі своєї кімнати крізь прочинені до кухні двері й не втручався, та вже на цьому слові Лукасевича не стерпів:

— А смажить чи сирими їсть? — спитав, заглянувши до кухні.

Старий не чекав будь-яких заперечень від своїх рідних, а тим паче від квартиранта, він звівся із стільчика і накокоїжився:

— Ви, русини, тільки й ждете москаля, щоб нас звідси випудити!.. Я ж говорив, Стасю: не впускай русина в хату, бо ті його крейцари вернуться тобі горлом. Я уже знаю, що ви збираєтеся на Кайзервальді, — все у трамваї скажуть! — «стрільці», «соколи»! То я вам ще таке повім, пане Михайле: як тільки щось почнеться — щоб я вас у своїй хаті не бачив!... Вони, чого доброго, виріжуть нас, як когутів, — повернув голову до Едварда, чекаючи від нього підтримки.

— Залишіть ці справи нам самим, тату, — підвівся з-за стола натоптаний, дужий Едвард, відштовхнув ногою Нарциса, що вже добирався червоним язиком до кісточок, глипнув спідлоба на Михайла. — Заки вони нас... — Едвард витер масні долоні об штани й подався перевальцем до спальної кімнати, залишаючи на підлозі мокрі сліди масивних ступнів.

— Як щось почнеться, Збиху, — тихо зітхнула пані Сташка, — то ні один з них у цій хаті не залишиться.

— Замовкла б ти, стара римундо... — відказав здавленим голосом господар і подався за старшим сином.

Коли двері спальні зачинилися, Казик, озирнувшись, підійшов навшпиньки до Михайлової кімнати й прошепотів у відчинені двері:

— Пане Михасю, ви обіцяли мені книжку про... ну, про те, звідки взялося життя на землі...

— Дарвіна, Казику? Заходь.

З дня на день чекаю на Катрусю. Уже й сниться мені. Здається, я її люблю. Віддавна, ще змалку. Ти не гнівайся, Івасю. Я бачив твої закохані очі. Та й хто б у неї не закохався? Не муч себе, у такій ситуації вибирає дівчина.

Колись я навіть мріяти боявся: дочка війта, до якого наш батько ходив на поденщину, а потім і я брав ціпа й зі сходом сонця розпочинав з татом молотити першу сторонку на війтовому току, викохувалася, звісно, не для мене. Проте з часом у людей змінилися поняття про до-

статок, і влада землі, за яку нерідко проливалася на межах кров, почала поступатися владі цивілізації. Старому Шепетюкові не до шмиги були наші з Катрусею дитячі забави у вийтовому саду, та погорду до харпака з-над Березівки він раптом змінив на поблажливість, коли побачив на комірі мого гімназійного костюма чотири срібні пасочки: нині Михайло ще в четвертій гімназіальній, але не знати, ким стане, коли виросте...

Мені дуже не хотілося б входити в родинні стосунки з вийтом, та й з Грицем, який невдоволено поглядає на сестру, коли її обличчя засвічується усмішкою при зустрічі зі мною, та я у цьому випадку безсилий... Гриць, правда, далекий від того, щоб оцінювати людей за майновим цензом, проте його, теолога, лякають мої матеріалістичні й радикальні погляди, які він називає, не розуміючи гаразд того слова, соціалістичними. Соціалістом я поки що не став, та коли читаю Енгельса, Джека Лондона чи ще ближчого мені Івана Франка, то переконуюся, що кращої системи для створення рівноправного суспільства я не знайду в жодній іншій філософії. Боюся тільки, щоб майбутні максималісти, як про це застерігає Франко в одній із своїх праць, не перетворили ідеологічну матерію цієї філософії, в якій складові елементи повинні мати здатність з'єднуватися у найрізноманітніші й найдоцільніші сполуки, в закостенілу догму, здатну лише зрівнювати людей — у майновому, духовному, національному і мовному аспектах. А тому я вірю у непорушну силу усвідомленої приналежності до своєї нації, яка єдина має силу допомогти мені внести свій рівноцінний, незалежно від величини квоти, вклад у скарбницю рівноправної громади народів. Тому я готовий захищати із зброєю у руках право своєї нації... Франко вчив, що не можна полюбити України, не люблячи інші народи, а я трохи змінюю цю формулу, йдучи від супротивного: не можна полюбити інші народи, коли не любиш України. Безрідний гомункулус — ворог будь-якого народу: родителька в людини одна-єдина, навіть коли вона така упосліджена, як наша мама.

Я викладаю ці свої думки, Іване, не для того, щоб тебе повчати, хоча вони можуть і тобі знадобитися. Хочу пере-

довсім для себе самого з'ясувати свою духовну сутність і принципи поведінки в неминучій світовій завірюсі...

Але я розпочав про Гриця — брата Катрусі. Немає сумніву, Гриць — патріот. Та його патріотизм настільки обмежений національними рамками, що від нього один крок до шовінізму. А шовінізм неминуче призводить до трагедії — культурного виродження передовсім своєї нації. Не знаю Катрусиних поглядів на життя — встигла вона виробити свої власні чи сліпо перейняла Грицеві? Дуже боюся людської несамостійності, піддатливості впливам... Боюся наївної і, зрештою, злочинної романтики, крикливого патріотизму, властивого багатьом львівським панянкам, які на котильйонових забавах пришпилюють своїм обранцям до лацканів піджаків кокарди і, не вміючи нічого більше робити, як вибивати ніжками ритмічні танці, голосно вигукують на публіку патріотичні фрази. А хто з них і їхніх обранців готовий нині піти на смерть в окопи?.. «В болоті жаби рай знайшли...»

Ти не знаєш, чиї це слова? Напевне, ні, бо і я зовсім недавно прочитав книжечку поезій найталановитішого, на мою думку, сучасного українського поета Олександра Олеся, який живе в Києві. Збірку його поезій «З журбою радість обнялась» подарував мені професор географії Степан Рудницький. Який чар слова, яка глибина думок! Від насміху над жабами-патріотами, які не здатні бачити польоту орлів, до найделікатнішого інтиму — «цілуй, цілуй, цілуй її, більш молодість не буде», а далі — до поетичного пеана: «Яка краса — відродження країни!»

Я мимохіть вивчив напам'ять майже всі поезії Олеся — таке в мене вже траплялося з Франковим «Мойсеєм» і «Зів'ялим листям» або ж із «Лісовою піснею» Лесі Українки — і подумав: чому наш краснопис, ставши високим — на рівень із світовими зразками, такий непопулярний серед народів світу? Чому таке упередження до нашої культури в іноземців та інородців? Чому їх не болить український біль, так, як мене — біль росіянина в поезії Лермонтова, шотландця — у Бернса, поляка — у Міцкевича? Чому вважають у світі, що українська література — не загальнолюдська, а вузьконаціональна, для домашнього

вжитку, коли її прикрашає «Кавказ» Тараса Шевченка, «Повія» Панаса Мирного, «Похорон» Івана Франка, «Оргія» Лесі Українки? Адже кожен біль загальнолюдський. Тільки чомусь не український. Ти скажеш: через відсутність державності не знають нас. У цьому є своя рація, але ж і Шотландія, і Польща — теж залежні народи. Та жоден поляк не обізве себе ляхом, росіянин — кацапом, німець — швабом, а українець, щоб запобігти в сильнішого ласки, пойменує себе і рутенцем, і хохлом, і галушечником, та ще й при цьому принижено всміхнеться. То за що, скажи мені, поважати нас, цікавитися нами, коли ми не виховали в собі найелементарнішого, найпервіснішого — національної гордості.

І через те на засіданнях галицького сейму українські депутати мовчать навіть тоді, коли їм плюють в очі: «Нема України, є тільки Польща і Москва!» І через те австрійський уряд з року в рік обіцяє відкрити український університет і ніколи його не відкриє; тицяє нам обгризену кістку за те підленьке «рутенець», бо ж більшого ми не варті: сімнадцять тисяч корон дав на НТШ, тоді як польській Академії наук виділив у десять разів більше. І через те польські strzeleckie drużyny[1] ходять по Львову з крісами й тероризують українське населення; через те в Києві заборонено святкувати сторіччя Шевченка. Можливо, ти знаєш із газет: 9 березня тисячі людей пробралися крізь застави жандармерії на Софійську площу; панахиду в соборі заборонили — народ рушив до Володимирського собору, а звідти на Хрещатик; назустріч демонстрантам вийшла колона чорносотенців — почалося сум'яття. Напевно, ти бачив у «Ділі» знімок: на могилі Шевченка в Каневі, біля підніжжя хреста, сидять, розвалившись, три солдати з карабінами і грають у карти.

Чи треба більшої наруги для того, щоб викресати в собі національну гордість і гнів? І чи можна далі терпіти? Ти скажеш: сам же недавно закликав бути толерантним до народів, які живуть на нашій землі. Так, закликав і закликаю, тільки — не до святокрадців, погромників і шовіністів!

[1] Стрілецькі дружини *(пол.)*.

Не сподобалися мені твої слова: «Обставини самі підкажуть, де мені бути». Гриць мав рацію — це пацифізм, рівнозначний рабській покорі. Ти повинен сам, у згоді зі своїми поглядами й сумлінням, вибрати для себе найоптимальніше місце і твердо там стояти.

Голова Українського січового союзу Кирило Трильовський екзерцує нас на околицях Давидова біля Львова. Я отримав кріс, ходжу на вправи, занехаяв лекції. Професор Дністрянський вважає мілітаризацію української молоді шкідливою — мовляв, це відриває студентів від навчання; йому байдуже, що польські strzelcy уже давно пройшли польовий вишкіл.

На днях перейду жити до Академічного дому, виклопотав там для себе ліжко в ізоляторі. У Лукасевича стало небезпечно мешкати. Старий ще нічого, бурчун та й тільки, Казик — «тепле масло», а втім, він добрий і допитливий хлопець, пані Сташку хоч до рани прикладай. А Едвард страшний.

Наприкінці червня у Львові відбудеться українська національна олімпіада — здвиг. Як пройде свято, напишу тобі в іншому листі.

В останню неділю червня в Українському городі, що виходить на Стрийський гостинець, біля спорудженого з дощок амфітеатру з трибуною збирався народ. Приходили матрони в широких спідницях, замітаючи ними стежки, дівчата у вишиваних блузочках з широкими буфами, панове в темних костюмах, з картатими краватками під сніжно-білими комірцями, у солом'яних капелюхах, й гімназисти в уніформах. Кожен заздалегідь займав своє місце, залежно від ціни квитка, щоб після походу стрільців, соколів, пластунів, хорів, оркестрів, кавалеристів, які вийдуть звідси і, обійшовши місто, сюди повернуться, подивитися на фізкультурні змагання: стрільбу з луків і крісів, перегони, метання ратищем і кулею та руханкові вправи пластунів.

Здвиг, задуманий українською громадою як завершення шевченківських святкувань, почався у суботу виставою «Казка старого млина» Спиридона Черкасенка в залі кі-

нотеатру «Gwiazda»[1] на Францішканській і вітальним вечором, а в неділю після олімпіади має закінчитися в Спортовій палаті великим комерсом[2], на якому за п'ять корон можна буде замовити столик, причому за вечерю і напої треба платити окремо.

Михайло стояв у вишикуваній на Стрийському шосе колоні стрільців з однозарядним і важким «верндлем» на плечі — п'ятизарядні «манліхери» дісталися старшинам, — кріс давив у плече, і Михайло міркував собі, що такою зброєю багато не навоюєш: «верндель» нагадував козацький самопал, та й усе на нинішньому святі намагалося дотримуватися козацької атрибутики, починаючи з випозиченого в театрі «Руської бесіди» гетьманського одягу на кремезній статурі голови Українського січового союзу доктора Кирила Трильовського і кінчаючи барвистими шароварами старшин, що стояли попереду рядових стрільців за широкою спиною Кирила, а серед них хорунжий Гриць Шепетюк.

Через ту гетьманську вберю і почалося непорозуміння між провідцями свята. Голова «Сокола» професор Іван Боберський, який повинен був іти поруч з Трильовським, гетьманського чи хоча б полковницького одягу не мав і, ображений, що Кирило, не попередивши його, так ефектно вирядився, навідріз відмовився іти з ним поруч, бо виглядатиме хіба що гетьманським джурою, тож відвів своїх соколів у кінець колони на значну віддаль від Трильовського.

Михайло чув суперечку між провідцями здвигу, і його пересмикнуло: Господи, ще ж нічого не почалося, ще ж ніхто не знає, буде чи не буде створений при австро-угорській армії український легіон на зразок Першої стрілецької бригади Пілсудського, а вони вже погризлися за регалії, нібито в майбутній боротьбі вирішуватиме перемогу не сила, не єдність, а барвисті кунтуші і розцяцьковані піхви шабель. Хвалити Господа, що на ньому сірий однострій рядового стрільця...

---

[1] «Зірка» *(пол.)*.

[2] Бенкет.

Колона рушила. Попереду Михайла карбує крок хорунжий Шепетюк із «манліхером» на ремені, на ньому вишивана лляна сорочка, зелений кунтуш і червоні шаровари; й здається враз Михайлові, що вони відмаршировують на фронт, і той пишний одяг виваляється окопною глиною і кров'ю... Колони йдуть одна за одною, грає оркестр, хор співає «Нумо, браття, до зброї, ходім погуляти!», пісня захоплює дух, з нею легко йти до бою, Михайло співає теж, плече ниє від «вернідля», — як він буде воювати, коли в нього вкладається тільки один патрон?.. До тями повертають його вигуки «слава!» — це вітають їх люди, що стовпилися з обох боків вулиць на тротуарах.

«Уже й слава, а за що?» — дошкулює Михайлові гіркота, він не терпить патріотичного галасу, і на гадку приходить, ніби для відради, Катруся. Питав Гриця, чи не приїхала, бо вже мала б бути. Писала Михайлові, що відшукає його в університеті, на Замарстинів не піде: міста не знає. А він на лекції уже й не ходить... Невже Гриць затаїв?

Здвиг іде Кадетською, Коперника, Словацького, Підвальною, Валовою, а на Академічній, біля пам'ятника Фредрові, чільні колони зупинилися, щоб підтягнулися задні, і тоді Михайло побачив серед натовпу Катрусю. Стоїть у білій сукні й сама біла, мов шумка на молоці, спинається на пальці й махає йому рукою; Михайло перешикувався на край ряду.

«Я записалася, Михайлику, до семінарії, але нічого певного мені не сказали». — «Ти давно приїхала?» — «Позавчора. В університеті тебе не розшукала». — «Де ти зупинилася?» — «Гриць влаштував мене в одної господині на Руській». — «Гриць?» — «Хіба він тобі не казав?» — «Ні, не казав... Ось що, звернися у «Жіночу громаду», там можеш дістати рекомендації в семінарію, якщо... А втім, чекай мене після олімпіади в парку, біля пам'ятника Кілінському», — і колона рушила.

Олімпіада розпочалася гімнастичними вправами пластунів. Стрільці стояли лаштунками з лівого боку трибуни, а зовсім недалеко, на парковій галявині, збирався чоловічий гурт. Крізь просвіти між деревами Михайло побачив укопаний посередині галявини гладкий високий стовп,

з вершка якого звисала довга ковбаса, а на зрізі стовпа стояла пляшка. Гурту прибувало, якийсь гевал спинався на стовп, сповзав і знову ліз догори; регіт, крики, свист лунали в парку, заглушуючи музику; стрільці кинулися розганяти хуліганів, які намірилися зірвати свято; червонопикий вервела таки видряпався наверх, схопив у зуби ковбасу, в руку — пляшку і сповз униз.

— Фірма Бачевського, панове! — вигукнув, розкорковуючи пляшку; Михайло впізнав Едварда.

— Паскудо! — скрикнув і замахнувся на нього кольбою «вернідля», та Едвард не відступив, простягнув до Михайла руку з пляшкою, примружив заплилі очі й процідив крізь зуби:

— Випиймо, пане Місю, мирову, поки не пізно, бо як не вип'єш тепер зі мною, то колись я тебе вб'ю.

Стрільці відтіснили напасників, ті почали шпурляти камінням, досягаючи амфітеатру, на допомогу підбігли пластуни — хулігани опинилися в яру; тільки Едвард стояв навпроти Михайла, і врешті й він, виплюнувши слово «бидло», подався за своїми. Над яром оглянувся і помахав кулаком:

— Не попадайся мені на дорозі, хаме!

На майдан вийшли лучники. Свято продовжувалось. Та недовго.

О четвертій годині примчала до амфітеатру карета. Трильовський і Боберський, побачивши на ній намісницький герб, побігли привітати графа Коритовського, який обіцяв прибути на свято. З карети вихилився намісник Галичини, щось прошепотів Трильовському до вуха, і в того затрусилися коліна.

Рвонула четвірка коней, намісницький повіз покотився Стрийським гостинцем, Трильовський вийшов на трибуну і, знявши гетьманську шапку, оголосив страшну новину — зойк прокотився над багатолюдним майданом.

— Панове-громадо! Прошу розходитися по домах і спокійно чекати розпорядження влади. В Сараєві вбито престолонаслідника архікнязя Франца-Фердинанда!

Пишу тобі, Іване, зі Стрия. Уже початок вересня. Львів зайняли російські війська, які підуть і далі; наш легіон має

стояти на смерть в угорських воротах Карпат. Адресую листа в Пилипівку, бо ж, напевно, вашу семінарію у Станіславі закрили. Раджу тобі, як отримаєш мобілізаційну картку, зголоситися у повітову Бойову управу українських січових стрільців. Усе одно, де гинути, а тут хоч будеш серед своїх і не знущатиметься з тебе австрійський чи мадярський капрал.

Якщо говорити по щирості, я трохи розгублений: сподівався на краще. Звичайно, створення українського військового легіону стало для нас необхідністю, бо ж створений легіон польський, і силова рівновага на галицькому терені мусить бути на випадок... ти здогадуєшся, що я маю на увазі. Львівська міська рада після оголошення війни Росії виділила на польський легіон півтора мільйона корон, а президент Львова Йосип Нойман заявив представникові щойно створеної Головної української ради, що Львів є польським містом і таким буде завжди: polski Lwów — polskim legionom[1]. Тож зрозуміло, що українське військо необхідне хоча б для оборони.

Та коли озброєні найновішими крісами польські легіонери вимарширували на територію Польського королівства, українським стрільцям виділено кріси системи Верндля — на один олов'яний набій і з довжелезними багнетами, зате багато диму, і гук — немов із гармати.

А скільки за це виявлено від наших провідців вірнопідданської вдячності австрійській владі! На четвертий день після оголошення війни по обіді була організована у Львові щойно створеною Бойовою управою УСС маніфестація — польська відбулася зранку — з музикою, транспарантами. Натовп зібрався на Ринку перед кам'яницею «Просвіти», з балкона промовляв голова Бойової управи Кирило Трильовський і проливав сльози за престолонаслідником, крикуни з юрби вигукували: «Хай живе цісар Франц-Йосиф!», «Хай живе кайзер Вільгельм!»; потім на Бернардинській площі, перед будинком комендатури, співали австрійський гімн і марш Ракочія, жінки лементували: «Слава австрійській армії!» і дякував львів'янам за вірнопідданість гене-

[1] Польський Львів — польським легіонам *(пол.)*.

рал Колошварі. А після параду Боберський з Трильовським (про це розповідали на другий день) вечеряли в локалі «Колозеум», навперебій хвалилися, що українська демонстрація була втроє більша від польської і брали у ній участь визначні люди, а в польській — самі вуличники, потім удруге тяжко посварилися за першість і врешті знайшли соломонове рішення — комендантом майбутнього легіону призначили директора Рогатинської гімназії Михайла Галущинського. Комедія: високі стрілецькі ранги отримують не військові, а професори, студенти й гімназисти. Мені вже почепили три зірочки підхорунжого, хоч пороху я ще й не нюхав, а Гриць Шепетюк, невисвячений теолог, став нашим польовим куратом.

На другий день Головна українська рада видала комунікат, обведений чомусь чорною рамкою; траурний вигляд відозви пригнічував тривогою і непевністю; відозва закликала добровольців вступати до лав УСС. Я зголосився до поборової комісії на вулиці Коперника і був зачислений до куреня Гриця Коссака, який формувався в селі Гаях недалеко Львова.

Я ще не сказав тобі, що після здвигу, розпущеного Трильовським з причини вбивства Франца-Фердинанда, я чимдуж помчав до пам'ятника Кілінському і прочекав там до самого вечора — Катруся не прийшла. Всіляке мені лізло до голови, усе не сходила з думки банда вуличників, яка намірялася зірвати свято в Українському городі, та я втішав себе думкою, що вона мерщій виїхала з розтривоженого Львова.

Тож яке було моє здивування й радість, коли я побачив у канцелярії поборової комісії за столиком її — Катрусю!

Вона схопилася з крісла, підбігла до мене й припала до грудей.

«Я знала, що ти прийдеш сюди, Михасю, тому...» — «Як ти тут опинилася?» — «Я зайшла, як ти мені порадив, до «Жіночої громади» на Руській, видно, сподобалася функціонеркам, і вони запропонували мені, оскільки про семінарію нема вже що думати, працювати в них... А до пам'ятника Кілінському я не йшла — таке тоді робилося в місті...» — «І вони тобі доручили секретарювати в побо-

ровій комісії? Але ж російські війська вже під Львовом, тобі треба їхати додому». — «Я записалася в жіночу чету...» — «А що скажуть батько, мати, Гриць?» — «Це ж Гриць мені порадив: хтозна, що буде діятися у наших селах — окупація, солдати... А я піду з тобою, Михайле!»

Катруся довірливо дивилася мені в очі, і я зрозумів, що вона — моя доля. Але на яку небезпеку пішло дівчисько!.. Та, зрештою, нині й справді ніхто не вгадає, де безпечніше. В селах сваволять гонведи, виловлюють «москвофілів», вішають або женуть до Талергофа — ти вже чув про цей страшний концтабір? Ми опинилися між молотом і ковадлом — між царем і цісарем.

На початку вересня курінь Гриця Коссака виїхав поїздом до Стрия, там нас розмістили по стодолах і хатах. До прийняття присяги займалися військовими вправами і стояли в черзі до польових кухонь. У стрільців завелися воші.

Російські війська вже зайняли Галич, Калуш, Долину, а до Стрия продовжували підходити все нові й нові колони добровольців, зібралося їх тут близько двадцяти тисяч. І знаєш, кого я серед них побачив? Ти, мабуть, чув про нову зорю театру «Руської бесіди» Леся Курбаса. Якийсь час він був актором Гуцульського театру Гната Хоткевича. Я бачив його на святі Шевченка в Спортовій палаті на Зеленій, він читав «Кавказ». Високого росту, палаючі очі, м'який баритон, поривчасті нервові жести, своєрідні інтонації. Талант! Та про нього потім...

Сталося у Стрию нечуване свинство: за наказом Кирила Трильовського, який тепер командує нами з Відня, із двадцяти тисяч добровольців відібрано тільки дві — здебільшого з інтелігенції і студентів, а сільським хлопцям звелено розходитися по домах. Вони й пішли — злі, розчаровані й ображені на панство, і багато з них, кажуть, додому не добралося: їх виловлювали мадярські польові жандарми і закованих вели на розстріл за те, що вони буцімто пробували пробиратись до росіян. Та все те якось унормується, набір до УСС буде продовжуватись, то ти... А втім — як знаєш...

Нас обмундирували в гонведську уніформу, тільки й того, що на лівому боці чако дозволили почепити відзнаку «УСС» і привели до присяги в стрийському Народному

домі. Вишикували рядами перед вівтарем, оркестр заграв «Боже, буди покровитель цісарю, його краям», комендант Галущинський виголосив довгу промову, з якої я запам'ятав лише одну фразу: «Нехай веде нас до побіди гадка про найяснішого пана цісаря!», і закінчив вигуком: «Хай жиє Франц-Йосиф, гох!»

У залі тричі пролунало «гох», я мовчав, а тоді побачив, як із другого ряду стрільців, що стояли спереду, демонстративно вийшов Лесь Курбас і подався до виходу. Більше я його не бачив.

Завтра виїжджаємо у Сколе, а звідти до коша у Варпаланку біля Мукачева, де пройдемо вишкіл. Легіон усусусів зачислений до корпусу генерала Гофмана, який пошле нас на битву mit Gott für den Kaiser und Vaterland[1].

P. S. Жіноча чета виступає разом з нами. Катрусі там нема. Що з нею? Я хотів випитати у Гриця, він повинен би знати, та Гриць уперто уникав зустрічі зі мною. А після присяги відразу виїхав до Відня — нібито висвячуватися на польового курата... Я напишу з Варпаланки, а ти сповісти: може, Катруся повернулася-таки в Пилипівку?

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Наступного дня перед обідом Янченко, Ніструл і Горбов принесли перший улов: із десяток доброго харіуса і дві воронобокі тлусті щуки. Я зібрався у тундру по дрова: треба варити юшку. Спитав, де Пеньков, може б, він допоміг мені: з дровами в тундрі сутужно. Юра сказав, що Степан подався вранці уздовж озера з рушницею. Мені стало дивно, чому з рушницею: полювати ще не можна, пташата-куріпки тільки-но почали опірюватися. Певне, за звичкою...

Підоспіла й мені робота. Риболовлею я не займався: не йде мені риба на гачок, та й не вистачає терпіння невідривно вдивлятися у поплавець. Для мене відпочинок — ватра, дрова і кухня.

[1] З Богом за кайзера і батьківщину *(нім.)*.

При ватрі я можу просидіти цілу ніч: вогонь не тільки зігріває тіло, а й очищує душу. Щось там за довгі будні понакипає у ній, іржею візьметься і шкребе, пригнічує, в'ялить. А первісна чистота вогню, немов панацея від недуг, які людина сама на себе накликає, немов свідок вічності перед короткочасним людським існуванням, заперечення дріб'язку, яким так бездумно затруюємо собі життя, — випалює окалину невдоволення, жадоби, марнославства, смутку, і ти чуєш, як вона кришиться, облітає і вивільнює із зашкарублості твою чисту й добру, для творення призначену первозданну сутність.

А за кухнею я стаю ніби своїм власним прапредком, язичником, який вчиться розуміти матерію, придатну для споживання, і дивується, як захований у шкаралущі, лушпайці непоказний продукт ніби силою твоєї ворожби вивільняє запах, смачність, поживу, які не тільки заспокоюють інстинкт, не лише набивають шлунок, а й дають силу думати, радіти, страждати і творити.

Та найбільше люблю під час відпочинку в тундрі ходити по дрова. Тоді я цілковито з'єднуюся з природою, ніби занурююсь у неї і стаю невід'ємною її часткою. Мені здається, що я перший з людей ступив сюди ногою, що все тут непорочне, незасмічене, неторкане, що ніхто до мене не вбирав тут у свої очі чистого неба і цвіту, а у вуха — розмаїття голосів.

Йду і втішаюсь останніми днями тундрового літа. Воно коротке й буйне. З початком червня починають чорніти вершини горбів, чорнота швидко сповзає униз — до яруг, балок і круч, в яких на все літо залишаються спресовані верстви брудного снігу, а тоді прилітають яскраво оперені кулики-турухтани — гостродзьобі, на тоненьких ніжках, — сповіщаючи своїм гамором початок кількаденної весни. Не гаючись, бо квапить природа, стають самці до бою, щоб відвоювати собі самиць, які повинні чимскоріш відкласти яйця і до половини серпня викохати нащадків; самці наїжачують барвисті краватки, сходяться і відчайдушно б'ються, різнобарвне пір'я розлітається, і на тундрових просторах розквітають із них жовтогарячі купальниці, білосніжна пушиця, голубі незабудки, червоний іван-чай...

Ще по ярах над струмками висять снігові намети, ще на воді мерзне крига, а тундра вся цвіте, тужать канюки, гудуть бекаси, щебечуть пуночки; коричневі, мов сама тундра, сидять уже на яйцях куріпки, і коли з'являється у небі сокіл-сапсан, погрозливо описуючи коло, стрімко злітають угору білі куропачі й падають каменем подалі від гнізда: рятують сім'ю, віддаючи себе в жертву соколам.

Після кількох днів гамірної весни, за час якої птахи відкладають яйця, песець встигає скинути із себе біле хутро, замінивши його менш привабливим рудувато-сірим маскхалатом, — починається комарине літо. Ще немає комарів — цих найлютіших ворогів усього живого в тундрі, та чуйне вухо вловлює загрозливе шипіння у заплавах озер і в старицях річок: вода в них бульбашиться, ніби кипить, ворушаться без вітру жорсткі стебла осоки — то вилізають із води мільярди комариних личинок, вони тріскають, і з прозорих кожушків вилітають рої. Табуни самців витинають у піднебессі свої зазивні танці, а комариці, збуджені непереможним покликом продовження роду, з лютим писком розлітаються у пошуках живої крові, без якої не можуть зачати в собі нове життя; вони проженуть на північ стада оленів, вимучать пастухів, не дозволять спокійно відпочивати рибалкам і зникнуть, мовби їх ніколи й не було, у кінці короткого літа.

Тундрове літо постає нині переді мною в одному менті, наче для того, щоб я запам'ятав його напередодні зимових буревіїв. Воно вже закінчується, комарів стало помітно менше, але ще тепло, хоч із півночі починає тягнути різкою прохолодою, і бовдуряться на обрії сизі хмари. Куріпки ще годують своїх малят, та за тиждень-два вони вже виростуть, тоді самички перестануть стерегти гнізда — розпочнеться полювання на куріпок. А нині вони ще саможертовно вилітають назустріч ворогові і, вдаючи немічних, падають йому під ноги, відводячи короткими перельотами у протилежний від гнізда бік.

Я збираю паливо, складаю на купи і приглядаюся до кожної коряжини. У багатьох упізнаю творчу руку природи й дивуюся, що вона, як і людина, уміє відтворювати живий світ у подобизнах. Ось із цієї, наприклад, знімеш кору і по-

бачиш земноплаза, який жив тут мільйон років тому; в іншій вбачається умудрене досвідом обличчя старого аборигена; ще інша з-під кори зраджує лінії звабливого дівочого тіла, а ось ця... Піднімаю розкарячений подовгуватий пеньок і, напевне, тільки мені вбачається в ньому страхітливий монстр — втілення страху, погрози й жорстокості, — опредмечений виплід найхворобливішої людської уяви. Беру пеньок із собою.

Я назносив дров, розпалив ватру під казанком, а потвору, ще не оброблену, поставив біля входу в бунгало. Вряди-годи позирав на неї: був то ще не проявлений образ спрута з огидною людською головою, що випнулася над щупальцями; два сучки на місці очей тупо й безжалісно вп'ялися в мене — стало моторошно, і я задумав кинути потворний виплід природи в огонь.

Та не встиг цього зробити. В той час, коли я дивився на чудовисько, позаду мене стояв Федір, він теж придивлявся і затримав мою руку.

— Не треба, Євгене. Краще вирізьби з нього те найстрашніше, що мучить тебе ще й нині, і воно таким чином якось відчужиться від тебе. Не можна вічно про те думати: я чув дещо про страйк на Сорок другій шахті після страти Берії. Хоч призабудь... А взагалі, щось діється з тобою цього разу, для мене не зрозуміле. Таким я тебе ще не бачив. Коли я розповідав про скитальника Михайла, ти весь перемінився, наче щось неймовірне тобі привиділося. Може, поділишся зі мною, душу облегшиш?

— Не знаю, — відказав я нерішуче. — Смішно було б і признаватись. Але мені здалося в одну мить, що той Михайло — мій рідний дядько.

— Яким чином? — здивувався Федір.

— Мій стрийко Михайло був полярником, потім потрапив на Соловки. Мені говорили, що з соловецького табору він нібито втік. Може, то його спіймали і заслали у Воркуту?..

— Оце-то вже справді баєчка... Але про дядька ти мені нічого не розповідав. Справді був полярником? І ти ніколи цим не похвалився?

— Болем не хваляться.

— То хоч розкажи...

ІЗ КНИЖКИ МИХАЙЛА ШИНКАРУКА «14 МІСЯЦІВ НА ЗЕМЛІ ФРАНЦА-ЙОСИФА»

У квітні 1931 року доцент Харківського інституту народної освіти геоморфолог Михайло Шинкарук отримав від директора Арктичного інституту Рудольфа Лазаровича Самойловича телеграму, якою він запрошував молодого вченого прибути в Ленінград для підготовки третьої з черги зимівлі на Землі Франца-Йосифа в бухті Тихій, причому професор призначав Шинкарука заступником начальника експедиції.

Такого важливого й заманливого доручення я не чекав. Минуло неповних три роки, як я виїхав із Праги до Харкова, зайняв посаду викладача географії в Інституті народної освіти, був обраний доцентом і відзначився хіба лише тим, що написав для газети й шкільної читанки з географії популярну статтю про експедицію Умберто Нобіле на дирижаблі «Італія» до Північного полюса. Стаття, правда, мала неабиякий успіх у читача — через те, мабуть, що матеріал для неї я взяв безпосередньо із спогадів члена експедиції Нобіле чеського професора-геолога Франтішека Бегоунека, котрого знав особисто. Але який міг бути зв'язок із статтею і викликом професора Самойловича! Адже таких спеціалістів, як я — і кращих, — у Союзі, напевне, багато.

Цю головоломку я сам розв'язав, поквапцем збираючись у далеку дорогу. Адже після студій і докторантури в Українському вільному університеті у Празі на природничо-географічному факультеті я захищав докторську дисертацію, і на професорській раді виступив з оцінкою першої моєї наукової праці сам Франтішек Бегоунек. З тієї пори професор часто знаходив час для розмов зі мною, заохочував повернутися на батьківщину, де перед географами й геологами розкриваються широкі простори Арктики. В кінці літа 1928 року Бегоунек, овіяний славою, повернувся після катастрофи «Італії» до Праги, він зустрічався з викладачами й студентами університету та педагогічного інституту, а мені особисто розповів усю історію трагічної експедиції. І накінець: коли я вже був у Харкові, до Пра-

ги приїхав із візитом герой рятувальної виправи Рудольф Лазарович Самойлович, який на криголамі «Красін» вивіз на Велику землю рештки експедиції Нобіле, у тому числі й професора Бегоунека. Чи не можна допустити, що під час розмови з Самойловичем Бегоунек порекомендував йому мене?

В середині квітня я був уже в Ленінграді. Присадкуватий, зовсім лисий, з пишними вусами, професор Самойлович зустрів мене привітно, він зразу ж підтвердив мої здогадки — «так, так, вас рекомендував професор Бегоунек» — і доручив мені технічний бік підготовки зимівлі.

Спочатку я ніяк не міг зіставити цю добродушну ділову людину з легендарним полярником, про якого наслухався світ. Професорові всього п'ятдесят літ, а про його життя можна списати волову шкуру. 1908 року за участь у РСДРП Самойловича вислано у глухе село Архангельської губернії Пінегу, де жило близько ста політичних засланців і серед них Олександр Гріневський — майбутній Олександр Грін. Дипломований геолог Самойлович вибрав з-поміж висланців охочих, у тому числі й Гріневського, і провів з ними геологічне дослідження русла ріки Пінеги. Цією працею зацікавилося Товариство вивчення російської Півночі — Самойловичу і його колегам дозволили жити в Архангельську. Вивчаючи береги Білого моря, Самойлович наймав на судна норвезьких шкіперів, які розповідали Гріневському свої морські пригоди...

Мешкав Самойлович у тому ж будинку, що й випускник Сорбоннського університету, дослідник Везувію і керівник кількох експедицій на Нову Землю Володимир Русанов, і став його учнем. 1912 року Рудольф Лазарович вирушив із Русановим в експедицію на Шпіцберген, де знайшов великі запаси вугілля. Із Шпіцбергена Русанов зі своєю дружиною Жульєттою Жан подався на шхуні «Геркулес» у подорож Льодовитим океаном на схід, з якої не повернувся, а Самойлович виїхав на Велику землю з реліквією, яку свято зберігає і донині, — письмовим клопотанням Русанова до петербурзьких властей дозволити Самойловичу жити у столиці.

Вона схопилася з крісла, підбігла до мене й припала до грудей.

Після революції професор Самойлович здійснив п'ять експедицій на Нову Землю і, врешті, очолив рятувальну виправу на криголамі «Красін». 1929 року у складі експедиції, очолюваної професором Отто Шмідтом, побудував на Землі Франца-Йосифа першу полярну станцію.

І ось я їду працювати на тій станції. Велика це для мене честь.

До літа штат зимівлі з десяти чоловік було вкомплектовано. Ми виїхали з Ленінграда до Архангельська. Тут закупили метеоапаратуру, продукти, собак, корову і в Червоній пристані почали завантажувати наше судно «Ломоносов». Поряд із нами готувався до виїзду в Арктику криголам «Малигін» з іноземними туристами на борту.

Мені пощастило побачити самого Умберто Нобіле. Він прийшов до нас на судно — високий молодий генерал з відсутнім поглядом, ніби приречений: за невдалу експедицію на Північний полюс Муссоліні наказав завести на нього судову справу. Я добре знав від професора Бегоунека весь перебіг трагедії виправи Нобіле, і заворушилося тепер у мені змішане почуття жалю й осуду до марнославного генерала. Адже виконував він завдання фашистського диктатора, який прагнув оголосити Північний полюс і Землю Франца-Йосифа італійськими — і не вдалося; на архіпелаг їду я, представник України! Через вас, генерале, подумав я, у пошуках жертв непідготованої експедиції загинуло сімнадцять людей, і між ними великий Амундсен, вас же, цілого й неушкодженого, вивезли з льодів на літаку в Італію, і ви залишили свою команду, забувши, що капітан із корабля, який тоне, сходить останнім. Крім того, професор Самойлович оглядав у Німеччині дирижабль «Італія» й застерігав, що він не для Півночі.

Та, з другого боку, Нобіле таки досягнув Північного полюса — перший в історії дослідження Арктики. Хтозна, може, для того, щоб світ дізнався про епохальне відкриття — на полюсі не вода, а лід! — та про геройство криголама «Красін», потрібна була катастрофа?

Нобіле спитав, хто керівник експедиції на Землю Франца-Йосифа. Начальника зимівлі Луки Васильовича Кулаєва на судні не було, відрекомендувався йому я. Він

попросив мене пошукати на архіпелазі слідів групи Алессандрі з шести людей, яких дирижабль «Італія», звільнившись під час зіткнення з землею від тягаря кабіни управління, поніс у безвість.

19 липня ми віддали швартови й попрощалися з Великою землею...

— Я повірив, Євгене, — перервав мою розповідь Янченко. — Повірив у те, що твій дядько був репресований. А як могло бути інакше з учнем Самойловича, якого теж не стало в 1938 році? Ми, геологи, знали про трагічний кінець нашого божища ще до 1956 року. Тридцять літ чекаємо правдивого дослідження про нього... Та щоб скитальник Михайло був твоїм дядьком — повірити в це важко... А втім, що ми знаємо про них? Вони зникали для нас назавжди в день свого арешту, а про їхнє життя у таборах можемо тільки здогадуватись.

Якийсь час ми мовчали, дивлячись на тупозорого спрута, що заховався під корою коряжини — ніби й не здох, а лише зачаївся, і я подумав, що й справді треба чимскоріше вилущити його, виявленням умертвити і залишити людям для злої пам'яті.

У цей мент почувся постріл в тундрі. Він пролунав, мов хрускіт зламаної вітром деревини, а за мить покотилася над тундрою луна, хвилею пронеслася над озером і стихла аж за небокраєм, стривоживши околицю.

Постріл був скрадливий і підступний: так стріляє із глухої засідки вбивця, так накладає на себе руки самогубець на відлюдді. Тільки луна вдарила на сполох, сповіщаючи людей про звершене.

До табору, покинувши вудки, прибігли Віктор і Юра.

— Хто стріляв? — позирали на мене і Янченка, та, побачивши, що ми стоїмо голіруч, повернули голови в той бік, куди вдивлялися ми.

Із заростей тундри до надозерної левади підходив чоловік із рушницею за спиною: був це, звичайно, Степан Пеньков, та ми, розпізнавши його в обличчя, усе ще приглядалися до нього, мов до забродн, який іде до нас непрошений. Він тримав в опущеній руці якийсь предмет,

що погойдувався, наче до руки підвішений, і врешті ми зрозуміли: Пеньков убив куріпку.

Він наближався до нас, усміхаючись, мав вигляд удатного мисливця, що повертається з полювання з неабияким трофеєм, а ми стояли, мов укопані, дивлячись на бездушного браконьєра, який сподіяв безглузду смерть серед неторканої природи. Пеньков, не розуміючи, поглядав на наші суворі обличчя, намагаючись збагнути причину невдоволення, і поступово нітився сам, піснів, з усмішки на губах залишилася жалюгідна гримаса; він опустив куріпку на землю неподалік вогнища і глянув на мене, пробуючи ще раз витиснути усмішку, та це йому не вдалося; він вимовив:

— Спатрайте на обід...

Юра Ніструл, виминаючи запобігливий погляд Пенькова, сказав крізь зуби:

— Ти не міг з цим почекати хоча б тиждень?

— Та що ви, братці! — Пеньков зняв рушницю й припер її до бунгала. — Чому ви дивитесь на мене, мов на злочинця? Ніколи не бачили вбитої куріпки? А я й не шукав її... Вона сама вилетіла мені назустріч, упала, а потім почала віддалятися, припадаючи до землі. Я подумав: підбита — й вистрелив... Та їх тут мільйон!

Федір мовчки сопів, дивлячись під ноги, його воляча шия багровіла, я подумав, що саме так він готувався колись до розмови з «блатними», чекав, що й зараз його товсті губи виплюнуть вульгарну лайку, та він, видно, стримав себе, підвів голову й сказав до Пенькова:

— Мільйони? То правда... Мільйони окремих куріпок, а в кожної — діти. А чи ти знаєш, що людей теж рахують на мільйони, а вбивають по одному? Ну, добре, забезпечив ти нас продуктами, Степане, тож треба було ще й попередити: не беріть мене, хлопці, з собою, бо я дешевина. Дешовка! Віднеси... стерво...

Горбов засміявся: він не зрозумів, кого стосується слово «стерво» — Пенькова чи вбитої куріпки, — і своїм сміхом трохи розрядив напружену атмосферу; потім спитав Пенькова, начеб нічого особливого й не трапилося:

— Ви весь час працювали домоуправом?

— Яке ваше діло? — пирхнув Пеньков і подався до озера.

І тоді мені мало не вихопилося з уст: «Кумом», опером працював, я його знаю. І стріляти йому не першина!» Та щось ворухнулося в моїй душі жалісливе: я ж ні від кого не чув, щоб він стріляв у людей, навіть тоді, під час розправи... Пеньков виконував свою службу, хтось мусив там служити, не можна їх усіх осуджувати, серед них були й люди... А скажу зараз — і нинішній його вчинок накладеться на колишню професію, я затаврую людину назавжди словом «убивця» — чи маю право це вчинити? А що підстрелив птаха не в сезон — з кожним може таке трапитися: мисливський інстинкт...

Я змовчав. Але знову відчув, як напливає на мене колишнє: справді, через Пенькова я не буду вільний від лихих спогадів усі десять днів відпочинку...

І вже ліниво стукотить десь у часових безвістях арештантський ешелон, він іде вже два тижні, з простоями, а я — наймолодший серед в'язнів, засуджений майже на стільки років, скільки маю від народження, — трясуся у набитому пульмані від простудної гарячки; врешті мене переводять у санітарний вагон.

Доглядає мене санітарка — арештантка з «побутовиків», вульгарна повія, яка без сорому злягається щоночі, не соромлячись мене, з конвойними; кожного разу спить з іншим, по черзі обслуговуючи всю «вохру»[1], бо дорога зі Львова до Воркути довга — цілих три місяці.

«Пацан, ти багатьох таких пульнув?» — показує на конвойного.

«Жодного».

«Так я тобі й повірила! Задурно взяли!»

Ні, не задурно. Бандерівці вивели мене вночі з дому, дали карабіна, а коли почалася облава, я сховався з тим карабіном — чому його кудись не викинув, не знаю — у якійсь стодолі на горищі, і там мене знайшли облавники. Але я їй не кажу цього, все одно не повірить.

«Пацан, потримай у руках коц, оправлятися буду», — наказує мені «шалава» щоранку, присідаючи над туалетною дірою в куті санітарного вагона.

[1] Озброєна охорона (вооруженная охрана).

«Пацан, температури в тебе вже нема, але я підіб'ю градусник, бо як вернешся до свого вагона — здохнеш».

«Хлебчи баланду, пацан, — казала, подаючи мені самої гущі, — бо мамину цицьку вже ніколи не будеш ссати. Їж, бо згинеш, дистрофіку нещасний».

Я слухаюся її, ревно виконую усі накази і дякую їй за життя. Донині. Брудній, здеморалізованій, упослідженій повії...

— Чому то люди так безнадійно порозгублювали свої позитивні заряди? — зітхнув Федір. — Від горілки чи від одностайного будівництва комунізму?.. Пішачки безвідповідальні, гвинтики безмозкі... Та досить, вирізьблюй свою потвору; може, тобі від того легше стане.

Я тут же взявся за коряжину. Відійшов за кущі на галявинку: хотілося робити це на самоті, та не вдалося. Почув, як біля мене, трохи позаду — бо ж не можна живому бачити покійника — примощується на траві мій батько й легко торкається долонею до моєї спини...

З РОЗПОВІДІ ІВАНА ШИНКАРУКА

Я не раз розповідав тобі, сину, про свої воєнні пригоди — прихапцем і без часової послідовності, та, напевне, ти не все запам'ятав; та й чого б то мої розповіді, такі схожі на небилиці, мали триматися хлоп'ячої голови. Нині ж ти настроєний на мою хвилю, тож слухай, поки мозолиш зображення тундрової потвори з наївним бажанням відчужити злу силу, що впродовж багатьох десятиліть глумилася над твоїми батьками і над тобою.

«Сам розумію, — відізвався я на ласкавий голос батька, — те, що роблю, — дитяча забава. Але ж вона має первісний прецедент. Людство в дитячому віці вдавалося до заклинань, ритуальних танців, зображень тотемів: пітекантроп рисував на стіні печери дракона — для чого б то? Може, для того, щоб застерегти далеких нащадків перед злими силами, які чигали на нього звідусіль, а можливо, створював собі талісман надії на перемогу над ними? Чому ж в'язні всіх часів записували на стінах камер слова молитов, революційні гасла або ж прокляття поневолюва-

чеві? Хіба могло це змінити його долю? Ні. Та, видно, є вища сила добра і зла, образ якої людина, у міру свого розвитку, уявляє і до якої звертається у безвиході — з прокляттям або благанням».

Це правда... Скільки разів над річкою П'явою в Італійських Альпах, коли смерть наповзала і з землі, і з неба, я, завзятий радикал і атеїст, гаряче вимовляв слова «Отченаша»; скільки разів найбруднішою лайкою заклинав ту смерть — і вона відступала, а в час передишки я, немов печерна людина, яка малює на стіні образ сонця або дракона, свято вірив у магічну силу молитовного і брудного слова.

Я згадав про італійський фронт... Про це розповім тобі іншим разом — розкажу про кровожерного дракона, ім'я якому Габсбург, котрий збирав докупи галицьких українців, користаючи з їх віри в цісарську ласку, і кидав нас, сміливих і відчайдушних, бо ж у боротьбі за обіцяну волю усяк стає таким, у найстрашніші воєнні вирви то на Маківці, то над П'явою, то в албанських горах, щоб винищити нас до ноги й опісля не мати клопоту з нами; посилав на вірну смерть, і ми йшли, ми воювали, мов барси, й гинули, як мухи.

Я вийшов з того пекла навіть не поранений. Як могло так трапитися, не знаю і досі, — невже ті розпучливі слова благань і проклять мали якусь силу? Я пройшов дном другого в моєму житті пекла — у польському концтаборі в Домб'є і залишився живий. Не пережив тільки сталінського... Я помер з туги за тобою у ранньому віці, бо не мав надії, що виживеш: надто мізерний тілом ріс ти в мене. А переміг — і вирізьблюєш тепер потвору, яка не здолала тебе. Вирізьблюй і заклинай, щоб ніколи більше не мала вона влади над людьми.

Ті листи, які писав мені брат Михайло зі Стрия, Мукачева, Львова, я прочитав аж після війни, мати їх зберегла. Власне, мені не треба було їх читати, брат усе навіч розповів у концтаборі на околиці польського містечка Домб'є біля Кракова. Мене, коли я повертався з італійського фронту, інтернували пілсудчики тільки за те, що я назвався українцем, а брат потрапив у польський полон

під час операції чети Української Галицької армії на залізниці Львів — Перемишль.

Михайло втік із табору, я ж не зважився: завжди був боязливіший за нього. Повернувся додому після окупації поляками Галичини.

...Іван Шинкарук був мобілізований австро-угорською військовою владою аж у липні 1917 року, після відступу з Галичини армії генерала Брусилова. Йшов йому тоді дев'ятнадцятий рік.

А думалось: обминула його війна. Друга російська окупація Галичини вже не здавалась окупацією, люди прийняли нову владу за свою: подобрів «москаль»; Коломийський повіт прилучено до Чернівецької губернії Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, у Пилипівці відкрито дитячу захоронку[1], де діти отримували сніданки і вчилися, учителька Шубертівна приступила до праці, взявши собі на допомогу недовченого Івана.

Сповнилась Іванова мрія: він став учителем. А восени, як пообіцяв голова шкільного відділу губернаторства Іван Гнатович Красковський, відкриється у Станіславі вчительська семінарія — у Тернополі вже відкрили, — й Іван закінчуватиме педагогічну освіту.

Залишився живий, тішився хлопець, хоч іноді добиралося в душу почуття юнацького сорому: не понюхав пороху. Ось повернуться з фронтів, якщо не загинули, Михайло і Гриць, хвалитимуться своїми пригодами й подвигами, а він, пацифіст, не матиме що розповісти про себе, хіба... Та хто захоче знати, що пережили пилипівці за час вічної, здавалось, війни, коли в селі тричі мінялася влада і кожна вимагала жертв та крові, мов ненаситний молох.

Розпочалася війна; пішла чутка, що у Стрию присягнули цісареві на вірність Українські січові стрільці, а по тракту Коломия—Снятин—Чернівці промарширували без боїв російські війська в жовто-сірих шинелях, із настромленими на довгі «трьохлінійки» тригранними штиками.

Десь там в окопі лежить стрілець Михайло і свято вірить, що його куля обмине, а військовий губернатор Га-

[1] Притулок.

личини генерал-ад'юнкт граф Бобринський топче ту віру наказом, надрукованим в окупаційній газеті «Прикарпатская Русь»:

«Російські доблесні солдати! Нехай кожен із вас уб'є тільки чотирьох німців, австріяків, мадярів, і наша армія винищить чотири ворожі. Тільки чотирьох! Хто хоче більше, не забороняється. А тоді ми визволимо Європу і процвітатиме вона під берлом білого царя!»

Тільки чотирьох. Але доконче в тій четвірці — Михайла, — накочується Іванові до горла солона слина з присмаком крові. — І Гриця, і мене, і ще одного, а тоді зацвіте благодаттю Європа під скіпетром російського царя... Кожен російський солдат — тільки чотирьох: і гори трупів, сморід, зараза, тиф, червінка, зате вільною стане Європа. Від людей!

Лежить в окопі, ще під Тернополем, російський солдат, згадує своїх жінку й дітей і теж молиться, щоб його обминула куля, а генерал Краус, який і не думає віддавати ро̀сіянам ні Тернополя, ні Львова, звертається до свого війська з набагато витонченішим, по-німецьки розрахованим закликом до нищення:

«Доблесні воїни цісаря Франца-Йосифа! Завтра о десятій тридцять шість ранку почнеться затемнення сонця. Кожен хай придбає кусник скла, закоптить його і тільки так дивиться на сонце. А дикий азіат-москаль, можна сподіватися, до цього не додумається: він буде дивитися на сонце незахищеним оком. Тож коли всі російські солдати посліпнуть, ми передушимо їх, мов горобців, і визволимо простори Росії!»

Від людей... Ні, не смішно, — страшно. Я начитався німецьких і російських гуманістів, і мені стає моторошно від того, що німецькі й російські генерали так подібно й холоднокровно закликають до масового нищення, ніби йдеться не про людей, а сарану. Та невже весь світ ураз збожеволів, та невже справді прийшов накликаний пророками Апокаліпсис?

Хотілося у це не вірити, та дуже скоро увірувати довелося. Сліпий Атаманюк віщуном горя ходив по селу і, зупиняючись навпроти церкви, піднімав угору костура,

глаголив: «Молітеся, Страшний суд іде!» І вже ніхто не цілував йому рук, люди сахалися від нього, мов від прокаженого, бо його віщування справджувалися щодня.

Спочатку лихі вісті надходили до Пилипівки здалека: у якомусь там селі австрійські польові жандарми повісили кількох хлопців, які поверталися зі Стрия; Атаманюк ставив свічки в церкві за померлі душі, співав на криласі дяк «Со святими упокой», припадали з поклонами жінки перед Царськими вратами — молитвами відвертали біду від села. Та відвернути не змогли. Одного білого дня на Погорільці, біля самого хреста, люди побачили наспіх збиту шибеницю, на якій гойдалися тіла чотирьох чоловіків. Ринув народ звідусіль на гору і в паніці розбігався — хто додому, хто в нетрі лісів, бо впізнали пилипівських газдів Василя, Миколу, Івана, Михайла, і вже ніхто не ставив за них у церкві поминальних свічок... На опустілій горі припадали до мертвих рідні, а одна очманіла від горя жінка голосила: «Та чого ти назвав себе русином, коли споконвіку був худобиною!»

Незабаром селом промарширували москалі, хвацько виспівуючи: «Канарєечка жалобно пайот!»; люди почали виходити з хащів до хат і з-за тинів на вулицю. Мова чужих вояків була зрозуміла, а дехто й зовсім по-тутешньому розмовляв; на толоці біля польових кухонь юрмилися голодні діти й ділили між собою подарований солдатами білий хліб. Село ожило, вийшли люди на поля копати картоплю й жати кукурудзу, хтось видумав оптимістичну приказку: «Прийшли москалі — став хліб на столі», аж одного дня моторошна чутка разом із зловістям сліпого Атаманюка — «Молітеся, Страшний суд іде!» — зойком прокотилася селом: у сусідній Тростянці царський офіцер наказав повісити хлопчика, який розводив голубів — поштових, бачте...

Прокотився над краєм смерч нового «страшного суду»: граф Бобринський почав викорінювати в Галичині австрофільство й мазепинську заразу. Позакривано всі періодичні видання, царські екзекутори повикидали з просвітянських бібліотек українські книжки, валили уніатські хрести й фігури, спалювали ікони, проводили по хатах ревізії. Від

галицьких москвофілів посипалися доноси на австрофілів: ні в чому не повинних людей запаковували в Коломиї до вагонів і вивозили на схід.

Та з гір усе виразніше й лунківше долинав грім канонади — то наступала знову австро-угорська армія: у травні 1915 року на відтинку фронту Горлиці—Тарнів німці проламали російський фронт.

Ніхто вже не сподівався добра, не могло воно прийти нізвідкіль — світ поринув у кривавий хаос. Вривалися у села австрійські жандарми і гнали валками в Телергоф дідів, жінок, дітей, священиків.

Сказав старий Шинкарук Іванові: «Йди і відсиджуйся, хлопче, в оборозі на Сакатурі, я тобі носитиму їсти. А краще б тебе взяли були до війська...»

Іван вийшов з укриття аж за рік, коли армія генерала Брусилова зайняла Галичину. Учителька Шубертівна покликала Івана до школи. До села прийшов несподіваний і довго очікуваний спокій.

Знали люди, а тим більше Іван, що до кінця війни ще дуже далеко, ніхто не міг угадати, коли вона закінчиться. У Європі німці здобували французьку твердиню Верден, в Італії йшли бої над П'явою, австрійські війська облягали Бухарест, і спливав кров'ю легіон Українських січових стрільців у складі корпусу генерала Гофмана над Золотою Липою.

Та на Коломийщині запанував мир. Прийшов він і в Пилипівку разом із поверненням Шубертівни з учительського з'їзду в Тернополі, організованого головою шкільного відділу Іваном Красковським. Він домігся у генерал-губернатора Галичини й Буковини Трепова дозволу навчати на зайнятих землях дітей рідною мовою. На з'їзді були затверджені для користування у сільських захоронках і школах українські підручники Бориса Грінченка, Спиридона Черкасенка, Софії Русової — їх у Пилипівку привезла з собою Шубертівна.

Іван чекав дозволу на відкриття учительської семінарії у Станіславі, а тим часом весь поринув у шкільну роботу: скликав дітей, приносив до школи яйця, сир, масло, хліб — добровільні датки від селян на пилипівську захоронку... Життя почало сповнюватися для мене певним

сенсом: я став потрібний людям. Те цілорічне нидіння у схованці на оборозі в лісовому урочищі Сакатурі, ті нічні зимові вилазки додому за теплом і хлібом змучили мене, розчавили приниженням і страхом, я не раз поривався вийти з укриття й зголоситися до коломийської поборової комісії; хай заберуть в австрійську армію чи в УСС — все одно. Та щоб дістатися до Коломиї, треба було перейти три села, в яких шастали мадярські жандарми, вишукуючи дезертирів та москвофілів; повіснути на вербі не хотілося, і я, надломаний, знівечений, спустошений, повернувся до села, коли російські війська вдруге зайняли Галичину.

Іван розумів ефемерність свого нинішнього становища: кінця війні не видно, у те, що в краї надовго втримається російська влада, теж не вірилося. Та чулася в світі невтримна вібрація, яка трясла основами нехарапутних імперських споруд. Не стало в людей більше облудної віри в їхню силу, міцність і доцільність: метушаться люди в палаючих будівлях, шукають проломин і щілин, крізь які можна видобутися на волю, а що робити на тій волі, як зберегти себе, яку фортецю зайняти, щоб протистояти спустошливому вогневі, — не знають. Та сумніву не мав Іван, що в обох спорудах скоро прогорять крокви, проламаються перекриття, і заваляться вони до споду в куряві, диму і смороді. А що тоді? Якими вийдуть народи із пожежі, хто встигне на звалищах побудувати свій дім, а хто, приспаний і обкрадений, прокинеться у вогні?

Поради не мав ні від кого. Михайло — «за шелом'янем», та й чи живий він донині? Батько й мати животіють, немов кроти, які журяться лише крихтою їжі, щоб з голоду не вмерти. Учителька Шубертівна нічого не хоче знати, окрім того, що дітей треба вчити грамоти й розуму так само, як давати їсти, хай там вогонь, і грім, і буря, бо помруть з голоду духовного, і має в цьому свою велику рацію. Та розумів Іван, що йому замало бути тільки молочною вовчицею для майбутніх Ромулів і Ремів, він повинен ще й знайти своє місце у ватазі новітнього Енея, який прийде, щоб повести знедолених троянців до обітованої землі, — мали рацію Ми-

хайло й Гриць, коли звинувачували його в політичній індиферентності. Але де той Еней, хто він, який?

Заходив до колишнього війта Шепетюка, який уже війтом не був: сільська громада підлягала військовій владі — російській чи то австрійській. Старий Шепетюк поник, схилився, здрібнів із туги за дітьми і водно запитував Івана, чи не чув чого про Михайла, хоч не про нього була його турбота, а про Катерину й Гриця. Мовчав Іван, бо не мав для війта, як і для себе, відрадного слова, та все одно часто просиджував у нього вечорами, ділячи посполу туск і тривогу, і дивувався, як лихо зрівнює людей. Де ж би то колись сидів фудульний Шепетюк за одним столом із сином найостаннішого пилипівського бідака при світлі каганця за печеною у мундирі бараболею із часниковою саламахою!

Одного вечора Іван застав у війтовій світлиці незнайомого чоловіка, що лежав на ліжку під вовняною веретою, — жовтого, без кровинки на обличчі, ледь не мерця. На долівці в куті валялися зім'ятий мундир з офіцерськими погонами й пожмакана білизна, поряд стриміли високими халявами військові чоботи, а на спинці крісла висіли портупея і пояс з кобурою. Війт із війтихою стояли посеред кімнати, безпорадно позираючи одне на одного, а тепер уже й на Івана; здавалось, що стоять вони отак цілий день чи вік, і ніяка сила не зрушить їх із місця, бо вони не знають, що робити з непрошеним гостем і яка плата чекає за їх гостинність, якщо в село повернуться австрійці.

— Привезли на возі, — знизав винувато плечима Шепетюк, ніби перед ним стояв не я, а мадярський польовий жандарм, — стали отут-во, перед воротами, два солдати й офіцера принесли цього, — показав на ліжко, — роздягли, крові на ньому не було, я ж думав, — поранений. Трясе ним гарячка, а я гину від страху, що тифус... і наказали доглядати й годувати його, поки не стане на ноги... а якби вмер, то поховати, а мундир, фузію і всі його папери віднести в коломийську комендатуру. І чого це до мене?

— А до кого? — відказав я, гидуючи війтовим страхом і скупістю. — Та ж не до мого тата занесуть слабого вояка, бо ж ми всі на одній постелі спимо... Він говорить щось?

— Ні, лишень тяжко дихає і стогне, — відказала вийтиха, і в її голосі забриніла жіноча скруха. — Молодий ще, а самі лише шкіра й кості... Може, й тифус. Але то нема чого боятися; тифус — від вошей. А я роздягнула його, як мати родила, і весь одяг у братрурі[1] прожарила... Йой, вичухається та й піде. А що робити... Не викинемо у фосу.

Господарі нарешті зрушилися з місця, немов те, що пожалілися переді мною, додало їм відваги й спокою. Шепетючка заходилася коло кухні готувати вечерю.

З ліжка почувся шепіт, я глянув: сухі губи хворого ворушилися, я підійшов і нагнувся над ним.

— У мене не тиф, — почув я тихе. — Не бійтеся. В мене жовтуха. Вибачте, везли до Коломиї...

Хворий відкинув на подушку голову, заплющив очі. Я приклав руку до його чола — гаряче.

— Піду до Шубертівни, — сказав я. — Вона трохи знається на медицині. Дайте йому пити.

Шубертівна поїла хворого молоком, настоями з трав, медом. У нього почалося маячіння, щось він говорив або співав із гарячки. Іван прислухався і вловлював слова начебто з якихось віршів чи пісень, з подивом поглядав на вчительку: мова офіцера була не російська. Схоплював окремі фрази: «Ой ви думкі, думкі, серца майго рани... што ви закруцілісь віхрам надо мною... рад би я нє думаць і нє знацца з вамі...»

— Може, він поет? — допитливо глянула на Івана Шубертівна.

— Може... А мова його... чи не білоруська?

— Білоруська... Кого в російській армії тільки немає...

— «Ех ти, доля, доля, голад та беднота, нє свая тут воля, нє свая ахвота...» — проривався з горла хворого хриплий спів.

Іван із Шубертівною мінялися біля офіцера цілих чотири доби — з милосердя й цікавості: хто він, чому в гарячці наспівує по-білоруськи? В Івана зроджувалася щемна надія, що він почує від цієї людини щось дуже для нього потрібне, а може, й рятівне.

---

[1] Духовка.

На четвертий день криза минула, хворий заснув, а коли прокинувся, очі мав чисті. Він ніяково усміхнувся, спитав:

— Хто ви?

— Ми вчителі, — відказала Шубертівна. — А лежите в селянській хаті.

— Так, так, — пригадував офіцер. — Від Пруту вернулися, вода була велика... А везли мене від бівуаку до бівуаку від самого румунського кордону, перекидаючи з воза на віз: заразного в поїзд не приймали. Думали — тиф, а тифозний шпиталь аж у Коломиї. Та все придивлялися, чи живий, — клопіт мали зі мною... Вчителі, кажете. І я вчитель. Красковський повідкривав вам школи... Людина!

— Ви знаєте Івана Гнатовича? — спитала Шубертівна.

— Сябр він мій, білорус.

— А ви хто?

— Поручник Міцкевич. А звати Кастусь.

— Ого! — не стримався Іван. — Таке прізвище!

— Звичайне, білоруське. Великий Адам теж з білорусів...

— Ви поет? — насмілився спитати Іван.

— Як сказати... Кожен білорус — поет, хоч не кожен грамоту знає. А хто навчився її, той повинен писати. Тільки слово може розбудити народ. Усе на світі починалося із слова — навіть у Господа Бога... — Хворий сперся на лікоть, хотів підвестися, та не міг. — Зовсім став я ні до чого, — мовив скрушно. — Питаєте, чи я поет... Мабуть, так, бо складаю вірші, книжечку до війни видав. Та я, щоб не бентежити людей, назвав себе Коласом. Колосок по-вашому. Такий собі псевдонім видумав: Якуб Колас...

Він із подивом глянув на вчительку, яка враз схопилася із стільчика, подалася до нього, збентежена і втішена, наче впізнала давнього знайомого.

— Не може бути! — вигукнула. — Якуб Колас?! Той самий?

— Напевне, той самий, іншого немає, — відказав поручик, знову зніяковівши. — Чули щось про мене?

— Боже, який світ тісний, — усе ще не могла заспокоїтись Шубертівна. — Я ж про вас читала в нашій газеті «Неділя» ще перед війною... Василь Щурат, учений наш, писав про вас. Як це так, що ви тут? І нам випало рятувати вас... Неймовірно!

Поручик довго мовчав, потім прошепотів кволо:

— Хай вам Бог дасть здоров'я... Може, прислужуся ще моїй бідній Білорусі.

Поручик Міцкевич поволі приходив до здоров'я. А коли вже зміг підніматися, я деколи з Шубертівною, а частіше сам, приходив до нього на розмову. Іноді просиджував у війтовій світлиці до пізньої ночі.

Лисуватий, із запалими щоками на широкому добродушному обличчі, з проникливими розумними очима, поручик Міцкевич не приховував утіхи, коли я відчиняв двері й несміливо вітався: мене бентежило усвідомлення, що проводжу вільний час із справжнім поетом, який має навіть свою книжку. Саме поняття «поет» було для мене священним і недосяжним, а цей до того ж — один із перших поетів у своїй забутій Богом Білорусі, будитель народу, як у нас, приміром, Котляревський або ж Шашкевич. Я не міг приховувати свого захоплення, він це бачив і через те намагався уникати розмов, які стосувалися його особи. Зате коли заходила розмова про білоруську літературу, очі його спалахували, він говорив пристрасно й гаряче про свого вірного друга Янку Купалу, про молодих поетів — Максима Богдановича, автора знаменитої книжки поезій «Вянок», до того ж знавця української культури; про трагічного публіциста Сергія Полуяна, якого столипінські жандарми довели до відчаю, і він наклав на себе руки в Києві, маючи всього дев'ятнадцять років.

Дев'ятнадцять років — стільки, скільки сповнюється оце мені. А що я встиг зробити? Полуян написав десятки статей про відродження України — для прикладу білорусам, відстояв права білоруської школи, прославив чувашів і якутів, які збудилися до національного життя, а я свій вісімнадцятий рік просидів у сіні на Сакатурі, немов ведмідь у барлозі, й не приклав рук до жодного корисного діла. Ганьба мені... Але чому — ганьба, — втішав себе, — не

кожен може, не у всіх однакові здібності... Так, проте сміливим усяк може стати, хто має мужність виховати в собі цю рису.

Я просив поручика розповісти про себе: мені треба було прослідкувати кожен крок у його житті — для прикладу і науки.

А життя у нього починалося подібно до мого. Син лісника. Закінчив учительську семінарію у білоруському містечку Несвіжі, мріяв стати народним учителем. У юному віці почав писати вірші. Як я... Та хто надрукував би мою мазанину? Правда, він перший свій вірш опублікував у першій білоруській газеті у Вільні під псевдонімом Якуб Колас, коли йому сповнилось двадцять чотири роки, у двадцять вісім видав першу книжку поезій «Песні жальбы». То, може, і я ще встигну?.. За організацію нелегального з'їзду білоруських учителів був посаджений у мінську тюрму. Зважився б я на такий риск?

Я ловив кожне слово білоруського поета, вбирав у свою пам'ять, я повірив, що історія його життя може стати колись мені у пригоді: як білоруси поведуться у нинішній хуртечі, якою дорогою підуть?

— Ми з вами, — говорив поручик Міцкевич, — якщо не рідні, то двоюрідні брати. Ось білорус Красковський дав вам школи. А мене в Несвізькій семінарії учив російської словесності українець Федір Кудринський, автор багатьох праць з історії Давньої Русі, козацтва. То ж він порадив мені писати по-білоруськи. Зрусифікований український вчений виховав білоруського поета. Парадокс, проте — закономірний... Спільна наша доля, то спільною мусить бути й боротьба.

— Що ж ми повинні робити, пане поручику? Я молодий, нічого сам вирішити не вмію...

— Ситуація сама підкаже, що діяти. Тільки треба тобі пильно дивитися на світ і прислухатися до свого сумління.

— А що ви вже встигли дослухатися?

— Що встиг дослухатися, відчути?.. Я оце супроводжував на румунський фронт ешелон дезертирів. Марний то клопіт узяло на себе командування — їх стає щораз більше. І я зрозумів... Ти не відчуваєш, Іване, як тріскають про-

гнилі шви імперій? Як відбувається зміна поколінь борців за прогрес, та й за реакцію теж? Задумайся тільки: маємо осінь 1916-го. Помер у цьому році вчитель українського народу Іван Франко. Не стало ідеолога польських шовіністів Генріка Сенкевича. Покінчив життя самогубством перший американський соціаліст Джек Лондон. Хтось із нашого покоління мусить стати на їх місце, і будуть ті нові проводирі сильніші як у доброму, так і в лихому: розпочнеться боротьба на життя і смерть. Старі отупілі імператори вимирають: нема вже Франца-Йосифа, а скоро й Миколи II не стане, його вб'ють... Прийдуть нові вожді — революційні й контрреволюційні...

— А що тоді?

— Кожен, хто прагне волі своєму народові, стане на бік революції.

— І галичани?

— І галичани. Хіба ти не бачиш, як кришаться глиняні ноги Австро-Угорської імперії? Вона вже не витримує власної критичної маси...

— У нас є свій український легіон.

— Вам можна б позаздрити... Та не матиме він сили встояти перед легіонами польськими.

Блимає каганець на столі. За столом — поручик Міцкевич, учителька Шубертівна і я. А біля печі куняє старий Шепетюк. Може, не варто вести при ньому подібні розмови? Та не виженеш із кімнати, а нашій бесіді немає стриму... Чей не донесе на своїх? А втім, він дрімає.

— Ви так категорично провіщаєте наш програш... Чому? — запитала Шубертівна.

— Та хоч би тому, — відказав поручик, — що ваш легіон став під опіку ворожої вам Австрії, і вона, немов упир, вип'є з нього кров ще до того, як ви станете на прю з новітнім завойовником.

— Але ж польський легіон теж у складі австро-угорської армії, — вставив я.

— Так. Але ти забув, що польські легіонери в боях убивають не поляків, а чужинців, і цим зміцнюються, а ваші усусуси змушені виціджувати кров із своїх єдинокровних братів і через те слабнуть. Хіба вам не відомо, що царське

командування на ті ділянки фронту, де воюють усусуси, посилає частини, сформовані із східних українців? Щоб ослаб український потенціал. Так воно робиться... А може, ви вірите, що зможете самі встояти супроти звідусільного ворожого вам світу і створити свою маленьку галицьку державу? Абсурд...

— Який же вихід для нас?

— Стати на бік майбутньої української революції — в стані Московщини.

— І перейти з-під австро-угорсько-польського гніту під російський?

— Я не професійний революціонер. На таке питання не можу нині відповісти. Але ви самі мали нагоду переконатися, які сили нуртують у Росії. Найкращий приклад — Красковський. Хіба ви думаєте, що то генерал-губернатор Трепов наказав йому відкривати українські захоронки і школи? Не знаджуйтесь, він анітрохи не кращий від попереднього губернатора Галичини графа Бобринського! Але на той час ще не встигли підрости революційні сили всередині нашої самодержавної системи, і він мав можливість безкарно розправлятися у вас із «мазепинцями», підводячи під ту мірку всіх, хто боровся за українську культуру. А Трепов уже не може... Тому ви повинні знайти шляхи до єднання з прогресивними силами, які є у нас — серед українців, росіян, білорусів.

— Ви радите нашим синам на випадок революції у Росії повернути зброю проти Австро-Угорщини? — засумнівалася Шубертівна.

— Тільки так.

— А він має рацію, — промовила до мене вчителька й боязко оглянулася: біля печі темніла згорблена постать війта, на сірій плямі лиця блищали білки очей. Шепетюк слухав...

Я донині пам'ятаю слово до слова давні мої розмови із славним сьогодні у світі білоруським письменником Якубом Коласом. Він мав рацію. Та світові події склалися для нас не так, як він передбачав, а так, як мали скластися. Я завжди був фаталістом. І ми з тобою пережили те, що мали пережити. Нині вся правда і неправда вже за нами, усе ми

знаємо. А тоді знати не могли. І він не знав, що принесе революція доброго й лихого. Але вірив. Ми ж не вірили. Ми тоді вміли лише мужньо проливати власну кров...

Видужавши, поручик Міцкевич пішов із Пилипівки розшукувати свій полк і свою долю в революції. Залишив мені книжечку поезій «Песні жальбы», яка дісталася тобі від мене у спадок. Розкрий її на сто другій сторінці і прочитай рядки з вірша «Катаржнікі»:

Катаржане-хлебаробы,
Дзеці вёскі, поля.
Того бойка з-за худобы
Привела ў няволю;
Той с суседом посвариўся,
Ў того зяць паганы;
Іншы з братам як дзяліўся,
Заробіў кайданы;
Той за нораў свой сярдзіты,
Ці за лішэк жара...
Гэта цёмны люд забіты,
Беднаты ахвяра.

Правда цієї поезії стосувалася і нас. Свідком — доля учительки Шубертівни. Та й не тільки її — доля усіх нас.

На мене дивилися з тупою ненавистю й невблаганною жорстокістю очі потвори, вона під моїм різцем ожила, немов пробудилася із зимової сплячки, — існувала поза моєю волею. Я відклав коряжину. Не боявся її, бо мав над нею владу — сам же створив і в кожну мить міг порубати сокирою або ж викинути у вогонь; зло стало мертвим символом, образом, воно було мною переможене, та все одно віяло від коряжини здавна знайомою моторошністю, я повернув її очима донизу й подався до табору, повторюючи в думці слова з вірша, якого нагадав мені батько: «Інший з братом як ділився, заробив кайдани...» А чого я не поділив із своїм братом, батьком, сусідом, я ж іще тоді нічого для поділу не мав, за мене ділилися інші, мені ж довелося брати пай...

Дихав торф'яним прілим запахом білий вечір, дим від ватри, немов поземка, вився над сталевою гладінню озера,

тихо й мертво було в тундрі, наче вона заніміла у страху перед недалекими холодами; хоч би якийсь птах подав голос... Ми мовчки сиділи біля ватри, гейби поснули, і прокинулися від голосу ворона, що тричі каркнув неподалік на зчахлій ялиці.

— Повіє незабаром, — промовив Янченко. — Ворон уже позбувся сімейних клопотів і виглядає зиму. Він відлетить останній, наближення пурги розраховує до години. Правда, Вероніко?

— Каррр... — байдуже підтвердив ворон.

— Розуміє... Мудра птаха.

Ніхто не відізвався. Напевно, всіх, як і мене, згнітило враз відчуття осамітнення, воно заскімлило в моїй душі, немов побитий пес; ворон прикуцнув між гіллям і заснув; за вечерю ніхто не впоминався.

Втім щось зашелестіло у кущах, усі ми стрепенулися: що за звірина підкрадається? Захиталася осока, і ми побачили, як до вогнища гусачком, перехняблюючись з боку на бік, прямують п'ять пухнастих пташенят з відрослими крилами.

Ми збентежено переглянулись між собою, виминаючи поглядом Пенькова: усі відразу зрозуміли, що це за пташенята і чому вони йдуть до тепла. Малі куріпки, ще до польоту не оперені, без страху наближалися до ватри і разом поприпадали до землі, вмощуючись біля тепла.

Мовчанка була тяжка й безпорадна, кожен думав про те, як їх порятувати, і кожен знав, що врятувати не вдасться. Пеньков розгублено поглядав то на одного, то на другого; Янченко сягнув рукою, взяв одну куріпочку і, притуливши до грудей, похухав на неї, пташа витягнуло шийку і, пошубортавши дзьобиком, сховало голівку під полу куртки.

Юра Ніструл підвівся, ступив крок до Пенькова; я ще не бачив такого обличчя у доброго Юри: воно зібралось вузлами, немов до плачу, та в очах сліз не було, лише зневага й докір. Він прошепотів:

— Що ти наробив? Ти ж убив маму, сволото!

На зчахлій ялиці сонно каркнула Вероніка.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ІЗ ЩОДЕННИКА МИХАЙЛА ШИНКАРУКА

10 жовтня 1914 року.

Осінь прийшла на Закарпаття разом із холодними дощами. Перша сотня другого куреня, до якої я зачислений, квартирує у старій стодолі, в якій немає однієї стіни, і при поривчастому вітрі всі ми за ніч промокаємо до останньої нитки.

Удень — муштра. За місяць вона так нам набридла, що ми вголос починаємо мріяти про фронт, який з гулом і заграваами підступає усе ближче до Карпат. Кожен із нас усвідомлює, що в окопах існуватимуть зовсім інші форми військового вишколу, продиктовані не статутом, що його склали в армійських штабах, а інстинктом самозбереження, й нікому там не знадобляться начищені до блиску гудзики, молодецька виправка й уміння хвацько повертати по команді голову — наліво чи направо.

Допросилися в Бога: нині нас почали формувати в похідні курені. Настрій у стрільців пожвавився, хоч кожен знає, що завтра піде на смерть. Та ніхто тієї смерті добре не уявляє, і, мабуть, тому стала вона романтичною героїнею стрілецьких пісень.

Вечорами стрільці співають. Пісні зовсім нові, нинішні. Я не можу збагнути, звідки вони беруться, хто складає слова, хто придумує мелодію. Злітають щоразу інші, — сповнені солодкої туги, притаєної тривоги, примарних сподівань слави й безсмертя, — у похмуре небо над Карпатами.

А може, вони зроджуються для того, щоб пережити нас і залишитися у пам'яті нащадків єдиним відгомоном про крихітний стрілецький легіон, якому долею судилося згоріти в розшалілому вулкані війни?

Як ви умирали, вам дзвони не грали, ніхто не заплакав за вами, лиш в чистому полі ревіли гармати і зорі вмивались сльозами...

Спіть, хлопці, спіть, про волю сніть, про долю-волю вітчини, чи ж можуть бути кращі сни? Спіть, хлопці, спіть...

Мерехтить в очах безконечний шлях, гине, гине в сірій мряці слід по журавлях...

І де ж то взялося у тих піснях стільки правдивого і ще не звіданого болю, не знаю, та відчуваю, що те тужливе віщування смерті вкраплює в мою душу віру в життя: може, то не пісні, а молитви, благання, ворожба, замовляння від куль?

Стою неподалік у темряві, спершись на кріс, і слухаю нову вже пісню, складену, напевне, нині.

Ой там у Львові музика грає,
Танець жваво йде,
Дівочі очі як зорі сяють,
Любка всіх перед веде.
І усміхається чарівно,
І хилить голову на грудь,
А хлопець шепче, хлопець просить:
Кохана, не забудь...

Ой вдарив гранат, як грім гримучий,
Землю розгорнув,
Збудив окопи і ліс дрімучий,
І ставок, що вже заснув.
Там при окопі, на долині,
Лежить поручик молодий,
Йому потічком випливає
Червона кров з грудей.

І знов затихло все довкола,
Заснув ставок, здрімнувся ліс,
Лиш тихий вітер по соснині
Ридання тихе ніс:
Спи, дівчино, спи, кохана,
Злоті мрії — сни,
І про мене, голубонько,
Не забудь, спімни...

Співають стрільці — про мене і про мою Катрусю. Де вона?

Обмини мене, гостра куле, я такий ще молодий!

Завтра з Відня прибуде до Варпаланки запасна сотня стрільців. За два дні вирушаємо на фронт.

11 жовтня.

Сьогодні прибула до нас запасна сотня під командою сотника Івана Цяпки. З мукачівської станції примаршировала вона добре вишколеною колоною на варпаланський майдан. Сотник видався мені таким собі козаком-характерником, якого куля не бере: в очах нахабна лукавинка, вуса по-гусарськи підкручені, сам високий і худий, мов Дон Кіхот.

Я з неприхованим захопленням дивився на вмундироване в сірі нові шинелі й мазепинки військо, й мені ще огидніш став мій гонведський синій мундир і високе нехарапутне чако на голові. Цяпка зупинив сотню владною командою «стій!», видихнув із себе сухе, мов торішній горох, «рррозійдись!», стрільці вмить розбіглися по майдані й почали закурювати цигарки.

Наш сотник Микола Стронський скомандував і нам розійтись, ми вже готові брататися з віденським поповненням, проте чекаємо, щоб гості, так ладно обмундировані, перші підійшли; сотник Цяпка вітається за руку з сотником Стронським, ловить у ту мить мій погляд, нахабна лукавинка в його очах на мить холодніє, він ступає у мій бік два маршові кроки, простягає руку й приголомшує мене питанням:

— Товаришу підхорунжий, чи є у вас цигарки?

Я механічно сягаю пальцями в нагрудну кишеню кітеля і виймаю останні.

— Маю тільки дві...

— То я візьму обидві.

Він безцеремонно конфіскує моє куриво і маєстатичним жестом подає одну цигарку стрільцеві, що стоїть поруч. Стрілець, не дивлячись на сотника, бере, дякує, а з мене погляду не зводить. Я пильніше приглядаюся до стрільця, і враз обидва скрикуємо, кидаємося один одному в обійми, і аж тепер змішуються сині й сірі однострої.

— Михасю!

— Андрію!

Це неймовірно: мій однокласник із Коломийської гімназії, з яким ми розійшлися півтора року тому — я до Львова, а він до Відня, — Андрій Бабюк із П'ядик — тут!

Ще не вірячи в таку несподівану зустріч, я, ніби пароль, декламую віршика, яким ми дражнили Андрія, по вуха закоханого в гімназистку Ірку Стромецьку:

— Ірчик, Ірчик, Ірчик, Ірчик, в тебе личко, як папірчик...

— ...в тебе губи, як коралі, і так далі, і так далі — без кінця! — докінчує пароль Андрій, і ми вже не сумніваємося у тому, що доля таки звела у Варпаланці двох колишніх нерозлучних гімназистів.

— Воюємо?

— Воюємо...

Знайоме високе чоло із залисинами, сині замріяні очі поета й артиста — Андрій писав віршовані п'єси, сам їх ставив у гімназійному драматичному гуртку й виконував головні ролі; я любуюся товаришем і радію, та радість від зустрічі пронизує гіркота: якщо один із нас загине, другий рідним розповість... Щоб прогнати сумні думки, запитую жартома:

— Ще віршомазиш чи вже перестав?

Андрій поважніє, відводить очі, ніби соромиться того, що має сказати:

— Я пробую сил у прозі, — мовить серйозно. — Цей жанр дає ширші художні можливості. Тобі смішно?

— Звідки ти взяв? Я можу лише позаздрити, що ти вже вибрав...

— Вибереш і ти, куди від себе подінешся? Я тобі в чомусь признаюся, і ти зарегочеш, бо воно й справді смішно: я настільки й донині закоханий в ту Ірку, про яку не знаю, де вона тепер, що й літературний псевдонім узяв від її імені: Ірчан. Мирослав Ірчан...

— Мені не смішно.

Цяпка із Стронським з цікавістю приглядаються до нас, врешті віденський сотник промовив:

— Благословляю вояцьке побратимство! Його й відсвяткувати варто б... Чи є у вас сир або ковбаса, товаришу підхорунжий?

Я ніяково знизав плечима.

— Коли нема, то в нас, евентуально, знайдеться. А рум є? Теж нема. То дуже зле. Зате є у нас — віденський. Прав-

да, Андрію? Тож діставай з рубзака. Чотири чоловіки — це вже неабияка компанія, а до вечора, дасть біг, вона стане більша. Евентуально...

12 жовтня.

Не вдалося нам вчора розговітися із сотником Цяпкою. Тільки-но Андрій розкоркував пляшку віденського рому й роздав нам у руки похідні пугарчики, як на майдан прибіг вістун від отамана Першого куреня Гриця Коссака з наказом: усім сотникам негайно з'явитися у кошову канцелярію на військову раду.

Цяпка наспіх розлив у пугарчики запашного трунку, моргнув, і ми, мов по команді, випили.

— Евентуально, — крекнув він, і я зрозумів, що цим словом, яке вживають майже всі галичани, та жоден не зміг би перекласти його будь-якою мовою, сотник дозволяє налити по другій.

Крекнув Цяпка ще раз, Стронський скоса глянув на нього, сподіваючись удруге почути сакраментальне «евентуально», але Цяпка, витираючи долонею вуса, видихнув:

— Досить. Befehl ist Befehl[1]. Хто у вас курінний?

— Отаман Сень Горук, — відказав Стронський.

— Знаю його, то бравий вояка, колись ми служили разом у Хусті. Попрошу Коссака — він, знаю, призначений польовим комендантом, — щоб записав мою сотню до вашого куреня. Ходімо, крігсколего[2], — узяв за плече Стронського. — Бо війна — війною!

— А він мені подобається, — сказав я, коли старшини подалися у бік кошової канцелярії.

— Старий кадровик, обер-лейтенант інфантерії[3], недавно перевели його до нас з армії. — Андрій зав'язав рюкзака й закинув на плече. — З такими у війську легко.

— А тут командують здебільшого цивільні, які, проте, устигли вже полюбити військову кар'єру.

— Що в цьому дивного, коли головою Бойової управи став посол до австрійського парламенту.

---

[1] Наказ є наказ *(нім.)*.

[2] Військовий товариш *(нім.)*.

[3] Піхота *(нім.)*.

— Нічого, усі поволі змілітаризуємося.

— Тільки не Трильовський. У віденському коші про його Бойову управу вже й вірша склали і вмістили в польовому часописі «Самохотник»: «Кріпи, Боже, стрільців наших, кріси та гармати, а ми й з Відня Україні зможем волю дати».

— Не споневірюйся, Андрію, ще ж бо й не почалося.

— Я не споневірююся. Сам зголосився до віденської Бойової управи, як тільки почалася війна. До речі, я в університеті германістику студіював... А куди було йти: немає ж на Україні поки що іншого національного війська.

— Поки що?

— Так, поки що. Наш легіон — це ще не військо... Михасю, як не за рік, то за два обидві імперії, нині ще сильні колоси, з великим гуркотом заваляться, й по всьому світі вибухнуть революції. Ми не знаємо, в яких уніформах і під якими прапорами вони будуть розгортатися. А поки що наше місце тут.

— І мусимо берегти себе, як лиш зуміємо. Нас кинуть проти росіян, а головна наша мета — залишитися військовою силою у Галичині, якій при першій нагоді загрожуватимуть польські легіони.

— Це правда. Тільки тут є одне велике «але»...

Ми зайшли до нашої стодоли, стрільці сиділи групками на сіні, пригощалися, хто чим міг. Ми з Андрієм посідали на підвалину, на якій колись стояла стіна. Перед нами простелилася долина, її на обрії загородили смерекові ліси, що спиналися по горбах до піднебесся. Через долину бігла до гір і вгризалася у них тунелем зігнута дугою залізниця — нею завтра ми в'їдемо в новий світ, уже залитий людською кров'ю. Дивно: тут благословенна тиша, а там пекло. Тут співи, а там — зойк. Тут життя, а там — смерть. Чому так створений світ — вічно на межі добра і зла?

— Ти мовиш про польські легіони, — заговорив Андрій. — Я знаю, що війна з ними неминуча. Проте хочу розгадати феномен польсько-українських стосунків. Неприродний за своєю моральною суттю, бо ж, як-не-як, — два сусідні слов'янські народи. Але фактичний, історично

складений — завжди на ворожій стопі. Чому між нами ворожнеча, а з чехами, наприклад, — ні?

— Бо чехи самі в неволі.

— Але ж у неволі й поляки. Чому їхня експансія спрямована не на захід, а на схід? Адже на заході страшніший для них ворог. Ворог, який другом ніколи не може стати. А на сході, з їхньої вини, потенціальний друг мусить завжди бути ворогом. Що це — прокляття від Бога? Ні, усе йде від української роз'єднаності, яка робить нас слабшими.

— Починалася наша історія зовсім по-іншому, — сказав я. — Завойовник Галичини король Ягайло все-таки спробував спертися на східні сили. І якби його наступники, створюючи союз Польщі й Литви, узяли собі за рівноправного союзника й українну Русь, а не поневолювали її...

— Рівноправного союзу між сильнішими і слабшими не буває, Михайле. Польська експансивність народилася з гріха неповноцінності перед Заходом і фальшивого месіанізму щодо Сходу. Ми ж, галичани, мимоволі мусимо нині дублювати цей самий гріх в українсько-галицькому варіанті. Поглянь: так само, як і поляки, виступаємо проти східних сусідів, спираючись на Австрію і німців. Чи це не абсурд? У чиїй крові гартуватимемо свої багнети? В українській. А поляки — теж в українській.

— То де ти бачиш вихід?

— Наші провідці, засівши у Відні, своєю чергою, заразилися месіанізмом галицьким, — продовжував Андрій, не зреагувавши на моє питання. — А він не має ні частинки тих підстав, що в поляків. По-перше, поляки залишаються на одному боці барикад. По-друге, вони здобули протягом століття військовий вишкіл: ходили, хоч і з косами на гармати, з Костюшком, з дубельтівками на карабіни під час Січневого повстання, з шаблями на батареї у Наполеона. Але ходили! А ми — ні. Наша військова школа закінчилася разом із козаччиною, яку ми після стоп'ятдесятилітньої перерви воскрешаємо не військовим умінням, а формою, рангами, званнями. По-третє, польська шовіністична чернь зміцнила свій завойовницький дух сенкевичівською фальсифікацією нашої історії. А яка в нас ідеологія? Де вона?

— Не говори так. Ми ж маємо Франка!

— О! Добре кажеш. Та Франко, навчаючи українську націю, не ділив її на галичан і придніпрянців.

— Хіба винні ми, що в історії стався такий поділ?

— Але винні будемо, коли при першій нагоді не переступимо ту межу, яка розділила навпіл український народ. Боротьба за єднання має стати нашою ідеологією, з нею будемо ми сильні. Тільки з нею зможемо стати на своєму західному кордоні й примусити сусіда-ворога назватися нашим другом.

Смеркло. Сьогодні стрільці не співали — лаштувалися до походу.

Настрій у нашій компанії підупав. Усе йде начебто своїм порядком: хлопці рибалять, вудять над ватрою тараню, я куховарю, сумлінно слідкую за розподілом продуктів і спиртного. Вистачить, ще й залишиться. Роботу над коряжиною закинув: відхотілося вирізьблювати лик злобної потвори, та й навіщо, коли її сутність ще не встигла стати музейним реліктом — вона, як ми недавно пересвідчилися, досить живуча.

Дні нашого відпочинку закінчуються. Післязавтра прилетить вертоліт, я нетерпляче жду його. Вільний час проводжу в наметі й відтворюю у пам'яті сторінки втраченого щоденника стрийка Михайла.

Був такий щоденник, я читав... На жаль, не знайшов його у сховку, коли повернувся з воркутинського концтабору додому. Зітлів чи миші з'їли?..

1928 року мій батько зустрівся із своїм братом на чесько-польському кордоні, що пролягав хребтом Чорногори, — на самому шпилі Говерли, біля прикордонного стовпа, який і тепер височить згадкою про колишні межі: сьогодні на ту масивну кам'яну бовду вилазять туристи й залишають там записки, а хто щедріший — то й пляшку міцного. Біля цього стовпа відбулася остання зустріч братів перед виїздом Михайла з Праги до Харкова. Домовилися у листах. За добрі хабарі прикордонники дозволили братам підійти один до одного на відстань трьох кроків й порозмовляти кілька хвилин. Михайло вичекав мент, коли упав туман, і віддав Іванові щоденник...

З півночі тягне пронизливим холодом. Затихли куріпки, не чутно вже в заростях верболозу писку лемінгів. Лише Вероніка щодня прилітає до нашого табору, тут є їй чим поживитися. Під смерічку, яку вона собі вподобала, я приношу наші недоїдки і вмовляю її, щоб не покидала нас. Вона поглядає на мене розумним оком, повертає голову і коротко каркає, ніби виправдовується, що від неї це не залежить, час сам її покличе.

Мертвих куріпочок я закопав на краю галявини: вони ще не вміли самі їсти, і через два дні їх не стало.

Ніхто про цей випадок не згадує: кожен із нас вдає, ніби нічого не трапилося. Степан Пеньков — теж. За обідами і вечерями сидимо разом, він вмикає свій транзистор, а ми й раді, бо розмова в його присутності не клеїться, а радіоприймач нагадує нам, що поза межами безлюдної тундри живе метушливий далекий світ, який для мене з кожним днем усе дужче віддаляється, і я з тривогою відчуваю, як у мою душу проникає туск осамітненості й покинутості.

Юра Ніструл, і до того мовчазний, тепер майже не розмовляє, хіба тільки про тараню, яка висить над ватрою, насиляна на жилку: та добре вудиться, а та надто скоро висихає. Віктор Горбов після риболовлі студіює медичну літературу, яку взяв із собою. Федір починає нудитися: усе частіше заходить до мого намету, часом кине жарт або розкаже старий анекдот, а більше лежить на надувному матраці й мугикає романс «Я встретил вас».

— Ти не можеш змінити репертуар? — запитую.

— Чому ні — «О, дайте, дайте мне свободу, я свой позор...» Правда, непогано виходить?.. Євгене, вибач, що втручаюся у твої болі. Твій батько не пробував у тридцять дев'ятому дізнатися про долю свого брата? Чи побоявся?

— У тридцять дев'ятому люди в нас ще не вміли боятися. То вже в сороковому почав до них добиратися страх.

...Цілий вересень і жовтень народ святкував. Я добре пам'ятаю ті дні. Ненависна санаційна Польща, яка змерзилася мені найбільше шкільними «поранками», враз перестала існувати. Скільки їх було, тих «поранків»! На честь

пам'яті по Пілсудському. З нагоди конституції 3 травня. З нагоди проголошення Речі Посполитої—11 листопада. І ті чужі для нас вірші, які ми мусили хором скандувати: «I wybiła godzina wygranej, nasza Polska zrzuciła kajdany w ten dzień»[1]... І ще чортзна-що, а все це, скріпивши серце, мусив проводити мій батько. Ми на ті свята замаювали смеречиною портрети Пілсудського, Сміглого, Мосціцького, тож з якою радістю я із моїм молодшим братом виконав розпорядження батька: зняти ті портрети й викинути до ями, в якій гасили вапно.

А потім — такі урочисті для наших дитячих сердець уроки рідною мовою! А ще мітинги, вечірні збори у школі, на які можна було приходити й мені. А ті пиятики дорослих у сільській крамниці — горілка ж дешева, як борщ! — і тости ґаздів та парубків: «Пиймо за нашу владу! Такої влади нам треба!»

Незабаром усе це скінчилося: треба було ставати до праці. Треба було здавати поставки хліба, молока і м'яса. А взимку поповзли чутки, що в якомусь селі заарештували двох колишніх членів КПЗУ, а ще десь вивезли в Сибір «багача» — власника п'ятнадцяти моргів поля...

До нашої хати тривога прийшла з листом із Харкова від стрийкової дружини Ніни. Я уперше дізнався, що є на світі таємничі й страшні Соловецькі острови, з яких ніхто не повертається. І туди запроторили мого стрийка. За що?

Наша мама ходила заплакана. Ми з братом ніяк не могли збагнути її горя: сумна, немов струєна, а коли батька нема дома, сидить за столом, закривши долонями обличчя, і схлипує... Чому, адже стрийко — не брат їй, не родич...

Батько був пригнічений і суворий. Ми допитувались у мами, що ж все-таки трапилося? За що його... Ми так багато наслухалися про стрийка Михайла, відважного дослідника Півночі, захоплююча книжка якого «14 місяців на Землі Франца-Йосифа» була нами зачитана до дірок. Та мати мовчала. Потім ми бачили, як батько вечорами

[1] І пробив час перемоги, наша Польща скинула кайдани в той день *(пол.)*.

сидів за столом: писав, рвав папери і знову писав. Згодом ми дізналися, що він вимучував листа до Калініна, в якому просив звільнити з ув'язнення брата Михайла.

А навесні сорокового року батька викликали в коломийське відділення НКВС. Повернувся він із Коломиї, пам'ятаю, без кровинки на лиці й сказав до всіх нас:

— Про стрийка Михайла не згадуйте більше ні словом. А тепер чекаймо і ми своєї черги... Але ж казав я йому, казав на Говерлі: «Не їдь, газети пишуть про арешти на Україні, а ти ж був у січових стрільцях». Не послухався...

Того ж дня батько заховав Михайлів щоденник між кроквами і дахівкою на стриху. А я поклявся... Але це вже зовсім моє, особисте.

ІЗ ЩОДЕННИКА...

14 жовтня.

Пісня складалася ніби сама собою, ніхто не зміг би сказати, хто її автор. Улюблена фраза бравого сотника Цяпки «бо війна — війною» стала початком веселої безтурботної пісні, з якою наша сотня, поповнена віденськими запасниками, маршірувала від тухольської станції до села Головецького на постій. Ми запаморочували себе тією піснею, немов хмільним вином, заглушували недалекі вибухи гарматних стрільн[1] — російське військо наближалося до воріт угорського королівства, які стрілецький легіон у складі бригади генерала Гофмана повинен загатити своїм трупом і не пропустити крізь них ворога.

Бо війна — війною, вісьта-вйо!
В тім є Божа сила, гатьта-вйо!
Як не заб'є тебе гостра куля,
То копитом, замість кулі, вб'є кобила.

Попереду Цяпка, вісьта-вйо!
Під ним Шпак дрімає, гатьта-вйо!
Чи далеко славна наша кадра,
Чи далеко наша кадра, всіх питає.

[1] Снарядів.

А позаду Стронський, вісьта-вйо!
В мапу заглядає, гатьта-вйо!
Чи далеко славний город Київ,
Чи далеко город Київ, всіх питає.

Та раптом пісня стихла, обірвалася. У селі, через яке перемаршировувала сотня, при самій дорозі висів на вербі сивий газда, а неподалік ридма плакала жінка, примовляючи:

— За що йому життя вкоротили? Таж він ніколи й не бачив живого москаля!

По селу гасали мадярські польові жандарми в таких самих, як наші, синіх мундирах, люди нас сахалися, думаючи, що й ми жандарми, упиралися, не виходили на дорогу; синьомундирники з жовтими нашивками показували на повішеного й викрикували:

— Муска, муска, басама кутя![1]

Зігнані селяни почали розбігатися, почулися постріли. Сотник Цяпка кинувся до жандарма, що стояв на мостику, через який переганяли селян, щось там викрикнув до нього по-угорськи, жандарм вихопив з кобури револьвера. Тоді з нашої колони вибіг вояк, я впізнав хорунжого Степана Барана, він прискочив до жандарма, скрутив йому назад руки, револьвер упав на землю.

— Що ти робиш, басурмане! — закричав хорунжий. — Ми йдемо за тебе воювати, а ти наших людей вішаєш?

— Муска, муска! — забелькотів переляканий жандарм, а інші стояли обіч, побоявшись вступати в конфлікт з озброєною сотнею стрільців.

Сотник Цяпка копнув ногою револьвер, який лежав на землі, штовхнув у спину жандарма і, повернувшись до колони, скомандував:

— Струнко! Направо! Кроком руш!

Далі аж до самого Головецького ми йшли без пісні, пригноблені, скривджені, приречені. За лісом гупали гармати.

30 жовтня.

Село Головецьке, не більше п'ятдесяти дворів, майже все спалене. Земля поорана гарматними вирвами, покраяна

[1] Москаль, москаль проклятий! *(Угор.)*

окопами. На горбах ще куряться згарища — видно, артилерійський обстріл тривав тут недавно. Біля підніжжя гори Маківки, захищена її схилом, стоїть дивом уціліла церква. В ній заквартирували стрільці нашої сотні, якою, за згодою сотника Стронського, став командувати Іван Цяпка. Старшини розмістилися поряд, у трупарні. Цвинтар біля церкви рябіє свіжими могилами з березовими хрестами.

Інші сотні розійшлися у сусідні, ще не спалені села: Риків, Плав'є, Тухольку. Команда легіону на чолі з польовим командантом Грицем Коссаком заквартирувала аж у Грабівці.

Відпочивали всього один день. Вранці прискакав до нас на коні Гриць Коссак і передав сотникові Цяпці наказ генерала Гофмана розділити стрільців на двадцятки і під командою старшин та підстаршин по черзі виходити на стежі в тил ворога — на розвідку.

Я вернувся вчора із своєю двадцяткою, не дійшовши до лінії фронту. Це ж безглуздя — йти на явну смерть або в полон. З деяких стеж повернулося буквально по два-три стрільці. Складається враження, що нас методично винищують, десяткують — аби позбутися.

Хорунжий Баран із своїм відділком пропав. Я знав, що він не вернеться. Напередодні уночі Степан розбудив мене, приліг поруч і прошепотів:

— Ти чуєш, Михайле, яка пустка довкола? Це не фронтова передишка, це стугонить у наших грудях пустка. Навіть коли рвуться над головою шрапнелі, я ту глуху порожнечу відчуваю у собі. Я став машиною, яка виконує те, що́ їй наказують. Чому ми воюємо на боці гонведів, які вішають наших братів і ґвалтують сестер? Ми ж не за Україну воюємо, а за угорське королівство... А завтра я піду вбивати українців, які — там.

— Ти хочеш щось мені сказати? — запитав я.

— Я тобі все сказав.

Хорунжий Баран із своїм відділком перейшов на бік росіян. Чи добре він вчинив? Не думаю. Цар від цісаря не ліпший.

5 листопада.

Наказ про стежі скасовано. Обидва стрілецькі курені зайняли позиції на лінії гірського хребта Клива—Маківка.

Між цими двома вершинами Бескиду тече потічок, у долину якого намагаються прорватись із Тухлі москалі. Ми займаємо західні схили гір, росіяни — східні. Нам добре їх видно, розпізнаємо навіть риси облич російських солдатів. Здебільшого це старші за нас люди, деякі бородаті. Ми стріляємо в них, а вони в нас. Війна починає здаватися мені злочинною грою.

Легіон усусусів окопався уздовж положистого, зарослого низьким лісом хребта Маківки. Ліворуч окопалася частина 129-ї бригади генерала Вітошинського, праворуч частина 130-ї — генерала Дрди. Нас тримають під опікою: після дезертирства двадцятки хорунжого Барана нам не довіряють.

А наші рідні опікуни, провідці Головної української ради — доктор Кость Левицький, професор Іван Боберський і доктор Кирило Трильовський — у Відні. Головний комендант легіону професор Михайло Галущинський командує у Варпаланці жіночою четою, яка залишилася там до весни, і, кажуть, цензурує стрілецькі листи з фронту.

Хвалити Бога, що хоч польовий комендант з нами. Гриць Коссак, незважаючи на те, що з цивілю, тримає у легіоні тверду дисципліну.

Сотник Цяпка сидить у окопах разом з нами й розповідає про свою Маргітку, яку покинув у Хусті. Він навчив нас ефективно бити воші. Не нігтями — це забарна робота. А ось так: скидай сорочку і багнетом згрібай їх у вогонь. Чуєш, як тріскотять?

15 грудня.

Більше місяця лежимо в окопах. З Андрієм не розлучаємося. Мерзнемо гірше псів. Цілий місяць не роззувалися, не переодягалися. Воші виїли тіло до ран.

Андрій мріє, щоб його поранило. Над нами водно посвистують кулі, вцілить якась — і місяць шпиталю. А як уб'є, то ще краще. Хай ясний шляк трафить таке життя...

Ми вкопалися у глибокий сніг, вистелили смерековим гіллям дно окопу і днюємо й ночуємо у тому барлозі.

Гарматні стрільна розриваються усе ближче до наших окопів. Російська артилерія пристрілюється. Коли стріль-

но влучає в окоп, то сніг змішується з кров'ю і людськими тельбухами. На ворожому боці діється те саме, бо й наші гармати б'ють.

Відступати назад не можна: позаду залягли мадярські польові жандарми із зарядженими скорострілами.

Андрій сидить на смеречині, спершись спиною об стіну окопу, й тихо співає пісню. Може, щойно склав її?

В горах грім гуде, хоч зима паде,
Землю зорали гранати.
Дрижить земля, дзвенить луна,
Стогнуть ранені Карпати...

Він всуває мені в кишеню шинелі складений учетверо листок паперу.

— Якщо загину, а ти повернешся до Коломиї, знайди Ірку Стромецьку і віддай їй цього листа.

Нині увечері нам роздали білі плащі. Завтра йдемо в атаку. Бо війна — війною...

Настав нарешті дев'ятий день нашого відпочинку. Завтра прилетить вертоліт.

З самого ранку в настрої моїх друзів відчулася радикальна переміна — так, ніби ми не з доброї волі вибралися сюди, а якась зла сила заслала нас відбувати покару.

Я розумів: разом із загибеллю тих нещасних куріпочок відпочинок для нас закінчився. Кожен бажав якнайскоріше дістатися додому, забути прикрий випадок, назавжди викреслити з пам'яті призвідцю смерті пташат і ніколи більше з ним не зустрічатися. А тому радий був, що не розкрив перед товаришами секрету, хто ж такий насправді домоуправ Пеньков, бо тоді б зафіксувався він у їхній пам'яті надовго. Не вартий цього...

Так думав я, а думаючи, картав себе за те, що стільки років ношу в собі мстиве почуття кривди, бо врешті-решт зла він мені жодного начебто й не заподіяв. Був опером — і що з того: не був би він, то інший, може, й гірший, жорстокіший; а в цього стільки провини, що мав нас за «ворогів народу» і згідно з цим переконанням належно ставився до в'язнів. Після кривавого придушення страйку

в зоні табору Сорок другої шахти до особливих репресій не вдавався: когось там посадив на кілька днів у «шізо»[1], списував з ініціаторів страйку протоколи — мусив це робити, і тепер я радів ще й з того, що не допустив, аби далеко не злочинний, маловажний у мисливській практиці факт убивства куріпки наклався на сутність його колишньої професії і затаврував винуватця ім'ям убивці. Може, Пеньков не заслужив собі на таку ганьбу?

Мої колеги і я були збуджені і втішені; кожен спаковував у рюкзак свої речі, роздивлявся, чи що не забуто; я складав усе, крім продуктів, бо з самого початку і дотепер мою свідомість точив шашіль непевності: а що коли вертоліт не прилетить упору?

Ми виносили весь багаж на вертолітний майданчик — галявину за нашими наметами, тільки Пеньков відчужено стояв збоку і нагадував тепер мені його самого — колишнього оперуповноваженого лейтенанта Пенькова, який у найщасливіший для мене день наказав зібрати свої речі й назавжди покинути зону... Я тоді похапцем складав арештантські пожитки в рюкзак, і коли він, ущерть набитий, уже був зав'язаний шнурком, лейтенант промовив крижаним голосом, вганяючи мою душу в п'яти — ще ж бо, видно, не кінець, а може, це чергове знущання наді мною:

— Шинкарук, зайдіть до мене на хвилинку.

Я стояв у канцелярії перед Пеньковим, не дихаючи й чекаючи його питання або допиту, а він сидів за столом і дрібно барабанив пальцями лівої руки — усе дрібніше й дрібніше, наче прикваплював час мого перебування у таборі, і мені здалося, що як ті пальці втомляться і стукіт припиниться, час мертво заляже, наче вода в замшілому озері, і я знову почну відлічувати тягучі дні моєї неволі. Барабанний бій пальців закінчився голосним ляском долоні об стіл, лейтенант Пеньков підвів на мене очі, я побачив у них теплий зблиск — від душі відлягло, і я усміхнувся, відчуваючи, як моє обличчя розпливається в жалюгідно-вдячній гримасі.

[1] Штрафний ізолятор.

— Отак, Шинкарук, — промовив нарешті лейтенант, — тобі прощено всі твої гріхи, то пам'ятай, коли вже будеш дома, про нашу гуманність.

— Ніколи не забуду, — розтягувалися мої губи у вдячній усмішці, і я не мав сили стулити їх, зціпити і виплюнути крізь них увесь накипілий за десять літ біль, я тільки думав: «Скінчилася ваша гуманність разом із Берією і його сатрапом генералом Масленниковим, який перед смертю устиг-таки ще скоїти останній злочин — залити кров'ю невинних цей обгороджений колючим дротом майдан; скінчилося ваше, тепер ти, лейтенанте, їстимеш інший хліб — хай би серед сміттярів або гівновозів... Лейтенанте шановний, ти б не говорив мені нині про гуманність, якби твої хлібодавці змогли були дорешти вбити силу, яка називається справедливістю!..» Але я цього не сказав.

— А тепер признайся мені перед прощанням, Євгене Івановичу, — продовжував оперуповноважений, — ти зможеш полюбити там, на волі, Україну — не ту, про яку ти колись мріяв, а радянську, соціалістичну?

— Я ніколи не переставав і не перестану любити Україну.

— І любив би навіть тоді, якби вона була буржуазною?

— Нація залишається нацією незалежно від політичного керівництва, вона завжди на своїй землі. Я належу до неї і тому її люблю. В які б шати не вдягнулася мама, вона завжди залишається мамою.

— Отже, тобі все одно, яка Україна?

— Ні, не все одно. Але в будь-якому разі іншої України, ніж ця — від Лопані до Тиси, — не мав би. Тому не мислю себе без неї, у що б там не одягали її добрі чи недобрі діти, і з доброї волі ніколи й нізащо не покинув би її.

— Шкода, що не маю права затримати тебе і ще трохи повиховувати.

— Я радий, що не маєте такого права, — сміливішав я. — Однак повіжте мені, товаришу лейтенант, — мені стало дивно, що не забув ще слова «товариш», бо ж протягом десяти років моїм товаришем міг бути хіба що вовк із брянського лісу, бо дотепер я мав право називати опера

тільки «громадяніном начальником». — Скажіть, а ви любили б Росію, коли б народилися сто років тому?

— Звичайно, ні! Вона ж царською була...

— То гріш ціна вашій любові, — сказав я і сам здивувався із своєї сміливості.

Оперуповноважений зміряв мене злим поглядом і вимовив:

— Ідіть...

І ось стоїть він нині серед нашого рибальського табору достоту так, як тоді — у воркутинському ОЛП, коли я складав свої арештантські пожитки у речмішок; стоїть, розставивши ноги, й пильно придивляється до мене. Я відчуваю той погляд і не підводжу голови, бо розумію: у цю мить він мене впізнає. А я не хочу цього. Не хочу. Намагаюся стояти до нього то боком, то спиною, й здається мені, що він хоче мене обійти і заглянути в очі. Я не витримую, повертаюся до нього й питаю:

— А ви вже зібралися?

Він нервово скинув бровами, та відповісти не встиг: з-над озера прийшов Федір із снастями, пошпурив їх на землю і загорланив:

— Амба! Досить! Розпочинаємо банкет!

— Цього не буде, — категорично відказав я. — Поки не прилетить вертоліт, я не дозволю усе спожитковувати!

— Євгене Івановичу, панікере наш дорогий! — підійшли до мене з благально простягнутими руками Віктор і Юра. — Та невже ви сумніваєтеся?

— Експропріюйте, хлопці, цього ненависного експропріатора! — вигукнув Федір, і Віктор з Юрою увірвалися у бунгало.

Вони виносили продукти і пляшки, незважаючи на мої благання. Тоді я теж кинувся у бунгало і таки зумів ще заховати під рюкзаки, у самий кут, дві банки консервів і пляшку горілки.

А тоді почалося свято, і я скорився. Ми їли й пили, співали й сміялися; хлопці кинули у ватру всі так тяжко припасені мною дрова, і полум'я бухнуло у випогоджене холодне небо. Потім ми побралися за плечі й з диким криком пішли в танець навколо ватри.

Жена гулящая, б... настоящая,
А мой сынишечка карманный вор!

— надривався Федір, і всі ми співали огидну блатну пісеньку про пропащу сім'ю суспільних покидьків.

Та раптом я вихопився з кола, бо побачив на вечірньому небі дивне диво; показуючи рукою вгору, я заволав, перекрикуючи рейвах:

— Зупиніться, негідники! Дивіться, що там діється!

У зеніт вибухнув жмут променів, їх перетяла через усе небо світляна бинда, по якій перебігали з краю в край фіолетовий, оранжевий, синій кольори; бинда, вигинаючись, мов лук, спиналася до зеніту і, не витримуючи напруги, ламалася. Тоді на місці зламу утворювалася промениста корона, у центрі якої шалено витанцьовували найрізноманітніші кольори — усе вирувало, крутилося; з корони, мов із кратера, вилітали вогненні смуги. На мить стало темно, а потім серед зірок почали розпускатися до горизонту весільні стрічки, вони розкручувалися і згорталися, збиралися у тісні складки, щоб знову бризнути різнобарвним фейєрверком.

І враз зникло диво. Ми стояли зачудовані біля пригаслої ватри, а тоді помітили, як на північному схилі неба почали з'являтися одна за одною подібні до сочевиці хмари.

— Завтра впаде сніг, — промовив Федір. — Ходім спати, а вранці спакуємо все по-похідному.

Ми з Юрою зайшли в намет. Полягали, і мені, добре захмеленому, здавалося, що лежу на верхніх нарах у бараку і що біля мене лежить не Юра, а отець Григорій Шепетюк із Пилипівки; він дотикається до мого плеча долонею і шепоче: «Євгене, я добре знав твого стрийка Михайла. Розповісти тобі щось про нього?» — «Розповідайте», — відказав я так само, як тоді — у бараку.

Я почав слухати і, слухаючи, уявляв собі живу картину віденських днів Михайлового воєнного життя.

— Не спите, Євгене Івановичу? — повернув до мене голову Юра.

— Не сплю...

— То розповідайте щось.

— Слухай, коли хочеш...

Я почав розповідати, та, видно, розповідь моя була Юрі нецікава, можливо, я більше думав, уявляв, ніж розказував, бо коли уявна картина зникла з-перед моїх очей, Юра вже міцно спав.

ПЕРША КАРТИНА ЗА РОЗПОВІДДЮ ГРИГОРІЯ ШЕПЕТЮКА

Повіки були надміру важкі, ніби не його власні, а приклеєні кимось клаптики сирицi, Михайло намагався звести їх з-над очей, та вони безсило падали, проте й стулитися, як раніше, уже не могли, й він крізь вузенькі щілинки між повіками побачив спочатку рівне снігове поле, яке простилалося угорі; Михайло подумав, що лежить розпластаний на дні тухольського ізвору, а стрімкий схил Маківки навис над ним, і ось зараз скотиться із схилу пухка лавина, затулить ніздрі, рот, очі, і він задихнеться, придавлений тягарем снігової повені.

Та замість страху напливало в його свідомість почуття незмірної утіхи від того, що може бачити цю білоту, бо ж хвилину тому, як тільки прокинувся з небуття, панувала довкруж кромішня темрява, і здавив його подих розпачливий жах: те полум'я, яке із сухим тріском викублилось із цівки ворожого карабіна на віддалі двохтрьох кроків, не вбило його, а осліпило й навіки повергло в темну безодню.

Те полум'я було єдиною реальністю, яку пам'ятає. Вона владно й жорстоко відокремила його від усього, що було дотоді і що має бути потім; та реальність була смертю, яка існує сама собою і не знається ні з чим живим. І ще одне запам'ятав Михайло, коли падав навзнак, випускаючи з руки кріса: червоний від крові тільки що проколеного російського солдата багнет в одній миті зблис вістрям до сонця, яке багрово сходило над Зелем'янкою, і зник, як іскра, що випорскує з-під точила; під спиною зарипів стоптаний сніг, а рука впала на плече солдатові, котрого тільки-но вбив, і остання думка склалася у жорстокі й справедливі слова: смерть за смерть!

Щілинка між повіками розширювалася; по білизні, яка нависла вгорі, швидко забігали зіниці, і Михайло втямив, що то не стрімкий схил Маківки, а звичайна кімнатна стеля; він повів плечима й відчув, що під ним не холодний сніг, а тепле простирадло: «Господи, я ж не на полі бою, а в постелі. Але коли і як тут опинився, і де я є, в якій місцині світу?»

Думка, що на мить прудко запрацювала, тут же втомилася; Михайло заплющив очі й намагався згадати, що відбувалося на світі до його смерті, яка затьмарила було все живе, а тепер чомусь відступила, пожаліла його — молодого. Він пам'ятає лише, що проколов багнетом ворога, який навально сунув на нього з накладеним на карабін тонким, мов шпиця, штиком, і ще дотик долоні до шорсткої шинелі вбитого.

А перед тим що було?

Думка вертілася у тісному, мов порожня консервна банка, просторі, кволо билася, подібно нетлі в шибку, в тонку бляшану стінку і пробити її не могла, та втім у вуха, немов із потойбіччя, протекли знайомі слова:

А як впаду в лютім бою —
Не журись...

І тоді розірвалася, наче від динаміту, бляшана коробка, яка сковувала пам'ять, — Михайло згадав усе. Широко розплющив очі й побачив багато ліжок, що вишикувалися у два ряди в безконечно довгій кімнаті, мов стрільці на муштрі у Варпаланці, і зрозумів, що лежить, поранений, у якомусь шпиталі. Усе вмить згадав, бурхлива радість за життя стрепенула ним, він сіпнувся, пробуючи встати, та перед очима знову викублилось полум'я з цівки карабіна, у грудях запік різкий біль, якого тоді не встиг відчути; Михайло зойкнув і примлів, та відзискана пам'ять не згасла: він був живий, і пам'ять була жива й простора...

Командант корпусу гонведів майор Бірча звечора перевів сотню Івана Цяпки на праве крило — у резерв.

Спадистий хребет Маківки обривався до потічка, що сірів унизу смужкою засніженого льоду; стрімкий схил гори був тут зовсім голий, окопи мілкі: мадяри в замерзлий

Михайлів багнет зблискує червоно до сонця, а солдат усе ще стоїть, наче не може вийти з дива, що його таки вбито, врешті вистогнує: «Діти мої, за що...»

ґрунт не вкопалися, прорили лише траншеї у глибокому снігу — і прокляв їх сотник Цяпка крутою мадярською лайкою, якої навчився у Хусті: вранці москалі пристріляються і виб'ють усіх тут до ноги ще до наступу.

Михайло з Андрієм прикуцнули у сніговому окопі, поклавши попри себе важкі «вернділі» з накладеними пласкими багнетами, й мовчали, думаючи про одне: цими патронами, що в польовій ташці, не зупинять росіян, які намагатимуться прорватися передусім в улоговину між Маківкою і Кливою. Патронів мало, і треба по одному закладати їх у кріс, стріляти і знову вставляти новий патрон; за час між двома пострілами ворог добіжить до того он хреста, що стоїть у підніжжі Скубаниці, зайнятої росіянами, і доведеться стрільцям воювати багнетами.

Лежать побратими і думають, що завтра підуть колоти людей, ніби то не люди, а снопи або набиті піском мішки, які укладено на брустверах мадярських окопів. І їх, стрільців, так само колотимуть: чий штик довший, хто буде спритніший, хто швидше встромить гостре залізо у груди супротивника, той залишиться живий. А як це робити, адже жоден з них, певне, й курки не зарізав, а тут різатиме людей, які ні в чому не повинні: нас примушують убивати, так само примушують убивати і їх; це ж цілковите безглуздя — убивати один одного тільки з наказу, без почуття гніву, кривди, помсти... Як уникнути цієї бойні?

Ніхто не уникне. Це добре розуміють Михайло й Андрій, і шепоче стрілець Бабюк:

— Михайле, мені страшно. Признаюся тобі: страшно.

— І мені...

— Але обидва ми не впадемо, так не може бути. Я хочу, щоб того листа до Ірки ти запам'ятав... Листок може загубитися, а зміст у пам'яті залишиться, якщо живий будеш. То мій віршований заповіт, а може він стати й твоїм. Слухай і запам'ятовуй...

А як впаду в лютім бою —
Не журись,
Я до тебе ще повернуся колись.
З тихим сумерком прилину
В твою хату знов,

Прийде привид мій в гостину
І моя любов.
Біле личко почорніє,
Поцілунку жар зотліє,
Тільки в серці буде рана,
А на грудях кров...

Михайлові губи ворушаться, повторюють слова вірша, вони зразу ж запам'ятовуються, бо є його власними думками — слово до слова; він повторює їх, не думаючи, що вони адресовані Ірці Стромецькій, то його власний біль і поклик до білоголової Катрусі, яка десь є, мусить бути і яка повинна, якщо він загине, почути цей його заповіт.

— Андрію, якби мене не стало, то хай то буде мій вірш. Не читай його Ірці, а піди в Пилипівку і віддай його Катерині Шепетюк. І скажеш: Михайло написав цього вірша перед боєм для тебе. Добре?

— Добре, Михайле.

Ніч була морозна, місячна й тиха. Неймовірно тиха. Жахливо тиха. На російському боці — ні вогника, і стрільцям заборонено прикурювати цигарки. У Головецькому і Грабівці зрідка погавкують пси, ніби в мирний час, коли довкола безпечно і їм належиться лише давати знати господарям, що не сплять.

Перед світанком обходить окопи сам майор Бірча з джурою: джура виймає з польової торби бутель з ромом, наливає у бляшаний пугар і подає по черзі стрільцям; стрільці вдоволено покректують, хтось навіть здобувається на жарт: «Нема руму — нема штурму»; майор закінчує обхід, а тоді мертву тишу будить постріл із гармати на російському боці. Довго виє стрільно в повітрі, завиває, мов поранений вовк, над головами стрільців і вибухає далеко за окопами.

— Тримайтеся, хлопці! — гукає сотник Цяпка. — Москаль «добридень» сказав.

За хвилю прокочується з окопа в окіп промерзле, хрипке, надривне і страшне:

— Алярм! Алярм! З Богом за цісаря!

А за тим ніби хтось жаром або ж крупинками льоду сипнув за комір:

— Вогонь!

Михайло стріляє, стріляє і Андрій. Навмання.

З одного і з другого боку звиваються у небо ракети, мов змії, стає видно, як удень; б'ють з обох боків гармати, шрапнелі розриваються над головами, хтось криком молиться і проклинає: «Господи, спаси і помилуй... а-а-а... мамо... басама...»; хтось лементує з болю. Москаль пристрілявся, гарматні стрільна вибухають поряд, закостенілі пальці натискають на гашетку, кольба люто б'є у підборіддя, «верндель» гепає, мов канона...

— Муска, муска! — кричать ліворуч гонведи і вискакують з окопів, кидають зброю, починають утікати в бік Головецького, позаду торохтить кулемет, кілька гонведів падають — від своїх, інші вертаються в окопи й знову стріляють.

Стріляють Михайло з Андрієм. На сході світліє обрій. На Скубаниці стає враз людно — то російські солдати з криком «урра-а!» піднялися з окопів, уже біжать вони по схилу до хреста, майор Бірча командує:

— Гуррра! На штурм! За цісаря!

Гонведи вже внизу б'ються врукопаш, російські солдати прориваються до улоговини між Кливою і Маківкою; майор Бірча біжить щодуху до стрілецьких окопів, віддає сотникові наказ, сотник Цяпка гучно волає:

— Вперед, хлопці! За Україну!

Клич піднімає стрільців з окопів, уже ніхто не боїться, не чує своїх ніг ні тіла; небо на сході багровіє — ось-ось викотиться сонце над Зелем'янкою, сліпучо-білий сніг яскріє на вершинах Бескиду, сонце освітлює закривавлені бруствери окопів; сотні ніг проламують зашкарублу шарінь, стрільці вгрузають по пояс у снігу, борсаються, шрапнель дзижчить біля вух, хтось там занурюється у білій пуховині й більше не підводиться, тут і там розповзаються по снігу червоні латки; не знати, хто живий, а хто вбитий; лави стрільців і російських солдатів швидко зближуються, наїжачені гранчасті піки вже перед очима; Михайло бачить стрільця, який біжить поруч... то не Андрій, Михайло не знає, де Андрій... у стрільця немає щоки, з ями на лиці вивалюється закривавлений язик... в нього поцілила куля

«дум-дум», а стрілець усе ще біжить, врешті падає і залишається на снігу...

Біжить і підхорунжий Михайло, чужа сила несе його, він не має більше своєї волі; не знає, чому біжить із наставленим поперед себе багнетом, він мусить це робити, у нього немає навіть страху, бо страх — його власність, а він у цю мить належить чужій силі, яка позбавила його й жалю; біжить Михайло напролом до жовто-сірих шинелей, щоб убити хоча б одну людину, він мусить убити і тільки вбити, бо така воля війни.

У грудях хрипить, Михайло задихається, бігти вже нема сили, власної сили нема, але є чужа, і вона вже несе його, легкого, мов пір'їна, тіла у нього знову нема, є лиш один примус — убити!

Врешті бачить перед собою блискучий штик, націлений прямо в його серце, помічає баклажку при боці й розкритий рот, ще мить — і штик увіп'ється в його груди; руки механічно викидають уперед «вернідля», Михайло всаджує багнет у щось хрустке й м'яке, немов гарбуз, а тоді бачить перед собою не лише розкритий рот, не лише баклажку при боці, а цілу людину, яка, нагнувшись уперед, легко, мов непотріб, випускає у сніг карабін; перед ним зупиняється вусатий чоловік, настромлений на його багнет, ніби овод на соломинку, якою простромив комаху збитошний пастушок; стоїть перед ним не комаха, а удвоє старший за нього чоловік з широко розплющеними карими очима; чоловік сіпається назад, Михайлів багнет зблискує червоно до сонця, а солдат усе ще стоїть, наче не може вийти з дива, що його таки вбито, врешті вистогнує: «Діти мої, за що...», по-українськи вистогнує чотири слова, і аж тоді Михайло стає самим собою і німо кричить, мов хлопчина, що скоїв непоправне лихо: «Я не хотів, я не хотів тебе вбивати!»; солдат падає, глибоко занурюючись у сніг, із снігу стримить тільки плече у жовто-сірій шинелі; Михайло хоче нагнутися над ним, та в цю мить... із цівки карабіна за три кроки навпроти вихоплюється кругле, мов сонце, полум'я, воно сліпить і оглушує, Михайло тілом відчуває, як під спиною рипить сніг, а долоня дотикається до холодної шорсткої шинелі.

А далі не було нічого.

...Пекучий біль у грудях стих, розплився гарячими струмками по всьому тілу й витік крізь пальці рук. Михайла здолала солодка знемога, повіки склеювалися до сну, та заснути він боявся, щоб знову не втонути в непам'ять: не мав певності, що прокинеться ще раз, а він повинен дізнатися, що було з ним після його смерті під Маківкою, хто виніс його з тухольської улоговини, куди занесли, де він тепер...

Поводив очима по боках: праворуч і ліворуч лежали на залізних ліжках люди — такі ж, як і він, і не такі: з-під деяких покривал визирали обмотані голови, схожі на мумії, тільки криваві плями на бандажах свідчили, що ті люди ще живі; інші страждальці мали восково-жовті щоки; одні лежали з розплющеними очима, інші спали; в одного з-під покривала висовувалася, мов поліно, забинтована рука, в іншого — нога, подібна до колоди... Михайло водив очима від ліжка до ліжка, і замість співчуття чи страху зродилася в його мозку жорстока цікавість: їх убивали, а чи вбив хтось із них хоча б одного ворога; на одну мить прокинулось у ньому блюзнірське бажання, щоб усяк тут був убивцею, щоб не задарма скнів і конав у цій довгій палаті, щоб дорого віддав своє здоров'я або й життя... Та враз фізично відчув, як його плаский багнет входить у щось хрустке й м'яке, немов гарбуз, і стоїть, повиснувши на багнеті, простромлена людина, немов овод на соломинці, й вистогнує: «Діти мої...»

Нудота підкотилася з грудей до горла, Михайло хоче схопитися за горло рукою, та руки безвладні, а може, їх і зовсім немає... Та не цього злякався Михайло, а чіткого усвідомлення, що вбив людину — не у сліпій метушні, не кулею на відстані, не безлику, а конкретну, з карими очима й вусами, з баклажкою при боці й з відкритим ротом, і зрозумів, що цей привид ніколи вже не вступиться з-перед очей і переслідуватиме його, невинного, усе життя, мов еринії античного Ореста...

Повернув голову і проказав зовсім незнайомим для нього самого голосом; голос був приглушений і стогінливий, як у того російського солдата, якого він убив; макаб-

рична думка прошила мозок, що це не він лежить у палаті, а той солдат, який останні свої слова вимовив по-українськи, Михайло ще раз повторив і вже впізнав свій голос:

— Де я? Скажіть, де я є?

Ніхто не відповів. А може, усі тут мертві, а може, це не шпитальна палата, а морг; пройнятий липким страхом, Михайло натужився і прохрипів:

— Та скажіть хто-небудь, де я є?!

Аж тепер побачив білявого хлопчину, що в білій сорочці сидів на ліжку в кінці палати; хлопчина був схожий на янгола, й подумав Михайло, що це йому сниться; янгол притулив палець до уст і з цим жестом навшпиньки, нечутно майнув проходом між рядами ліжок і схилився над Михайлом.

— Тихо будь, тобі не можна... Ми у Відні, у шпиталі архікнязя Карла. Тут усілякі є: сліпі, безногі й безрукі, а ти, слава Богу, цілий. Спи... Як поправишся і схочеш написати листа, я скажу тобі нашу адресу...

— Хто ти? — придивився Михайло до юнака, який зблизька вже не скидався на янгола, та був ще дитиною, котрій і молоко на губах не висохло.

— Мене під Болеховом, ще на стежах, поранило у живіт, я тут давно. Вже вилизався. Скоро відішлють на фронт: з виздоровців формують нову сотню.

— І так без кінця, поки всіх не переб'ють, — чи то запитав, чи то ствердив Михайло, та юнак на це не відповів. Потім заговорив:

— Добре, що ти вже при пам'яті. Лежи тихенько, з хвилини на хвилину прийде до нас сам архікнязь Карл. Він буде роздавати нагороди за хоробрість. Нині велике свято — шістдесят шоста річниця цісарювання Франца-Йосифа.

— Боже, як довго править... І що нам дадуть?

— Хрести...

— Хрести?!

...Коли Михайло прокинувся удруге, хлопця у білій сорочці вже не було в палаті. Може, він йому приснився?

А щось таки снилося... Що? Згадав... Біля його ліжка зупинився високий, ставний чоловік у мундирі з еполета-

ми й золотими аксельбантами, був це архікнязь Карл. Позаду нього стояло кілька військових — теж у кітелях з еполетами, а поруч з архікнязем — польовий курат у чорному вбранні, із золотим хрестиком на грудях, обличчя його було звідкись Михайлові знайоме...

Прошепотів крізь сон Михайло:

«Це ви, ясновельможний архікнязю?»

«Це я, хоробрий вояче. Ти мужньо бився з ворогами найяснішого цісаря — за це він нагороджує тебе Залізним хрестом».

«А березовим кого?» — запитав Михайло.

«Березовим хрестом нагороджує Бог», — відказав престолонаслідник.

«Правда, правда, нині цісар багатший від Бога. І сильніший...»

Обличчя престолонаслідника розпливлося у білому мареві, перед Михайловим ліжком стояв тільки польовий курат із знайомим обличчям. Курат нагнувся і промовив:

«Будь гордий, Михайле, ти постраждав за Україну».

«Ні, ваша превелебність, — відказав Михайло, — я постраждав на Україні, але не за неї».

Хотів ці слова викрикнути, та запекло у грудях, і він прокинувся. Погляд його впав на сірий коц, що покривав груди, і на ньому він побачив великого Залізного хреста, який придавлював і не давав дихати; хрест зменшувався і зменшувався, став нарешті зовсім малий, він був причеплений колечком до голубого трикутника, з-під якого стриміла сталева шпилька.

Михайло втямив, що все те, уві сні бачене, сном не було: до палати насправді заходив із нагородами архікнязь Карл, і з ним Михайло розмовляв так зухвало... Підвів очі, сподіваючись наяву побачити престолонаслідника, та ні його, ні військових у проході вже не було — стояв лише схилений на задню спинку Михайлового ліжка польовий курат, він підбадьорливо усміхався, і Михайло впізнав.

— Грицю!

— Це я, я, — промовив Шепетюк. — Найгірше в тебе вже позаду. Ти будеш жити.

— Де Катруся?

— Не знаю, спи. Як видужаєш, поговоримо. Спи, Михасю.

Михайло слухняно стулив повіки.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Сталося те, що я передчував із самого початку нашого відпочинку над озером Ямба-то: весь одинадцятий день чекали ми вертольота, та його не було.

Надвечір ватрище погасло, й підступний холодний вітер, яким потягло враз із озера понад самою землею, роздув попіл, обкурив ним наші намети й бунгало, і вони стали сірі, як сама тундра, що за ніч зблякла, струсила з себе рештки барв, ніби те вчорашнє холодне сяйво зв'ялило її невідчутною для нас спекотою, і вона перестала цвісти, дихати, жити — зачаїлась, збрижившись, у страху перед знайомими їй холодами.

На краю галявини, де повинен був приземлитися вертоліт, лежали акуратно складені наші речі; Пеньков збирав у мішок немитий бляшаний посуд, що валявся відучора навколо ватрища; він викидав недоїдки в попіл, я зупинив його: мовляв, віддамо Вероніці, — проте заніс недоїдене в бунгало; Юра й Віктор, позакладавши руки в кишені курток, нервово походжали від озера до табору й насвистували кожен своє; усі ми поглядали крадькома в небо, і ніхто ні з ким не розмовляв, тільки Федір до самого надвечір'я стояв над озером спиною до табору, вдивляючись у далечінь, врешті підійшов до ватрища й промовив підбадьорливо:

— Ні хрена, прилетить!

Цим він ніби наказав нам, щоб ніхто ні про що не допитувався, нічого ж особливого не трапилося, відпочинок продовжується; і ми зрозуміли, що треба знову розпалювати ватру, а речі заносити до наметів.

Я пішов за дровами, носив їх оберемками до погаслого ватрища і дивувався, що сухого ломаччя у тундрі стало набагато більше, ніж було раніше, — усюди його повно, і можна назбирати, витягуючи з-під пожухлої трави, хоч на

всю зиму... Я запопадливо працював, тоскно усвідомлюючи, що у критичний момент у людини вивільнюються не знайомі їй досі запаси фізичних і моральних сил.

Вечеряли мовчки. Я розділив поміж нас учорашні недоїдки: про заховані банки консервів і пляшку горілки не признався навіть тоді, коли Юра скрушно зітхнув: «От похмелитись би після вчорашнього!»; вечерю споживали всі тихо, не дивлячись один на одного; хтось із кимось зрідка перекидався словом, а я затято мовчав, боячись тоном голосу зрадити свій неспокій. Я знав: хтось напевне чекає, щоб насмішкою над моїм страхом вивільнити себе від власної тривоги, — мене ж бо всі називали панікером, а в цій ситуації таке прізвисько могло прозвучати зовсім серйозно.

— Що не говоріть, — несподівано озвався Віктор, — а вчорашнє чудо варте спокути!

— Єрунда! — проказав Пеньков крізь зуби. — Романтика то все. Сяйво! А тут не знаєш...

— Ану цитьте! — коротко гаркнув Федір.

Я підвів очі на Пенькова — він знову пильно придивлявся до мене; невже таки впізнав? Потім Степан перевів погляд на Віктора, вони враз зчепилися очима, і я зрозумів, що Горбов із Пеньковим давно вже знають, хто є хто.

— Романтика, аякже, — проказав Віктор. — Але ж... «рожденный ползать летать не может».

Пеньков мовчки пропустив образу.

Коли посутеніло й дужче розгорілася ватра, на смерічці каркнула Вероніка. Голос птаха, який ще не покинув нас, — а отже, і віхоли завтра не буде, — розрядив напружену атмосферу; Юра змів із простеленої церати, за якою ми вечеряли, крихти хліба, зібрав у жменю й відніс Вероніці, примовляючи: «Дорога ти наша, не покинула ізгоїв», — а тоді Федір розправив плечі, аж захрустіло в суглобах, він немов розсунув сутінок і тишу, що здавлювали нас, і заговорив:

— Ех ви, синочки мамині, носи поопускали! А полярники місяцями, роками добиралися по льодах до берега від земного пупа... Ось твій дядько, Євгене... Ви ж нічого не знаєте, браття-кролики: рідний дядько нашого Євгена Івановича був полярником! Ти б розказав щось про його мандри. А таки розкажи про справжнього мужа цим хлюпикам і... собі самому.

ІЗ КНИЖКИ МИХАЙЛА ШИНКАРУКА «14 МІСЯЦІВ НА ЗЕМЛІ ФРАНЦА-ЙОСИФА»

Наш криголам «Ломоносов», залишивши позаду плавучі скелі айсбергів, ламав уже суцільну кригу. Натужно гримотів, ревів, розсуваючи на боки голубі крижані брили й ропаки[1], і, залишаючи позаду вузький канал, вкритий білою квашею льоду й піни, уперто наближався до архіпелагу.

А мене не покидала настирлива думка про те, що химерна доля навіки зв'язала моє життя із цісарем Францом-Йосифом, за якого, усією своєю сутністю ненавидячи, мусив пролити кров, і ось тепер вирушаю досліджувати маловідому землю, названу його ім'ям. Прокляття чи фатум?

Думав я також про ту несправедливість, яка товаришує першовідкривачам: їх часто забувають, а в науці залишаються імена людей, які до відкриттів не мали жодного відношення або лише дотичне. Два велетенські континенти на Західній півкулі, названі не ім'ям Христофора Колумба, а парвеню Америго Веспуччі, який, на думку багатьох учених, навіть не бачив Нового Світу; невидимі промені, відкриті українським електрофізиком Іваном Пулюєм, названі рентгенівськими; найпівнічніший архіпелаг із двохсот островів — стартову площадку до Північного полюса названо ім'ям не відважного австрійця Юлія Пайєра, який 1873 року залишив тут затиснуте льодами судно «Тагетгоф» і чудом дістався з командою на Велику землю, а бездарного цісаря, який відзначався хіба тільки тим, що вмів нацьковувати один на одного народи, пролив море крові за смерть свого сина Фердинанда і безславно зник із світу разом зі своєю клаптиковою імперією.

Проте ці прикрі роздуми перемагало щемне почуття гордості за невтримний лет людської мисли, за самопосвяту наймужніших людей планети, які, ризикуючи життям, досліджують незвідане, прокладають дороги до земної осі, до тих льодових пустель, на яких і життя немає, — під глузливий сміх ситого обивателя. Що ж, «им, гагарам, недоступно...»

[1] Вертикальні крижини.

Криголам вгризається у крижане поле, хмарами злітають чайки, я стою на палубі, а в уяві, наче в кінематографі, проходять живі герої — першопроходці до полюсів Землі.

І чомусь постає перед очима найдраматичніше. Невже це я підігріваю себе гострими відчуттями, щоб подолати страх перед незвіданим? Ба ні, це з гордості, що мені випало наблизитися до тих, хто став еталоном людської мужності. Я знаю, я добре усвідомлюю, що єсьм рядовим працівником науки, що першовідкривачем мені не судилося стати, хоч я і готовий до найтяжчого, проте добра доля усе-таки сповнила моє жагуче бажання — ступити хоча б однією ногою за полярне коло. Цю мрію я уголос вимовив ще тоді, коли ми втрьох з Іваном і Грицем ішли під час великодніх канікул до свого села, викохав її, навчаючись у Празі, — і мрія та нежданно-негадано сповнилася, і я дякую провидінню, що не залишився на чужій землі, що повернувся у рідний край, який сповнив мої бажання.

Це не пиха і не самовдоволення від того, що наблизився до когорти героїв; я найскромніший і найменший серед них, але серед них — перший галичанин!

Невтримна жага людського пізнання. Незмірна сила людини, яка пізнає!

Єремія Окладников, російський китобійник, шість років прожив зі своїми товаришами на Шпіцбергені після загибелі в льодах їхнього судна в першій половині XVIII століття.

1893 року Фрітьйоф Нансен на шхуні «Фрам» вирушив із Новосибірських островів дрейфом до Північного полюса. На 419-му кілометрі до вершини Землі Нансен, зрозумівши, що дрейф пройде південніше, повернувся із своїм товаришем Ялмаром Йогансеном лижами на південь, і були вони врятовані англійською експедицією на п'ятсотий день переходу.

Англійський капітан Роберт Скотт, повертаючись із Південного полюса 1912 року, загинув з усією своєю командою. Першою добровільною жертвою був член експедиції Отс: він відморозив ноги і, щоб не стати тягарем для товаришів, вийшов під час лютої бурі з намету й не повернувся...

1913 року біля берегів Таймиру загинув разом з дружиною дослідник Півночі Володимир Русанов.

Перший підкорювач Південного полюса Рауль Амундсен 1925 року перелетів на дирижаблі «Норвегія» із Шпіцбергена через Північний полюс до Аляски, а трьома роками пізніше загинув у пошуках експедиції Умберто Нобіле.

Американський полярник Рішард Берд підкорив сьогодні Південний полюс. Він ще там. Як складеться його доля?

1928 року мій шеф Рудольф Лазарович Самойлович на криголамі «Красін» врятував експедицію Нобіле.

Два роки тому професор Отто Шмідт із своїм заступником Самойловичем вирушили на Землю Франца-Йосифа, встановили на острові Гукера у бухті Тихій першу полярну станцію і запропонували Раді Народних Комісарів проект побудови арктичної обсерваторії на архіпелазі.

Лікар Лука Кулаєв і я очолюємо третю експедицію на Землю Франца-Йосифа. Що чекає нас попереду — невідомо. Але в цю мить я — найщасливіша людина на світі.

Сонце давно вже перестало ховатися за обрій. Опівночі воно наближається до горизонту, котиться по ньому, чіпляючись за вершки торосів, відривається від них і, описавши на південному схилі неба невисоку дугу, знову черкається об небокрай. У Заполярному колі — літо. Воно триватиме до жовтня, а потім западе чотиримісячна ніч. Після ночі, у березні, я самостійно досліджуватиму для науки невідоме: Рудольф Лазарович доручив мені обстежити Австрійську протоку (знову ж таки — австрійську!) і дійти на нартах до Землі Вільчека, де ще не ступала людська нога.

Нарешті на обрії, на тлі білуватого неба, вирисувались білі бані материкового льоду, що полого опускався до моря і раптом обривався над ним чорними базальтовими кручами. Це обітована нам на цілий рік Земля Франца-Йосифа. «Ломоносов» заходить у Британський канал і, обігнувши мис Сєдова, зупиняється у бухті Тихій. Тут берег спадає до моря терасами. На одній із них притулилися до прямовисної кручі житлові приміщення і радіостанція

з високою щоглою антени. З цієї хвилини розпочинається наукова робота нашої експедиції...

Мою розповідь обірвав сміх Пенькова.

Він сидів зі своїм транзистором поруч із Федором на колоді, з апарата просочувалася тиха музика; Степан раптом вимкнув приймач, відсунувся від Янченка, наче з остороги, щоб той не штовхнув його ліктем, і єхидно засміявся:

— О, то ваш дядько мав не одну нагоду тішитись тією мигавкою на небі! Надивився, певно, на все життя...

Я підвівся. Один тільки крок — і дам йому в морду. За все. Навіть за те, в чому він і не винен. За цинізм, за бездушність, за куріпок, за людей... Але останньою надсилою, яка була в мені, стримав себе. Бо ж нам тепер потрібна, як ніколи, злагода: хто знає, що буде далі, коли вертоліт не прилетить. Якось треба вирватися звідси, бо згинемо тут; а Пеньков тутешній, він, напевне, краще за нас знає місцевість. Я стримався ще й тому, що в цю мить чіткіше, ніж раніше, розпізнав у ньому ту саму людину, яка мала колись наді мною безконтрольну владу і котрої я боявся; досі все ще сумнівався, що він мене впізнав, — тепер сумнівів не було: він дивився на мене холодно-жорстокими очима, як на жертву, яку тоді не вдалося розтоптати.

Проте жорстокий блиск у його очах чомусь швидко меркнув, танув і врешті зовсім зник. Я не розумів причини цього. Глипнув на Горбова, а тоді збагнув: на Пенькова впритул дивилися дві пари очей — Вікторові й мої. Він не мав сили стероризувати поглядом нас обох; як кожен тиран — великий чи малий — Пеньков був боягузом; Віктора він, видно, боявся: той міг про нього знати те, чого не знав я, адже служив на Сорок другій шахті вільнонайманим; Пеньков зовсім-таки знітився і, опустивши голову, почав крутити регулятор транзистора.

Янченко здивовано спостерігав нашу мовчазну перепалку, протягнув руку до Пенькова, той злякано сіпнувся; Федір посміхнувся і вимкнув приймач; я усе ще стояв і вимовив нарешті:

— Так, мій дядько мав можливість до кінця свого життя спостерігати ту, як ви сказали, мигавку на небі: у тридцятих роках він проживав у концтаборі на Соловках!

Зблиснули очі в Пенькова, я вгледів жаль в його очах: як він цього не знав раніше, і водночас — щире обурення, що я все-таки опинився на волі й нині розмовляю з ним як рівний.

Янченко, відчувши, що в товаристві визріває конфлікт, причин якого не знав, спробував розрядити напруження жартом:

— Женя по спадковості за дріт потрапив!

Пеньков криво посміхнувся:

— Фантазуєте, Євгене Івановичу. Ніколи не було таборів на Соловках.

— Для вас не було, — мовив я сідаючи. — Вам так колись сказали — і цього досить. Ви ж вірили...

— А таки вірили! — вискнув Пеньков. — І був порядок...

— Порядок був... — Я відчув, як у мені забурчакувала недавня кривда. — Був! І на Соловках — теж... Мій молодший брат Богдан, журналіст, поїхав якось на Соловецькі острови глянути на могилу Калнишевського і написати про нього... Так ось науковий працівник соловецького музею, показуючи братові Кремль, завів його до Преображенського собору. Брат побачив у соборі високе, аж під купол, триярусне риштування і запитав: «Іде реставрація?» — «Та ні, — відказав екскурсовод, — ще не встигли розібрати... Тут містився СЛОН».

— Слон? Який слон? — запитав Юра, прокинувшись з дрімоти.

— «Соловецкий лагерь особого назначения», — відказав я.

— Значить, був, — примирливо проказав Пеньков. — І порядок теж...

Віктор Горбов скрикнув, не стримавшись:

— Ти про той порядок забудь, Пеньков! Назавжди забудь, чуєш?

На зчахлій смерічці каркнув ворон, прокинувшись від голосу Віктора. Ми повернули голови: крізь сутінок білої

ночі виднівся силует Вероніки.. Птах поволі розправляв крила, здавалося — хоче щільніше затулити від холоду своє тіло. Та, не складаючи їх, він ураз підскочив на вищу гілку, потім ще на одну і врешті — на вершечок дерева. Ще раз каркнув і тихо знявся у повітря. Описавши коло над нашими наметами, стрімко шугнув у південну сторону. Швидко віддалявся, зменшуючись, поки не став цяточкою, достоту як наш вертоліт першого дня відпочинку, і тихо зник.

Ми мовчки розійшлися по наметах.

Залізаючи у спальний мішок, Юра прошепотів:

— Не падайте духом, Євгене Івановичу. Все буде добре. Розповідайте далі про свого дядька. Я тоді вас уважно слухав, не спав... І нині слухав. Чуєте, дорогий мій панікере?

ДРУГА КАРТИНА ЗА РОЗПОВІДДЮ ГРИГОРІЯ ШЕПЕТЮКА

2 травня 1915 року, за кілька днів до Великодня, німецько-австрійські війська прорвали російську лінію між Горлицями і Тарновом, відібрали у противника Перемишль, а потім і Львів. Відень бурхливо святкував перемогу на Східному фронті.

Столиця Австро-Угорської імперії захлиналася від маніфестацій, маршів та банкетів. На вулицях і майданах народ вигукував осанну непереможному цісареві; під патріотичні гасла старих ветеранів-комбатантів, під зойки екзальтованих дам і панянок вимаршировували з Ляндштрассе, від будинку парламенту, щойно сформовані запасні полки в напрямку головного двірця: звідти вони ешелонами виїдуть на Східний фронт, щоб вибити москаля з кордонів імперії, перейти Збруч і встелити своїм тілом землі України. Вояків закидали квітами дами, старі комбатанти підбадьорливо помахували їм услід затиснутими п'ястуками, панночки посилали повітряні поцілунки, а жалісливі бабусі осіняли вояків хресним знаменням.

До стрілецького виздоровного коша на вулиці Петра Скарги щоденно прибували із шпиталю архікнязя Карла все нові й нові «виздоровці». Тут вони мали відлежатись до повного видужання, а потім перейти в касарні УСС, що

розташувалися у приміщенні української гімназії на Гольдшлямштрассе, звідки, супроводжувані до двірця провідцями Бойової управи доктором Трильовським і професором Боберським, а ще поважними панями та панночками-українками, які працюють в Українському комітеті допомоги пораненим, — поїдуть наздоганяти десь уже аж на Поділлі стрілецьку кадру.

Михайло видужував надто поволі. Куля, що прострелила навиліт груди, не зачепила ні серця, ні хребта, проте рана гноїлася, хворий відхаркував кров'ю і вряди-годи в гарячці западав у непам'ять.

Його часто відвідував Гриць Шепетюк, підбадьорював: «Тримайся, козаче, ми ще повоюємо!» Михайло іронічно посміхався: «О, ти вже навоювався тут із сестрами-жалібницями!.. Який же ти в чорта польовий курат, коли ні разу пороху в полі не понюхав?» Гриць виправдовувався: «А хіба тут не потрібна людям допомога — утіха, сповідь, таїнство Святого причастя, розгрішення перед смертю?» — «А там! — кипів Михайло і довго потім кашляв. — Там, де вмирають не під дзвони, а під рев гармат, де падають у сніг, у твань хлопці з розірваними кулями «дум-дум» обличчями, із знесеними черепами, з проколеними, мов овод соломинкою, грудьми, — там не потрібна розрада?.. А втім, не потрібна: на полі бою умирають без сповіді і без розгрішення, Грицю... «Коли вас вкладали у темну могилу, від крові земля почорніла, під хмарами круки стадами літали і бурею битва гриміла...» Страшна то пісня, складена кимось тут, у Відні. Але там її ніхто не співає і ніхто нікого не вкладає у могилу — вовки їдять стрілецький труп». — «Видужуй, Михайле, і поїдемо звідси, як тільки наші визволять Львів. Трильовський радить мені закінчувати теологію, я ж — невисвячений курат». — «А там, дивись, і війна закінчиться, стрільці відвоюють Україну, і ти станеш єпископом у Станіславі... Мені один поранений стрілець таке говорив: спитали буцімто Трильовського, чому син не на фронті, а він відповів: "Мій син повинен жити для України". А мене не конче...» — «Не слухай побрехеньок, українцям ще ніхто не догодив». —«Та певно: голова Бойової управи мислить державно. Хтось же мусить

після війни розбирати міністерські портфелі». — «Це крайнощі, Михайле. Не можуть усі воювати на фронті. І не повинні...» Михайло водно допитувався, чи знає Гриць, куди поділася Катруся. Шепетюк опускав очі, відпекувався: «Звідки мені знати?..» — «Ні, ти щось приховуєш від мене. А краще було б для мого здоров'я, якби розказав». — «Видужуй, видужуй, Михайле, усе згодом виясниться».

У квітні стрільці встелили трупом схил Маківки і відтіснили росіян за Тухлю. За тиждень розпочався загальний відступ російських військ, і Трильовський на засіданнях Бойової управи проголошував славу переможному стрілецькому легіонові.

До Відня прибували, партія за партією, поранені усусуси. Михайла, який міг уже ходити, перевели у виздоровний кіш. Він щодня заходив до шпиталю архікнязя Карла, шукав серед поранених Андрія або Цяпку, чи кого-небудь із знайомих стрільців, та не знаходив нікого. Вертався додому пригнічений: а може, їх уже й немає. «А як впаду в лютім бою, не журись...» Треба жити, щоб принести Ірці Стромецькій Андріїв заповіт... А я — чи маю кому віддати заповіт свій? Про що не хоче мені сказати Гриць? Що він знає про Катрусю?»

На Великдень до приміщення Бойової управи, що містилася у тій же гімназії, де й стрілецькі касарні, було запрошено на свячене яйце видужалих старшин, серед них і Михайла Шинкарука, якому за пролиту кров на Маківці сам голова Кирило Трильовський почепив на вилозі коміра зірку хорунжого із плетеної срібної нитки.

Відгомоніли у столиці христовоскресні дзвони, до спортової гімназійної зали почали сходитися стрілецькі старшини. Пахло ковбасою, паскою і хроном, уздовж стіни стояли столи без крісел, заставлені свяченим. Спокусливий запах великодних потрав лоскотав ніздрі: після комісної пайки запахи свіжого м'ясива здавалися нереальними. Михайла знову почала діймати нехіть до цієї ситої віденської влаштованості, де і білизна чиста, і шлунок набитий, і дзвони грають, і такими далекими здаються тут свіжа кров на снігу, свист шрапнелі над головою, закривавлені багнети й огидний тріскіт відгодованих вошей над полум'ям.

Ні з ким із присутніх тут старшин Михайло не був знайомий, і чомусь не хотілося, як там, на позиціях, зближуватися з колегами по зброї: перед обличчям смерті стрільців єднала кожна мить, яка могла бути в житті останньою, вони намагалися ставати мовби єдиним тілом, яке в цілості важче, ніж кожного поодинці, перетворювати у кривавe місиво, а тут, за відсутністю страху, кожен ставав індивідом, для якого військова форма переставала сповняти функцію захисту від холоду і служила атрибутом елегантності, а ранги, котрі в бою втрачали будь-яке значення, розрізнювали тут людей на старших і молодших по чину, на командирів і підлеглих.

Старшини віталися один з одним, прикладаючи до кашкетів чотири пальці, вітався і Михайло, та стояв осторонь: йому ще важко було дихати й розмовляти. У грудях вряди-годи пропікало гострим болем, і він думав тепер про тих, що лежать, скалічені, на шпитальних ліжках, а також про видужалих рядових стрільців, яким серед старшин немає місця і котрі нині не вип'ють, як у окопах перед боєм, келишок рому — а там, напевне, п'ють, щоб збадьорити себе перед смертю.

Старшини чомусь почали враз збиратися до гурту в куті біля високого заґратованого вікна — гімназисти грали, видно, тут колись у ручного м'яча, — хтось шикнув: «Пантруй двері!»; Михайло теж підійшов і побачив посередині гурту незнайомого вояка із зірками четаря: він тримав у руці великого формату зошит, на якому було виписано великими літерами «Самохотник». Михайло знав від Андрія, що такий рукописний часопис випускають у Відні запасники, йому стало цікаво дізнатися про зміст часопису, і він протиснувся до середини гурту.

— Великодній випуск «Самохотника»! — оголосив четар, який, певне, був і редактором. — Я усього читати вам не буду, потім самі переглянете й подивитеся знамениті ілюстрації нашого митця Йосипа Куриласа до пісні «Бо війна — війною» — десятник Курилас воював на Маківці з самим Цяпкою!

Четар розгорнув часопис і показував старшинам кольористу картину: вусатий бравий сотник тримає коня

за вуздечку, а біля нього припадають розкішні молодиці та дівчата.

«А я й не знав того десятника, — подумав Михайло. — Тоді його, напевно, ще не було на Маківці... Але і я мав щастя служити в сотні Івана Цяпки, якого за дотепність, а особливо за його бадьору примовку на всі випадки воєнного життя — «бо війна — війною», — гаряче любило стрілецтво».

Михайло повторив у думці улюблену фразу Цяпки, яка стала початком жартівливої стрілецької пісні, і вловив тепер у ній глибший, ніж вояцька бравада, зміст. Війна — не тільки фронт, а повсюдне людське життя у всіх проявах: фронт і тил, героїзм і маркірантство[1], рев гармат і пісня, любов і ненависть, — тож несправедливо протиставляти фронтовиків тиловикам, загиблих — новонародженим, наїдених — голодним, скалічених — уцілілим; війна — це круговерть, хаос, у якому кожної миті можна перейти з одного становища в інше: ніхто не може гарантувати для себе цілковитої безпеки. То чи треба звинувачувати того, який скористався нагодою побути хвилину в затишку? І чи можна осуджувати тих, які, опинившись у пеклі, мріють вирватися з нього? Усе на світі стало нестійким, і врятувати людину від морального краху може тільки одна категорія — фаталізм. Іван мав рацію. Бо війна — війною!

— Я прочитаю вам великодні молитви за Україну, — продовжував четар. — Слухайте спочатку, чого просять усусуси:

> Боже, дай нам Україну: Коломию, Снятин,
> Станіславів, Городенку, Надвірну, Делятин!

Ніхто не засміявся: надто мало просять у Бога стрільці. «Невже це й уся наша політична програма?» — подумав Михайло.

— А поляки хочуть набагато більше:

> Panie Boże! Polski naród! My się przecież znamy,
> Dla nas całej Ukrainy nie prosim — żądamy![2]

---

[1] Симуляція *(жарг.)*.

[2] Пане Боже! Польський народе! Ми добре знайомі,
Собі цілу Україну не просим — вимагаєм! *(Пол.)*.

— О, ляхи мають набагато кращий апетит! — вигукнув хтось.

— Слухайте, чого хочуть євреї:

Боже, волю дай Вкраїні, — просим й ми, євреї,
На Вкраїні краще буде нам, ніж в Галілеї!

Сміх: жид завжди хитрий!

— І на кінець — гаряча молитва нашого голови Кирила:

Боже, вольну дай Вкраїну від Сяну до Дону,
Крім родини, не дам у ній панувать нікому!

Вибухнув голосний регіт. «Тож таки правду говорив той стрілець, — подумав Михайло. — І Гриць такий самий».

— Треба йому прочитати! — почувся вигук.

— А він і сам прочитає!

Раптом стихли сміх і гомін: до спортової зали, пропускаючи наперед австрійського полковника в обвішаному орденами кітелі, увійшли Трильовський і Боберський, за ними ступав польовий курат Гриць Шепетюк, ведучи під руку молодого вихудлого стрільця у чорних окулярах.

Старшини підійшли до столу. Провідці Бойової управи й австрійський офіцер зайняли місце в центрі, Гриць залишив стрільця поряд із полковником, подався у кінець столу й розпочав молитву. Опісля голова Бойової управи велів налити в чарки рому й виголосив промову. Він говорив довго, тримаючи в руці високий келих з рубіновим напитком: детально розповідав, ніби самому довелося там побувати, про героїчні бої усусусів на Маківці, потім зачитав, беручи зі столу листок за листком, безконечний, здавалося, список полеглих.

— Вічна пам'ять героям! — вигукнув Трильовський і перехилив келих.

Випили й старшини. Тоді Гриць м'яким баритоном розпочав скорбне «Спіть, хлопці, спіть», і всі підхопили стрілецький реквієм, здавлюючи спазми в горлі: кожен другий із присутніх втратив у боях товариша.

Михайло не відводив погляду від блідолицього стрільця, що стояв біля полковника: хто він і чому в чорних окулярах, невже сліпий? До стрільця почали всі придив-

лятися, тоді Трильовський сказав налити по другій чарці й проголосив:

— Хвальне товариство! Я зачитав вам печальний список тих героїв, які поклали свої буйні голови за волю України. Та не сказав про тих, які пролили свою кров і залишилися живими: багато з них не вернеться більше в лави легіону, зате вони залишаться живими свідками тяжких змагань, символами героїзму нашого народу. Перед вами, — Трильовський показав на вояка в чорних окулярах, — стрілець Адріан Волошенюк, який у битві за Бескид утратив очі.

Він змовк, бо вчувся голосний схлип: то заплакав, здригаючись усім тілом, сліпий воїн. Трильовський знітився, бо ж не ради сліз, а задля прославлення стрілецької відваги наказав привести сюди сліпого; стрілець невтішно плакав, затуливши долонями обличчя; Трильовський виголосив тост, заглушуючи плач страждальця:

— Піднесімо, товариство, келихи за нашого героя! Хай живе стрілець Адріан!

Ніхто не пригубився до келихів, запала гнітюча тиша, серед якої почувся тихий голос сліпого стрільця:

— А ви спитали мене, чи я хочу жити?..

Ситуація стала надто прикрою. Полковник поплескав стрільця по плечу, втішаючи: «Weine nicht, weine nicht, alles wird in Ordnung!»[1], та стрілець не переставав хлипати.

Трильовський спохмурнів: великодній сніданок з участю осліплого героя мав підігріти бойовий дух старшин, які завтра-позавтра від'їдуть на фронт, а вийшло навпаки: кожен подумав, що й з ним може таке трапитися. Михайлові згадався його моторошний страх, коли він, опритомнівши, довго не міг розплющити очей... хай станеться невість-що, тільки не це, не це!

Професор Боберський, шукаючи виходу із незручного становища, кинувся до дверей роздягальні, де чекали з подарунками для старшин дівчата з Українського комітету допомоги пораненим, відчинив двері, кивком голови запросив їх до зали, і пішли вони довгим рядочком — молоді, свіжі, вродливі, у вишиваних блузочках, — несучи на

[1] Не плач, не плач, усе буде гаразд! *(Нім.)*

руках перев'язані малиновими стрічками пакунки; вони зупинялися біля кожного старшини і, мило усміхаючись, просили взяти презент.

Михайло сторожко чіплявся поглядом до кожного дівочого обличчя, немов хотів упізнати в котромусь Катрусю, хоч знав, що її тут не може бути, Гриць сказав би; він зиркнув на Шепетюка і в ту мить побачив його незрозуміле замішання; Гриць рвучко вийшов з-за столу й схопив одну дівчину за руку, забираючи від неї пакунок, дівчина скрикнула: «Пусти мене, я уже знаю, що він тут!»; Михайло кинувся до них, повернув до себе дівчину обличчям і впізнав.

— Так ось де ти воюєш! — проказав, відступивши на крок. — Штабна...

— Не смій! — скрикнула Катруся; вона була така сама, як рік тому на Великдень у Пилипівці, — біла пінка на молоці; синє полум'я образи зблиснуло в її очах і враз погасло: — Михасю, усюди ж війна, а я доглядала їх... і тебе доглядала б, якби знала...

Вони утрьох вийшли із зали, і надворі сказав Михайло до Гриця:

— Негідник ти!.. Пробач, Катрусю, — обняв він дівчину, — вибач мені, любко.... Тепер я тебе ніколи саму не залишу.

— Не смій цього робити, — підвів голову Гриць, благально глянувши на Михайла. — Вона повинна бути в безпеці, ти її залишиш тут, якщо любиш...

— Я не лишусь, — відказала Катруся.

— А що далі? — спитав Юра, коли я замовк.

— Що далі... Тебе, напевно, цікавить доля Катрусі. Вони з Михайлом розійшлися. Бо війна — війною... Катрусю поховав я.

— Чому — ви?

— То зовсім інша історія. Може, колись розкажу тобі й про це... З Шепетюком мені доводилося розмовляти все рідше й рідше: його, хворого, часто забирали до санчастини — так званого ОП[1], де незабаром він і помер. Встиг ще

[1] Відпочинковий пункт (отдыхательный пункт).

мені розповісти, що по приїзді з Вільна до Львова Михайло записався в університет на другий рік філософії: відвідував лекції з географії професора Степана Рудницького. Гриць продовжував учитися на теології, а Катруся влаштувалася сестрою-жалібницею у стрілецькому лазареті на Руській. Потім у Михайла відкрилася у грудях давня рана, і він надовго ліг у лазарет... Усі троє були на похороні Івана Франка. Михайло йшов за катафалком у почесній варті, Катерина співала в хорі, а Гриць із теологами допомагав священикові Гургулі відправляти панахиду над гробом поета-безбожника, який відмовився від останнього причастя. «Похорон-еклектика, — мовив із ледь прихованою іронією Шепетюк. — Церковна панахида й атеїстичні промови студентів...»

Втім я почув рівномірне дихання приятеля: утомившись моєю розповіддю, Юра запав у глибокий сон.

ПОХОРОН ФРАНКА

Про мене сон забув. Я лежав із розплющеними очима, вдивлявся у темінь, ніби намагався уздріти в ній те, про що так неохоче розповідав Шепетюк, і коли дрімота тепло опустилася на очі, рушила за домовиною, вкритою китайкою, процесія скорбних людей.

Весь народ іде за труною Франка. Початок процесії наближається до воріт Личаківського кладовища, а кінця немає. Кінця і не буде. Поряд із похоронною каретою ступає у стрілецькій варті Михайло, а за ним — на відстані одного покоління — йду я; за мною — на тих же розстанях — мої діти і внуки. І так іти нам і йти в мандрівку століть з печаттю його духа.

...Смерть, немов кульова блискавка, нечутно, довго і вперто проникала вуличними протягами Львова на Софіївку і закружляла над ажурним будинком у кінці вулиці Понінського. Вона запливала у вікна, приглядаючись до своєї жертви, й викочувалася крізь двері; народ бачив ту бліду кулю смерті й, затамувавши подих, вірив іще, що подасться вона відтяжними протягами понад улоговиною Йорданського парку й затримається там хоч натрохи: не

раз уже заглядала смерть у цей дім і не наважувалася вразити серце Поета, який все ще продовжував працювати рештками свого стомленого мозку. Секретар записував останні рядки Мудреця й завмирав, коли смерть холодом продувала кімнату, і врешті почув він тихе і хрипке: «Я буду вмирати, Мар'яне...» А потім прощання з сином Петром — хорунжим УСС, якого відпустили з позиції над Стрипою додому, розмова із священиком, що прийшов сповідати Франка, — і ще крихти надії у народу.

Та вибухнула врешті блискавка, спопеливши серце й мозок Поета, а відлуння грому вмить розкотилося по Львову, по цілому краю, і рушили звідусіль люди на Софіївську гору поглянути востаннє на того, хто був для народу присутній кожної миті, мов батько в домі, і заволати в розпачі: «Нема!» — і було те «нема», мов жах смерті холодний, чули всі: щезло те, без чого жить ніхто з них не годний. Як жити далі? Хто замінить того, котрий народився раз на сотню літ? Ще одне століття чекати Пророка? А може, він, утомлений, свідомо уступив місце випестуваному ним Єгошуа?

Виносять стрільці домовину з дому, дотикаються до неї гілки розквітлих яблунь, коливається на теплому вітрі червона китайка в головах покійного; кладуть труну на стіл посередині подвір'я, шість старшин з крісами на плечі стають у почесну варту, а між ними хорунжий Шинкарук. Промовляють доктор Кость Левицький, професор Олександр Колесса, голова Бойової управи УСС Кирило Трильовський.

Де ж він — новітній Єгошуа Навін?

Це питання пропекло Михайлові мозок, коли до стрілецького лазарету на Руській докотилася печальна вість. Не була вона несподіваною: осамотнений — бо сини пішли на війну, а дружина лікувалася у закладі для душевнохворих — Іван Франко перебував у захоронці Ставропігійського інституту, й Михайло не раз бачив його — зжовклого, безнадійно хворого, вихудлого дідуся із запаленими повіками. До стрільців, які зализували тут рани, він був цілком байдужий, не випитував, з яких фронтів прийшли вони, за що воюють, дозволяв себе фотографувати разом із стрільцями, та був відсутній, і Михайло не міг зрозумі-

ти причин Франкової байдужості: чи то від хвороби, чи не визнає він їх за українське військо? А кому ж тоді, як не стрільцям, адресувалися рядки його вірша: «Кожен думай: тут, в тім місці, де стою я у вогни, важиться тепер вся доля величезної війни»? Кому?

А коли опікуни забрали Франка додому, Михайло зрозумів, що його вже немає, що попрощався він із народом ще тоді, коли їздив по містах і селах із «Мойсеєм», і тоді Михайло теж попрощався з ним.

Тепер його покликали віддати Поетові останню честь.

...я йду в похоронній процесії на відстані одного покоління, мені не доступитися до Франка через товщу років, побачити печать смерті на його чолі не судилося, і він для мене залишився живий... Вашої смерті, стрийку Михайле, я теж не бачив, і тому ви живете в мені, я залучаю себе до вашого покоління, я йду з вами, бо ваше життя продовжилось у житті моєму — ми склали одну особистість невільника, який дочекався волі. Я не вірю, не можу повірити у ваше небуття, бо воно б означало перемогу смерті над усією ланкою народу, до якої належали ви. Ми йдемо разом за Франком у нерозірваному потоці нашого народу, якому Поет пророк: «Прийде час!» Пливе над головами домовина, йде Україна в урочистому поході, і я на віддалі, мені належній, іду за святим безбожником, який вселив у наші душі віру в силу духа й час воскресний.

...Проводжаємо в останню дорогу Вчителя. Прийшов він до нас, закоханий і пошлюблений, у позиченому фраку; вийшов за кафедру вчити народ у позиченому костюмі, заробляв він на хліб в наймах у сусідів, поклали його на смертне ложе в подарованій сорочці, і поховаємо його нині в чужому гробівці. Чи ж то доля така наша — завжди в чужому? Віками ми ходили в чужих мундирах і під чужими прапорами, виконували чужі накази, виголошені чужою мовою, і не маємо нині свого клаптика землі для могили Пророка... А нині ми вдягли мундири свої, і землю свою для себе забрати хочемо, — ти благословиш нас, Учителю, на боротьбу? Німі твої уста, але ж вони проглаголили колись: «І ярма всі ми порвемо!». Чому мовчиш?.. Давить у моє плече тягар металевої домовини, та я готовий нести

вагу твою і твого безсмертного чину весь вік, аби тільки знати і труд свій тим полегшити, і рани свої пригоїти, — чи ти хотів, щоб саме ми несли тебе і йшли при тобі в почесній варті? А може, мріяв про інших? Але нині інших нема, є ми, і нащадки скажуть, чи гідні були... Я вірю, що маю право йти за тобою, бо готовий сповнити твій заповіт: «Прийдеться в ворога стріляти, і кров рікою потече». Тебе нема, — хто поведе нас, у вогні розбуджених? Нині вмер Мойсей на межі Ханаану, а Єгошуа ще й не чутно. Не скажеш ти вже й не покажеш. Досі за нас думав Франко; тепер настала черга самим натруджувати мозок для справедливого діла.

...Ми нині вже знаємо те, чого не могли знати ви, стрийку Михайле, коли йшли в почесній варті за труною Поета. А мої діти, які йдуть на належній відстані позаду, але в нерозривному потоці нашого народу, знатимуть більше. Та початок нинішньої істини був там, біля домовини Франка. Він зійшов із шляху, полишивши народ у вогні — зі своєю наукою. Ви скористалися з неї, стрийку Михайле?

...Я не ступив ні кроку в житті без Франкової науки. Як і без Шевченкової. Нас учили сини кріпаків і ковалів. Аристократи духа із черні. А може, звідси й лихо наше, що облагороджений справжнім і проїдений фальшивим аристократизмом світ не хоче визнати наших апостолів духа з плебейським тавром і висилає проти них апостолів черні з тавром аристократів? Ми їх не маємо — вождів юрби. Ми маємо святих Пророків, які символами провістили боротьбу за волю. Шевченко проник у національну темряву і висвітлив у ній страдницький образ Марії — України, яка віддала свого сина на хрест у жертву за пробудження народу. А Франко, онук Марії, навчав пробуджених мудрості й добра. Та ніхто з них не вказав на ворога пальцем. Нині ми ховаємо аристократа духа Франка, і сходить у могилу апостол черні Сенкевич. У нас розбуджена свідомість, а у ворогів ненависть до нас. Ми мусимо платити тим самим. Завтра польський шовініст проголосить на наших землях культ шаблі. Тож повинні заговорити і наші кріси. Бо той, хто з доброї волі стає черв'яком, не має

права скаржитись, що його топчуть... Пливе домовина з червоною китайкою над Україною. Ридає жалібний марш, іде народ за труною Франка, в огні розбуджений. Нині він ще єдиний, монолітний, спаяний жалобою. Що буде з ним завтра? Куди піде, з ким, за ким, проти кого?

...Лунає над світом Франкове слово, не дає нам запасти в ліниву дрімоту, кличе до праці. А в ній — сенс нашого буття і наше майбутнє.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ПРО ТЕ, ЧОГО НЕ ВСТИГ РОЗПОВІСТИ БАТЬКО

Про мене сон забув. Тепла дрімота, роздрухана моєю уявою, ліниво сповзала з очей, зі мною їй було незатишно, і вона, покидаючи мене, ще тугіше окутувала Юру, затуляла йому уста й ніздрі, я переставав чути навіть його дихання і залишився у наметі сам. А тоді на висвітленій іззовні холодним світлом полярного сутінку пілці дверей, де тільки-но проходив, мов на екрані, скорбний похід, вирисувалася постать людини, яка вийшла з першого ряду процесії, я вловив болісно знайомі риси її обличчя і вмент упізнав: був це мій покійний батько, який теж ішов за труною Івана Франка в колоні першого покоління.

Вигляд він мав достоту такий, як тоді, коли нам було дозволено прощальне побачення у коломийській слідчій тюрмі, і він зайшов, ще молодий і журою змучений, до тісної квадратової кімнати без вікон, у якій під стелею горіла на скрученому дроті жарівка, припорошена сірим пилом, а біля оббитих чорним дерматином дверей стояв конвоїр. Батько увійшов крізь прочинені двері боком, немов боявся зачепити вартового і цим викликати його гнів; у батька на устах застигла запобіглива боязка усмішка, яка не сповзла й тоді, коли він став переді мною — хлопчиком, якому присудили майже стільки років неволі, скільки мав він зроду.

І для мене, і для батька ситуація, в якій ми опинилися, була протиприродна, дика у своїй жорстокості й неспра-

ведливості, начебто й нереальна. Ми не мали права обнятися — мені було звелено тримати руки за спиною; та нам цього й не бажалося, бо чому ми мали обніматися, коли ніколи досі в такий спосіб не стверджували нашої спорідненості, і чому, зрештою, мали прощатися — молодий батько, обов'язком якого було докохувати первістка, з неповнолітнім сином, котрому сама природа не веліла покидати ще родинне гніздо?

Запобіглива батькова усмішка поволі ціпеніла, перемінюючись у болісну гримасу; я ж свого обличчя не бачив, не знаю, яке воно було, зате різко відчув, як у грудях ворухнулася й розкришилася на мачини колючого піску грудка терпкості, що запеклася ще в той день, коли наша сім'я дізналася про арешт стрийка Михайла і я уперше зрозумів, що таке страх, уперше передчув, що мені неминуче доведеться його спізнати, продовжуючи життя старшого знедоленого покоління. Нині це вже сталося, і хоч терпкий страх не переставав існувати, усе ж він покришився і більш не здавлював безнадією; у цю мить колишня фатальна віра в неминучість лиха перемінилася у фатальну віру в добрий кінець — і не покидала вона мене ніколи.

Те відчуття було міцне й суперечливе: з одного боку, гнітив давній страх перед злом, яке невідлучно буде супроводжувати мене в неволі, з другого — осіняв смак волі, яка неодмінно вернеться до мене; той смак свободи я теж спізнав у дитинстві, коли викидав у яму від гашеного вапна портрети санаційних вождів, уперше зрозумівши закон минущості тиранії. Переді мною простилалася смуга зла з відчутною для мене перспективою його неминучого кінця, і я у це повірив; та не було такої віри в батька, і він із зацінпенілою гримасою болю на спавутиненому скорботою обличчі прощався зі мною назавжди.

Батько нічого мені не сказав, а мав щось сказати на вічне прощання, та, видно, горе зжерло всі його слова; він полапав себе по кишенях, вийняв пом'яту пачку цигарок — здається, «Прибой» — і, забувши про те, що іще півроку тому карав мене за куріння, подав мені ту пачку, наче визнання мого повноліття, бо ж років мені чимало

приточили, — і я очима показав батькові на кишеню моєї арештантської роби...

На полотняній пілці постав переді мною батько таким самим, як був тоді, тільки гримаса болю знову перемінилася в усмішку, проте не в ту принизливо-запобігливу, а в добру й ледь лукаву: так він завжди усміхався, коли хотів щось дуже цікаве мені розповісти. Я вловив її й почав благати, щоб розказав мені те, чого не встиг, я переконував його, що багато слів мені не треба, решту зумію домислити, а втім, я дещо й сам знаю: мати перед смертю призналася мені до того, чого не можна було колись знати дітям, — і батько почав свою розповідь. Я з напруженою увагою вслухався у кожне його слово, осмислюючи драму таємниці нашої сім'ї.

Старий Шинкарук зліг на початку весни сімнадцятого року і вже не вставав. Не процесувався з Богом за літа, хоч мав їх небагато — усього-на-всього сорок сім: так змаргався за своє коротке життя, що смерть до нього підходила в самий раз, і він чекав її, як любку на ніч, кликав її ласкавим словом, не їв нічого, бо вже й утроба не приймала, а лукава костомаха зачаїлася перед порогом — не йшла і жити не давала.

То, очікуючи її, наспівував тепер собі, сумирно лежачи на постелі, те, що, певно, намугичилось йому за всі літа, бо ніхто ніколи не чув, щоб Никола Бобик, як його прозивали в селі, співав: смішно було навіть подумати, щоб такий останній харпак та за пісню брався.

А видно, колись-таки наспівував німотно, бо ось прорвалася вона в нього хрипотою з горла — така сумна, як уся його доля; і закушував Іван до болю зуби, щоб ридма не заплакати на те печалування:

Ой піду я в горіховий садочок,
Ой зірву я горіховий листочок,
На тім листку напишу три журби:
Перша жура — ані тата, ні мами;
Друга жура — ані брата, ні сестри;
Третя жура — миленька ся віддає...

Шинкаручка сиділа на печі, водила блудним поглядом по стелі — розум у неї щораз більше каламутився, — вона без упину молилася або вимовляла напам'ять біблійні псалми, а вперемішку водно питала в Івана, не дивлячись на нього:

— Іване, жиє ще Михась?

— Жиє, мамо, — відказував Іван, сидячи на лавиці у батьковому узголів'ї.

— Слава Господу...

Старий тоді насилу піднімав голову, втуплював бліді очі в сина і теж питав:

— Чув-єсь що про ліворуцію?

— Не чув-єм більше нічого. Скинули царя та й решта.

— А ці що роблять без царя?

— Відступають.

— А куди йдуть, як царя нема? До кого?

— Не знаю, тату.

— А що Атаманюк каже?

— Каже, що Страшний суд іде.

— Має рихт... Бо йде! У тих ще є цісар, будуть мати з ким нас катрупити...

І співав далі:

Куди йду, все до корчми вступаю,
А в корчмойці сидить мила за столом,
П'є горівку, п'є горівку із вином.
Чо ж ти, мила, по корчмойці блукаєш,
Чи ж ти дома хліба-солі не маєш?
Є у мене хліба-солі доволі,
Та не маю ані щастя, ні долі...

Спазми стискали Іванові горло. Скільки ж то було в тата добра в душі, що запам'ятав таку пісню, скільки затовчено в нім ідеалу, скільки замордовано поезії: день-денно чув Іван від нього лише грубу сварку та осквернене слово, тож і схлипу загубленої батькової душі не мав тепер сили чути — того реквієму над замученою людською долею.

— Та цитьте вже, тату! — не стримувався, а тоді старий згадував смертоньку ласкаву, яка чомусь не йде і не йде.

— Аби-м не дочекався того, що має бути!..

Тривогу підгнічувала Шинкаручка, повторюючи біблійного вірша, що їй запам'ятався:

— Та й, узявши, нерозумні, каганці свої, не взяли оливи; а мудрі взяли оливи з каганцями своїми... Бо мудрі були, — уточнювала біблійний текст. — Коли ж забарився молодий, то всі подрімали й поснули. А опівночі крик залунав... — голос старої звискував, аж щось булькотіло в горлі: — Молодий іде, виходьте! Схопилися всі й каганці свої наготовили, і сказали нерозумні до мудрих: «Дайте нам оливи вашої, бо наші каганці гаснуть».

— Чи ти здуріла геть-чисто, стара, що молебен наді мною, живим, правиш? — хрипів на постелі Шинкарук.

Іван утікав з хати. Йшов до Шубертівни.

Кожного разу заставав учительку все більш зажуреною: короткий час затишку закінчився. Російські війська, незважаючи на запевнення генерала Брусилова, що його армія й після детронізації царя виконає свій обов'язок перед батьківщиною, безладно відступали...

— Моя мама, — говорив Іван, — водно переказує біблійну притчу про весільних гостей — мудрих і немудрих...

— Знаю ту притчу, Івасю. Наші каганці погасли, і ніхто не подасть нам оливи, крім нас самих... Де взяти? Говорив нам поручик Міцкевич — де. Але чи й він знайде її? Далекий той склеп, та й революцією вже розбитий — певне, розхапали ті, хто був ближче. Може, йому щось перепало. Нам не перепаде...

— А чому завжди хтось щось нам давати повинен?

— Тоді сам докопуйся.

— Повернути зброю проти Австрії, як Колас радив? Я не маю багнета.

— Зате він у Михайла є.

Одного вечора, коли від Снятина вже докочувався гул боїв, до вчительки зайшов Шепетюк. На Івана й не поглянув, говорив спішно, ніби хтось бив його в потилицю:

— Якби що до чого, пані вчителько, то я 'го добре і в очі не видів: вкинули мені якогось офіцера до хати — і шлюс. Най би був і здох, але ви конопадилися біля нього, лікували-сьте, балакали всілякого, то вже стрібуйте щось відповісти, як будуть питати. Бо я — що...

— Не бійтеся, пане війте, і не шукайте винних. Я за все відповім, — відказала терпко Шубертівна.

Коли Шепетюк винісся з хати, довго обоє з Іваном мовчали. Перший заговорив Іван:

— Може, подастеся за російськими військами... Перебудете лиху годину. Багато хто так робить, чув я.

— І ти зі мною? — запитала Шубертівна.

— У мене батько... Я ж єдиний тепер у них син.

— А в мене люди, Івасю. Я завжди в них була єдина. Що скажуть про мене, коли покину їх у біді?

По розбитому тракті від Снятина на Коломию в затяжні сльоти, що залягли над Покуттям відразу після Петра і згноювали трави на луках, толочили достиглі жита, жовтими бурчаками дощових потоків розмивали сільські дороги, а до тракту добиралися повенями Пруту, — тягнулися безконечні обози здеморалізованої російської армії. Рінь із тракту стекла, колеса повитовкували вибоїни, у них застрягали вози, брички й тачанки; до Пилипівки, що заховалася від гостинця під Погорільцем, в улоговині над річищем Березівки, долунювали покрики, вйокання і матюки; десь там іржали й форкали стомлені коні, витягуючи з ям гармати, надсадно вили вантажні авто, розбризкуючи болотну гущу. Біля близьких до гостинця сіл обози зупинялися, фірмани розпрягали загнаних шкап і залишали їх здихати на обочинах, солдати реквізували у селян худобу, коней, ганялися за дівчатами і гвалтували їх серед білого дня, потім верталися з награбованим і далі брели місивом по обох боках шосе, проклинаючи на чім світ детронізованого царя.

А вслід за обозами фурчали й завивали в повітрі послані австрійцями стрільна, гахкали, піднімаючи в небо чорні клуби болота й диму; деякі настигали останніх — дико тоді іржали коні, пориваючи за собою вози поза обочини, і, покалічені, конали в ровах; злітали в повітря колеса й покремсані людські тіла; австрійські штурм-батальйони йшли по п'ятах росіян, а польова жандармерія заходила в села карати москвофілів і відновлювати на відвойованих землях владу Австро-Угорської імперії, яка за молодого цісаря Карла ще не гадала агонізувати.

Наприкінці липня австро-угорські війська зайняли Коломию. Захована в переярах Пилипівка залишилася без влади.

Був час подумати, що робити, та страх перед невідомістю паралізував у людей волю, ніхто не виходив із хат, не засвічував вечорами каганців, і в який раз із скрухою згадував Іван біблійну притчу про необачних людей, які прийшли впорожні на криваве весілля, бо ніколи тії оливи не мали, і суджено їм, з темряви вийшовши, у темряві, освітленій хіба що воєнними пожежами, марно погибати.

Просвітку не було нізвідкіль. Батько помер, доспівавши свою скорботну пісню; Іван поховав батька без попа; мати у своєму безумстві молилася на печі, і було їй з Богом краще, ніж людям, які вже й забули молитися; а по бакаїстій дорозі серединою села ходив туди й назад сліпий Атаманюк із головатим костуром у руці й викрикував своє:

— Молітесь, людіє, Страшний суд іде!

І суд прийшов.

Одного дня вранці в'їхав до села загін кінних гонведів. Синьомундирники вривалися до хат і виганяли людей на толоку — всіх, разом із дітьми. Хлопців, яким за час війни виповнилось по вісімнадцять, відводили на край толоки, де стояли форшпани з однокінними возами, решту людей зігнали докупи канчуками. До юрби підійшов офіцер і гаркнув ламаною німецькою мовою, щоб признавалися, хто з них — муска.

Люди не розуміли, товпилися, ховалися один за одного, й полегшене зітхання прошелестіло в натовпі, коли з приміщення школи в супроводі двох гонведів вийшла вчителька Шубертівна. Вона розмовляла з жандармами понімецьки, зупинялася, у чомусь їх переконувала, і люди ожили в надії: їм з учителькою не страшно.

Та поки гонведи з учителькою підійшли до натовпу, тут засвистіли нагайки, залементували жінки й діти; жандарми виводили з гурту чоловіків по одному й шмагали їх, викрикуючи одне-єдине слово «муска», якого ніхто, крім колишнього війта Шепетюка, не розумів; на смерть переляканий Шепетюк усе поступався назад, ховаючись за жінок, але й на нього прийшла черга — саме в той мент,

коли Шубертівна підійшла до карателя й намагалася його переконати, що москалів у селі не було й нема.

Тим часом Шепетюка вже лупцювали шомполами, він заслонявся руками і благав пощади, та в цю мить побачив Шубертівну і, впавши перед напасниками на коліна, залепетів, що москаль був, був у нього, але він не винен, вкинули 'го до хати, най би і здох, але вона, вона його лікувала й змовлялася з ним проти цісаря, — він плакав, скиглив і показував рукою на вчительку.

Шубертівна стояла бліда від страху, огиди й гніву; жандарм не все второпав з мови Шепетюка, але той уперто показував на вчительку рукою; тоді офіцер схопив за плече Шубертівну, штовхнув поперед себе, її узяли під руки два гонведи й поволокли до шарабана, що стояв, запряжений парою коней, обіч на толоці. З гурту хлопців вихопився Іван, закричав, та жандарм ударом кулака по голові звалив його на землю. Шепетюк стояв і непам'ятними очима дивився, як б'ють Івана і заштовхують до повозу вчительку.

А тоді сталася Божа воля.

На зойк катованої вчительки і викрики гонведів ішов наосліп з піднятим в обох руках головатим костуром столітній опришко Атаманюк. Він непомильно по слуху підійшов до карателів, звів над ними костура, а тоді почувся сухий постріл, і старий упав горілиць на землю, втупившись більмами в більмате небо.

Жандармський шарабан — з учителькою Шубертівною — покотився вибоїнами сільською вулицею, минаючи школу й обійстя Шепетюка; вози з хлопцями й Іваном потяглися слідом за шарабаном — у Коломию до асентерунку[1].

Народ у мертвому остовпінні стояв посеред толоки, і здавалося, що ніхто ніколи не зрушить його з місця; та враз люди почали розступатися, коло все більшало, розширювалось, і в центрі того кола залишився колишній війт Шепетюк. Він простягав то в один, то в другий бік руки, підбігав, а люди сахалися від нього, як від прокаженого... А потім — спочатку старі жінки, далі чоловіки й діти по-

[1] Військова комісія.

чали боязко підходити до мертвого Атаманюка. Стояли, схилялися і врешті падали перед ним на коліна й по черзі — як колись на Великдень біля церкви живому — цілували руки.

...Побитий гонведськими кулаками, розчавлений цілковитою катастрофою моєї сім'ї, смертю сліпого опришка Атаманюка, юдиним вчинком Шепетюка й арештом Шубертівни, трясся я на возі зі своїми однолітками і не міг зосередитися хоча б на одній думці, яка вивела б мене з хаосу приголомшливих вражень, що звалилися на мене раптом, мов плова[1] на пастуха посеред полонини, і він, промоклий до нитки, один стоїть над крутим ізвором, де пропала вся його отара, стоїть у густому непроглядному тумані, заблуканий, загублений, із герлигою в руці, яка його порятувати не зможе, і залишається одне — завити з розпачу, мов підстреленому вовкові.

Я уже знав, що досьогоднішнє життя з моєю філософією фаталіста, з моєю обережністю і намаганням зберегти себе заради хоча б дрібної користі, яку я міг би принести суспільству, — омана: людина в екстремальних обставинах повинна стати максималістом, загнуздати свого борзого коня, і тільки тоді — якщо її не виб'ють із сідла — можна досягти великого; на таке я ніколи не зважувався, через що тепер, немов теля на шнурку, їхав до асентерунку, призначений не на більше, як на гарматне м'ясо.

Перед очима раз у раз промигувала затемнена Шепетюковим злочином біла тінь його дочки, яку я не переставав кохати, хоч знав, що вона належить моєму братові; у ту мить я знав ще й те, що зрада війта знівечить кохання Катрусі й Михайла, і я готовий був — о, я був до цього готовий і навіть впускав у безпросвіття моєї душі таку мрію! — порятувати колись своєю любов'ю зневажену, принижену, відчужену білу Катрусю. Та ця гріховна мрія не приносила радості, бо ж була егоїстична і підла, та й зродилася вона з тієї ж філософії фаталіста, який не завойовує життя, а вдовольняється його огризками. Мені

[1] Дощ зі снігом.

приходив на гадку білоруський поет Якуб Колас з його виробленою життєвою програмою, з метою, до якої він ішов осмислено, уперто й послідовно, як мій брат Михайло: хай на їхніх шляхах чигає на них навіть неминуча смерть, усе одно вони йтимуть. Я не міг тоді передбачити, чи зважуся коли-небудь так іти, проте той день, коли я на возі з рекрутами прощався зі своєю юністю, був для мене переломний: я збагнув, що віднині й до самої смерті ніхто мені не допоможе вибирати життєві шляхи: ні батько, ні мати, ні Шубертівна, ані Михайло — лише я сам.

Це усвідомлення жорстокої самостійності додало мені рівноваги, і я не розгубився: заспокоював свою маму, втішав її, як змужнілий син, коли вона, безумна, уже на подвір'ї цісарських касарень у Коломиї виповзла з-під дощатого сидіння на возі й заголосила на весь світ:

— Паночки золотенькі, а цього я вже вам не віддам! Йой, таки не віддам, аби-м тут під землю запалася... Тож коли ще панотець дарував їм обом корони, аби вони нарід порятували, а ви вже й другого на смерть посилаєте!

Та мамина віра у світло, яке принесуть знедоленим людям її просвічені сини, зогрівала її до самої смерті. Відчайдушна темна жінка, яка не побоялася гонведів і зуміла заховатися під сидіння на возі, щоб порятувати свого сина, свою святу ідею, за кілька днів опісля, упевнена, що виконала свій обов'язок на землі, із словами похвали Богові померла в самотній хаті під розп'яттям, ліворуч якого приколола до стіни матуральну фотографію Михайла, а праворуч мою — семінарську. Такий вернісаж я застав в опустілій вітцівщині, коли після війни повернувся додому.

...Мабуть, ти пам'ятаєш, як у нас на Покутті називали розтелеп, нехлюїв і невдах: оферма з тридцять шостого регіменту! Ця прозиванка походить із солдафонського лексикону капральських лайок у Коломийському тридцять шостому цісарсько-королівському піхотному полку, сформованому з галицьких та буковинських рекрутів і посланого на італійський фронт, де сільські переважно хлопці протягом трьох років доводили перед світом, як уміють умирати за свого цісаря хоробрі «тірольці сходу».

Мені, пилипівській офермі, теж випало воювати з італійцями в Альпах за тих кілька кілометрів неужитків, що їх захотіла відібрати від Австрії Італія, — усього один рік, проте додому я дістався аж за три найтяжчі в моєму житті літа, про які тобі колись ще розповім.

Після місячного вишколу коломийських рекрутів було відправлено поїздом у Трієст, прикомандировано до тридцять шостого регіменту й відразу кинуто в битву над Сочею. Неоперені, необстріляні хлопчиська потрапили у справжнє пекло. Австрійське командування кидало нас на передній край першими, а вже по наших трупах ішли австрійські й мадярські полки. Хто залишався живий, прилучався до них і йшов далі вбивати італійців. Мене куля минала, я ж стріляв і, напевно, теж убивав; кожен розпачливий крик пораненого італійця «mama mia!»[1] спочатку глибоко вражав моє сумління, та з кожним днем воно все більше шкарубіло, і згодом не тривожили його навіть зойки моїх товаришів «мамо рідна!»; щодня ми вихоплювалися з окопів, щоб убивати, потім верталися до них, викидали за бруствери трупи, мертво втомлені падали на сиру землю, споживали сухий пайок і засинали, а тоді приходили італійці вбивати нас, вони вривалися у наші окопи й кололи багнетами, на нас зверху падали бомби, ми вискакували з ровів і билися врукопашну. І так днями, тижнями, місяцями.

У хвилини перепочинку, коли знекровлені в цій страшній і безглуздій позиційній війні воюючі сторони чекали підкріплень — свіжого окопного м'яса, я уже не думав про майбутню боротьбу за волю нашого краю. Усе здавалося пропащим, а той далекий рідний край — дощенту зневіченим: Австрія, немов упир, висмоктувала з нас кров, щоб не залишилося її ні краплі для війни із завойовниками. З пилипівських рекрутів залишився живий і навіть непоранений тільки я; це сповнювало мене розпучливої самотності і безнадії, і я мріяв лише про те, щоб повернутися додому й розпочинати все наново — з просвіти, аби міг знову відродитися мій народ і вижити. Та навіть цю мрію спопеляло відчайне усвідомлення: протягом століть ми без-

[1] «Мамо моя!» *(Італ.)*

перервно зализуємо завдані нам рани і виживаємо лише для того, щоб не у сліпоті, а в гіркому прозрінні могли оглядати на своїх руках вічні кайдани.

...На початку червня 1918 року італійські війська, підкріплені американською, англійською та французькою артилерією й авіацією, розпочали наступ на ріку П'яву, за якою окопалися австро-німецькі дивізії. Недобитки 36-го піхотного полку командування посилало на скелясті гори для оборони флангів фронту. Ми повинні були пильнувати, щоб італійські стежі не проривалися гірськими путівцями в наш тил. Стояли ми тут, мов приковані до скал Прометеї, яких безкарно розстрілювала прицільна англійська артилерія. Протягом спекотних італійських днів ми були для ворога майже нерухомими цілями, а в холодні ночі теж не спочивали: спускалися по вирубаних у прямовисній скелі східцях по воду, щоб, напившись її, гинути вдень від гарматних стрільн і бомб.

О Італіє, Італіє!.. Хто з нас не мріяв побачити тебе в чарі мистецтв, хто не хотів хоч раз у житті переступити благословенну П'яву! Нині ми мусимо переходити її, криваву, немов п'явку, мертвотну, мов Стікс, понтонними мостами і вплав, і не потрібні нам твої зелені береги, на яких гниють трупи, і ненависні нам величні гори з кастелами[1] на вершинах, біля яких нам суджено в невідомості навіки залишатись, і проклинаємо ми нині вічні твої міста, Італіє, із святими соборами, капелами і пантеонами...

Коломийський полк стояв над П'явою на становищах першої лінії аж до розпаду Австро-Угорської імперії у кінці жовтня 1918 року.

Дезертирство з фронту розпочалося набагато раніше. Спійманих дезертирів карали «шлангами»: саджали на землю, прив'язуючи праву руку до стопи лівої ноги на годину, дві і більше. Не допомагало — вояки кидали зброю і йшли навмання на північ.

Коломийський двотисячний полк танув, я ж, залишаючись-таки й надалі фаталістом, відсиджувався в окопах, аж поки не стало відомо, що Габсбурзька династія впала.

[1] Замки *(італ.)*.

Тоді австрійці вночі перші покинули лінію фронту над П'явою, полишивши напризволяще рештки Коломийського полку. Італійці перейшли П'яву і забрали ту решту в полон, мені ж удалося втекти. Я наздогнав відступаючу австрійську армію, що безладно втікала з Італії, на Лієнцькому тракті.

Тут стояв ґвалт: автомобілі наїжджали на вози з амуніцією, артилеристи скочували гармати з обочин і залишали; отари піших вояків брели ровами й полями, байдуже минали поранених, які благали рятунку, їх місили ногами, колесами й копитами, щезло лицарство й побратимство — так ганебно й ницо закінчувалася Перша світова війна.

Та для нас вона тоді ще не закінчилась. Услід летіли ворожі стрільна й робили з нас кривавий фаршмак; здавалося, противник хоче вистріляти всі запаси своєї амуніції; над нами ревіли англійські й французькі літаки, скидаючи бомби, та найстрашніші були італійські малі аероплани, що летіли над нашими головами на бриючому польоті й безжально розстрілювали.

...Зрозпачений від жалю і злоби, я побачив такого літака над собою: пілот у шкіряному шоломі перехилився з кабіни, він дивився крізь окуляри, мов упир, і реготав мені прямо в обличчя; за цей блискавично короткий мент я встиг зірвати з плеча карабіна, прицілитись і вистрелити; я побачив, як пілот випустив штурвал і схопився руками за груди; маленький двокрилий літак гримнувся поряд на поле, жовніри побігли до нього, витягли з кабіни ще живого пілота й люто кололи його багнетами, поки тіло не стало кривавим місивом. Я не йшов його добивати, я своє зробив, мені хотілося пожалкувати за свій вчинок, та каяття не було, мої груди розпирала зловтіха, і я жахнувся тієї жорстокості, яку виплекала в мені війна...

А далі — залізниця, боротьба за вагони, дахи, клозети. Потяг рушив, із дахів летіли карабіни і люди, яким не вистачило там місця; той страшний содом закінчився аж у Кракові, де поїзд зупинили польські ландміліціонери з біло-червоними пов'язками на рукавах. Вони наказали полякам вийти з жовнірської юрби; поїзд рушив далі, а в Пе-

ремишлі зупинили його українські офіцери в австрійських мундирах.

Нам було повідомлено, що у Львові проголошена Західноукраїнська Народна Республіка, і всі українці за законом мобілізації мусять вступати в ряди Української Галицької армії. Якась дівчина приколола до мого пошарпаного кітеля жовто-блакитну кокарду, якою я не встиг утішитися, як не встиг і усвідомити, що повинен віднині чинити...

З товарної станції з двох боків наскочили польські ландміліціонери й почали по нас стріляти, українські офіцери й ми, мобілізовані, розбігалися хто куди. Я утікав навмання, поки хтось іззаду не заламав мені до хрускоту руки й не поволік за собою по рейках і шпалах; я чув, як б'ють мене в ребра носками чобіт, врешті рот наповнився кров'ю, я захлинувся і знепритомнів...

Короткий міцний сон розірвав, розшматував навальний і довгожданий, як грім у засушливе літо, гуркіт мотора. Євген рвучко схопився з матраца, гарячково, аж рвалися петельки, розщепив пілку дверей намету і вискочив надвір.

Низьке свинцеве небо трусило лапатим снігом, і було довкола мертвотно тихо, немов у домовині, — жоден звук не тривожив світ, навіть вітру не було, і Євген зрозумів, що гуркіт літака йому приснився. Проте нервово розглядався, обводив жадібними очима сталевий обрій, який повз по дзеркалі води до берега, щораз швидше поглинаючи озеро й залишаючи загубленим у тундровій пустелі людям краєчну кромку, взяту першими гусячими лапками крихкого льоду.

Але ж не може бути: Євген виразно чув стрімкий рев мотора; вертоліт, напевне, пролетів, не побачивши крізь туман наметів, а ми, замість подавати сигнали, спимо, як ховрахи, як ведмеді в барлогах!

Євген шарпнув пілку дверей, навіжено загукав до Юри, щоб уставав; із сусіднього шатра виповз громіздкий Янченко, він протирав заспані очі й нерозуміюче дивився на роз'юшеного Євгена: сказився чи що?

За ним виповзли із свого намету Пеньков і Горбов, вийшов, затягуючи пасок штанів, розлінивлений Ніструл,

і всі з осудом поглядали на «панікера», який уже остигав, ніяковів, урешті розвів руками і мовив, виправдовуючись:

— Я чув... літак...

— Слухові галюники розпочались у тебе, просвистіть йому вуха сечею! — заярився Федір. — Ану марш по наметах!

Але ніхто не зрушив з місця. Сумнів, що, може, й справді пролетів над табором якийсь літак, діткнувся кожного, і вже нікому не хотілося досипляти. Юра повертав то в один, то в другий бік розчухмарену голову, немовби й справді дошукувався літака, при тому із ледь закроєною на губах поблажливою усмішкою позирав на любого йому Євгена Івановича. Євген не приймав Юриної усмішки, незалежний вигляд друзів почав його по-справжньому дратувати: усі чинять із себе одчайдушних сміливців, напускають браваду... Ось Віктор нібито байдуже ловить зірочки снігу рукою, облизує їх із губів, а сам пасе очима небо; Федір насвистує якусь арію, а видно ж тривогу в очах; Пеньков сягнув у намет рукою, дістав транзистора і, мовби нічого не трапилось, шукає хвилю, а весь зі страху аж зсутулився: він боїться найдужче.

У глухій тиші враз прошелестів, немов із потойбіччя, приглушений голос диктора, Москва передавала зведення погоди: «... у Москві й Московській області плюс двадцять три градуси...»

— О, а ви панікуєте! — зігнав заклопотаність із свого обличчя Федір, надавши голосу звичайної фривольності. — У столиці знаменита погода, і батьківщина про нас не забуде!.. А взагалі, Євгене Івановичу, ми вкопаємо посередині табору стовпа і прив'яжемо до нього панікера на з'їдання комарам!

— Досить уже, досить! — скипів Євген, і всі здивовано переглянулись, бо ніхто не чув досі від нього гнівного слова. — Ось вони, — хапнув у жмені сніжинок, — ось ті комарі, що з'їдять вас і мене з вами! Всі тут ладні блазнювати, лише думати нема кому!

— Сталін за нас думає, — по-філософськи спокійно вимовив Горбов, і Євген помітив спалах ненависті, змішаної з відчайним страхом, в очах Пенькова.

Пеньков крутнувся, мов ужалений, в'ївся свердлячими очицями в Горбова, стиснуті губи розтулилися, та перебив його Євген:

— Не згадуй чорта проти полярної ночі... Ви послухайте мене: до Великої Рогової звідси всього двадцять кілометрів, у нас гумові човни. До вечора доберемося, а там — на човнах до Уси...

— Не пори єрунди, Женю, — несподівано м'яко заговорив Федір. — Не треба лізти в пляшку. Поки ти доберешся тими презервативами до Уси, вона півметровим льодом візьметься...

— То що ж нам робити?

— Таж прилетить вертоліт, прилетить!

— А коли ні? А якщо він розбився?

— Тоді розшукаємо скитальника Михайла... О, це ідея! Михайло досвідчений, він допоможе нам перезимувати!

У Євгенових очах зблиснула наївна надія, та тут же він отямився від Юриної іронії:

— Певно, що так! Тільки Михайло може нас порятувати. Та хто ж його розшукає?

— Як — хто? — обізвався Віктор. — Пеньков! Він тут знає усі стежки-доріжки...

Пеньков з'їжився, смикнувся:

— Звідки мені знати?

— Та я міг би й сказати — звідки, — відповів, не дивлячись на Пенькова, Віктор.

— То вже скажи, як розпочав, — невпевнено мовив Євген і знітився від збентеженого погляду Пенькова: чи впізнав опер Горбова, не був упевнений, але його, Євгена, — так!

— Тримайте для себе свої секрети, хлопці... — Федір давно помітив, що між Пеньковим з одного боку і Євгеном та Горбовим — з другого назріває конфлікт. Причин не знав і докопуватись до них не хотів: у нинішній ситуації потрібна злагода, хай потім уже... — Отже, так, товариство: наказую ловити рибу сітями, рибінспектора напевно біс сюди не наднесе, треба мати запас. Стріляйте качок — може, ще не всі відлетіли; убийте оленя. Оленя! Тоді нам не буде чого боятися...

Горбов тут же взяв рушницю і подався у тундру, Федір із Пеньковим пішли закидати сіті.

Євген залишився у таборі. Він хвилину роздумував, тоді взяв лопату і на галявині, де мав би приземлитися вертоліт, почав копати яму під землянку.

Перед смерком прийшли рибалки з добрим уловом, Віктор — упорожні: птаство відлетіло.

Федір підійшов до Євгена, який уже по пояс укопався в землю, глянув на прямокутну яму й мовив понуро:

— Замала...

— Що — замала? — перепитав Євген.

— Братська могила...

Того вечора варив юшку Федір. Попросив Євгена, щоб приніс солі, той подав йому жменю, Янченко половину висипав у казанок, решту віддав.

Тривожно стало всім. Якщо вже й він...

Без хліба мовчки сьорбали напівсолону юшку. Віктор смачно висмоктував великі харіусові голови, рекомендував усім так робити: організм дедалі більше потребуватиме фосфору.

— А сортира не потрібно, — сказав до Євгена. — Ти такий запопадливий, що біля землянки готовий ще й туалет побудувати, щоб у пургу затишно було посидіти. Раджу, як лікар, не трать марно сил. В рибі нема клітковини — не буде чого ходити в сортир...

Тоді Пеньков вимкнув транзистора й, перемагаючи розпач, виплюнув люто, з ненавистю:

— А думав, думав він за всіх! За нього такого б не сталося! За нього ніхто б не взяв лівого вертольота. Куля у лоб за таке — і порядок! Він дав би вам нині демократію...

Я відчув, як моє озлоблення проти нього — колишнього й теперішнього — зібралося у тугий вузол: прогнати б до всіх чортів або... убити! Це ж він, чого доброго, візьме рушницю і створить тут концтабір.

— Так і тебе та куля не минула б, — спробував ще іронізувати Горбов. — Ти ж також сів у лівий вертоліт.

— Так, сів. А при ньому не посмів би. Дисципліна була! Тепер кожен тільки й знає — охаювати його ім'я. А він війну виграв!

...та найстрашніші були італійські малі аероплани, що летіли над нашими головами на бриючому польоті й безжально розстрілювали.

Федір підвів на Пенькова важкий погляд. Захлинувся юшкою, відкашлявся.

— Кажеш, Сталін війну виграв. Не знаю, де ти воював, а я сином полку в останній рік війни пройшов добрий шмат землі за сорокап'яткою... Тож знай, капустяна твоя голова: Сталін програв війну ще до сорок першого року. Він постинав голови справжнім полководцям, віддавши армію нездарам. Та якби не Жуков, і не лише Жуков... Де ж ми тоді опинилися і скільки крові пролили марно! Тобі не жаль тої крові?.. Не знаю, що ти думав під час війни, але я пацаном розумів, що якби ті мільйони здорових мужів, яких Сталін морив за дротами і вигублював на каторжних роботах, вийшли на передову, ми б не воювали під Москвою і Сталінградом. Та за ті чорні дні окупації треба було його після війни смертним судом судити!

Я бачив, як слова Федора прибивають Пенькова ніби цвяхами до хреста, він глипав то на одного, то на другого, шукаючи підтримки, його тюремницьку душу до глибини ображала святотатська Янченкова мова, Пенькову лячно було зріти охаяним свій ідеал, а Федір не вгавав:

— Я ще дитиною наслухався про Ягоду і Єжова, щодня когось забирали, люди зникали невідомо коли й куди, і всі мовчали, у липкому жаху чекаючи своєї черги. Навіть блатняги, яким усе по х..., наспівували у п'яній печалі: «Соловки вы, Соловки, дальняя дорога, сердце бьется и щемит, на душе тревога...» Ти не чув такої арії? А за що Берію розстріляли, не знаєш? Ти і досі не втямив, який мусив бути страшний твій Сталін, коли його пішаки, Єжов і Берія, вважаються нині останніми злочинцями? Ти ніколи не бачив Богу духа винних людей за колючими дротами?

— Богу духа... — процідив крізь зуби Пеньков, та видно було, що він починає вже оборонятися... — Янголи небесні... А може, Сталін і не знав про них, — хапався рятівного. — Хіба він про людей не дбав? А хто після війни ціни знизив?

— Дрімучий ти, Стьопо, як сибірський лапоть, бачу... Ціни! Він мав для цього фонди: каторжники за баланду працювали, а колгоспники — за грами!

— А сам він — що, у багатстві купався? — вискнув Пеньков. — Ходив у сірій шинелі й чоботях і не навішував на себе золотих цяцьок, як отой ваш...

— О, це правда! Сталін і справді був невибагливий. Але ж йому не багатство було потрібне, а влада над народом. Беззастережна влада тирана! Та така, щоб ті, які залишилися живими, зі страху за рабське животіння задницю йому лизали і називали божеством. Параноїк... Та він ще в дитинстві, — розказував мені один грузин, уяви собі — грузин! — погрожував у Горі своїм ровесникам, які проганяли його з гурту за те, що хреновий змалку був: «Коли я стану російським імператором, то всіх вас перестріляю!» І дотримав обіцянки... Та дочекався і прокльону рідної матері, яка сказала йому у вічі: «А краще б ти був на попа вивчився, Сосо!» Ціни знижував... На людей передусім знизив!

І я у цей мент, здавалося, побачив: Пеньков схоплюється на ноги, хапає рушницю і кричить, зацькований, у нестямі водячи дулом по всіх нас: «Зрадники батьківщини, у колону по чотири! Конвой, для конвоювання ворогів народу приступити!» Та ні, Пеньков сидів і бурмотів невиразно:

— Усе це брехня... Брехня! І пропаде вона, як дим... Ще прийдуть люди, які наведуть порядок... Порядок!

Тоді схопився спокійний Юра й підступив до Пенькова впритул.

— Якого порядку ти захотів, сволото? — прошипів. — Такого, щоб міг відчувати свавільну владу над беззахисним? Щоб ніхто не гамував її? Щоб у землянках народжувалися діти, яких ще в утробі матері позбавляли елементарних людських прав? Щоб ти міг убивати людей, як тих курінок — безкарно? Ти чекаєш новітнього Сталіна, який би знову поділив народ на банду бузувірів і отару безмовних рабів? Ти не подумав, на якому боці опинились би твої діти? Де визрівав твій мозок, що й донині таким тупим залишився?

— Де визрівав? — спитав я здивовано. — А ніде. За нього думав Сталін — кладезь усіх премудростей — у філософії, медицині, мовознавстві, політиці, праві! А Пеньков був сліпим виконавцем із титулом гегемона!

Степан злякано дивився на мене, я бачив, як він боїться, щоб я не сказав про нього правди: він став ураз схожим на загнаного звіра.

— Що я поганого зробив тобі? — простягнув до мене руку, і в моїй душі ворухнулася жалість.

— Та й доброго нічого, — відказав я, понурившись.

— Підожди, Євгене, ти не все знаєш, — підвівся й Горбов. — Ти лежав тоді в лазареті — твоє щастя, а я, вільнонайманий лікар Сорок другої шахти, рани перев'язував... Та встигнемо ще. Матимемо, мабуть, багато часу для розмов.

Довкола ватри запала сіра темрява. Я бачив, як Пеньков відступає у неї, щоб заховатися від нас; він зігнувся, чогось шукав, знайшов урешті транзистор, який від цієї миті мав стати для нього єдиним співрозмовником. Крутнув регулятором, та звуку не було. Він довго крутив, клацав, перемикаючи діапазони, та радіоприймач мовчав — батарейки сіли. Стояв якийсь час у темряві за колом світла — беззахисний, самотній і розгублений. Потім подався до намету, витягнув свій бушлат, спальний мішок і зайшов у спорожніле бунгало.

Усі розійшлися. Біля ватри залишився я сам. Щоб розігнати туск, який нахлинув на мене, я пригадував собі останню розмову з мамою. Тоді, коли вона злягла, я попросив її, щоб розкрила переді мною сімейну таємницю: ким був для нашої родини отець Григорій Шепетюк, який признався до мене смородної ночі на нарах у бараку ОЛП Сорок другої шахти?

ОСТАННЯ РОЗПОВІДЬ МАТЕРІ

Михайлові так здавалося: тільки-но помер Франко, як австрійський уряд цілком перестав, хоча б для людського ока, рахуватися з українцями. Знав, зрештою, що причини ігнорації української іреденти[1] йдуть із зовсім іншого джерела — з облудної політики агонізуючої імперії, яка подібно смертельно хворій аристократці, що в розпачі відмовляється від послуг кваліфікованого лікаря і вдається до

[1] Національно-визвольний рух.

знахаря, знайшла останній шлях для свого порятунку в ідеї створення буферної польської держави.

У листопаді 1916 року австрійський уряд видав маніфест про утворення Польського королівства, до якого мають увійти також Західна й Східна Галичина разом із Львовом.

Цісарсько-королівське рішення виникло, звісно, поза зв'язком із смертю Франка, а все ж: поки він сидів за своїм столиком у бібліотеці НТШ — з опущеними руками і зовсім без діла, поки Михайло міг його бачити й каратися думкою, що ось назавше відходить той, без якого жити стане тяжче й відповідальніше, поки немічний і мовчазний Франко лікувався у захоронці Ставропігійського інституту, поки лежав навіть у домовині, — була на світі Франкова присутність, і від неї зроджувались у людей відчуття захисту, впевненості, а теж лінивої самозаспокоєності: хтось сильніший і мудріший думає за тебе й опікає. І враз не стало батька, хай і немічного, але ж за його життя ніхто таки не мав сміливості безпардонно вриватися до хати й виганяти за поріг беззахисних сиріт на бездом'я й поневіряння, а це ось уже сталося, і діти мусять розраховувати лише на свої власні сили.

А «власні сили» вигибають у розпорошеному легіоні усусусів у Карпатах, над Дністром і Стрипою... А «власні сили», представлені українською парламентарною репрезентацією в особах послів Костя Левицького, Юліана Романчука та Євгена Петрушевича, навіть не зважуються розраховувати на свої власні сили: вони випрошують в австрійського парламенту приєднання Східної Галичини до Австро-Угорщини й засвідчують свою беззастережну лояльність.

Австрійський прем'єр-міністр Кербер не згоджується на утворення Українського Коронного краю в межах Австро-Угорщини; два монархи — у Берліні й Відні — воліють створити польський буфер між центральними державами й Росією — від Варшави до Чорного моря. Кербер, правда, обіцяє послам, що буде опікуватися українським галицьким народом, не дасть його кривдити, сам приїжджає до Львова і... з балкона намісництва спокійно споглядає, як

поліція розганяє шаблями натовп українців, що вийшли протестувати проти приєднання Львова до Польського королівства. А новостворений уряд Польщі оголошує у Львові добровільний набір до польської армії.

Після похорону Франка Михайло вже не повертався до лазарету на Руській, хоч у грудях ще пекло і вранці відхаркував кров'ю. Погром української демонстрації на площі перед намісництвом ще раз переконав його, що надія на урядові обіцянки марна: натовп сукупно рубали шаблями австрійці, мадяри й поляки; Михайло зрозумів, що ті «власні сили», яких він шукає, важаться нині фізичним існуванням кожного українця, він повинен будь-що зачепитися за життя у Львові й тут дочекатися критичної хвилини.

Катруся працювала сестрою-жалібницею у лазареті, а Михайло відвідував лекції професора Степана Рудницького у Львівському університеті. Професор завідував кафедрою географії на філософському факультеті, мав свою аудиторію і кабінет, обвішаний картами, планами міст, заставлений опудалами звірят і птахів різних регіонів світу; слухачів у нього було небагато — усього кілька калік, тому він мав можливість кожному студентові втовкмачити те, що того чи іншого цікавило найбільше; однієї можливості не мав професор Рудницький — нагодувати своїх студентів, бо й сам недоїдав.

Михайло навідався до комісаріату УСС на вулиці Зиморовича — може, там порадять, де все ж таки прилаштуватися хорунжому-інвалідові, — намарне. У комісаріаті урядували люди, в компетенцію яких не входили проблеми працевлаштування; вони могли за двадцять крейцерів продати військову відзнаку, могли відіслати добровольцем на фронт, а теж мали право приймати прохання тих, які бажали виїхати до Збірної стрілецької станиці у Відні — на так званий «Віденський фронт».

Михайло зняв із себе стрілецьку уніформу — відзнак йому вже не було потрібно, не мав і наміру йти у стрілецькі окопи, щоб умерти за цісаря; повертатися до Відня вважав ганьбою. У Львові і на фронтах, де воювали стрільці, рознеслася погана слава про добре вмундированих стрілецьких старшин із Збірної станиці, які мали б створювати новий

легіон із полонених російських українців, а насправді гайнували час на імпрезах, нарадах у кав'ярні «Rechsrat», де пилося вино за волю України, та по віденських борделях.

Тому Михайло часто після лекцій виходив на біржу, що зафрахтувала собі місце на краю Галицької площі за базарними страганами[1], напитувати працю.

Він знав уже в обличчя базарних людей, які знаходили собі тут щоденне заняття, — спочатку випитував у них. Старий єврей з перевішаними на грудях ночвами, повними вареного бобу, без упину вигукував: «Гейсе бобали!», бублейник переконував покупців, що його бублики «самі на яйцях», хоч були вони сухі, як макуха; перекупка з довгими, мов пужална, кольоровими цукерками водно викрикувала — навіть тоді, коли брала гроші, — «Два за крейцер!»; мізерний хлопчик у жіночому капелюсі — цим звертав на себе увагу — продавав зошити й конверти; старий пияк випрошував гроша для хворої жінки, а коли назбирував, тут же пропивав їх у шинку; малий хасид із крученими рудими пейсами заступав дорогу й питав запобігливо: «Може, вам треба сірників?» — усі заробляли собі на хліб, як хто міг, порад, звісно, ніхто не квапився давати, а на такі заробітки Михайло йти не зважувався і раз на день споживав обід у лазареті на Руській, який приносила йому Катруся.

Так він далі жити не міг. Вистоював і на біржі. Але там усі питали праці, а пропонував її тільки дехто: Михайлові ні разу не пощастило дотовпитися до маклера.

Аж одного дня він віч-на-віч зіткнувся із старим Збігневом Лукасевичем.

На біржі вирувала метушня, люди снували сюди-туди, штовхались, кожен кудись пробирався, нипав, шукав; деколи натовп на мить застигав — то означало, що десь на біржевому п'ятачку біля стіни Бернардинського костьолу з'явився роботодавець, тоді навколо нього — а його самого з-поза голів, плечей, задів ніколи й не видно було — утворювався гурт, він щораз тіснішав, збивався, набухав, немов бджолиний рій біля матки; хтось там за сотнями спин щось говорив, та допхатися до середини хоч би один

[1] Базарні столи з дашками.

раз Михайло так і не зумів, проте мусив зупинятися у застиглій круговерті й перечікувати, поки вона знову завирує, і людський потік кудись його понесе.

Отак і стояв він, затиснутий людьми, й тепер — лицем до лиця з паном Лукасевичем, мало що не впираючись підборіддям у його закручені спіральками шляхетські вуса. Обидва якусь мить мовчали, не зважуючись привітатися, бо ж ворогами розійшлися; дивилися один одному в очі й обидва помічали, що давньої ворожості в них чомусь немає, що з кожною миттю того вимушеного стояння очима до очей колишнє відчуження зникає, тане, і щось далеке й добре просвічується крізь цяточки зіниць — може, то спогад про колишні вечірні посиденьки на кухні в будиночку на Замарстинівській, коли натоптаний масний Едвард працював у нічній зміні, і з цієї причини в домі трамвайного кондуктора Лукасевича велися буденні розмови, не пов'язані з жодною політикою.

— Добридень, пане кондуктор, — привітався Михайло перший, і рештки настороженості вмить зникли з обличчя Лукасевича.

Натовп заворушився, тіснява відпустила, можна було й привітатися за руку, і Михайло хотів це зробити, та Лукасевич враз обняв його і потермосив, мов старого друга, чим немало здивував, та ще більше додалось йому подиву, а то й тривоги, коли старий припав обличчям до його грудей і захлипав.

— Що трапилося, пане Збігнев? — прошепотів Михайло, віднімаючи від своїх грудей долонями його голову. — І... чому ви тут?

Лукасевич витер долонями сухі очі, — думав, певне, що засльозилися, — з невимовною печаллю глянув на Михайла і проказав:

— Осиротіли ми із Сташкою, пане Місю. Сидимо тепер обоє дома, мов жебраки під костьолом... То я шукаю квартиранта, аби мав з ким слово заговорити, та й гріш зайвий не завадить.

— Де ж ваші хлопці?

— Нема... Пам'ятаєте, пане Місю, ви нашому Казикові залишили книжку якогось Дарвіна про те, звідки взялося

життя на землі... То він читав, читав її, а коли вже дізнався, як воно, те життя, на світі почалося, — його власне закінчилось. Помер на сухоти... А про Едварда не питайте, не треба... — Він помовчав, потім спитав із надією: — Може, ви не маєте де жити, я б вас знову прийняв.

— Не маю де жити, то правда, — відказав Михайло. — Ночую в Академічному домі, а часто й на вулиці... Але ж я не маю роботи, чим буду вам платити?

— Це ще не біда, пане Місю. Роботу я вам знайду, якщо не боїтеся шміру. Мій приятель працює у вагонному депо на Підзамчі, там завжди треба рук. Тільки тяжка то праця.

— Я здужаю, пане Лукасевич, — втішено мовив Михайло. — Ходім.

Того дня Михайло почав працювати зчіплювачем товарних вагонів на станції Підзамче.

А увечері вони із Збігневом і Сташкою сиділи на кухні. Покойовий песик Нарцис, зовсім підупалий, згорнувся клубочком біля ніг господаря і глухо постогнував, господиня варила вечерю, а пан Збігнев і Михайло досягали з проржавілої консервної банки тютюн, скручували цигарки, готуючись до розмови про Едварда. Обидва знали: її не обминути.

Михайло засвітив сірника, простягнув його Збігневу, той відняв палаючий сірник із гостевих пучок і дав прикурити Михайлові. Це був вияв особливої прихильності господаря до квартиранта, Михайло наважився розпочати розмову.

— Де Едвард? — запитав твердо й суворо.

У Лукасевича підскочили вгору брови, а пані Сташка ще дужче зсутулилася над сковорідкою, в якій щось шипіло і шкварчало.

— Нема, пане Місю... І більше його в цій хаті не буде. Я виховував його польським патріотом, бо знав, що поляк має, на випадок чого, бути поляком. Нині я на те все дивлюся уже трохи інакше: війна навчила. Та все одно стою на тому, що якби щось там розпочалося між нами й вами, то кожен має стати на своєму боці. А він... Тут недалеко, на Голоскові, з давніх-давен стоять табором цигани. Їх віч-

но переслідували жандарми, бо циган є циганом — краде, а люди скаржаться у магістрат. Та ось коли в п'ятнадцятому забралися зі Львова москалі, прийшов до магістрату циганський ватаг і заявив, ще й підписався, що надалі цигани не будуть красти в довколишніх людей і взагалі стануть лояльними. Слова дотримав: цигани клепали серпи й сапи, ворожили; якщо й крали, то десь дуже далеко; а на крайньому шатрі табору, щоб достеменно засвідчити свою лояльність, вивісили австро-угорський прапор — таку собі різнокольорову шмату на тичці. Ну, а цього року почало все на світі мінятися. Поляки — за своє, українці — теж. Коли Австрія проголосила Польське королівство, а українці пішли маніфестувати із своїми прапорами, цигани, видно, задумалися, як їм бути. То завбачливо вивісили на двох крайніх від міста шатрах по прапору: біло-червоний й жовто-блакитний... А Едвард із своєю бандою вирізав уночі до ноги все шатро, на якому висів жовто-блакитний...

— Убити його мало, — проказав сам до себе Михайло.

Пані Сташка схлипнула над сковорідкою, Збігнев прикрикнув на неї без зла в голосі:

— Не флинькай, стара лябздо! Сказано — не наш син, і фертик. Поляк, може, й збудує польську державу, а бандит — ніколи. Так я йому й сказав, і він пішов із дому. Чув-єм від замарстинівських андрусів[1], що подався добровольцем до Варшави — у польський легіон... А ви живіть собі тут спокійно, пане Місю. Якщо й вибухне поміж нами війна, то колись, не скоро... Ви жонаті?

— Так... — відповів невпевнено Михайло. — Моя жінка працює у лазареті на Руській.

— То забирайте її сюди.

...Те спільне життя Михайла з Катрусею, те раювання з гірким присмаком всюдивідчутної біди, яка, немов молох, не могла насититися кров'ю, яка не втомлювалася, спустошуючи люд і землю, а, навпаки, усе дужчала й звіріла, погрожувала стати ще страшнішою, — те болісне кохання, пройняте постійною тривогою перед розлукою, тривало один рік.

[1] Польські вуличники.

Катруся й далі працювала в лазареті. Михайло, коли не відробляв денної зміни, відвідував лекції в університеті і таки за весь час навчання — передвоєнного й воєнного — назбирав відміток у матрикулі за три семестри. Знав, що не закінчить університету, ніяк йому це не вдасться, та жагу до знань не могла і війна вбити.

Гриць Шепетюк закінчив прискорений курс теології, висвятився і служив при Успенській церкві. Мешкав у келії церковного службового приміщення, від Михайла відчужився, зрідка зустрічався з Катрусею, а коли вона перейшла жити на Замарстинівську, то наче відрікся від сестри і, здибаючись з нею на Руській, картав, що живе не в законі.

Один тільки раз прийшов Михайло до нього — це вже було тоді, коли російські війська відступили з Галичини, — порадитись, що далі діяти. В Пилипівку не наважувався поїхати: потрапить у руки польовій жандармерії; не пускав і Катрусю. Написав Іванові листа, та відповіді не отримав.

— Може, нам варто, Грицю, зголоситися на фронт? Десь там воюють стрільці, а ми відсиджуємося у затишку.

— В запіллі теж потрібні будемо, — відказав Гриць.

Він мав рацію: Львів ось-ось теж стане фронтом, імперія ж на ладан дише... І, може б, давні приятелі знову знайшли спільну мову, якби не заговорив Гриць про Відень.

— Радиш податися на «Віденський фронт»? — обурився Михайло. — Звісно, там пороху ніколи не буде чутно, звідти зручно придивлятися, що діється на Україні — варто повертатися чи ні?.. Ти, Грицю, зумів-таки знайти безпечну доріжку в Першій світовій війні і міцно її тримаєшся.

— Я хотів би, Михайле, щоб ти нарешті зрозумів одну істину: боротьба за волю точиться не тільки там, де рвуться стрільна, вона — усюди. Ти вважаєш Відень сховком для боягузів. А коли б не Відень, де б ти вилікувався від ран? Таж мусить мати військо, яке воює, ставку, штаб, тил... Бойова управа набирає до Відня старшин, які опинилися поза лінією вогню: закінчиться війна, і через Відень вертатимуться з фронтів українці — загартовані, вишколені, з них треба буде формувати полки. Хтось це повинен робити, як ти думаєш?

— Ти, може, й маєш рацію... Але ж чому там сидять самі невишколені паничі, які не нюхали ні разу пороху?

— Тому й раджу тобі...

— А коли всі захочуть до Відня?

— Усіх не візьмуть. Там треба вибраних, освічених, свідомих, там неписьменні парубки ні до чого. Зрештою, як вважаєш. Я написав подання. Якщо викличуть — поїду.

На початку літа 1918 року Львовом залихоманило. Почалося начебто з дурниці. На Гетьманських валах споконвіку стояла дерев'яна статуя середньовічного рицаря, яка символізувала військову міць габсбурзького трону. Так ось міські власті, які не мали чим сплачувати воєнні податки, що зростали з кожним днем, задумали патріотичний захід: одягнути дерев'яного рицаря у панцир коштом населення і цим самим зміцнити його символіку. Біля статуї поставили скриньку, повну цвяшків із великими мідними головками, жандарми затримували перехожих, примушували купувати цвяшок за одну корону і власноручно забити його молотком у дерево. За недовгий час протрухлий рицар убрався в мідь по шию і, таким чином обважнівши, упав долі.

Ця смішна подія викликала у вірнопідданих містичний страх — символ падіння трону! — а посполитий люд миттю сконкретизував символіку — кинувся до крамниць. Продавців засипáли паперовими грішми, кожен брав, що тільки міг, та на цьому не скінчилося: ночами місто сповнювалось волоцюгами — забрязкотіли розбиті вітрини, дороги перегородили перекинуті трамвайні вагони, місто вмить стало схоже на шинель вояка, що лежав в окопі.

А далі пішло, як згори. Після Брестського миру, який визнав українські землі за Україною, вийшли українці на демонстрацію; у польських часописах під рубрикою «Четвертий розбір Польщі» друкувалися у чорних обвідках статті, в яких висловлювалися погрози урядові, цісар Карл I оголосив мир з УНР, а Польщі пообіцяв землі по Буг; наказав обмундирувати українських полонених у козацькі кунтуші — з Підзамча потягнулися на схід ешелони під жовто-блакитними прапорами.

Однієї з цих тривожних ночей у двері будиночка на Замарстинівській хтось несміливо постукав — раз і ще раз.

Михайло схопився з ліжка: його ніколи не покидала думка, що до Лукасевича може все-таки навідатися син Едвард. Вийшов у коридорчик, де вже стояв, припавши вухом до дверей, пан Збігнев; господар різко відсторонив Михайла рукою і запитав тихо:

— Ти, Едвард?

У відповідь почувся благальний жіночий голос:

— Прошу пана Лукасевича, впустіть, не бійтеся... Я стара жінка...

Пан Збігнев повернув ключа, прочинив двері й, побачивши перед порогом жебрачку з ціпком, хотів тут же їх зачинити, та скрикнула Катруся, яка теж вийшла в коридорчик:

— Мамо!

Другого дня Михайло і стара Шепетючка довго ждали на Катрусю, яка пішла покликати Гриця. Мати затялася: про все, що трапилося дома, розповість тільки при синові.

Минали тягучі хвилини чекання. Михайло таки допитався у жінки про свою родину. Нема вже родини: старі Шинкаруки повмирали, Іван — на війні. А Шепетючці сусіди принесли Михайлового листа, то й приїхала за адресою.

Потім усі сиділи й слухали. Стара розповідала про хворого квартиранта-офіцера, про гонведів-карателів, про зраду Шепетюка й арешт учительки Шубертівни.

— А старий як не при своєму розумі. Не виходить у село, боїться людей, замикається у хаті серед білої днини, по ночах кличе Бога і годинами молиться, б'є поклони перед образами. Я боюся, аби не стратився... Поїдь, Грицю, врятуй тата. Він уже спокутував свою вину. Та то такий страх був тоді — кожний міг схибнутися... Розрадь його.

Чорнів Михайло від страшної правди: немає більше вчительки-мами. Юда ходить серед народу і таврує, таврує лоби рабів... Катруся не віднімала від обличчя долонь, а Гриць сидів незворушний і холодний, мовби це його й не тичилося. Катруся через щілинки між пальцями дивилася на брата з надією, і судомилася її душа від того, що бачила: у Грицевих очах не було ні жалю до матері, ані осуду чи виправдання батькового вчинку — тільки страх за свою опінію.

Він довго мовчав, потім підвів голову, розвів руками й жалюгідно скривився:

— Я рад би, мамо... Та кличуть мене до Відня. Час такий, що...

— У тебе ніколи не було серця, — сказала Катруся. — Ніколи! Іди собі...

І Гриць вийшов, навіть не попрощавшись з матір'ю.

— Я поїду з мамою, Михасю. А ти чекай — до зими повернуся. А може, й скоріше.

Вона обняла Михайла, узяла його обличчя в долоні й довго вдивлялася, щоб запам'ятати кожну рисочку — назавжди.

У цю мить до кімнати вбігла пані Сташка, в очах її каламутились переляк і втіха.

— Я бачила на Варшавській Едварда. В цивілю... То був він. Ідіть звідси всі. Скоріше, пане Місю! Він прийде й уб'є вас!..

Михайло сказав:

— Проведу вас на станцію... — Повернув голову до господині: — А коли я вб'ю його, не проклинайте.

— На все воля Божа, — зітхнула пані Сташка. — Не проклену ні вас, ані його... Ви вороги, і хтось когось мусить убити.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Я ощадливо підкладав у вогонь полінця. Штабель дров, назбираних у тундрі позавчора, здався мені надто малим: якщо цієї ночі випаде сніг, а він не перестає налітати, то їх у нас таки замало, і з-під снігу не дістанеш.

Замало? На скільки — замало? — перепитав я себе. — На три дні, на тиждень, на рік, на вічність? Та дров завжди буде замало, якщо нас ніхто не порятує... А може, їх уже й забагато? Поки спалимо — дров усе ж таки чимала купа, — то й закостеніємо тут із голоду, в цій відкритій тюрмі на безмежному просторі, який не менш страшний, ніж колючі дроти.

Мій туск зчепився з пітьмою і давив на моє тіло безнадією, і безнадійною була пітьма над тундровою пустелею.

І подумав я тоді: а навіщо їм у цих безвістях потрібні були колючі дроти, загратовані вікна бараків, озброєна охорона, сторожові вишки, собаки; навіщо Пенькову або ж іншому «кумові» було знати топографію цього безлюддя, коли жоден утікач не дійшов би навіть до озера Ямба-то? Навіщо в о н и загороджували тюремні майдани, коли табірна зона була набагато просторіша, ніж та, за дротами, — табірною зоною стала тоді не тільки тундра, а й уся країна: ніде ж не міг заховатися той, кого вилучили із суспільства. Пощо було витрачати такі великі кошти?

Як — пощо? А для того, щоб людина не могла відчувати навіть ілюзорної волі, щоб довколишній світ, їй відведений, її ж розчавлював, робив рабом, черв'яком, спустошеною страхом покірною особиною, щоб доля ув'язненого щомиті лякала й упокорювала того, хто ще не за дротом, щоб той — не за дротом — мусив вважати себе потенційним невільником.

Для чого це все творилося — не збагну. Для чого марно гинули, не маючи змоги віддавати свою творчу енергію країні, мільйони людей, для чого калічились душі табірних охоронців і вони ставали моральними потворами?

Чому грузинський народ, який дав світові Шота Руставелі, сплодив Сталіна й Берію, чому російський спородив Єжова, єврейський — Кагановича, німецький — Гітлера, іспанський — Франко, італійський — Муссоліні, китайський — Мао, кампучійський — Пол-Пота, — чому ці упирі, з'явившись на світ в одну епоху, взялися перемелювати людство в тоталітарній м'ясорубці, намагаючись перемінити людство на бидло; в ім'я чого все це відбувалося на нашій планеті і зникло, здохло у смороді — прокляте й непрощене?

Чи то провидіння або ж Космічний Розум захотіли таким чином довести вартість людської особистості, показати, що може статися на світі, коли в людей відібрати те, що особистістю зветься?

Може, й так. Щоб налякане власним безумством людство очистилось од скверни назавжди, пам'ятало й засте-

рігало нащадків не йти на прю із законами природи, бо загинуть, утратять назавжди повітря, воду, сонце і не менш важливе й потрібне для життя — людяність, цю першоприкмету людської сутності.

Напевне, так. Але якою страшною ціною!

Якби забути все! Та ні, забувати не можна. Бо як тільки перестанемо нагадувати синам про те, що пережили ми, то внуки повторять. Тому ми нині бабраємося у кривавому багні, в яке нас опускали сплоджені провидінням виродки, і кричимо: «Люди, будьте людьми! Тільки людьми, бо нам запрограмований код людяності, і як тільки ми його порушимо — вигинемо! І тоді на нашій планеті запанують інші види — комахи, птахи, рослини, мікроби, — будь-яка форма життя, але тільки та, яка підпорядковуватиметься гармонії природи!»

Не сміємо забути. Тож хочу тепер, у нинішньому добровільному повторенні неволі, пригадати, з якими почуттями жили ми, і виживали, і гинули в концтаборах. Яка то була безнадія — безнадійна чи з крихтою віри? Який був страх — геройський чи моторошний? Яке було бажання жити — гідне чи нице?

А що почували ви, стрийку Михайле, у соловецькій безвісті? Я ось нині, щоб на випадок безглуздої смерті в цій пустелі залишити по собі слід, вирізьблюю з коряжини талісман надії в образі потвори, яку умертвлю. А ви різьбили свій талісман? З чого — з берези, смерекового кореня чи людської кістки? Сподівалися чи, згубивши надію, втратили й людську подобу? Як ви почувалися в епоху животіння масової, безликої, безправної людини, коли сильними особистостями були здебільшого тирани? Байдужою була вам смерть? Думали про самогубство? А якщо таки витворювали свій талісман, то в якому образі: доброго Бога — для віри чи злого — для помсти? Скажіть...

Що тримало вас при житті, коли ви стали рабом? Боротьба за існування — гуманна чи егоїстична? Культ шлункових потреб чи культ солідарності? Страх чи надія? Занепад духу чи сподівання на пам'ять тих, які витримають експеримент провидіння?

Де ваш талісман, стрийку Михайле? Як мені його знайти, на дошці якого барака відчитати ваш останній напис — хоча б такий зашифрований, як рисунок кроманьйонця на стіні печери? Щоб тільки впевнитися, що ваша воля, світлий розум і любов до України не покинули вас в останню мить...

Вогонь дотлівав. Розжарене вугілля вкривалося рожевою лускою, яка мерхла, й пітьма бралася до очей.

Я розглядався довкола, впивався поглядом у темряву, поки на обрії не вп'ймав бліду смужку неба, на якій ворухкою графікою відбивалася тінь, схожа на людську постать. Певне, був це вершечок карликової смерічки, що замаїла протилежний берег озера, та мені захотілося побачити в тій тіні силует скитальника Михайла, який повинен прийти і нас порятувати. Федір сказав це жартома, а я знадіявся... Я аж тепер зрозумів, що весь час, відколи ми тут, чекаю зустрічі із скитальником, і не допомога його мені потрібна, і не вірю я, що він — мій стрийко; хочу лише глянути на людину з передвоєнного табірного потойбіччя, заговорити з нею, ствердити для себе, що не розірвалася ланка між поколіннями невільників, що через нас, які вижили й діждалися свободи, старше покоління страждальців передає досвід свого життя у пам'ять нащадків.

І скитальник Михайло прийшов. Я бачив, як сповзає його тінь з блідої смужки неба і, не шукаючи обходу, бреде озером, виходить на берег, сторожко оглядається і поволі підходить до погаслого ватрища. Був він достоту таким, як описав його Янченко: високий і важкий, з кустратою сивою бородою, одягнутий в оленячий кожух; Михайло зупинився перед ватрищем і сперся на рушницю, мов на костур.

— Сіль, — сказав дідуган. — Патрони. Покажу рибні місця.

Я спокійно, бо ж чекав на нього, глянув у його обличчя, освітлене полум'ям, що раптом спалахнуло над пригаслим жерієм, дошукувався хоча б якихось схожих із портретом мого стрийка рис. Та ні, подібності не було жодної, та й звідки б могла взятися — стільки літ минуло, тож мені легко вдалося повірити, що це таки він, стрийко Михайло.

Мав скитальник виразні глибокі очі, у таких очах могла жити пам'ять про пережите, і я понадіявся, що мені вдасться проникнути в неї й розгадати таємницю життя пропалого покоління.

— Рибне місце в нас є, Михайле, — мовив я. — А сіль і патрони дамо. Тільки присядьте он там, з того боку ватри, й не бійтеся, я не ступлю до вас ні кроку... Скажіть, у вас є прізвище?

— Навіщо воно мені; прізвища потрібні там, де люди, а я живу сам. — Старий присів на колоду навпроти мене і поклав рушницю біля своїх стіп. — Я — Михайло, і ти це, бачу, знаєш.

— Ви були полярником?

— Так, був. Досліджував колись Землю Франца-Йосифа.

— І відкрили в Австрійській протоці незнані дотоді острови, занесли їх на карту й назвали Комсомольськими...

— Не пам'ятаю, то давно було... Я мав славу. Полярників у той час вітали, кликали на зустрічі в інститути й школи, ми були популярніші від письменників, і в нас закохувалися найкращі дівчата.

— Я вам пригадаю ваше прізвище. Ви — Шинкарук.

— Можливо. Якщо ти так хочеш... Мені воно не потрібне.

— Я допоможу вам згадати ваше колишнє життя... У вас була дівчина Катруся, така ніжна й біла, як шумка на молоці. Вона вийшла заміж за іншого. А ви потім одружилися з Ніною Краузе.

— Я одружився з найкращою дівчиною в Харкові.

— Вас заарештували в університеті чи дома?

— Дома... Я тоді готувався в експедицію на Північний полюс.

— Яку мав очолити Іван Папанін?

— Так, Папанін. Такий низький і товстий... Пригадую, так...

— А я ваш племінник, син Івана Шинкарука.

— Не пригадую, чи був у мене брат. Але як тобі хочеться... Ти хочеш конче повернути мене у свій світ, а мені він не потрібен. Для мене він — сон. І ми можемо його накликати й побачити в ньому те, що тобі потрібно. Клич...

— Ви мріяли в молодості про Північ?

— О, так! І мрія моя збулася, я знайшов на Півночі свій світ. Живу в ньому і тут помру... Так, мені завжди марилися тундра, північні безлюдні острови. Франца-Йосифа, Шпіцберген, Соловецькі... Накликай, накликай мій сон, я уже почав пригадувати... Я до щему в серці мріяв поглянути хоча б одним оком на могилу останнього кошового отамана — і сповнилось моє бажання, багато днів і місяців, а може, й років я прожив у соловецькому казематі під Головленковою вежею, де двадцять п'ять літ промучився Калнишевський... Було, було! Там, пам'ятаю, я знайшов затишок, бо дотоді ганявся за мною Страх...

— У Харкові?

— Так, у Харкові... Страх — уночі. А вдень треба було доводити свою відданість вождеві, я уже й забув, як він звався. Усього світу вождь, якому поклонялися й молились, але цього було замало, йому треба було без упину засвідчувати свою вірність. І я робив це як міг. Я писав книжки про Північ, бо нічого іншого не вмів робити, але моя робота не вдовольняла вождевих посіпак. Мені звеліли викривати ворогів вождя, які нібито кишіли повсюдно, й доводити, що я сам не ворог. А довести це можна було тільки живою людською жертвою. Я не міг, не вмів, а тоді назвали ворогом мене. Почався Страх — очікування арешту, це тривало довго, і я вимучився до краю. А коли забрали — стало відразу легше: я опинився поза межею Страху. Тюрма не така страшна, як щоденне очікування арешту. Ти заспокоївся, тобі дають їсти, моторошне слово «ворог» стає твоїм ім'ям, професією, за яку вдруге не карають, ніщо вже тобі не загрожує, ніхто не запідозрює тебе в лихих намірах — мусиш тільки покутувати і працювати. О, це набагато легше! Порівняно з людьми, які залишилися на так званій волі, ми стали вільними насправді. Я уже не мусив підглядати крізь темне вікно вночі, коли і скільки вікон спалахне раптом у сусідніх квартирах, наслуховувати дзвінки у дверях, а вони причувалися, вони весь час снилися — голосні й навальні, і ти схоплювався і тремтів у нічній глушині, і благав Бога, щоб нарешті увійшли, бо ж

несила жити в постійному Страху... Там ми були зацькованими псами, а тут кожен, хто хотів, знайшов для себе внутрішню свободу, адже невільний тільки той, хто чинить зло... Ми без докорів сумління покаялись у провинах, яких не мали, покірно прийняли незаслужену кару... Хіба ми перші? На могильній плиті Петра Калнишевського написано, що він теж розкаявся перед смертю. А за що? Ні за що. Просто розкаяному легше жити. Животіти. Розкаяного вже не бояться, не переслідують, він уже не людина, а черв'як, який, проте, хоче існувати, й існує, і навіть йому добре, мало того — він щасливий, він вдячний за життя, бо ж могло бути гірше...

— Я усе те пережив, Михайле.

— Тобі інакше, ти повернувся у той світ і живеш у ньому, може, уже й без Страху, не знаю, як там у вас. А я залишився на боці небуття. Для тебе я уже не існую — є тільки пам'ять про мене, але твоя — не моя. Ти уявляєш таких, як я, воскрешаєш душі замучених людей. Не віриш у життя душ? Ось я душа твого стрийка, я — видуманий тобою.

— Ви ще прийдете до мене?

— Це від тебе залежить: покличеш душу — і вона прилетить.

Постать Михайла почала маліти — подібно, як тоді вертоліт, коли залишав нас над озером. Меншала, дрібнішала, але не стала цяточкою — набрала обрису вершечка карликової смерічки і врешті прилипла до блідої смужки неба на обрії.

Я дотулився долонею до свого чола, воно було гаряче. «Ще тільки бракувало мені захворіти тут», — подумав я. Підвівся, мною похитувало, я умить забув про те, що бачив, залишився у пам'яті тільки образ «найкращої харківської дівчини» Ніни Краузе — утомленої молодої жінки, яка в сорок третьому році, відступаючи разом із німцями, зупинилася на кілька днів у нас, в Боднарівці, із своїм і стрийковим дев'ятирічним хлопчиком, моїм двоюрідним братом, ім'я якого я забув, як і, напевно, він, якщо живе, забув донині, чий він син — якого батька і якого роду.

Пам'ятаю, як сьогодні. У батьковій кімнаті, заставленій книжковими шафами й етажерками, за овальним столом, над яким від стелі звисала велика гасова лампа в ажурній металічній оправі, сидять мої батько й мати, вони розмовляють із не знайомою мені молодою жінкою — вимарнілою, з довгим, аж до плечей, чорним кучерявим волоссям. Це моя стрийна, яка по дорозі з Харкова на Захід загостила до нас.

Моя мати, повновида й білява, невідривно дивиться на гостю, ніби хоче вивчити й запам'ятати кожну рисочку її обличчя, придивляється з якоюсь начебто затаєною заздрістю чи ревнивістю, і чужа жінка ніяковіє від того погляду й намагається розмовляти лише з батьком.

Мій молодший брат Богдан бавиться із своїм двоюрідним братиком на кухні, вони відразу знайшли спільну мову, а я ловлю кожне слово, мовлене за столом, щораз конкретніше усвідомлюю, що ця незнайома жінка — дружина, найближча стрийкові Михайлові людина, стрийкові, про якого в нашому домі давно склалася легенда як про надзвичайно сміливого мужа, котрий нібито пішки сходив усі північні краї аж до полюса і котрого за те, що чесний був, запроторили в тюрму.

Тридцять дев'ятого, пам'ятаю, дізнавшись від батька, що стрийко Михайло заарештований, я, залюблений у витворений за батьковими розповідями образ, мов у божество, вийшов у сад і, сховавшись під розлогою яблунею, де мене ніхто не міг бачити, звів угору руки і поклявся відомстити за стрийка. Кому — не знав. Тепер знаю. Вважаю свою гірку розповідь про Михайла Шинкарука помстою сталінщині, тавром ганьби — одним із мільйонів — на гробі кровожерного тирана.

...Я сидів на підлозі в кутку кімнати тихо, немов миша під мітлою, щоб бува батько не прогнав, і чіпко ловив почуті слова, які нині переповідаю тобі, мій молодший брате.

— І як же ви на таке зважилися, Ніно, — з докором і зажурою мовив батько, — покидати рідний край і втікати на чужину?.. З дитиною, у табори переміщених осіб... Ви не уявляєте собі того жаху, на який ідете.

— А ви, Іване, не уявляєте собі того жаху, що його ми всі пережили. Гіршого не буде...

— Не кажіть так — ви ж знаєте, хто такі фашисти. І відступаєте разом з ними!

— Фашизм пропаде. Залишаться німці, а я, не забувайте, німкеня.

— Яка ви німкеня? Ну, давайте, будемо розмовляти по-німецьки. Умієте? Таж ні... Ви ж за своїми поглядами й почуттями українка, Михайлова дружина.

— Я через Михайла стала українкою, для нього могла б стати і якуткою, — схлипнула Ніна і скоса глянула на мою маму, яка чомусь почервоніла й опустила очі. — А до знайомства з Михайлом була росіянкою. Про те, що я німкеня, мені нагадало НКВС... То випадкове щастя, що на початку війни мене не вислали за Урал разом із радянськими німцями... Але про моє німецьке походження таки згадали: я кожного дня мусила реєструватися у районному відділку НКВС, а коли німці взяли Київ, я полишила свою квартиру в центрі, на Римарській, що біля театру, і переховувалася з малим на Москалівці у знайомих, аж поки німці не увійшли до Харкова.

— Може, ви співпрацювали з фашистами і тому...

— Ні! — гнівно відказала Ніна. — Ні. Я відразу зрозуміла, що фашисти не мають ніякої духовної спільності з німецькою нацією. Як і єжовські та беріївські кати — з російською... Гітлер і Сталін — то близнюки, однією сукою-матір'ю сплоджені, вони разом росли, в одній школі вчилися, тільки ненавиділи один одного — з конкурентних причин, не з ідейних... Я спекулювала під час окупації картковим маслом. Не попалася — гестапівці за такі промисли розстрілювали на місці. А беріївці розстрілювали ні за що. Дивним дивом мене не репресували після арешту Михайла... Та яких принижень зазнала! Не хочу про те й розповідати. Учителька російської словесності, дружина славного полярника — професора університету, чотири роки мила підлоги у продуктових магазинах на Сумській...

— Я вас розумію, — батько схилив на руки голову, помовчав. — Проте... Ну як же це так — залишати свою землю назавжди? І син ваш не буде більше Шинкаруком,

він навіть не знатиме, ким був його батько. Не захоче знати.

— Зате жити буде... Та ви поняття не маєте, що то таке — постійне чекання смерті!

— Але те його життя і ваше, Ніно, не буде кращим від смерті. Вас чекає смерть моральна, національна... І чому ви думаєте, що вас по війні конче репресуватимуть? Адже щось зміниться після світового катаклізму. Навіть Сталін після такої героїчної боротьби народу за його державу, за нього самого — мусить стати іншим. А може, ще й Михайло повернеться...

— Михайло ніколи не повернеться. Його вже нема. Тільки одного листа написав із Соловків — заспокоював мене, що хоч живе в одиночній камері, зате чистій, теплій, має можливість читати, писати... Я сама вірила, що він колись повернеться. Усі ми вірили: Здена Ірчанова, Антоніна Кулішева і Катерина Підмогильна... Ми трималися разом: Михайло з Мирославом Ірчаном були побратимами, через нього знався з письменниками... Та ось восени тридцять сьомого всі вони разом перестали писати. Ми просили в НКВС пояснень, та відповідь була одна: їм заборонено листуватись. Ви знаєте, що означало засудження без права листування? Смерть... Ходили чутки, що їх усіх вивезли на баржі в Біле море, і баржа повернулася порожня. Не знаю... Ви кажете, що Сталін іншим стане? Ніколи. Сталін — це скажена горила, і поки не вмре, завжди йому буде мало жертв.

— А таки вмре, не вічний!

— Жди, псе, поки кобила здохне... — зрезигновано відказала Ніна.

Потім довго мовчали. Нарешті підвела голову моя мама, очі її були заплакані, вона довго й старанно витирала їх хустинкою, потім відгорнула пальцями лляне волосся, оголюючи прозорі мочки вух, і стала ще гарніша. Я знав цей мамин жест, завжди так робила, коли приходили до хати гості й вона хотіла їм подобатися... На маминому лиці вже не було сліз, а якась начебто святковість, і це зовсім не гармоніювало з гнітючим настроєм усіх нас після розмови з Ніною. А мама ніби щось приємне згадала, а може, хоті-

ла почути приємне про Михайла — чей же не сидів він у тюрмі все своє життя у Харкові: працював, радів, утішався славою, любив...

Мама так і сказала:

— Розкажіть, Ніночко, щось інше про Михайла. Вибачте, але таки розкажіть... Вам буде приємно те інше розповідати.

Ніна суворо глянула на матір, але тут же її обличчя розпогодилося, вона потиснула долонею мамине зап'ястя й мовила:

— Певно, що так... Розповім. Про його чотирнадцять місяців на Землі Франца-Йосифа. Як він любив розказувати про свої враження із зимівлі! І як умів! Я так не вдам... Та хоч як-небудь. Вам буде цікаво дізнатися, а мені згадати.

Вона сягнула по свою торбинку, пошукала в ній рукою, вийняла кілька фотографій. Я підбіг до стола.

— Везу з собою, — сказала. — Це все, що залишилося по ньому, і завжди буде при мені... Цю ви маєте: група коломийських гімназистів — Михайло, Старчук, Кубаєвич, Бабюк-Ірчан. А ця, — подала мамі другу, і я чекав своєї черги, щоб подивитися й собі, — два брати на вакаціях, теж, напевно, маєте. Михась в університетській уніформі, а ви, Іване, ще селючок — у киптарику... А ось ми обоє — рівно за місяць до шлюбу. Михайло не присилав її вам? Дивно. А втім... — Я захоплено дивився на сильного мужа в розстебнутій, аж волосся на грудях визирало з прошивки, сорочці; стрийко відкинувся на спинку дивана, а на його плече обома руками, довірливо і владно, сперлася найвродливіша в Харкові дівчина, смаглява, з буйним кучерявим волоссям. — А цієї ви й не могли бачити: ми отримали її від начальника зимівлі Луки Кулаєва за півроку до Михайлового арешту. Сфотографував його на острові Рудольфа, та все не мав часу проявити плівку...

На знімку я побачив дике потріскане поле, вкрите лишайником і полярним маком, угорі — білувате небо, на задньому плані — каменелом, і на ньому, наставивши до сонця обличчя, у напівлежачій позі, у бушлаті, ватяних штанах і чоботах, відпочиває — видно, що відпочиває після праці, — міцно складений, сильний і владний чоловік

із ледь примруженими очима, чорноволосий, засмаглий, мов араб, з густою широкою бородою.

Мати різким рухом відняла в мене фотографію і нерухомо вдивлялась у неї, так вдивлялася, ніби хотіла викликати з фотографії живого стрийка, воскресити, узяти за руку й посадити біля себе, вона гладила долонею лубкий знімок, враз притулила його до лиця, до губів і прошепотіла:

— Такого не бачила... Такого не бачила!

Батько відібрав у мами фотографію і мовив силувано спокійно:

— Не треба, люба... Перестань. Розповідайте, Ніно. Розповідайте так, ніби він сам говорить.

... Таємнича Земля Франца-Йосифа. Найпівнічніший європейський архіпелаг із ста островів. На мисі Сєдова, на одній із терас, що каскадом спадають до бухти Тихої, примістилися житлові будиночки зимівлі.

Позаду станції у низьке, навіть у найкращу погоду насурмонене небо підводяться і входять у нього гострими вершинами базальтові кручі. Це скелі Рубіні — житло північного птаства, котре, як я помітив, розділяється на касти, і ніколи ті касти не вступають у сусідські стосунки між собою. На вершинах скель гніздяться лицарі-буревісники, вони високо літають і живуть, здається, Божим духом, тільки коли пильно прослідкувати за їх гордим польотом, можна побачити, як далеко від берега атакують вони сизу гладінь проток... Нижче каркають кайри, вищать мойовки, клекочуть бургомістри — їх гармидер схожий на рокіт прибою. У самому підніжжі скель живуть люрики — чорні зверху й білі знизу, вони галасливі, мов горобці, метушливі, прикрі і влізливі, їх проганяє із своїх базарів пташиний плебс. А зовсім окремо живуть аристократи — гаги і білі чайки, вони кочують за білими ведмедями, поїдаючи їх недоїдки...

В оазах, серед льодів, цвітуть полярні маки з жовтими і білими голівками, голубі незабудки, малинові каменеломки, великоголові ромашки, криваві рододендрони, оленячий мох— ягель, вивар з якого допомагає проти цинги, карлова берізка — ерник.

Мертва, здавалось би, земля цвіте густо й рясно, живе пташиним щебетом і гамором — за коротке літо природа хоче надолужити втрачене взимку.

Незабаром настане безконечна ніч, безлюдні острови западуть у глибокий морозний сон, з якого будитимуть їх лише буревії та пурга.

Кваплюся збирати гербарій.

Кінець жовтня. Відлітають чайки на південь, вода у протоках затягується плівкою льоду, ще де-не-де з ополонок покажеться і зникне нерпа. З півночі перемандровують до Баренцового моря гігантські білуги, вони сопуть, ніби потяги під критим вокзалом. Ми вбили одну — вісімсоткілограмову — на їжу для собак. Наших вірних друзів тримаємо тепер на прив'язі, щоб не побігли по кригах за нерпою і не віднесло їх у море.

Відлетіли білі куріпки, зайшло сонце — ми його не будемо бачити цілих чотири місяці. Але ще довго над південним обрієм стоятимуть жовто-зелено-голубі присмерки, та врешті западе глуха ніч, мертво тиха, тільки коли-не-коли буде чутно, як удалині ламається крига, і нам здаватиметься, що хтось там у безвісті глибоко зітхає крізь сон.

Місяць незворушно стоїть на горизонті вже багато діб, а з обох боків стережуть його бліді лжемісяці. Стає нудно, утішають нас лише спалахи полярного сяйва — та безмовна, німа пожежа неба.

А втім, нудитися не було часу, адже професор Самойлович доручив мені обстежити східну частину Землі Франца-Йосифа: навесні я повинен вийти на нартах Австрійською протокою до Землі Вільчека, де ще не бували дослідники.

Я готувався до подорожі, учився запрягати собак, а це справа нелегка. Упряж заплутується, а коли, до того ж, не зумієш порозумітися із собаками, цими мудрими й амбітними тваринами, то вони й не повезуть.

Власноручно зробив я одометр — прилад для вимірювання пройденої дороги; убив двох ведмедів — запасся м'ясом для собак.

За цими клопотами застало мене моє власне свято: дев'ятого листопада мені сповнилося тридцять сім років. Небагато, але й немало. Небагато, бо ж минула тільки

половина життя, але коли згадалось пройдене — Боже мій милий! Його вистачило б на добрих три... І я вдоволений прожитим, і здається мені часом, що тут, на Землі Франца-Йосифа, моє життя щойно розпочалося: я жадаю його, йду до нього, щоб покорити для свого добра й добра науки відведений мені час. Я справді найщасливіша людина на світі, мені доля дала те, про що я й мріяти не міг, лише одна гірчина діткнулася серця... Перед самим днем народження мені вдалося убити ще одного ведмедя, наш боцман приготував щедру трапезу, я поставив на стіл дві пляшки вина — свою місячну норму, а після вечері начальник зимівлі запропонував мені поговорити по рації з рідними.

Я не мав з ким говорити. Аж тоді вперше відчув, що мені багато-багато літ, що більше половини життя я уже пройшов, а сім'ї нема, і з усього надбаного багатства залишився лише терпкий запах Катрусиного подиху, яким я дихаю і донині, — той останній прощальний подих у будиночку кондуктора Лукасевича.

Я сказав, що не маю з ким розмовляти, але такої нагоди не пропущу, і попросив радиста Миколу Боровського, щоб спіймав кого-небудь на розмову: хто відізветься, той моя рідня.

Сталося неймовірне: донині в той випадок важко повірити. Після півночі ми пішли з Миколою в радіорубку, і він нібито жартома дав радіовиклик-сигнал «Усім, усім». Кілька хвилин вибивав ключем сигнал, підморгуючи мені, і враз ми стетеріли: Микола почав перекладати відповідь начальника антарктичної експедиції адмірала Рішарда Берда — з нами розмовляв Південний полюс. «Сьогодні в нас літній день, — повідомляв Берд, — усього два градуси морозу. Нас тут сорок два чоловіки, ми гріємося на сонці. А що у вас?» — «У нас непроглядна ніч, за вікном виє пурга, нас семеро чоловіків і один із нас іменинник». — «Передайте йому побажання доброго здоров'я!» — і на цьому зв'язок на віддалі сімнадцяти тисяч кілометрів пропав.

Ми дивилися один на одного, не вірячи, що така розмова відбулася. Я тільки сказав: «Ось хто моя рідня — по-

лярники». І, мабуть, тоді засіла в мозку ідея-фікс — побачити Південний полюс!..

...Ніна, розповідаючи, повеселіла, запалі щоки зарум'янилися, і марнота й утома зникли з її обличчя; мені здалася вона дуже вродливою, і я, далі сидячи в кутку кімнати на підлозі, порівнював її з мамою й не міг надати перевагу ні одній із них... А вона ще довго розказувала про подорож стрийка Михайла на Землю Вільчека, біля якої він відкрив незнайомі острови і назвав їх Комсомольськими, про різні пригоди й небезпеки; це було страшенно цікаво, і я готовий був слухати її весь вік. Та ось настав на Землі Франца-Йосифа полярний день, прилетіли кайри, бургомістри, чистики й лютики, на скелях зажовтіли лишайники, зацвіли знову полярні маки й каменеломки; в океані загриміли вибухи — то обривалися льодові брили, з яких народжувалися айсберги — ніжно-голубі, темно-сині, смарагдові... А в половині липня у бухту Тиху увійшов криголам «Малигін» із новими зимівниками, яких очолював Іван Папанін. А з цим і Нінина цікава розповідь закінчилась.

Вона спитала по хвилі:

— Може, ви хочете знати, як я познайомилася з Михайлом?

Мати кивнула головою.

— Це було на початку тридцять третього. Я вела літературний гурток у Клубі юних дослідників Арктики при Харківському палаці піонерів. Підробляла. Рік починався тяжко, у села прийшов голод, учителям видавали карточки на продукти, а Палац піонерів виділяв свої. Керував клубом Микола Трублаїні...

— Трублаїні?! — аж вискнув я і схопився на ноги. — Я ж читав його «Шхуну «Колумб»!

— Ось бачите, усі діти його знають, навіть у вас... Я не зможу вам описати чарівливість цієї людини, енергію, його треба було бачити. Одне слово, непосида. Нині Владивосток, завтра — острів Врангеля. Як не міг влаштуватися в експедицію газетярем, то наймався кочегаром. У тридцятому на пароплаві «Сєдов» подався на Землю Франца-Йосифа, а за два роки поїхав з учнями на Нову Землю. Діти за ним душі не чули.

— А ще він написав «Крила рожевої чайки» — про ескімосів, — не міг я вгамувати свого захоплення від того, що бачу людину, яка знала самого Трублаїні.

— Тихо будь, Генку, — заспокоїв мене батько. — Ну, ну...

— Отож Микола запросив на засідання клубу знаменитих гостей: російського письменника Якова Кальницького, автора популярної у той час повісті «Острів попелястих песців» й учасника експедиції на криголамі «Красін», і Михайла, який тільки-но повернувся із зимівлі... Михайло розповідав нам те саме, що спробувала я переказати вам. Але як! Ні, ви не знали Михайла...

— Знали... — терпко перебила Нінину розповідь мама. — Знали — з дитинства до стрілецького мундира. Ми могли б нині сукупно змалювати правдивий його образ.

— Не треба... — Ніна враз поникла, охолола, у гірку гримасу склались її губи. — Не треба. Що було, то загуло... Ми тоді й познайомилися. У лихий час. Розпочинався тридцять третій рік... Та не хочу, не можу про це розповідати. Може, іншим разом, може, завтра...

Вранці у Євгена боліла голова й ломотою віддавало в суглобах — до нього добирався грип. Це його злякало: не взяв із собою навіть аспірину. Хто ж то міг подумати, що весела прогулянка переміниться у драму, дай Боже, щоб не стала трагедією...

Євген підвівся, розправив плечі, бадьорячись: він не сміє піддатися хворобі. Що з ним, немічним, тут робитимуть?

З-під рюкзаків, звалених у куті намету, визирала коряжина, вона дивилася на Євгена більмуватим злим оком; він досягнув її, вийняв із кишені складаного ножика й заходився викінчувати свій талісман.

Треба було йому це зробити: подібно карпатським язичникам, мольфарам, він відчужить від себе у вирізьбленій потворі прикрі спогади, що мучать досьогодні, і зло, яке так люто нагадало про себе під час суперечки з Пеньковим, а може, й хворобу, що ловила його десять літ по таборах і спіймати не могла, а тут таки наздогнала і хоче справити над ним, безборонним, свій шабаш.

Євген діткнувся вістрям ножика до лику потвори, виглиблюючи зморшки, заклебучуючи хижий ніс, проколюючи більма, щоб із них бризнуло зло.

І тут задумався: яке ж то було зло? Люте, садистське, безсердечне, зловтішне, брудне, жорстоке, заздрісне? Всіляке воно було, та я пам'ятаю ще й інший його бік — розпачливу безнадійність. Те зло чинилося ніби саме собою, не мало свого ініціатора — ініціатор жив далеко, у своїх небесних чертогах, злим богом, а на землі крутилося безпощадне махове колесо запущеної ним машини. Шестерні працювали, розчавлюючи тіла і душі не лише в'язнів, а й тюремників; в'язнями були всі, і ніхто не міг покинути чорну юдоль печалі й безнадії — вона об'єднувала й деформувала не окремих людей, а їх сукупність, спільноту, все менше добра залишаючи в людських серцях. А воно, те добро, колись було, та методично розчавлювалося обертами запущеної машини, проте ще десь таки жило — на смітниках людських душ. На мене інколи падав його кволий проблиск — усмішкою, словом, несподіваним шматком хліба, клаптиком паперу й огризком олівця, щоб міг написати мамі листа, співчутливим поглядом, крутим матюком «в Сталіна мать», іноді мене не помічали, коли у знемозі падав і підвестися не міг. Тому вирізьблювалось на коряжині не однозначне зло, а двояке — усвідомлене й вимушене, кровожерне і печальне.

Зайнятий роботою, я не помітив, коли увійшов до нашого Янченко, і аж тоді, як він присів біля мене на матраці й поклав на моє плече долоню, я не так побачив, як відчув його присутність — мого доброго, незрадливого друга.

Знав, що він зараз попросить щось розповісти, знав і те, що у Федора спрацьовує не празнична цікавість: завжди, а на нинішньому відлюдді особливо, він, слухаючи мої розповіді, перевіряє сам себе, порівнює з моїм життям своє, зважує, приймає, відкидає, виробляє свій погляд на нинішню переоцінку цінностей, очищується, бо мусить завжди бути чесним перед самим собою.

— Я колись давно недоказав тобі, — почав Євген. — Ти люто фукнув, мовляв, усе то була наволоч, а я таки привів його в зону — синьопогонника, що супроводжував мене

на збір металобрухту біля шахти Капітальної. Охоронник мав із собою пляшку горілки, він налив мені півсклянки, а решту випив сам, упився і весь час скиглив: «Женю, ох, Женю, яке мені було б до тебе діло, якби мене не примушували вас стерегти... ти чудовий хлопець і роботяга чесний, ось іди собі, утікай — стріляти не буду». Потім він плакав із жалю, що пропадає через таких скажених собак, як я; ми ж то шкодили державі, підкопували її могутність, і якби не ми, давно б у країні настав рай, а так його нема і не скоро буде, і він змушений марнувати коло нас своє молоде життя. Потім конвоїр заснув, і я міг прийти в зону з його автоматом, помстився б йому за матюки і штурхани: мене б за це винагородили легшою працею і кращим котлом, а він став би таким самим каторжником, як я. Та ось проблиснуло щось людське у витоптаній злом душі синьопогонника, і я привів, буквально приніс його до межі зони, надавав ляпасів, щоб протверезів, подав йому автомат, і конвоїр, похитуючись, завів мене у зону...

Федір пильно оглянув мою коряжину й відкинув набік: йому, видно, не сподобалось моє милосердя, зафіксоване в лику потвори.

— Ти б, Євгене, написав спогади. Ніхто не знає того, що ти, ніхто того ніколи й не знатиме. Чи думаєш, що воно нікому вже не потрібне? Подарував ото генсек демократію і гласність, а ти вже й заспокоївся, як заплакана дитина, коли їй цукерку покажуть: усе добре, усе ол райт! Можна й побалдіти...

— Я так не думаю. До «балдіння» ще далеко, та й, мабуть, ніколи не прийде на нього час. Демократизація — то довга пряжа. Як тільки подумаю про стан моєї рідної мови в республіці, то й руки опускаються. Ще Франко взявся колись цей стан виправляти, бо ж українське питання було для австрійського уряду «ruthenishe Hausfrage»[1], віддане на розсуд полякам... А ми, учні Франка, які зуміли вивчити, упорядкувати і видати майже всю його творчість, домагаємося й тепер прав української мови у вузах, випрошуємо українських вивісок, афіш, шкіл, діловодства. Ми, як цьо-

[1] Домашнє питання рутенців *(нім)*.

го й бажав Франко, так далеко пішли вперед у науці, а в національному розумінні виглядаємо серед народів Європи троглодитами, які ще не зуміли узаконити для себе форм мовного спілкування... Яке там «ол райт»! А спогади... Може, колись напишу, багато вже їх з'явилось, ти ж читаєш пресу. Та чи зможе читач проковтнути пережиття усіх в'язнів, які залишилися в живих? І чи треба всім писати спогади — такі схожі між собою?

— Одному тисові в Аджарії, — заговорив після мовчанки Федір, — сповнилося чотири тисячі років. Он який ювілей! Свідок чотиритисячної історії людства. Але він мовчить. І тому живе, що мовчить. Бо коли б заговорив, його б відразу спиляли ті, яким не вигідна історична правда... І ти мовчиш, боїшся. Боїшся таких, як наш Пеньков... Я й досі не знаю, хто він, а ви не кажете, бо ж боїтесь. Ану раптом закриють нашій гласності рота — кому хочеться у ваші роки відбувати новий чи повторний строк?.. Я шкодую, що взяв його на Ямба-то. Але ж Русь на дурнів багата, розпізнати всіх фізично неможливо. Те найвище творіння природи, яке називається людським мозком, важко доступне для вивчення. А коли воно оперує кількома поняттями, спущеними зверху, то й зовсім не доступне, бо захищене бронею, яка називається глупотою... Так хто ж він — Пеньков? Чогось-то заховався від нас у бунгало...

— Про нього краще знає Віктор. Хай він і розкаже.

— Ой і обережний ти, Євгене!

— Міг би розповісти і я, перед тобою секретів не маю. Але то довга історія, і таки справді Горбов ліпше знає... Я щось нездужаю, Федоре. Ану лиш притули долоню до мого чола. Гаряче, правда? Вчора почав уже ввижатися мені скитальник Михайло.

— Незабаром ми почнемо його шукати... Та оскільки він до нас не прийде й не допоможе, мусимо запастися живністю і закінчити твою землянку... А хворобою не журися: якщо, не дай Господи, відкинеш ноги, то на морозі до самої весни збережешся цілим-цілісіньким, і всі ми гарно збережемося, і ховатимуть нас, свіженьких, у відкритих домовинах.

— Дурний ти... Але я недоказав. Поки почну писати власні спогади, хочу спершу осмислити долю покоління мого стрийка. Це ж воно передало нам невольничу естафету, і ми з нею добігли до волі... В нинішньому добровільному ув'язненні я хочу насамперед визначити для себе: яке ж то людське право було знівечене у тридцятих роках, що настала можливість сваволити аж такому беззаконню? І я вже визначив: право на пошанування людської гідності. Людина без гідності — лайно, його топче хто хоче. Але я думаю: чому все-таки ми, скривджені, стоптані, перемогли у війні?

— Та тому, що те право людської гідності набрало тоді чинності, — відказав Федір. — Я пам'ятаю, як народ ураз вибрався із страху перед безупинним терором, із страху бидла на бойні. Люди стали особистостями...

— Я хочу осмислити самотність зацькованої страхом людини.

На другий день Ніна продовжувала свою розповідь. Батько, мати й вона сиділи на тих самих місцях за столом, що й учора, а я знову зайняв свій куток на підлозі, слухав і спостерігав за ними. Ніна начебто позбулася скованості, і на маминому обличчі я вже не помічав незрозумілої для мене ревнивості; Нінина розповідь була сумна і болісна: спільне горе посестрило жінок.

Стрийна сьогодні стала мені рідною, бо ж розповідала про трагедію Михайла Шинкарука, а от її хлопчик, який бавився на подвір'ї з Богданом, залишився чужим. Через одне слово. Вчора, щоб утвердити для себе нашу спорідненість, я спитав, яке в нього прізвище, а він, навіть не завагавшись, відказав: «Краузе».

Це заболіло мене, запекло і назавше відчужило від новоявленого родича: як же це він так легко забув своє справжнє ймення? Я ж бо пишався своїм і ладен був за нього битися, кусатись і навіть дати відрубати пальця... Тоді я уперше зрозумів, що прізвище — це щось набагато більше, ніж родова позначка, яка вирізняє мене серед людського гурту, — це моя сутність, мій образ, гордість, характер, світогляд, без нього я став би зовсім іншим — думками, виглядом, захопленнями, вірою... Мені тоді вже

сповнилось п'ятнадцять років, і такий погляд на речі був для мене зовсім природний: я перестав вважати Нініного хлопчика своїм братом, бо ж який він мені брат, коли — Краузе; я зненавидів його за відступництво від імені Михайла Шинкарука, рідного батька, та не подумав чомусь, що за це повинен був зненавидіти його маму.

Тепер я уже добре знаю, хто винуватець поламаних душ, тепер ми всі знаємо, яка маглівниця[1] м'яла їх, які жорна розчавлювали, перемелювали людську мораль, а все ж і донині не можу нікому з жертв тридцятих років пробачити відступництва і зради, хоч як тяжко і страшно їм доводилося. А відмова від власного імені — найтяжча зрада, бо вона тягне за собою відступництво від нації. Яку ж кару за таке повинна людина сама собі придумати?

— Михайло був суворий і замкнутий, — розповідала Ніна, — до людей ставився вимогливо, аж надто, знайомих мав багато — при його популярності мусив їх мати, а от друзів — усього-на-всього трьох: професора Степана Рудницького, Мирослава Ірчана, з якими поділив винятково спільну долю — від учнівства, через Прагу аж до Соловків, і Миколу Трублаїні. І дивно: коли забрали Мирослава, а згодом і професора Рудницького, Михайло сприйняв утрату приятелів як вирок долі, від якої нікуди не втечеш, тільки мусиш її ждати (він казав: ждати, як свиня обуха); справжньої ж душевної муки, яка перетерла його морально й фізично, завдали йому моторошні картини голоду й самогубство Хвильового. Михайло страждав не так від страху — страх прийшов пізніше, — як від розгубленості, невміння пояснити собі, що, власне, діється у країні і чому; він, як і всі, не знав, до кого апелювати хоча б мовчки — уголос апелювати ніхто не наважувався; то зірвався з прив'язі смерч, від якого можна було тільки гнутися і падати ниць. Михайло й зігнувся, зчорнів, посивів і лише у праці над своїми книжками знаходив відраду й надію. Крім книжки «14 місяців» він видав ще й брошуру про Антарктику, якої не знав, не бачив, брав матеріали з відомих джерел, і коли я питала, для чого це робить, відповідав: «Я хочу туди — бодай на трохи». То застрягла в його

[1] Ребриста дошка для прання.

психіці випадкова розмова по рації з експедицією Берда в день народження на Землі Франца-Йосифа; він у безвиході весь час вірив, що то був знак долі, яка вихопить його із содому страху на безлюддя, де він перечекає лихо: чей не буде вічно тривати терор. Потім жив сподіваннями на експедицію до Північного полюса...

А до того... Михайло блискуче захистив другу у своєму житті дисертацію «Опис рельєфів Землі Вільчека і Комсомольських островів»; першу захищав у Празі, і вона була йому зарахована як кандидатська. Вчена рада Харківського університету одноголосно присудила йому звання доктора географічних наук — за відкриття і вивчення невідомих земель. Михайло Шинкарук став професором геоморфології на кафедрі фізичної географії.

То був його перший тріумф. Другий мав прийти до нього навесні 1937 року. Не судилося. Рудольф Лазарович, який рекомендував Михайла заступником начальника першої експедиції на Північний полюс, очоленої Іваном Дмитровичем Папаніним, сам став опальним. Михайла викреслили із списку експедиції на початку року, а в серпні заарештували. Професора Самойловича забрали рівно через рік — після повернення з чергової експедиції на море Лаптєвих... Хтозна, може, примусили Михайла — бо ж допитів майже ніхто не витримував — підписати на професора відповідний протокол?

— Це неможливо, — коротко сказав батько.

— Це не виключене, Іване... Не витримали ні Тухачевський, ні Косіор. То було страшне ламання хребтів. Я теж хотіла б вірити, що ні. Самойлович не подобався Сталіну своєю незалежністю і світовим авторитетом. Та ще й ленінградець. Тому і пересадив багатьох полярників, щоб скомпрометувати професора: мовляв, зібрав довкола себе зграю ворогів народу. Хтось із його підопічних зламався і підписав сфабрикований протокол. Без такої підстави великого вченого заарештувати не могли. Дай Боже, щоб це не був Михайло; а втім, ніхто ніколи й нічого не буде знати...

— Михайло ні за яких обставин цього зробити не міг, — сказала мама, і Нінине обличчя просвітліло. Мож-

ливо, тільки цієї віри їй треба було, а більш нічого. Може, щоб утвердитись у ній, вона й повернула до Боднарівки, втікаючи на Захід.

— У квітні 1933 року Михайло виїхав у географічну експедицію, якою керував професор Рудницький, для обстеження берегів і долин Дніпра — від Чернігова до Херсона. Це було зішестя у чистилище. Точніше — у пекло. На Придніпров'ї, як і на всій Україні, вимирав народ.

...Ми пливли на чотиримісних човнах униз по течії Десни, а потім Дніпра — професор Степан Рудницький та десять молодих учених і аспірантів-географів, — везучи із собою вимірювальні прилади, намети і продукти. Минали безлюдні села-привиди, які не подавали ніяких ознак життя: обложні поля довкола, чорні ями вікон у спорожнілих хатах, бур'яни й чортополох на подвір'ях, завалені тини, ніде не загавкає собака, не засокорить птиця, навіть диких птахів не чутно — мертво довкола й нема кого спитати, що ж трапилося, куди поділися люди. Та ми знали, куди поділися: котрі не померли — повтікали до міст, то ж ними, стражденними, кишать нині вокзали; проте ми не могли йняти віри, що в половині весни вже встиг пройтися косарем по селах аж такий голод, що вигинули навіть санітари, які вивозили трупи, як у Шевченковій «Чумі»: «Ніхто не вийшов вранці з хати, щоб їх сердешних поховати», а ще страшніше — в Тичини: «Чорнозем підвівся і дивиться в вічі, і кривить обличчя в кривавий свій сміх...»

Де-не-де нипали полями, до землі пригиналися, побачивши нас, сірі постаті, вони ховалися у видолинках, байраках, ніби чинили велику кражу, — це голодні опухлі люди збирали щавель, лободу й кропиву; ми відпливали на безлюддя, щоб розпалити там вогонь і зварити їжу: ми не могли ділитися із знедоленими своїми харчами, бо в самих було обмаль; їли ми мовчки, і їжа в рот не йшла при думці, що в когось там закінчилась остання крихта, що хтось конає, опухлий, у борозні.

Одного дня ми опинилися неподалік села, яке жило: десь курився димок із димаря, десь паслася у рові корова;

на полі гуркотів трактор і ходили з сапками люди — то, як ми потім дізналися, вийшли веснувати міські бригади; біля колгоспної комори, де видавали насінне зерно, стояли два озброєні міліціонери.

Ми не заходили в село, хоч була спокуса: може б, вдалося поповнити харчові запаси, гроші в нас були... Розбили свій табір у шелюгах під кручею, звідки виднілася обдерта від бляхи, без хреста церковця на околиці села.

Я уперше відчув, який то гіркий кусень хліба, коли ти його маєш, а хтось — ні, як судомить душу сором, що ти їси, а поряд мре голодний люд, як тяжко ховатись із зароблением тобою добром, немов злодієві — з награбованим. Але ми не могли інакше: наші харчові запаси танули, до Херсона ще далеко, а запастись продуктами ніде.

Пообідали, закурили і втім помітили біля церковці гурт жінок, здалеку було видно — святково одягнутих. Може, свято нині яке?.. Вони сиділи там, сновигали, ніби радилися, а потім рушили від церкви до Дніпра. Ішли, спотикаючись, деякі падали йдучи, їх підводили інші, потім усі побрались руками за спини і сунули повільно, мов примари — у вишитих білих сорочках, шальових спідницях і чорних хустках. Попереду гурту йшла дівчина із золотою чашею у руках, чаша світилася на сонці, мов засвічений ліхтар, позаду неї йшла молодиця, тримаючи в руках церковну хоругву на короткому держаку; гурт наближався до кручі, ми вже розрізняли одутлі й жовті обличчя жінок; процесія зупинилася над самим обривом. Тоді дівчина торкнулася до чаші губами і проговорила урочистим і ніби загробним, глухим голосом: «Немає вже ні хліба, ні вина, їжте тіло моє, пийте кров мою нового нашого завіту!..» Відтак передала чашу жінці з хоругвою, та повторила незрозумілий нам ритуал; чаша переходила з рук у руки, і всі жінки схилялися над нею. А потім молодиця опустила на землю хоругву, і тоді всі жінки полягали — нам здалося, що вони попадали, — і їх не стало видно із-за тирси.

Минув час — година, дві, а чи більше, нас діймали тривога і здивування: що ж, власне, відбулося? Професор пішов перший, я — за ним; ми почали спинатися догори по кручі. Вибралися на гору і жахнулися від того, що

побачили: на зеленому плато лежали святково вдягнуті старі й молоді жінки — які мертві, які конали, а одна дивилася мені у вічі з німим докором, і коли я спитав, що ж це діється, прошепотіла: «Похорон... Але ви скажіть, скажіть, чим ми провинилися, що мусимо аж так страшно гинути?»

— Таке розповів мені Михайло після експедиції, а потім кілька разів повторив Тичинині рядки: «Чорнозем підвівся і дивиться в вічі, і кривить обличчя в кривавий свій сміх...»

Він повернувся морально розбитий, хворий. А в Харкові не стало йому легше. Ми заробляли небагато, та все ж таки більше, ніж інші, був у нас хліб і до хліба, хоч дорожнеча росла з кожним днем. Я загортала в папір, коли Михась ішов на роботу, бутерброд, щоб не мусив ходити в їдальню і вистоювати там у викладацькій черзі. Тепер, по приїзді, він попросив мене, щоб я давала йому по два бутерброди, потім — по три, далі — чотири. Я спершу думала: виголоднівся в експедиції, хай їсть, у нього тяжка робота, та врешті почала здогадуватися. «Кому ти носиш?» — спитала. «Там — діти», — відказав він. «Усіх не нагодуєш». — «Я не можу інакше, не можу. Краще сам здохну».

Одного ранку я крадькома пішла слідом за ним. Михайло перейшов Сумську і підійшов до Театрального майдану, огородженого дощаним парканом. Поміж пам'ятниками Пушкіну й Гоголю швендяли «дикі діти» — маленькі втікачі з голодних сіл. Там було їх житло, їхня «комуна». Міліція стерегла, щоб вони не вибігали на вулицю, щось їм там приносили — якусь добову пайку. Цього, звичайно, дітям було замало, вони обліплювали парканець, простягали руки, квилили... Коли побачили Михайла, зчинився ґвалт: його вже впізнавали «дикі діти». Михайло вийняв бутерброди з портфеля, подробив їх на манюсінькі шматочки й пучками, немов пташат-голопузиків, годував їх по черзі, поки не випотрошив із паперу все до крихти.

Я більше не давала Михайлові сніданків. Донині мучить мене сумління, але робити це й далі було безглуздо. Дітей у сквері ставало все більше, й вони врешті розповзлися по всьому місту. Атакували їдальні, сиділи на тротуарах, біля готелів і на вокзалі з простягнутими руками —

сині, лахмітні, дизентерійні — майбутні будівники сталінського соціалізму.

Михайло ходив сам не свій, часто вночі прокидався і запитував одне й те ж: «Чим вони провинилися, що мусять так страшно вмирати?» — засинав і знову скрикував та схлипував крізь сон.

Рятував Михайла від депресії Микола Трублаїні. Я раділа, коли він приходив — такий простий, свій, розчухмарений, у светрі під шию — і заводив бесіду про мандрівку до Північного полюса, який був для них обох Меккою, обітованою землею, котру вони мусять здобути й проголосити світові, що живуть, і діють, і переборюють злигодні; хай там прокляті капіталісти не тішаться і не відправляють по нас молебень, ми виберемося на вершину Землі й доведемо те, чого не зуміли довести вони, — висоту нашої науки... А поки повернемося, лихо мине, це тимчасові труднощі, народ, який будує соціалізм, їх переборе, ми сильні, ми сильніші, ми най...

Своєю бравадою Трублаїні глушив у собі і зневіру, і страх. Він не був дрімучим фанатиком, розумів страшну дійсність не гірше, ніж ми, та іншого засобу протистояти їй не знаходив, і ми охоче піддавалися його браваді — для нас наставало свято, коли приходив Трублаїні.

Микола запрошував нас до себе в будинок «Слово», де мешкав із дружиною Ніною, або ж до Будинку літераторів імені Блакитного: туди сходилися письменники, митці й театрали на збори чи пограти в більярд у підвальному залі або посидіти в буфеті поряд із більярдною кімнатою за вином.

Тут часто можна було застати Ірчана, який редагував тоді журнал «Західна Україна», побачити, хоча б здалеку, маестро Курбаса — високого, вродливого, гордого, завжди оточеного поклонниками, драматурга Миколу Куліша, якого хто жартома, а хто всерйоз називав українським Шекспіром, та славного й кусючого, категоричного й непримиренного до тих, хто в чомусь із ним не погоджувався, — Миколу Хвильового. Вони, ці аристократи духу, а ми їх називали олімпійцями, займали столик у кутку буфету — може, й навмисне в кутку, щоб публіка не обступала їх з усіх боків, — і гаряче дискутували. Тут, у буфеті,

відбувалися неофіційні письменницько-мистецькі збори, на яких ще можна було висловити відверто свою думку; в дискусіях брали участь усі, хто сидів у залі, кидали репліки, схоплювалися з місць і підходили, жестикулюючи, до «президійного» стола, сперечалися.

Ірчан, коли бачив Михайла, виходив з-за столу, вітався, інколи клав йому на плече руку й дивився на нього таким поглядом, ніби очікував докорів. Вони обидва ніколи не торкалися болючої теми: усе ж було зрозуміло. Андрій теж, як і Михайло, змарнів, подався, ще й полисів, а ледь винуватий його погляд говорив: «Не гнівайся, Михайле, що зманив тебе сюди; може, у Празі було б нам і спокійніше, але ж ти не міг там жити, серед чужих. Кому ти, врешті, там потрібен був?» Михайло мовчки потискав приятеля за лікоть — мовляв, «я думаю так само, не треба каятися, Андрію», — а тоді розходилися. Андрій вертався до столика, а ми, «полярники», знаходили собі місце і теж ніколи не були самотні, до нас підходили молоді поети, яких заманювала романтика північних першопрохідних мандрів.

Останній раз ми бачили Хвильового — його Михайло вважав своїм кумиром і наймогутнішим письменником України — 10 травня 1933 року.

Він сидів у шкіряній куртці, чорнобровий, зеленоокий, спершись обома ліктями на стіл — здавалося, усім тілом тиснув на нього, наче хотів проламати, наче на його плечі давив невидимий тягар, бо ж сам був дрібний і легкий, і якщо десь концентрувалася у ньому міць, то хіба в гострих рисах обличчя.

Хвильовий, видно, володів егоцентричною магією, бо всі ті, які сиділи за столом у куті підвального буфету, були начебто залежні від нього, від його мови і його мовчанки, а все, про що говорилося у товаристві, віддавалося на його розсуд, — так принаймні думав Михайло; надпивши вина з келиха і відсунувши його, він слухав і не відводив від Хвильового погляду.

Курбас того вечора голосно обурювався на естетство:

— Естетство — це коли співак, наприклад, любується перед глядачем своїм голосом і нюансами власної інтерпретації. Тоді в нього відсутня думка і він ізолює твір, який

виконує, від глядача. Естетство — це розвага в тихому кабінеті під грім гармат на вулиці. Це онанізм...

Двері до більярдної кімнати були відчинені, там лунко стукали кулі, відбивалися від бортів і, хряпаючи, заскакували в лузи: то змагалися Майк Йогансен з Володимиром Коряком. Змагалися мовчки; у проймі дверей пересувалися зігнуті спини. Майк забив останню кулю й пожбурив кия на більярдний стіл.

Перший зайшов до буфету Коряк. Він витирав хустиною спітнілі від кия долоні, його обличчя віддавало червінню — був злий і зло проказав, зачувши Курбасові слова:

— Маєте рацію, я у цьому переконався, коли ще раз прочитав «Вальдшнепи» Хвильового... Естетські розваги? О, якби-то! То естетика, тільки яка?..

— Сідай до нас, Володю, — блимнув Хвильовий зеленими очима на Коряка. — Якщо хочеш сперечатися, сідай... Я готов. Проте нагадую, що я написав не лише «Вальдшнепи».

Коряк сів навпроти Хвильового, очі давніх супротивників зчепилися, врешті Хвильовий повернув голову до Курбаса, поглядом спонукуючи його продовжувати розмову.

— Я говорив про естетство, а не естетику, — Курбас кивнув Корякові головою. — Про естетику нині говорити складно: то річ наскільки об'єктивна, настільки й суб'єктивна. Дехто нині працює у мистецтві так самовіддано, що коли б йому йшлося про комуністичні ідеї на сцені, то взувся б у червоні чоботи. А час настав інший: від митця вимагається узагальненого образу, продиктованого йому суспільною зрілістю. Дехто ж...

— О, о! — перебив Курбаса Коряк. — Саме так — суспільною зрілістю! І в той час, коли Хвильовий ховається за вуалі недомовлень і символів, хтось мусить замість нього створювати реалістичні твори, зрозумілі нинішньому робітникові й селянинові.

І тут між Хвильовим і Коряком відбувся двобій. У їхню суперечку не встрявав ніхто.

Хвильовий опустив одну руку на коліно, другою досягнув із кишені куртки цигарки. Відкинувшись на спинку крісла, закурив.

— Цього не розуміє народ або народ це розуміє — демагогія невігласа, — сказав. — Ти так не думаєш, Володимире, не можеш так думати, ти повторюєш за кимось вивірений, непробивний штамп. Те подобається он тому товаришеві, а цього не зрозумів робітник — не естетичний критерій. Жонглювати словом «реалізм» ще рано й небезпечно: робітник, можливо, не розуміє поки що цього поняття, несвідомо ототожнює його з натуралізмом. То чи слід опускатися у мистецтві до нижчого рівня — імітувати голу натуру, грубі емоції, сентиментальність? А може, треба підтягувати його до розуміння умовного, узагальненого бачення життя? Відповідай, Володю, тут не офіційні збори, відповідай по-людськи, ти ж поважний критик. На офіційних зборах і я не наважуся говорити відверто.

Коряка роззброїли останні слова Хвильового, він розслабився, тепліше глянув на опонента. Михайло сказав потім про Коряка: «Він добрий політик, далеко бачить і хоче вижити. А Хвильовий втягує його своєю залізною логікою у небезпеку — Коряк вивертається, рве попруги, «наступає на горло власній пісні» і стає небезпечний, як будь-який демагог». Коряк відказав невпевнено, проте правильно і завчено:

— Літературу треба перевіряти як конкретним життям, так і його ідеальним розумінням. У Куліша в «Зоні» комуніст Брус морально розкладається; такий конкретний випадок може бути в житті, та коли його драматург узагальнює, то тим самим спотворює образ комуніста як такого... У твоєму оповіданні «Я» революцію роблять самі дегенерати і садисти. Я раджу тобі переглянути свої позиції.

— Мені ти це вже радив — з офіційної трибуни. І тебе підтримали, вважаючи твою думку думкою партії. Я так не вважаю, це думка Коряка, а не партії... В оповіданні «Я» мені хотілося застерегти, щоб до революції не прилипли колись дегенерати і садисти. А ти радиш переглянути свої позиції... Невже тобі здається, що це так просто: нині переглянув, а завтра почав працювати інакше. Я так не вмію. Я так не хочу, чуєш? Не хочу перевіряти своє мистецтво ні реальним, ні ідеальним життям. Ось я, йдучи сюди,

Михайло вийняв бутерброди з портфеля, подробив їх на манюсінькі шматочки й пучками, немов пташат-голопузиків, годував їх по черзі, поки не випотрошив із паперу все до крихти.

обминув на тротуарі труп жінки, яка померла від голоду. Це реальна перевірка. А ідеальна, по-твоєму, коли я про той труп тут же забуду?

— Не треба вдаватися до крайнощів, Миколо. Це тимчасові труднощі... Вернемося усе-таки до естетики. Ти твердив весь час, а тепер, хоч і мовчиш, думаєш те саме: тяжить над нами од віку російська література, давить на нашу психіку, спонукає до рабського наслідування. Тому вдаваймося до європейських зразків. То правда, що віками наша культура перебувала під диктатурою російської. Але ж цю формулу ти переносиш з історичної доби в добу національного піднесення працюючих мас, коли настала можливість вільного співробітництва, злиття української й російської радянських культур.

— Злиття культур — це русотяпство! — вигукнув Хвильовий, і всі в залі принишкли. Репліка Хвильового злякала присутніх: і чого він так знову, вже ж каявся з трибуни при секретареві ЦК Панасові Любченку. Що він знає, що прочув, що задумав? Так відверто ризикує... — Я за Європу, а не за європейський капіталізм, — додав глухо.

Коряк пропустив мимо вух вигук опонента, вів далі:

— Апологетика європейського модернізму — наша згуба. Зрештою, той напрямок не властивий для українців, у нас інші, просвітянські традиції. Може, я для тебе темна людина, але повір: антично-міфологічна ребусність поезії Зерова — це втеча від життя, це і є те естетство, самолюбування своїм виконанням, той онанізм, про який щойно сказав Курбас.

І тут прорвало Хвильового. Він підвівся і, нахилившись через стіл до Коряка, промовив:

— Мені сподобалось, що ти назвав себе темною людиною, Володимире. А от щодо Зерова... Щодо Зерова я скажу тобі таке: цей поет озброєний вищою математикою мистецтва, для пролетарської художньої літератури він у мільйон раз корисніший, ніж сотні просвітян, що розуміються у мистецтві, як свиня в апельсині. Нове мистецтво створять робітники й селяни, я вірю у це. Створять вихідці з цих класів, але з тією умовою, що вони стануть інте-

лектуально розвинутими людьми... Хто цього не розуміє, той дурень. А хто розуміє, та мовчить, — він повів поглядом по всіх, хто сидів за столом і в залі, мить мовчав, мов суддя перед проголошенням вироку, і ця мовчанка тривала вічність... — Той — спекулянт!

Сказав це і вийшов.

За чотири дні після двобою Хвильового з Коряком Харків хоронив свого славного, незагнузданого, воістину революційного письменника. На цвинтарі хтось награвав на флейті шопенівський похоронний марш. Мені прошепотів до вуха Володимир Гжицький: «Це була його улюблена мелодія, не раз за чаркою він жартома просив, щоб її заграли на його похороні».

На громадянській панахиді промовляв Іван Микитенко — про талановитого письменника, який помилявся. Виступав і Коряк, витирав сльози й говорив про митця, який картав усе гниле в революції в ім'я своєї укоханої ідеї — комунізму...

«Це блюзнірство», — сказав Михайло, і більше я не чула від нього й слова про Хвильового. Самогубство письменника до решти розчавило Михайлову мужність. З тієї пори до нього все навальніше почав приходити Страх; я це бачила, та Михайло мовчав, і про його моральний стан я майже нічого не знала. Можу тільки уявити, здогадуватися, що діялося в його душі.

...Глуха тривога й не осмислене ще очікування лиха розростаються в мені, немов грибок у закритому підвалі, — тихо й безупинно. Пліснява розповзається, займає щораз більше місця, набирає потворних форм, які з'являються мені уві сні сюрреалістичними примарами, немов химери з картин Босха. Повзуть, досягаючи щупальцями мого горла, і я прокидаюся від липкого страху, який приходить, мабуть, до засудженого на страту, — мокрий від поту. Я не можу відтворити в пам'яті образи тих примар, мій страх не опредмечується, і мені тяжко від того, що я не владний побачити його у вічі й почати з ним боротьбу або ж змиритися.

Страх наповзає і вдень — звідусіль і нізвідки, він підсилюється усе моторошнішими новинами, і я стаю безпо-

радний, мов сліпець, що загубився у хащах, де з кожного боку чигає небезпека.

Читаю в «Известиях» промову Постишева, виголошену на пленумі ЦК КП(б)У, в якій він називає наркома освіти Миколу Скрипника, народного улюбленця, ярим націоналістом за те, що відстоює «націоналістичну» літеру «ґ» і українізацію та зриває поставки збіжжя.

Якого збіжжя? Де воно? І який стосунок до цього має Скрипник? Що за безглузда проблема з буквою «ґ»? Я перечитую промову ще й ще раз, бо не можу повірити, що Постишев, цей українофіл у вишиваній сорочці, став інквізитором і допомагає розкручувати на Україні колесо репресивної машини. Але чому Скрипник не відстоює себе, чому не схопиться руками за шприху колеса, не повисне на ній — щоб зупинити?

Скрипник стріляється. Як і Хвильовий.

Але чому боюся я, чим я кому завинив? Треба заспокоїтись. Ось-ось вийде з друку моя книжка «14 місяців на Землі Франца-Йосифа», а з її виходом мій авторитет ще більше зросте. Кому вигідно позбуватися випробуваного полярника, ученого, який аж тепер може принести соціалістичному суспільству справжню користь?

Проте мара страху кільчиться, пускає бліді пагони, упивається щупальцями, немов спрут, у живу душу й висмоктує рештки спокою, віри, рівноваги.

Чи помічає мій стан Ніна? Мабуть, ні. Вона чекає дитини, і всі її думки зайняті тим новим життям, яке має на світ з'явитися; добре, що воно зачалося ще до того, як страх засіявся незримою бацилою у моєму організмі, і її отрута не передасться дитині. Я оберігаю від липучої плісняви страху дружину й переконую її, що ми будемо щасливі.

Врешті мій страх почав набирати реальних форм. Це сталося після арешту ректора університету — професора історії Якова Блудова — за участь у троцькістсько-націоналістичному блоці.

Я був присутній на зборах професорсько-студентського активу, який одностайно засудив Блудова й вимагав для нього, підступного і скаженого пса, смертної кари. Не

вірили ні вуха, ні очі: колишні друзі ректора, а надто ті, які запобігливо здалеку вклонялись йому мало не в пояс, жвавороті студенти, котрим лучилася вдячна нагода ступити перший крок до кар'єри, поривалися навперебій до трибуни і вимагали найжорстокішої розправи над ученим. «Невже Блудов і справді заплутався у ворожих тенетах? — думав я. — А коли й так, то звідки отак зненацька зродився у людей кровожерний ентузіазм? Зі страху?»

...Він ходить за мною. Нечутно, ніби рись, — безликий, безіменний. Я знаю, що там, серед людей на Соборній чи Павлівській площі, якими я щодня проходжу, тихо, немов нурець серед коралових рифів, пробирається він крізь натовп і йде слідом за мною, не спускає з мене очей, не відстає, аж поки я не заховаюся за своєю брамою в будинку на Римарській. Я рвучко її зачиняю, а тоді зазираю крізь щілину на вулицю, щоб побачити його, запам'ятати в обличчя: ось зараз він зупиниться біля брами... Нема нікого. Що це — манія переслідування? Може...

Смерть гуляє по світу і косить людей. Застрелився новий ректор Харківського університету Мирослав Гаврилів, його наступник професор Нефоросний проголошує йому анафему. Врешті не з'являється на роботу мій учитель Степан Рудницький, кафедру пропонують мені, але з умовою, що я прилюдно засуджу нового ворога народу. Я відмовляюся.

Коли Сулла прийшов до влади, були вивішені проскрипційні листи, на яких записували імена ворогів римського народу. Донос приймали за факт. Але донощикам тоді платили. За Сталіна доносять зі страху і не просять винагороди — тільки життя.

Зрештою, починаю звикати. Безслідно зникають Лесь Курбас, Микола Куліш, Мирослав Ірчан — мій побратим Андрій Бабюк. Я уже не маю друзів. Микола Трублаїні уникає зустрічей зі мною. Узяли Володимира Гжицького. Не стало коменданта школи червоних старшин у Сучаєві Гриця Коссака. Заарештовано замість драматурга Василя Минка поета Василя Мисика. Помилилися? Ну й що? Зате є гарантія, що Мисик уже ніколи державі не зашкодить. У Києві розстріляно велику групу «українців-терористів», серед них Тараса та Івана Крушельницьких. Кажуть, що

коли їх виводили на розстріл, сини закричали до батька — Антона Крушельницького: «Батьку, чому ти нас сюди привів? Нам страшно, чуєш?!» Відгомін крику Остапа Бульби. Батько не відповів: «Чую, діти!» — він збожеволів.

Газети засуджують ворогів народу. А їх стає усе більше й більше — уся країна наповнилась ворогами, кожен громадянин, крім одного, на підозрінні. Гільйотина без упину скрипить і стукає, а ніхто не противиться, ніхто не стинає голови очманілому від крові Робесп'єру. Нема Робесп'єра. Є захований від народу за сімома замками символ смерті, і ім'я йому — Сталін. Він є всюди, і нема його ніде. Існує тільки його злочинна воля, якій безмовно і з почуттям неіснуючої провини скоряються народи.

Колись від Ірчана я почув епіграму — здається, Мандельштама:

Тиран душой, сапожник родом,
Воздвиг себя на пьедестал,
И стал народ врагом народа,
А он один народом стал.

Неймовірний парадокс: чим більше нищить тиран людей, тим ревніше його люди прославляють, ідею смерті називають ідеєю благочинності, та найстрашніше те, що очманілий від страху і холопської істерії народ починає вірити в божественність тирана...

А в і н переслідує мене. Синочок мій росте, Ніна зігріває мене ласкою, я вдячний їй за це, без неї збожеволів би в самотині... Зблисла остання іскра надії: Рудольф Лазарович призначає мене заступником начальника експедиції на Північний полюс. Та, незважаючи й на це, в і н ходить і далі за мною.

Я хочу нарешті й о г о побачити. Не оглядаючись, краєм ока вловлюю силует постаті, що йде за мною. На ній сірий костюм. Я ледь-ледь повертаю голову і вже бачу півобличчя молодого мужчини, гладко зачесаного, з вусиками. Це в і н. Треба оглянутися, запам'ятати назавжди і втекти. Ось заскочу в трамвай, що саме підійшов до зупинки. Я ступаю крок убік, але не спускаю ока з мого переслідувача: в і н теж ступає такий самий крок — до останнього вагона. Е, ні. У трам-

вай я не сяду, піду далі. Прогуркотіли повз мене вагони, я знову ледь повертаю голову — в і н іде за мною. І буде йти аж до брами, а там безслідно, як кожного разу, зникне, і я й надалі лишуся сам-на-сам зі своїм страхом. Ні, вороже, я спробую викрити тебе, хай замінять; буде інший, але не будеш ти, ти вже вимучив мене до краю. Круто повертаюся, стаю майже впритул до молодого хлопця у сірому костюмі — інтелігентного, вродливого — і дихаю йому в обличчя:

— Чого ви нипаєте весь час за мною слідом? Чого вам треба?

Він дивиться на мене, мов на божевільного, боязко оминає.

— Що з вами, товаришу? — питає не зупиняючись. — Ви хворі?

І віддаляється підтюпцем, майже бігом — утікає від мене. Ні, це не т о й, і мені стає прикро, й соромно, і страшно від думки, що т о г о не впізна́ю ніколи, аж поки не прийде за мною з ордером на арешт.

Йду, і в ритм моїй ході відстукують ковані Бажанові рядки: «І пізнаєш уперту математику пароксизмів захвату і журб... Товаришу, друже, братику, кожному є свій карб, кожному ноту нажебрано, а іншої буть не могло б, і рипить під іржавими ребрами серця сухий суглоб...»

Мій суглоб серця уже сухий — без крові. Я пізнав призначені мені всі пароксизми захвату і журб — і досить. Жалкую, що вибрав собі таку дорогу, каюся? Ні. Я мав щастя щастям упитися. Чи кожному таке судилося? І чому я повинен вимагати в долі, щоб те щастя було при мені завжди? Я за своє життя мав можливість відчути радість боротьби і праці, і за це повинен бути вдячний долі... Але страшно стає, коли подумаю, що весь час програвав разом із своїм народом. Начебто наші шахові фігури завжди стояли у виграшній позиції, та хтось їх зміщував, крав і примушував програвати. Невже нам так призначено довічно?

Але ж я ніколи не боявся: ні в боях, ні в жахливому Домб'є. Чому тепер боюся смерті? Мабуть, тому, що вона невидима, що неможливо стати з нею віч-на-віч на прю; я йду в небуття у похоронній процесії на власному похо-

роні, із золотою чашею у руках — з чашею, повною спогадів і смертельної отрути. Попереду — непроглядь.

Я викреслений із списку полярників.

Нема вже й Павла Постишева: гальма в машині зірвались, і шестерні перемололи його самого. Розстріляні Юрій Коцюбинський і Михайло Тухачевський. Січуть із повітря сталінські соколи по народах, палять із гвинтівок ворошиловські стрільці. Кров і смерть. Хто ще залишився? Чия черга?

Я уже не борюся із страхом — чекаю. Уночі не сплю — рахую, скільки протягом ночі засвітилося вікон у будинку. Скільки світел — стільки смертей.

Утішаюся тичинівським віршем: «Нехай старе смішком ще трусить, однак: що має жити — мусить».

Не легшає. Я не маю сил так довго ждати — серед останніх. Добре Ірчанові, добре Рудницькому: вони вже не ждуть.

Біля мене, серед патоки моторошно-тихих ночей, — моя Ніна. Вона теж не спить — просить, щоб я приліг. Утомилася дивитись на мою чотирирічну муку. Я кожного разу цілую її у щоку, потім нахиляюся над сином і притуляюся губами до його теплого чола. Прощаюся.

Нарешті дзвонять у двері. Північ. Дзвінки довгі, владні, ґвалтовні. Кінець. Слава тобі, Боже...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Федір лежав на Євгеновому матраці, заклавши під голову руки, й ніби дрімав, проте видно було, як у щілинках між повіками ходять зіниці: то спиняться, то знову забігають. Янченко реагував на кожне слово приятеля, наче й справді вивіряв їх вартість для себе, проте не зронив жодного слова, і Євгенові добре було від того, що ніхто не перебиває його думок.

Юра Ніструл теж слухав. Він прокинувся, як тільки Федір зайшов до намету, розчесав пальцями кучері і, спершись на лікоть, не зводив погляду з Євгена, а в його ци-

ганських очах тінилися сум і скривдженість — може, думав він тепер про свою матір, якої не запам'ятав, але ж була вона, жила і теж провела свій вік у самотності, зацькована страхом, з якого, напевно, не видобулась до останньої своєї миті.

— То що ж воно діється, хлопці? — заговорив він, коли в наметі запала мовчанка. — Чей ні Сталін, ні Берія не виконували смертних вироків, вони були лише натхненниками, призвідцями терору. А виконавців мали сотні, тисячі! Де ж вони, невже всі виздихали? Ні-ні, живуть... Живуть, сволота, і зачаїлися, і не дихають, ждуть не діждуться хвилини, коли враз усе повернеться на давнє, і вони зможуть перебудовникам поскручувати голови. Ви ж чули вчора: Пеньков чекає повернення сталінських порядків, як другого пришестя... Хто ж він такий — Пеньков? Євгене Івановичу, я бачу, що ви і Віктор знаєте. Чому не скажете нам? Боїтеся, що може все-таки настати той — його — порядок?

— Нічого я не боюся! — обурився Євген. — Що це ви ніби змовилися: боюся, боюся... Кого? Всі вони вже моральні трупи, і їхнє не повернеться ніколи... Тобі конче хочеться знати, хто такий Пеньков? Берііївський виконавець. Колишній оперуповноважений ОЛПу Сорок другої шахти, мій безпосередній начальник — «кум»...

Юра присвиснув. Федір розплющив повіки, розгублено поглядав то на Євгена, то на Юру.

— То це такий домоуправ? Паскуда... Хоч би признався: було, мовляв, таке, ніхто не святий, а то скромняга, домоуправ, продуктами забезпечу... Сука! А ще й гарчить... Та я його зараз приб'ю!

— Кого приб'єш, Федоре? — відхилив пілку Віктор і всунув голову до намету. — Пенькова нема! І рушниці — теж.

Ми схопилися на ноги. Як так — нема, куди подівся?

«Певне, пішов у тундру полювати», — подумав я, та раптом мій мозок пройняла страшна здогадка: у той вечір, коли хлопцям забаглося справити прощальний банкет, я заховав під поклажу в бунгалі дві консерви і пляшку горілки — недоторканний запас на чорну годину. Тоді я докоряв собі за надмірну ощадливість, а нині те, заощаджене,

і, зрозуміло, рушниця — стали останньою надією на порятунок!

Я вискочив з намету, мов очманілий. На повітрі мені стало млосно — чи то від недуги, яка добралась-таки до мене, чи від страху, що того скарбу вже немає. Заточуючись, я побіг до бунгала, дивуючи своїх друзів: Пенькова хочу догнати чи що? Вліз досередини і гарячково почав мацати руками під поклажею, викидати рюкзаки і всілякі клунки надвір, врешті зірвав підстилку: консерв і пляшки не було. Мені ув'яли руки, я присів біля бунгала і простогнав:

— Утік, негідник, утік!

— Що ти там шукав і від чого впевнився, що втік? — термосив мене за плече Федір.

— Забрав наше НЗ! Я заховав від вас... від нас консерви й горілку. Украв! — мало не завив я.

— Старий скнара... — процідив крізь зуби Федір. — Від нас заховав!... — Його вразила не так пропажа, як мій потаємний від товариства вчинок.

— А для кого я ховав — для себе? — кинувся я до очей Янченкові. — У тебе «що єсть, то шелесть», а я думав за вас усіх!

— О, ще один вождь і вчитель! — засміявся Горбов і цим трохи розрядив напружену атмосферу.

Ми мовчки переглянулися і посідали на пеньки за погаслим ватрищем. Ніструл промовив невпевнено:

— Вернеться... Куди зайде?

— Він знає, куди, — зітхнув зрезигновано Горбов. — Полював, певне, у тундрі за втікачами, вивчив топографію... Я весь час боявся, що залишить нас, тому вчора не хотів сказати правди про нього — щоб не сполошити. Думав, може, виведе... Дурень, сам почав ту суперечку про Сталіна. А Пеньков знеобачки проявився. І злякався, що судитимемо його.

— Отут нам і капець — без їжі і без рушниці, — мало не заплакав я.

— Вертоліт прилетить! — крикнув Федір. — Панікувати забороняю! — Він довго мовчав, потім повернув голову до Віктора й проказав вимогливо: — Тож розкажи хоч тепер, щоб я дізнався нарешті, яку ж то мерзоту запросив на риболовлю.

Я роздмухував попіл, добираючись до жаринок, щоб запалити вогонь. Усі ми чекали Вікторової розповіді.

— Почну здалеку, — заговорив Віктор. — Хоч нічого особливо нового вам не скажу. Ніхто з нас не новачок на Півночі, усе ми знаємо. І про народження та розквіт «перлини Заполяр'я» — Воркути, одного з найбільших концтаборів ГУЛАГу — теж. Євген найкращий свідок — із сорок п'ятого року. Тоді місто тільки-но почало розбудовуватися. Я прийшов пізніше. І хоч не був каторжником, усе ж надивився на всі смерті — від дизентерії, цинги і куль... Тобі, Євгене, напевно доводилося бачити втікачів. Мертвих, звичайно. Вони лежали біля табірних вахт — роздягнені, з простреленими головами: дивіться, каторжники, усім таке буде, від нас утікати можна тільки один раз... А розстріли «особливо небезпечних» за річкою Воркутою пам'ятаєш? Тундра місцями не прогинається, кістками утрамбована... А ось над озером Ямба-то ще утрамбується, дасть Бог, скелетами чотирьох дурнів, які шукали собі біди на здорову голову... Я жартую, Федоре, не хмурся. Але ж таки з доброї волі створили ми собі концтабір над чарівним озером. Може, так хотіла доля, щоб — хто ще раз, а хто вперше — відчув страх осамотненості, загубленості, непотрібності, приреченості, пізнав той психологічний і фізичний стан, в якому перебували в'язні десятками літ. Ми не пропадемо тут, я вірю у це, але познайомимося хоч трохи з тією непроглядною тугою, яка товаришувала мільйонам приречених людей.

Та я вдався у філософію... Розкажу вам про останній злочин Берії, вчинений тоді, коли він сам був уже знешкоджений. Здійснювали його беріївські виконавці — пенькови... Ти, Євгене, на своє щастя, лежав тоді хворий в ОП, а я, напевно пам'ятаєш, додумував тобі ще десять недуг, щоб посимулював трохи...

Але спочатку про себе. У п'ятдесятому році після закінчення Ленінградського мединституту я з волі розподільчої комісії опинився у Воркуті, де мусив відпрацювати належних три роки. Не опирався, був молодий, до того ж мені хотілося пізнати Північ, а ще й комісія у таких веселкових барвах розмалювала мені місто героїчної праці

комсомольців! Полярне чудо першої половини XX століття, подумати тільки: у Воркуті під час полярної зими навіть снігу немає на тротуарах завдяки трубам з гарячою парою, прокладеним під плитами — тепло, як у Сухумі! Я, їй-богу, не знав, що Воркута — суцільний концтабір, помережаний загорожами з колючого дроту, місто, де промислові об'єкти обведені дощаними парканами, увінчаними зверху голими електродротами, і — вишки, вишки, вишки!

Серед міста, розділеного на окремі зони, був сектор вільнонайманих: працівників табору, табірного управління та поселенців-німців, яких вивезли сюди під час війни на вічне заслання. Тут замешкав і я. Мене призначили лікарем в ОЛПі Сорок другої шахти. І ось я, комсомолець-романтик, спустився із захмарних висот на людське дно — між зрадників батьківщини, шпигунів, диверсантів: я був переконаний, що то справжні запеклі вороги народу.

Контактувати з каторжниками заборонялося, проте я з ними стикатися мусив: техніка безпеки в шахтах була, м'яко кажучи, невибаглива, і я мав змогу постійно вдосконалюватися як хірург-травматолог. Дуже скоро мені довелося переконатись, що, незважаючи на найсуворішу статтю, високий строк, категорію режиму, мої пацієнти були зовсім нормальні люди, здебільшого — інтелігенти. У таборі Сорок другої шахти я не побачив ні наркоманів, ні гомосексуалістів, ні картярів; не було тут блатних, чесняг, сук, не чув ні разу про вбивства, крадіжки чи хуліганства.

Пеньков, звичайно, мав рацію: не самі лише невинні ангели сиділи в ОЛПах. Відбували тут покарання і справжні злочинці. Але ж Пеньков — я добре пам'ятаю — ніколи й не подумував заглянути хоча б краєчком ока в душу людини, усі каторжники були для нього рівні: робоче бидло, тавроване номерами, оцінене статтями карного кодексу, величиною строку, категорією режиму... Я не особливо симпатизував каторжникам, але співчував і, в усякому разі, намагався бути для них сумлінним лікарем.

А тепер про злочин.

Улітку 1953 року Берію заарештували й оголосили ворогом народу. Ця звістка була справжнім вибухом бомби, який сколихнув тюрми, вселив у мільйони невільників

надію і посіяв панічний страх серед беріївських посіпак. Деякі ще бадьорилися, не здавали позицій, не добрішали, хіба це вперше: розстріляні були свого часу і Ягода, і Єжов, а все залишилося по-старому, треба тільки засудити колишніх хлібодавців. І вони квапилися засуджувати Берію. Я сам бачив, як начальник табору Сорок другої шахти зірвав портрет Берії зі стіни, кинув під ноги і топтав його чобітьми. «Гад, зрадник, сволота!» — викрикував він і розглядався, чи його чують, — так завойовував собі ласку в майбутнього міністра державної безпеки, забуваючи, що за Ягодою і Єжовим стояв Сталін, а за Берією — тільки народний гнів.

Режим у таборах відразу різко послабився. Оперативники, можливо, й не вірили, що беріївська м'ясорубка поламається й буде викинута на смітник, проте меч завис над їх шиями, і вони втишили свою звичну для них лють і жорстокість.

На Сорок другій шахті каторжники, не порушуючи режиму, оголосили мирний страйк. Як і всі бригади, виходили на шахту, спускалися під землю у забої, та вугілля на-гора не йшло, припинилися відвантаження, будівництво... Стосунки між каторжниками й оперативниками стали схожими на мирне співіснування: розминалися, не помічаючи одні одних, в'язні перестали звертатися до начальства остогидлим «громадянін начальнік», а «опери» ніби й не зауважували перемін.

Врешті до начальника табору прийшла делегація від в'язнів-страйкарів із категоричною вимогою: оскільки Берія, з волі якого посаджено безліч невинних людей, зрадник батьківщини, — треба переглянути особисті справи в'язнів, виявити невинних і негайно їх звільнити.

Країні потрібне було вугілля, яке в той час добували переважно каторжники, — слід було якимось чином примусити в'язнів його добувати... Незабаром із Москви прибула авторитетна комісія, очолена секретарем Верховної Ради СРСР. Розслідування причин страйку тягнулося кілька днів, комісія ввела низку полегшень для каторжників. Ліквідовано нумерацію в'язнів, із бараків знято замки і ґрати, дозволено побачення з рідними. Комісія теж запев-

нила страйкарів, що питання перегляду справ буде винесене на розгляд сесії Верховної Ради.

Проте ОЛП Сорок другої шахти й надалі відмовився працювати: в'язні вимагали негайного звільнення невинних. «Комітет дії», який керував страйком, зайняв надто категоричну позицію, і це, здається мені й нині, було нерозумно...

Приїзду нової комісії чекати довго не довелося. Тільки очолив тепер її не представник Верховної Ради, а генерал військ МВС Масленников. Комісія приїхала в табір, викликала керівників «Комітету дії», вислухала їх вимоги й обіцяла скоро дати відповідь.

...У той день, здається, то був вівторок, я застав на медпункті всіх лікарів, які працювали в ОЛПі, нам наказано було чекати, нікуди не розходитись. Я помітив на вишках дула кулеметів — це мене неабияк стривожило. О дев'ятій годині ранку все населення зони було виведене синьопогонниками на площу перед вахту й вишикуване в шеренги.

Відчинилися ворота, у зону табору увійшла комісія. За нею тихим ходом в'їхала пожежна машина... «Будуть водою розганяти, — подумав я, дивлячись через вікно медпункту на площу. — Але чому — розганяти, коли в'язнів вивели примусом?»

Далі я побачив: пожежники почали швидко приводити машину в робочий стан, приєднали рукави, шланги, якийсь пожежник викинув рукав у бік першого ряду каторжників. Хтось із шеренги кинувся, щоб його підняти, а тоді оперуповноважений Пеньков — видно, йому заздалегідь дали таке завдання — з криком «Стій на місці!» вистрелив із револьвера у в'язня. Це був сигнал: охорона відкрила з вишок кулеметний вогонь, який тривав не більше хвилини. Та цього було досить: площа перед вахтою вкрилася трупами, каторжники розбігалися, лементували, охоронники заганяли їх у бараки. Трупи виносили за межу зони. Поранених приводили в медпункт — на перев'язку. Нас теж заздалегідь підготували до розправи.

Ось і все, що я міг вам розповісти. Додам ще: після процесу над Берією генерал Масленников був засуджений до розстрілу.

Довго ми сиділи мовчки за ватрою. Врешті обізвався Юра:

— Добре, що пішов... Якби ти це розповів учора, я б його застрелив.

— Може, ти б цього й не зробив, — промовив Федір. — А втім, і так здохне в тундрі... Він утік, зрештою, не тому, що помсти злякався: після учорашньої розмови в його свідомості відбувся останній крах ідеї сталінізму, єдиної ідеї, якою він жив. Він побачив її знищеною, осквернено. З нею нема йому місця у нинішньому житті. А без неї — життя нема. Пеньков це зрозумів...

Я пішов до намету. Мною лихоманило. Навіть не міг би сказати, що дорешти зламало мене: хвороба чи правда про злочинця Пенькова, якого я досі намагався якось виправдати у своїх очах... Упав на матрац і відразу заснув. Спав міцно й довго, а коли прокинувся від гарячкового кошмару, побачив скитальника Михайла, який сидів у куті намету на рюкзаках і уважно приглядався до мене.

— Чому ви тут, Михайле? — спитав я.

— Ти ж кликав мене уві сні. І я прийшов. Хочу тобі розповісти про себе все. Ти вважаєш, що я твій стрийко Михайло Шинкарук. Хай буде по-твоєму...

ПЕРША РОЗПОВІДЬ СКИТАЛЬНИКА МИХАЙЛА

То слухай. Можливо, ти це й знаєш: у тридцятих роках у Галичині чимало з'явилося літератури про львівські бої, про опущення українськими військовими частинами столиці Західноукраїнської Народної Республіки, про дальшу облогу Львова Українською Галицькою армією і її відступ за Збруч під натиском дивізій польського генерала Галлера. Ти, напевно, читав дещо. То я постараюся тобі нагадати про це стисло й сухо, щоб ти міг уявити, в якій ситуації опинився я, коли назавжди попрощався з Катрусею.

Можливо, напишеш про це або хоч комусь розкажеш. Не має права зникнути з книги нашої історії ця трагічна сторінка. Ваша історіографія мовчить, начебто й не було ніколи української визвольної боротьби у Львові й у всій Галичині у вісімнадцятому—дев'ятнадцятому роках нашо-

го століття, начебто польська окупація західних земель України, яка тривала двадцять років, відбулася з волі Антанти мало що не безкровно, мало що не за згодою лінивої отари галицького люду, яку пілсудчики без труду загнали у стійло.

Ми воювали під іншими, ніж нинішні, прапорами, не було ще тоді нинішніх прапорів. Ми повстали проти одвічного ворога — польських шовіністів, які й донині живучі і десь там, у своїх невгамовних душах, леліють глибоко приховану мрію про Річ Посполиту від моря до моря, про польський Львів.

Народ повинен про це знати. Час на місці не стоїть: ви мусите бути завжди готові стати на битву за свою землю, щоб не опинилися, бува, як ми тоді — окрадені й у вогні розбуджені.

Після липня 1919 року, за Збручем, наші військові сили роз'єдналися: одні пішли до Петлюри, інші — у ЧУСС і ЧУГА[1], то вже інша сторінка нашої історії, яка теж чекає свого літописця. Я ж торкнуся першої, дійовою особою якої був сам.

Ми змагалися осамотнені, незважаючи на злуку з УНР. Крім загону імені Гонти, присланого до Львова урядом Української Народної Республіки під командуванням отамана Долуда, відчайдушного рубаки, за голову якого Пілсудський обіцяв велику суму грошей, ми іншої допомоги із Східної України майже не отримували, і понад п'ятдесят тисяч стрільців склали свої голови на львівських, покутських, волинських і подільських полях. «Скільки то народу впало за свободу, встояти не було сили...»

Ця сторінка нашої історії повинна бути заповнена. Без ідеалізації і без фальсифікації — у всій своїй трагічній правді.

Восени 1918 року Австро-Угорська імперія почала агонізувати.

Я знав, що мені, кадровику УСС, треба бути готовим до війни. Я покинув квартиру пана Лукасевича, роботу на

[1] ЧУСС — Червоні Українські січові стрільці; ЧУГА — Червона Українська Галицька армія.

Підзамчі й лекції в університеті і зголосився до станиці Українських січових стрільців на Зиморовича — там, у будинку інвалідів, відсиджувалися виздоровці й маркіранти, яким не хотілося йти на фронт гинути за нового цісаря, а втім, не було вже куди йти: усусуси у складі корпусу генерала Гофмана давно перейшли Збруч і опинилися на Єлизаветградщині, потім розпорошилися, і деякі курені дійшли до Кам'янця і Чернівців.

Події у Львові розгорталися блискавично.

На початку жовтня Польське коло виїхало з Відня до Варшави, звістка про це насторожила нас: чей же не поїхали польські проводці випити варшавського венгжину. Чекати нової звістки довго не довелося. 9 жовтня в урядовому польському часописі «Monitor» Польське коло проголосило Польщу незалежною державою з включенням до неї Східної Галичини. В тому ж номері було надруковане звернення до канцлера Німеччини принца Макса Баденського з вимогою звільнити Пілсудського з магдебурзької фортеці.

18 жовтня у Львові українська еліта — посли, радники, професори — скликали з'їзд, на якому було створено Українську національну раду на чолі з послом Євгеном Петрушевичем. З'їзд підтримав маніфест, проголошений прем'єр-міністром Австрії Гусареком, про утворення федерації держав під берлом Габсбургів: австрійської, угорської, чеської, іллірійської та української. Під маніфестом поставив свій останній імператорський підпис цісар Карл І. Українські репрезентанти радо погодилися на федерацію Східної Галичини з Австрією; про відокремлення, як це зробили поляки, Петрушевич не хотів і слухати: хай буде коронний край, ніякої самостійності не вимагаємо, самі нічого не вдіємо, нам треба опіки і спокійного життя, ми любимо патріотичні гасла, але боїмося їх змісту.

20 жовтня у Народну гостиницю, де мешкав Петрушевич, прибіг редактор «Діла» Василь Панейко з вісткою, що президент США Вільсон оголосив Австрію капітулянтом. Петрушевич не вірить, він їде до Відня на переговори з радником двору Ляммашем, на той час уже політичним трупом, і там залишається. Він повернеться у Галичину до

столиці ЗУНР Станіслава аж тоді, коли стрільці залишать Львів, — диктатором ЗУНР.

Тим часом у Львові Українська національна рада на чолі з доктором Костем Левицьким проголошує українські землі Австро-Угорщини Українською державою.

27 жовтня варшавський уряд створює у Кракові Польську ліквідаційну комісію, яка 1 листопада мала прибути до Львова й перебрати в намісника Галичини Карла Гуйна владу.

Українська національна рада віддруковує відозву, в якій закликає усіх стрільців, що залишилися у Львові, підпорядкуватись наказному отаманові, прізвища якого поки що не називає. 30 жовтня з Чернівців, де стояв курінь УСС під командою архікнязя Василя Вишиваного, прибуває до Львова сотник Дмитро Вітовський. Українська національна рада призначає його наказним отаманом. Делегація на чолі з Костем Левицьким іде до намісника Гуйна з вимогою передати Раді державну адміністрацію. Граф Гуйн відмовляється. Тоді Вітовський наказує Центральному військовому комітету взяти у Львові владу в ніч на п'ятницю — 1 листопада.

Комендант станиці УСС на Зиморовича отримав наказ вирядити всіх здорових стрільців і старшин до Народного дому — повстанського штабу. Нас набралося близько трьохсот.

У штабі кожному старшині дали окреме завдання. Мені з десятком стрільців належало роззброїти 15-й піхотний полк, рекрутований переважно з українців, у касарнях на Курковій і з мобілізованою там командою зайняти військову комендатуру на вулиці Красицьких.

У ніч на 1 листопада мрячив дощ. На вулицях було непроглядно темно; мій відділок пробирався навпомацки через Ринок до Руської. Тут у під'їздах чувся якийсь шемріт, ми сторожко розглядалися по боках — бездомні собаки то чи бездомні люди, а може, польські боївкарі, які — була чутка — закупили у здеморалізованих австрійських жовнірів у Яблоновських касарнях зброю.

Ми звели курки на карабінах, звернули на Ставропігійську, минули Лазарет, Порохову вежу і шнурком пішли вгору по Курковій.

На тротуарі перед касарнями бовваніла тінь вартового, я здалеку гукнув: «Стій, ні з місця!», вартовий не рухався, стояв, спершись на кріс.

— Віддавай, хлопче, зброю! — скомандував я, і він, аж мені стало дивно, радо віддав кріс. — Тепер ходи з нами. Ти звідки родом?

— З Тернопільщини, пане хорунжий. А ви прийшли нас роззброювати? — Молодий жовнір ішов попереду нас і раз у раз оглядався.

— Звідки знаєш?

— Та говорять уже відучора, що прийдуть нас роззброювати — або поляки, або українці. Як побачив я, що ви свої, то й від серця відлягло... — Хлопець помовчав мить, та, видно, був балакучий — заговорив знову: — Я називаюся Омелько Хома... Подумав собі тепер: слава Богу, що хоч команда буде українська, бо я по-німецьки ні бе ні ме... А куди пошлете нас воювати?

— Додому не хочеш? — спитав я.

— Як — не хочу! Хоч я з бідних, але корівка є своя, хто її там пасе, тато старі... Але ж ніхто мене не пустить, хоч нібито вже й по війні. Може, в українському війську легше буде...

— Легшого не чекай — війна тільки-но починається... Віддай йому кріса, — сказав я стрільцеві, який роззброїв жовніра. — Веди нас, Омельку, в касарню і скажи своїм крігсколегам, щоб не хапалися за зброю, бо біда буде.

— Та хто там за зброю ухопиться — усі додому рвуться! — Омелько побіг коридором, відчиняв двері, вигукував: — Алярм, вставайте, наше войсько прийшло!

Вояки схоплювалися, наспіх одягалися, вибігали в коридор і самі лаштувалися у дві шеренги. Позирали на нас недовірливо, я поквапився їх заспокоїти:

— Слухайте мою команду, жовніри! Іменем Українського центрального військового комітету ваш полк називається віднині Першим галицьким піхотним полком, який буде виконувати мої накази. Жовніри-українці підлягають військовій повинності воєнного часу, за дезертирство — польовий суд. Вояки всіх інших національностей — крок уперед! Виходьте, виходьте, не бійтеся... Ви

вільні, — сказав я до кількох десятків гемайних[1], капралів, а теж офіцерів, яких уже привели стрільці з офіцерської казарми, — можете йти додому. Наказую вам залишити місто до двадцяти чотирьох годин. Решті — розібрати амуніцію й марш до лаштунку у дворі!

За півгодини полк із двохсот вояків марширував униз по Курковій. Темні отвори брам зловісно дихали на нас підвальним духом; шемроту, за тупотом колони, не чутно було, та я передчував: завтра з під'їздів, вікон, балконів, веж мансард і стрихів відкриється ворожа лінія вогню, яка не матиме ні фронту, ні тилу, яка оточить нас звідусіль і посіє градом куль у чола і спини — поляки не здадуть міста без бою.

Я зупинив колону на вулиці Красицьких перед будинком комендатури, наказав жовнірам налаштувати кріси й обступити будинок з усіх боків. Варти біля дверей комендатури, на диво, не було, у вікні на другому поверсі спалахнуло кволе світло: хтось там засвітив сірника.

Я узяв з собою п'ятьох стрільців, попросився й Омелько Хома — він тут бував, коли його затримали патрулі під час самовільного відлучення, знає ходи й виходи, — і ми побігли сходами догори. Омелько загримав кулаком у двері коменданта — мусить там сидіти хоча б черговий, якщо всі вже повтікали, хтось же черкнув сірником. Постукав ще раз — тихіше.

Почулися розмірені кроки, повільно скреготнув ключ у дверях, хтось там не квапився вітати нову владу, видно, був не з лякливих: я вийняв з кобури маузера. Відчинилися навстіж двері, у проймі на тлі жовтуватого світла гасової лампи стояв в елегантному фельдмаршальському мундирі сивоголовий мужчина під п'ятдесят років, він пристукнув закаблуками і відрекомендувався по-німецьки:

— Фельдмаршал Пфеффер! До ваших послуг.

Я віддав йому честь, мовчки простягнув до нього руку, і він теж без слова зняв із ременя кобуру, подав мені, підперезався й мовив:

— Я отримав по телефону наказ від нової влади здати комендатуру. Як старий воїн, підпорядковуюся, команда розпущена. Прошу провести мене у ваш штаб.

[1] Рядових *(нім.)*.

Я залишив у комендатурі залогу з п'яти стрільців і двадцяти жовнірів, потелефонував у штаб, діждався прибуття нового коменданта міста полковника УСС Миколи Мариновича і до четвертої години ранку привів до Народного дому інтернованого фельдмаршала й піхотний полк.

Своє завдання я виконав з честю.

До цієї передранкової пори під команду Центрального військового комітету стало півтори тисячі жовнірів і сто старшин — із касарень Фердинанда і Яблоновських, з 19-го полку крайової оборони та 50-го вартового полку. Цими силами до ранку було взято намісництво, пошту, головний двірець, станцію Підзамче, будинок сейму, дирекцію залізниць. Влада у Львові перейшла до наших рук безкровно.

Перша кров пролилася 1 листопада після обіду.

Із самого ранку польські боївки, якими командував сотник Мончинський, що прибув у складі ліквідаційної комісії з Кракова, почали контракцію. До передвечір'я боївкарі перекрили вулиці Городецьку й Сапіги, зайняли школу Кордецього і прострілювали з вікон площу біля костьолу Ельжбети; до товарної станції, де стояли австрійські амуніційні магазини, не проскочив ні один наш самохід; до вечора боївки зайняли товарну станцію і головний двірець. Нашу команду перебили, тільки декому вдалося втекти.

Це був наш перший і найтрагічніший програш. Ми до кінця війни не зуміли взяти у свої руки залізницю — смертоносну жилу, якою удень і вночі напливали з Перемишля до Львова ворожі підкріплення і зброя, а на закінчення тріумфально пройшов нею із своєю армією генерал Галлер.

У польських руках залишився теж і Замарстинів, звідки боївки поповнювалися ремісниками, колійовцями і передміськими люмпенами. У міській різні розмістився штаб боївок.

Почалися вуличні бої. Лінія польсько-українського фронту в перші дні листопада пролягла від Стрийського шосе по Кадетській і Коперника — до дирекції залізниць і Янівської вулиці. Українське військо закріпилося на Цитаделі, у касарнях Фердинанда на Городецькій і на станції

Підзамче. На Підзамчі, куди мав з дня на день прибути ешелон із загоном імені Гонти під командою отамана Долуда, точилися запеклі бої.

Проте і на зайнятій нами території міста не було затишно. То тут, то там із вікон гримотіли постріли, падали й вибухали на бруку ручні гранати, боївкарі стріляли з відкритих каналізаційних люків і зникали, мов привиди. Лазарет на Ставропігійській переповнився пораненими. Диверсантів ловили й розстрілювали на місці, але це не допомагало — ми опинилися між двох вогнів.

Учорашні австрійські жовніри, сільські хлопці, які звикли воювати в полі, у окопах, де чітко розмежовувались фронт і тил, не вміли знаходити зручних місць для оборони й наступу в умовах вуличних боїв, панікували і через те марно гинули.

Почалося дезертирство. На очах у старшин жовніри кидали кріси й покидали місто, для польових судів не було часу, та й усіх не розстріляєш, усе ж таки свої.

Не витримав і мій Омелько Хома.

— Уже я навоювався, пане хорунжий, — по саму гульку. Не треба мені ніякої України.

Він стояв переді мною з винуватим виглядом, але у своєму рішенні непохитний.

— Я ж уб'ю тебе! — скрикнув я. — Чого ж тобі треба, як не України? Польщі хочеш, німців, мадярів?

— Ви, пани, своє знаєте. А я — простий хлоп. Буду корову пасти, аби-м живий залишився.

— Наймитом будеш, як і був! — схопив я його за вилоги шинелі. — Ти в поляків повчися, як треба воювати... Тобі аби лише тельбух напхати, а хто осідлає — усе одно!

— Ми до сідла звичні, пане хорунжий... Та ви як відвоюєте свою державу, то й самі в те сідло сядете. А я...

І пішов, не боячись, що я вистрелю йому в спину. О, народе, як ти звик ходити в упряжі. Коли ж нарешті ярмо прогризе твоє тіло до кісток, і ти схаменешся від болю?

Нарешті з коша УСС, який стояв на Бессарабському фронті у Вижниці й поповнювався поворотцями з російського полону, прибула на Персенківку тисяча стрільців під командою полковника Гриця Коссака.

Стрільці пішли в наступ на головний двірець, але були відбиті і закріпилися на Цитаделі, де стояв я, уже у званні сотника, із своїм поріділим полком.

7 листопада Національна рада створила Державний секретаріат на чолі з Костем Левицьким. Секретаріат проголосив Західноукраїнську Народну Республіку: військові сили у Львові й інших воєводствах та повітах стали називатися Українською Галицькою армією. Начальним командантом УГА став Гриць Коссак.

Того ж дня з магдебурзької фортеці повернувся до Варшави Юзеф Пілсудський і проголосив себе вождем Польщі. Кость Левицький з цієї причини занепав духом: пішли чутки, що Державний секретаріат має намір перебратися зі Львова до Тернополя. Командант польських військових сил у Львові сотник Мончинський вислав своїх відпоручників до польського уряду у Варшаві — по допомогу.

...Перший галицький піхотний полк квартирував на Цитаделі. Власне кажучи, з полку залишилася сотня, потрібне було поповнення, і я, наслухавшись чуток про можливу передислокацію Державного секретаріату до Тернополя, вирішив звернутися особисто до полковника Коссака — дізнатися правди. Йому одному я ще вірив: чей не скапітулює й він — старий воїн, пропалений у боях чотирирічної війни.

Був пізній вечір. Не роздягаючись, я ліг на прічу[1], щоб на годинку задрімати: старшинам дозволялося заходити без попередження до команданта армії після півночі. А коли сон, немов вогка жовнірська шинеля, вкрив мене задушливою повстю, я почув звідкись дуже знайому мадярську примівку; із зусиллям виборсався з густої патоки сну й, не можучи прийти до тями, вдивлявся в обличчя вусатого вояка, що стояв наді мною, високий і худий, з відзнаками сотника на вилогах ковніра.

— О сакрамент! Іште нейт![2] — вигукував сотник, реготав, і врешті я упізнав.

— Сотник Цяпка! — схопився я з прічі й повис у нього на шиї.

---

[1] Тапчан.

[2] О святі таїнства! На Бога! *(Угор.)*.

Він підняв мене, на третину нижчого за себе, догори і, сміючись, дихав мені в обличчя густим махорочним духом.

— Евентуально! У власній особі! Але й ти вже, бачу, сотник, ростуть наші, тільки Цяпка до смерті залишиться сотником, бо подумай тільки, як би то смішно звучало: отаман, полковник або, не дай Господи, — генерал Цяпка!.. А ти живий! Як мені сказали хлопці з твого полку, хто в них командант, то я зарепетував з утіхи, мов кіт у марці: де ж би то міг подумати, що ти оклигаєш після того, як тебе на марах винесли з ізвору під Маківкою!

— Бо війна — війною, пане сотник...

— О, то правдива пісня! Хто її склав, не знаю, може, й Андрій Бабюк. Залишився хлопець біля Кам'янця із своїм куренем... А пісня розлетілася по світу, мов липове клиння, і ти знаєш, прошу я тебе; усі гадають, що Цяпки нема і ніколи на світі не було, що Цяпку видумали собі стрільці, а тому я буду вічно жити, і ніяка куля мене не вцілить... То як, здамо ляхам Львів чи ні?

— Ви прийшли сюди для того, пане Цяпка, щоб ще і я почав панікувати? — змінив я різко тон розмови. — Хто розпускає такі чутки?

— Не я, на Бога! І нікому цього не кажу, бо не вірю. Та хіба для того били ми воші в цісарських окопах, воюючи за його курчу мать, щоб тепер повіддавати свої землі новим царкам? Та я краще кулю собі в лоб пущу, ніж віддам Пілсудському Львів. Чого захотів Юзьо — Polski od morza do morza[1]... А дулю з пастернаком!

— То звідки слизнуть такі чутки, пане сотник? — я ще не міг звикнути до того, що ми стали рівними в рангах. — Звідки?

— Для тебе я Іван, Михайле, — зауважив Цяпка, сідаючи біля мене на прічу. — Евентуально... Звідки? А з Державного секретаріату. Доктор Кость Левицький злякався... Мовляв, краще вийти зі Львова, де у вуличних боях марно гине цвіт нації, узяти місто в кільце й задушити поляків голодом. Разом з українцями, прецінь... А тоді в'їдемо в го-

[1] Польщі від моря до моря *(пол.)*.

род Лева на білих конях з прапорами й переможними піснями і Мончинського заріжемо, мов когута...

— Не можна допустити до цього! — вигукнув я. — Якщо вийдемо зі Львова, то більше в нього не ввійдемо. Мусимо триматися на смерть.

— Я теж так думаю. І начальний комендант такої ж думки. А ти, мабуть, добре знаєш Львів. Гриць Коссак — я випив з ним на брудершафт — нині доручив мені спитати в команданта Першого галицького полку, чи не взяв би він на себе операцію на лінії Підзамче—Замарстинів. Там, у міській різні, засіло осине гніздо, треба звідти викурити рій... Ну, випиймо і ми на брудершафт, — Цяпка зняв із пояса фельдфляшу й подав мені. — Чистий спирт — румунське бунгу́, кльопнемо по два лики ляхам на погибіль!

Я смачно ковтнув пекучого трунку, й гаряча бадьорість розлилася по тілу. Після третього ковтка Цяпка відняв у мене флягу, притулив до губів шийку, задер голову і дудлив, поки не висушив до дна.

— А тепер язда! В штаб до Коссака. Він тут, на Цитаделі. Державний секретаріат, може, знаєш, перебрався з Народного дому, до якого пристрілялися з площі Юра польські дзяла[1], у Ставропігію. Ходім.

Полковник Коссак разом із комендантом міста Миколою Мариновичем сиділи в бункері над картою Львова; комендант закреслював червоним олівцем зайняті поляками райони. Вони не піднімали голів, привітання нашого ніби й не чули; Коссак нервово махнув рукою, щоб ми сіли й не заважали.

— Не так уже й погано! — Коссак ляснув долонею по столу. — Для головного двірця сил на Цитаделі досить, і ще прибуде з Чернівців полковник Букшований із стрільцями. А болячку на Замарстинові треба вже роздавити — життя від неї немає. Укріпити станцію Підзамче, дочекатися Долуда — його ешелон уже йде! Йде! А тоді взяти різню. Ти когось там привів, Іване, рапортуй, — полковник підвів голову, придивляючись до мене.

---

[1] Гармати *(пол.)*.

— Командант Першого галицького полку сотник Шинкарук! — схопився я із стільця.

Коссак зміряв мене з ніг до голови примруженими очима.

— Ви львівський? — спитав.

— Львівський, голошу слухняно. Донедавна працював зчіплювачем вагонів на Підзамчі.

— Яким чином? Я пригадую вас із Маківки.

— Бо війна — війною, — усміхнувся я, знизавши плечима.

Коссак не зреагував на мій жарт, промовив сухо:

— Обидва ви візьміть собі по сотні найсміливіших хлопців і завтра марш на Підзамче. За жодну ціну не смієте здати станцію до вечора. До того часу повинен прибути ешелон Долуда. А з ним — узяти різню. Рушайте!

...На Підзамчі весь день панувало затишшя. Бабахне де-не-коли постріл, просвистить сліпа куля з боку Городничої — вулички, що з'єднує Замарстинівську з різнею, а далі западе глуха тиша, ніби не живуть тут люди, — незрозуміла і тривожна. Щось підступне задумав Мончинський, що не наступає, — польські атаки, як нам стало відомо, повторювалися донині по кілька разів на день.

— Що так скажу, — мовив до мене Цяпка, — треба послати хлопців у розвідку: одних на Високий Замок, чи бува не збираються «андруси» пульнути нам у спину, а інших — туди, — махнув рукою у бік Замарстинова.

— На Високий Замок можна будь-кого послати, там стоїть наша артилерія, б'є по площі Юра, — відказав я. — Спуститися їм треба на Знесіння і там роздивитися. А на Замарстинів я піду сам із двома стрільцями. Знаю тут кожен провулочок. Треба тільки перекостюмуватися. А ти залишайся і бери на себе команду всією залогою.

Після обіду переодягнуті в засмальцьовані залізничні роби, з револьверами й гранатами в кишенях, з розвідними ключами і кайлами в руках я і два стрільці потюпали шпалами по колії, зійшли з насипу й подалися безлюдною вуличкою у бік Городничої, заглядаючи в під'їзди й подвір'я, — усюди мирно й тихо. Чи то осінній холод позаганяв людей до хат, чи не витримали вони

постійного страху й вибралися з передмістя на села, — тиша була зловісна.

Незабаром я почув звук губної гармонійки — за рогом вулички, недалеко. Гармонійка звучала щораз голосніше, потім почулися чоловічі голоси — гурт хлопців затягнув надривним дискантом знайому вуличну пісеньку замарстинівських батярів:

Garmońja z cicha na trzy czwarty rżnie,
Ferajna tańczy, ja nie tańczy,
Z szacunkiem, bo się może skończyć zle,
Na ulicy Gnojnej bawimy się!

Далі вдарив бубон, зарипіла скрипка. Ми заховалися у кущах ожинника, звідки проглядалася трамвайна лінія, що робила біля різні петлю, і я побачив, як уздовж неї у напрямі до Знесіння йшли гусаком чоловіки й жінки — з вузликами в руках і впорожні, ніби до церкви на відправу. Я згадав, що нині неділя, — можливо, йдуть на вечірню, але ж то ще зарано.

Мені здалася підозрілою та вервечка людей, і я чомусь подумав про зарослий дерезою і терном піщаний кар'єр на тильному від нас схилі Левиної гори, куди від Знесінської церкви йде кілька стежок. За кар'єром — Глинянський тракт, Винники, Чортова скала, на ній теж стоїть наша батарея... Але з кар'єру, обігнувши Левину гору глибокою й зарослою кущами улоговиною, можна навправець зійти на Підзамче. Чи охороняється цей прохід?

Я це подумав, а музика, гупання бубна і надривні чоловічі голоси все дужче лунали над тихим Замарстиновом, певне, долинали й до Підзамча — підозрілий концерт вуличників чимось пов'язався для мене з гусаком людей, що тягнувся уздовж трамвайної лінії, і кінця йому не було. Може, музиканти відвертають нашу увагу?

Пошепки сказав до хлопців, щоб залишалися на місці, і почав тихо пробиратися крізь ожинник, зайшов у запущений город із заваленим на розі вулички парканцем: біля нього стояло четверо чи п'ятеро співаків, які вийшли розважатися при неділі.

Antek z pistoletem w ręce,
A Feluś z siekierą, w dźwiach,
A frajer frajera pompką od rowera
Zaiwanit, że aż strach...

Навкарачки підповзаю до бузкових заростей над самою фосою і завмираю: віднявши від губів гармонійку, Едвард Лукасевич доспівує, надриваючись:

Świat latarni już pogasły,
Smętnie gwiżdże nocny stróż,
A kat Maciejowski tam pod szubenicą
Na Antosia czeka już.
Garmońija z cicha na trzy ćwarte rżnie...

Я дивився зблизька на його ненависне масне обличчя і вже неомильно розумів, що означає цей концерт: Едвард відволікає нашу увагу співом, а ті собі йдуть і йдуть. Виймаю гранату, висмикую чеку — розплачуся я з тобою за себе і за циган! — а тоді впритул зустрічаюся з більматими очима бандита. Він опускає гармонійку і з вереском «Hajdamaka tutaj, zabij go!»[1] виймає з кишені револьвера і не прицілюючись стріляє, я шпурляю гранату в гурт співаків, і поки гримнув вибух, ми вже бігли щодуху до своїх.

— До зброї! — скомандував я і побіг попереду своєї сотні улоговиною до кар'єру; ми довго бігли, поки не опинилися над стрімкою кручею, на яку вже спиналися, щоб вибратися в улоговину, боївкарі — хто в чоловічому, хто в жіночому одязі.

Ми їх жорстоко розстріляли.

Перед вечором прибув на Підзамче зі сходу ешелон. Першим вийшов до нас у козацькій шапці із шликом, у синьому жупані отаман Долуд, хвацько відрапортував; з вагонів висипали козаки, я перемовився з Долудом, що чекати не можна ні хвилини; отаман тут же скомандував до бою, козаки оголили шаблі, і дві наші сотні попереду, а загін імені Ґонти за нами — рушили бігом до різні.

До ночі різня була здобута, боївкарі перебиті — мало хто врятувався. Другого дня передмістя Львова разом із Клепаровом зайняло наше військо.

[1] Тут гайдамака, убий його! *(Пол.)*.

Залишилося узяти головний двірець.

Його ми не взяли, хоч і могли. Краківський полк, який на третій день війни прибув ешелоном із Перемишля і обсадив головний двірець, був малочисельний і погано озброєний. Пілсудський тільки-но збирав сили: до Перемишля стікалися з усієї Польщі добровольці, яких приймав і вишколював полковник Токаржевський.

Секретаріат знав про це. Зрештою, кожен стрілець знав, що насамперед треба перетяти залізничну лінію Перемишль—Львів, проте команди до наступу на вокзал не дочекалися: команданти, а їх тепер стало аж двоє, не могли поділити між собою владу... Ти розумієш — ділили владу, яку завтра могли обидва втратити!

З Чернівців до Львова прибув полковник Осип Букшований із загоном вишколених стрільців. Він не захотів визнати начальним командантом Гриця Коссака, Коссак не уступав. Державний секретаріат цілими днями засідав у Ставропігійському інституті, мирячи претендентів, поки командування УГА не передали полковнику Гнатові Стефаніву. Час був утрачений, сотник Мончинський попросив у Костя Левицького перемир'я. Державний секретаріат погодився.

— Іште нейт! О сакра! — захлинався сотник Цяпка, взиваючи по-мадярськи до Бога і всіх святощів. — Що це означає, Михайле: зволікання штурму двірця, перемир'я... Ти не міг би мені, евентуально, пояснити?

Мій полк розмістився у міській різні й контролював звідти в'їзні дороги з Рави-Руської, яка була в польських руках, а теж із Жовкви та Кам'янки. Ми не могли залишити свої позиції і вийти на Цитадель, щоб звідти підтримати штурм вокзалу. Зрештою, нас ніхто не кликав. Ще до завішання зброї полякам удалося захопити дирекцію залізниць і головну пошту, тоді врятувати становище міг тільки наступ. Натомість 18 листопада Державний секретаріат оголосив перемир'я з противником на сорок вісім годин.

Це була капітуляція. Отаман Долуд не прийняв наказу, його козаки самочинно вийшли із Замарстинова на Клепарів, і майже весь загін поліг у нерівному бою. Отаман із недобитками повернувся на Україну.

Сотник Цяпка ще дужче схуд, з його уст не переставала литися брудна лайка; це мене дратувало: дисципліна є дисципліна.

А тим часом, скориставшись із затишшя, з Перемишля до Львова прибула ешелоном півторатисячна дивізія добре озброєного війська під командою полковника Токаржевського. Поляки здобули Снопків, Погулянку, Личаківський цвинтар і розпочали наступ на Замарстинів.

— Я, мабуть, одне добре діло зроблю, — сказав під час передишки Цяпка. — Проберуся на Руську й кину гранату в кубло панікерів. Нічого ліпшого не можу придумати.

Не знаю, де він роздобув спирт: сотник Цяпка запив, і мені довелося самому водити стрільців у щоденні контратаки. Замарстинова ми не здавали.

Із Краківської дільниці міста почали напливати до нас утікачі-євреї: загони Токаржевського увірвалися з Клепарова на Краківське передмістя й учинили там погром. Польські вояки обливали бензином сходові клітки в будинках і підпалювали — хто не згорів живцем, утікав на Замарстинів; серед стрільців знову почалося дезертирство.

А Цитадель мовчала. Наказів я не отримував, порадитися не мав з ким — сотник Цяпка непробудно пив.

— Я тебе застрелю, Іване, що ти робиш? — термосив я п'яного товариша, а він, осунутий, морально знищений, сидів у колишній м'ясарні, де тхнуло мершею[1], дивився на мене каламутними очима, смикав довгі вуса, чухмарився й белькотів:

— А що це допоможе? Одним менше, одним більше — і так усі загинемо... Як ти такий хоробрий, то йди й застрель зрадників, що сидять на спакованих куферках у Ставропігії. А може, їх там уже й нема... Присястоборе, нема їх там, я знаю... Хочеш мене вбити — ласкаво прошу. — Він кинув мені до ніг револьвера. — Бо я ніяк не наважуся зробити це сам. А мушу вмерти! — схопився він обома руками за горло. — Не можу дивитися на ту бездар, якій Бог дав у руки зброю, а вона не знає, що з нею робити... Убий-таки мене, Михасю, ти ж навчився стріляти. Натисни на цінгель

[1] Падаль.

і — пафф! Дуже тебе прошу, бо все одно: як не заб'є тебе гостра куля, то копитом замість кулі вб'є кобила. Так воно співається в пісні, правда? То про мене легенда... Ти вбий мене, а я не умру — в легенді буду жити. Все легенда, і Україна — теж... Випий, Михайле, легше стане.

— На бойових позиціях не п'ю.

— Ну й дурний... Ти розумієш, Україна — то вічна легенда, за яку віками ллється кров. Не за народ, не за державу, а за легенду, яка живить покоління за поколінням. Люд заєдно йде на боротьбу за неї — коли на криваву, коли на безкровну, залежить, який час, а легенда, своєю чергою, не дає йому вмерти. Народ карається, втомлюється у боротьбі, радий би вже й позбутися її, але ж байка про Україну така чарівна й сентиментальна, захоплююча і страшна, вона подобається і нам, і ми гинемо, щоб її продовжувати... Ха-ха! Інші народи живуть конкретно, а ми — у легенді. Самі про себе казку створюємо. А навіщо?..

Уночі з 21-го на 22-ге листопада Начальна команда УГА наказала українським військам виступити зі Львова на Винники.

Я зайшов до Цяпки. Він уже знав про наказ. Стояв підтягнутий і тверезий. Дивився на мене тоскно, зрезигновано.

— Befehl ist Befehl, — сказав. — Відступати то відступати. Я позавчора белендів тобі про легенду. А то таки правда... Ти відступай і воюй за неї, вона, може, й потрібна. Веди хлопців через Знесіння на Винники. А я відступаю тут. Моя легенда закінчилася. Бо війна — війною...

Він вийняв з кобури револьвер, перезарядив, бадьоро мені підморгнув, і поки я, заціпенілий від усвідомлення, що він хоче зробити, прискочив до нього, сотник Цяпка вистрелив собі у скроню.

Я утомився слухати скитальника Михайла, хоч знав, що його в наметі немає, не може бути, що він мені верзеться, але я не бажав його більше бачити і в сні накликав на себе сон.

Мене мучила, дратувала, розчавлювала почута чи придумана мною самим оповідка. Вона не давала мені забути-

ся. Розпачлива і безнадійна думка роз'їдала, мов алкогольна отрута, мій мозок: скільки їх було — патріотичних легенд, зрощених на крові, а скільки ще народиться, і теж напевно окупляться вони кров'ю — і то лише для того, щоб не дати занидіти національному духові народу. А далі? Весь час відроджуватиметься наш дух лише для того, щоб колись сильніші народи про нас пам'ятали? Щоб згадували про нас, як ми згадуємо нині етрусків? Навіщо ця самоціль?

Я кликав до себе сон, і він раптом почав насуватися на мене, напливати — чорний, мов смерть. І я уже знав: як тільки він мене окутає, затулить ніздрі й рот, я задушуся, помру, і перервуться раз назавжди мої роздуми і згадки, ніколи я не зможу вже додумати того, що думалося, і не закінчу своєї розповіді для молодшого брата, який не знає і не буде знати того, що знаю я. А тоді загине моя легенда, умре... То, може, хай умирає, без неї легше стане жити іншим? Кому? Хто будуть ті, які залишаться без легенд, якою мовою розмовлятимуть? Чи стануть німі? І вимруть згодом, і забудуться — не стане по них і сліду... Катастрофа живої зорі, чорна діра, яка не може випромінити з себе пучечка світла!

Я заборсався у повені хвиль смертного сну. Мені треба жити й продовжити легенду. Нам треба жити, ми не маємо права перемінитися у мертвоту, в безглуздий кінець одвічної історії, котра повинна безперервно витворювати в собі, наче мати плід у лоні, історію нову.

Я почав боротися із смертним сном, відмахувався від нього, кричав на чорну, що насувалася валом, пітьму, кликав на допомогу скитальника Михайла. І він підійшов до мене, відігнав помахом руки зловісну темряву, нахилився, підняв долонею мою голову і притулив до губів горнятко з гарячим солодким напоєм. Я пив і, п'ючи, дивився на Михайла, прогледжував у його обличчі Вікторові риси, та до цього мені було байдуже: чорна мара відступила, я жив і усвідомлював, що живу. Мені стало добре й легко, я попросив скитальника, щоб він докінчив свою розповідь.

...Наш віз покотився згори без гальм.

У ту ніч, коли ми залишили Знесіння, на львівський головний двірець в'їхав панцерний поїзд із трьома тися-

чами озброєних мазурів, трьомастами кавалеристів і вісьмома гарматами.

Незважаючи на таке солідне вороже підкріплення, ми ще могли воювати. В нас було дванадцять гармат, що стояли на зручних бойових позиціях — на Цитаделі й Чортовій скалі біля Винник, доволі мали набоїв. Загони наші поріділи — головне через дезертирство, проте за нами стояв могутній тил. У трьох воєнних областях — Львівській, Тернопільській, Станіславській — на самому початку війни проведено мобілізацію мужчин віком від вісімнадцяти до тридцяти п'яти років; Української Галицької армії, яка налічувала до ста тисяч чоловік, дісталися усі австрійські амуніційні магазини, армія була добре озброєна і обмундирована — до Львова постійно могло надходити підкріплення з військових областей.

Дарма. Ми виступили зі столиці, слухняно виконавши волю командування, залишивши серце нашої маленької держави в руках ворога, а самі без серця жити не могли.

УГА облягала Львів щільним кільцем. Польську військову залогу живила одна лише артерія — залізниця Перемишль—Львів, і її треба було перетяти, інакше — смерть. У Львові — розповідали втікачі з міста — серед українського населення почався голод. Поляки отримували від президента США пакунки з консервованим молоком, маслом, шоколадом і мішечками білої муки, — частина цього багатства опинилася на чорному ринку. Ціни скаженіли, польська марка девальвувалась: буханець хліба коштував одного дня тисячу, другого — десять тисяч марок; біднота цілими днями вистоювала у чергах до громадських кухонь за риденькою зупою і ложкою каші і проклинала нас: одні за те, що розпочали війну, інші за те, що програли.

Я стояв із своїм загоном у групі військ «Наварія» — неподалік залізниці, яку міцно охороняло польське військо. На початку січня 1919 року командування УГА дало нарешті наказ відтяти Львів від Перемишля на лінії Городок — Судова Вишня.

Біля села Вовчухи відбувся останній для мене бій.

У складі Другого корпусу УГА я взяв участь у Вовчухівській операції. 20 січня з допомогою Гуцульського ку-

реня, яким командував четар Голинський, ми залізницю взяли. Можна було йти на Львів.

Саме в цей час чи трохи раніше прибула з Парижа до Варшави військова комісія Антанти на чолі з генералом Бертелемі з вимогою припинити українсько-польську війну й передати спір на вирішення мировій конференції. Емісари Бертелемі приїхали до Львова у штаб полковника Токаржевського і до Стрия, де резидував начальний командант УГА. Сталося це в день нашої успішної битви під Вовчухами. Наступного дня ми отримали наказ припинити наступ.

Як нині пам'ятаю: знеохочені стрільці кидали кріси й розходилися хто куди. Польські війська теж припинили контрнаступ.

Я не підпорядкувався наказові. Ліг за покинутий кулемет, що стояв біля колійного насипу, й у безумному розпачі стріляв по ворожих окопах, поки не закінчилася кулеметна стрічка. Потім припав головою до щитка і забився у беззвучному плачі.

З польських окопів відкрили по мені вогонь. Та для мене все довкола стало байдужим, закінченим. Я бачив, як повзли по снігу жовніри до занімілого кулемета. «Ręce do góry!»[1] — кричали вони здалеку, а потім схопилися і побігли. Я вийняв з кобури револьвер, згадав свого друга й притулив дуло до скроні. Та мужності сотника Цяпки мені не вистачило, револьвер випав з руки у снігову кашу.

А тоді навалилися на мене польські жовніри, били, топтали, місили ногами і напівживого потягли за собою.

Не можу сьогодні сказати впевнено, що я бачив його. Та, мабуть, був це таки він: крізь червону пелену крові, що заливала моє обличчя, я уздрів заплиле масне лице і білуваті очі Едварда Лукасевича. Оскаливши зуби, він бив мене ручкою маузера по голові й сичав:

— Спіймав я тебе нарешті, хаме! Ти думав, що вбив мене, ні — не уб'єш! Тепер ти в моїх руках, бидло гайдамацьке...

А може, він привидівся — уособлення зла й жорстокості ворожого мені світу.

---

[1] Руки вгору! *(Пол.)*

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Плин часу втратив для мене звичні форми руху. Десь там, у недосяжно далекому світі, напевно, день мінявся ніччю, а ніч днем; там, за наметом, який відокремив мене від реального життя, немов глуха тюрма, приходила, можливо, на зміну осені зима, але все те діялося поза моїм осмисленням. Мій світ обмежився полотняним шатром, у якому завше було сутіношно й тихо; ця відокремленість стала для мене потрібна і приємна, і я неохоче підводився, коли хтось із моїх приятелів приходив мене напоїти і увіпхати в рот, немов дитині, запашний шматок вареної риби.

Та цей дискомфорт тривав лише хвилину, а час був безмежний, як море, і я мав можливість пересуватися у ньому думкою, куди тільки забажав. Це створювало в мені відчуття цілковитої свободи, якої я ще не зазнавав: я видумував події, котрих у житті, може, й не було, але могли відбутися; мене ніхто не контролював, я, немов справжній письменник, котрий створює неіснуюче життя і вірить у його реальність, продовжував для себе розповідь скитальника Михайла.

Скитальник був уже мені непотрібний. Зрештою, я добре усвідомлював, що його ніколи не було в наметі — тільки медіум, який допоміг мені зв'язатися з потойбіччям: проклав кладку над проваллям, яке зяяло між мною і стрийком Михайлом. Свою функцію він виконав, і стрийкове життя я далі сам додумував. Мав для цього матеріал — втрачений стрийків щоденник, зміст якого мені запам'ятався, проте тінь скитальника й далі бовваніла у кутку намету, і я не проганяв: була вона для мене єдиним слухачем, який має право втрутитися у плин моїх думок, поправити, заперечити, і я лежав незворушно, щоб не сполошити її.

ІЗ ЩОДЕННИКА МИХАЙЛА ШИНКАРУКА

Концентраційний табір для полонених у Домб'є — це н і д е. Так само, як тухольський на Помор'ї і Ланьцутський над Вислоком. Є у нас люди, переміщені з тих таборів у Домб'є, — кажуть: були н і д е. Прямокутна площа, обве-

дена високою загорожею з колючого дроту, ряди дощаних бараків під дірявим накриттям по обидва боки доріжки, в одному кінці якої стоїть польова кухня, а в другому — дезинфекційний намет і лобне місце — стовп, біля котрого карають провинених.

Так і в нас. Тюрма не визнає різноманітностей: вона зрівнює людей до найпримітивнішого стандарту, а тому й сама мусить бути стандартна.

Кажуть, що на північ від нас тече Вісла, а на півдні підпирають небо Високі Татри. Ми цього не бачимо і не знаємо. Наш табір — у видолинку між покритими хвойним чагарником берегами; унизу — піщаний грунт, угорі — небо. І жандарми з нагайками. Вони щодня виводять нас за огорожу на будівництво адміністративного будинку табору, підганяють до роботи, б'ють.

З тим, як виростає з кожним днем будинок для тюремників, втрачається відчуття тимчасовості цього пекла. Щодня приганяють нових полонених із нашої окривавленої Галілеї.

Мушу втікати: або вб'ють, або житиму. Тут дилеми немає; життя скоріше чи пізніше неминуче закінчиться. І не від кулі. Тут смерть приходить поволі. Людину з'їдають воші — з вогких сінників їх, подовгуватих і плоских, можна згрібати долонею. Дах протікає, у дощові дні спимо промоклі до нитки. Нам, старожилам, ще півбіди, ми хоч маємо де спати, а новоприбулі сидять на мокрій долівці всю ніч, і коли вранці з бараку виносять трупа й викидають у яму з вапном за огорожею, вони озвіріло б'ються за матрац. Тут людина з кожним днем усе більше втрачає людську подобу. Особливо інтелігенти.

Ми з Іваном — загартовані бідою мужики, нам легше.

Я зустрів брата першого ж дня у черзі до польової кухні. Не обнімалися і не плакали з радості або з розпачу. Ніби так і повинно було статися: адже Домб'є десь посередині між П'явою і Львовом.

Іван тримається мужньо, але про втечу не хоче й думати. Він залишився надалі фаталістом. А я весь час вишукую собі дорогу. Хто з нас виграє, а хто програє — буде видно. Я втечу. Заготовляю запас харчів на дорогу. До адміністра-

тивного будинку, який ми зводимо, деколи підходять жалісливі жінки-польки, вони тут зовсім інші, ніж осадницькі в Галичині, і дають нам хліб. У мене є уже мішечок сухарів.

Одного дня наглядачі вигнали з бараків на лобне місце всю людність табору — дивитися на кару, яка спіткає кожного, кого кортить полегшити своє життя утечею.

Спійманого втікача карали «амбіндами»: спутали шнуром ноги вище кісток, кінець мотуза протягли вздовж спини і зв'язали ним скручені назад руки. Тоді підвісили жертву на залізний гак, вбитий у стовп. Вартовий стояв з коновкою води, відливав, коли жертва мліла, й поглядав на годинника: утікач повинен був витримати півторагодинні тортури й не померти.

— Я цього не витримав би, Михайле. Боюся...

— Я буду втікати, Іване.

Щосуботи ведуть нас у дезинфекційний намет і голих обливають карболкою. Потім змивають водою: відро води на одного. Отрута залишається у порах шкіри і вночі пече, мов розжарене залізо.

У неділю на роботу не женуть. Відсипляємося у бараку на двоярусних нарах. В'язні кашляють, чухаються, сміються, плачуть крізь сон, а часом умирають.

Наші з Іваном сінники поруч. За кілька сотень марок (мені чудом удалося пронести в табір пачку купюр за підкладкою кітеля), відданих наглядачеві, нам дозволено жити в одному бараці: тоді, коли мене пригнали, були ще вільні місця. Вечорами після роботи й по неділях лежимо й розмовляємо. Розмови замикаються навколо однієї теми: де причина нашого програшу?

— Чому ти весь час говориш про програш? Якби це я — не так дивно було б: я завжди був слабкодухіший за тебе. Але ти — Михайло? І до того ж — війна ще не закінчилась.

— Я знаю, що ми не переможемо, Іване... І все ж утечу звідси й буду воювати далі, щоб довести капітулянтам готовність таких, як я, змагатися до кінця... Для перемоги повинна воювати вся нація. Так, як нині воюють поляки... Коли нас, полонених під Вовчухами, вводили на львів-

ський головний дверець, підганяючи дротяними нагайками, польські дами в капелюшках кричали нам услід: «To masz ruskie wojsko! To chamy przecież!»[1]. Вони вийшли на вокзальну площу не тільки для того, щоб нас ображати, — вони воювали з нами. Психологічно. А в нас завжди мав би воювати хтось. Рядовий стрілець вважає війну справою президента або начального командантa і обурюється тим, що вони не сидять в окопах. А президент чи будь-який інший репрезентатор української нації переконаний у тому, що в окопах повинен гинути неписьменний парубок та ще, від біди, — інтелігент нижчої градації, але ні в якому разі його, репрезентанта, син. Шовінізм Сенкевича згуртував поляків воєдино — від «андруса» до аристократа, а гуманізм Франка...

— Ми завжди вину за наші біди схильні звалювати на ідеологів, — перебив Іван Михайла. — Сенкевич, Франко... І ніколи не задумуємося над тим, що зреалізовані ідеї не завжди адекватні самим ідеям. Гасла Французької революції — свобода, рівність, братерство — зреалізувались у свободі демагогії, братерстві донощиків і в зрівнянні людей за допомогою гільйотини... Нині в Росії розпочалася боротьба за ідеї Маркса, а які вона дасть наслідки — побачимо. Хто зна, може б, нині Сенкевич і Франко, уздрівши польсько-українську різанину, поквапились би подати один одному руки?

— Можливо... Але я говорю про нашу готовність до боротьби за незалежність. Пам'ятаєш, Іване, нашу колишню розмову на Погорільці? Ми вже тоді відчували, що українська нація, зокрема інтелігенція, схильна передовсім до красномовства і мрійництва, до зарозумілої заспокоєності й телячого оптимізму. Мовляв, ми сильні, бо нас багато, ми дужчі від інших, бо в нас більше мучеників і поетів. Дурниці. Поляків менше, зате вони усвідомили свою силу і сконкретизували її у добре озброєних і дисциплінованих легіонах. А ми — ні. Ми з історичних часів і донині спроможуємося для свого виживання народжувати героїв, які мужньо, проте безрезультатно приймають

[1] Оце тобі українське військо! То ж — хами! *(Пол.)*.

муки на своїх хрестах, їх подвиг нас духовно зміцнює, ми до мучеників молимося — і залишаємося у неволі. Бо мужність без творення — марниця... У нас усе починається з високих мрій, а закінчується сльозами розчарування. Ми готові парадно йти на плаху і в той же час соромимося стати добрими ремісниками, купцями, асенізаторами, зрештою, професійними політиками, для яких тюрма не Голгофа, а цех, — бо це нижче нашої національної гідності. Ми ідеалісти, неврастеніки, які розчаровуються ще до реалізації своїх ідей. Ми прагнемо вмирати напоказ і вимагаємо, щоб нас ті, які не зуміли чи побоялися вийти на хресний хід, жаліли, оплакували й оспівували. Ми готові зводити піднебесні палаци, але ніхто не хоче копати яму під фундамент. Ми згодні оздоблювати мармуром банкетний зал, а каналізаційні труби хай прокладає хтось інший. Ми стали нацією, яку через її мученицький героїзм не можна знищити, і котра через свою непрактичність не може стати на ноги.

У бараку холодно й вогко. Два ряди нар забиті дистрофіками, які туляться один до одного, щоб зігрітись. Незабаром обід. Ми вилаштуємося у довжелезну чергу до польової кухні за кухлем солоної водички, в якій плавають шматки капусти. В бараку смердить — деякі в'язні вже не встають навіть за потребою. Надворі гнила зима. Аби до весни, до ранньої-найранішої весни. Втечу.

— Ми зросли в неволі, Михайле, і через те такі.

— Не треба шукати виправдання для своєї незрілості, лінощів. У неволі зросли й поляки. Але вони зуміли зберегти державні традиції. А ми — ні. Державна поневолена нація стає на свої власні ноги, як тільки-но ослабне гніт. А недержавна кличе на допомогу чужинців. Кого ми тільки протягом історії не кликали: татар, турків, поляків, шведів, москалів, а потім з тими ж помічниками мусили воювати. Ще недавно чіплялися за конаючу Австрію, немов сліпець за трухлявий пліт. Потім Скоропадський кликав німців. Нині Петлюра веде переговори з Пілсудським. Ми не навчилися спиратись на власні сили. Власне, не зуміли їх зростити в щоденній праці...

— То, може, нам ще рано? Може, ми надто молоді до боротьби за незалежність, і нам слід визрівати?

— Так, нам треба ще визрівати! Як репетентові[1] в гімназії або вічному студентові в університеті — без кінця! Чехи, серби, румуни, поляки — усі визріли, а ми залишаємося на повторний курс... Так, залишаємося, бо ж не знайдеш у нас кваліфікованих людей для ведення фінансової інституції, фахової школи, промислового підприємства, а тільки зарозумілих політиків, послів і дипломатів — і ніхто з них не хоче визнати себе невідповідним для такої діяльності. Подібно тим бабам, яким здається, що вони вміють лікувати рак... Наші політики не орієнтуються у реальності, зате досконало провиджують майбутнє. І їм, отруєним наркотиком рожевих мрій, народ не вірить!

На нарах заворушилися зморені холодом і голодом в'язні. Підходить обідня пора. Треба вставати й нам, щоб зайняти чергу до кухні.

— То, може, під весну ризикнемо, Іване? Бо війна — війною...

— Не буду випробовувати долю. Хай діється Божа воля.

Коли я вряди-годи захлинався солоною слиною, яка ні з того ні з сього починала цебеніти з рота, — бачив у кутку намету тінь скитальника Михайла: вона тоді набирала конкретних, уже мені знайомих рис, і в проблисках свідомості я упевнювався, що це не примара, а жива людина. А може, й справді скитальник прийшов нам допомогти? Я ж не знав, скільки часу лежу хворий; можливо, мої друзі теж уже злягли, а Михайло нас доглядає?

Та це були тільки миті просвітку: гаряче марево тут же напливало на мене рудим, наче магма, валом, та у проблиску між тверезістю і новим знетямленням реальний скитальник Михайло, мій стрийко, намагався допомогти мені вибратися з лабіринтів здогадок і говорив про пережите сам — конкретно і скупо. Так, очевидно, мусило

[1] Другорічник.

відбуватися, коли мені вже випав жереб простежити шлях стрийка і його покоління: я ж бо щоденника не мав, та якби він і зберігся, то про втечу з Домб'є у ньому було записано буквально кілька фраз: «Русин-вояк на варті біля готелю «Unіon» у Станіславі... Кунтуші, шаровари, оселедці й сірі однострої... Надто довго ми співали «Боже, буди покровитель цісарю, його краям», надто довго ми вважали себе в'ючою рослиною, якій треба тички... Начальний комендант УГА Омелянович-Павленко і начальник штабу Мишковський нездари або зрадники... Убивати своїх за Збруч не піду, я вже вбивав на Маківці...» І ще багато таких пунктирних записів.

Скитальник Михайло, який у митях свідомості з'являвся мені в образі стрийка, розшифровував щоденник...

ДРУГА РОЗПОВІДЬ СКИТАЛЬНИКА МИХАЙЛА

У половині травня 1919 року знесилений і обдертий, проте Богом бережений усю довгу й небезпечну дорогу з Домб'є через Польщу й Чехословаччину до північного чеського кордону, сотник Шинкарук перейшов Верецький перевал і, вже в безпеці, попросився до крайньої хати в селі Климець, де, нагодований і помитий, відсиплявся дві доби.

З того часу, як попрощався з Іваном, минув добрий місяць.

...Як тільки потепліло і домб'євські горби, що обтиснули звідусіль табір, заслоняючи полоненим земний світ і залишаючи їм тільки сонце, позеленіли, а тепле небо висушило твань за колючою загорожею, Михайло з Іваном кожного дня на будівництві адміністративного табірного будинку вичікували, коли віддалиться наглядач, тоді виймали з кишень сухарі й тютюн і складали їх у мішечок, захований у цементний тунель майбутнього водопроводу. Коли вдалося роздобути свічку й сірники, Михайло сказав:

— Нині, Іване... Ось туди — на південний схід. Мені аби перелізти через Польщу, а серед чехів і русинів я не

пропаду... Ти ось зараз, як тільки вартовий відійде на той край майдану, підійди до нього і пропонуй йому марки за тютюн. Торгуйся довго, він гроші бере. А я тунелем проповзу аж до тієї он улоговини. Там сосняк, ніхто до вечора й не помітить. Будь здоров...

Михайло помовчав хвилину, й Іван зрозумів, що брат хоче щось сказати. Знав — що.

— Говори, Михайле.

— Ніхто не знає, Івасю, котрий із нас скоріше повернеться у Пилипівку. І чи повернемось... Я хотів тебе попросити... Прибережи якось Катрусю, якщо я... Батькова ганьба впала на неї, і ніколи вона її не позбудеться. Не знаю, як зможеш їй допомогти, але не залиши у відчаї. Вона варта і жалю, і любові.

Михайло крадькома потиснув Іванові руку, і той пішов виторговувати в наглядача, що стояв на протилежному краю будівельного майдану з карабіном на плечі, тютюн за останні Михайлові марки.

Крізь ліси і гори від Велички до Криниці пробирався Михайло ночами, людські житла обминав і жив тільки сухарями й водою. Уперше насмілився зайти до сільської хати на Пряшівщині. Словачки й українки давали їсти й приймали на ніч, ні про що не випитували, бо ж війна, усілякий люд блукає, вертаючись домів.

Михайло заздрив чехам і словакам, які вже не мусять воювати, аж дивно, що не мусять, бо ж увесь світ ще воює, і думав, що зрозпаченій і загнаній людині з будь-якого кутка світу можна тут заховатись. У хвилини крайньої втоми вирішував: залишиться тут, пастухом найметься. Та вранці йшов далі й далі, аж поки не переповз через Верецький перевал.

...Після перепочинку в сільській хаті у Климці подався пішки до Славська, звідки ходив поїзд на Стрий—Калуш—Станіслав.

Минав гору Маківку. Стояла вона — головата, поросла рідким лісом, зелена й чужа, аж незнайома. Може, тому, що зелена? Бо ж була тоді у снігу. Снігові окопи, замети снігу над урвищами, унизу хрест, а по той бік, на Скубанці, — москалі...

Годину висів підвішений за зв'язані назад руки на стовпі, з носа й рота текла кров, він непритомнів, і його відливали водою. Витримав...

Зупинився. Біжить видолинком угору стежка на Грабовець, минає хрест, а там... А там світ раптом побілів, і вдаряє у вуха, аж болять перетинки, передсмертний зойк російського солдата...

Насувається на Михайла лава сірих людей, які біжать по схилу Скубаниці вниз, щоб його вбити, і всі наїжені гранчасті штики зливаються в один — блискучий і довгий, штик цілиться Михайлові прямо у груди, і ніщо вже його стримати не може; за штиком людина з відкритим ротом і вусами, це вона цілиться у нього і заколе, бо мусить... ще мить — хто перший?.. Михайлові руки незмірно видовжуються, його плаский багнет далеко попереду нього, він стрімко протинає ним простір, і враз багнет проходить крізь щось хрустке й м'яке, й на нього наколюється, немов овод на соломинку, чоловік... Чоловік сіпається назад, опускає карабіна у сніг, Михайлів багнет зблискує червоно до сонця, яке щойно зійшло над ізвором, на багнеті кров, а вусатий чоловік у жовтуватій шинелі все ще стоїть, ніби не може вийти з дива, що його таки вбито, й вистогнує по-українськи чотири слова, які глухим відгомоном переслідували Михайла всі роки війни, а тепер вдарили пекучим докором сумління:

«Діти мої, за що?»

Здригнувся. Пішов швидко, не оглядаючись, а крик наздоганяв його стоголосою луною і стих, аж коли ввійшов у Славськ, де вешталися без діла стрільці.

Дізнався: це вояки Гірської бригади УГА, до якої після Вовчухівської операції прилучилися недобитки Гуцульського куреня, Михайлові фронтові побратими.

Зайшов до військової станиці, відрекомендувався отаманові Черському. Отаман довго допитував Шинкарука, не міг йняти віри, що він зумів утекти з домб'євського пекла. Потім наказав видати йому новий мундир із магазину, а увечері покликав до себе.

Розказував новини.

— Остання можливість узяти Львів нагодилася у березні: невідомо з якої причини на товарній станції злетів у повітря склад із снарядами. Чорні хмари диму залягли над містом, зчинилася паніка, можна було взяти Львів

без бою... — Отаман підкрутив гнота в гасовій лампі, зиркнув на двері, підвівся, прочинив їх і, впевнившись, що ніхто не підслуховує, продовжував: — Ви — колишній комендант Першого галицького полку — повинен це знати... Я упевнений, що в УГА посаду начальника генерального штабу донедавна займав досвідчений шпигун. Польський. Довести цього не можу, зрештою, він уже усунений. Це я про полковника Євгена Мишковського... Ви його не знали, Мишковського взяв до себе генерал Михайло Омелянович-Павленко, коли його призначили начальним комендантом УГА... Яким з таким. Тепер, коли справа фактично вже програна, Петрушевич доручив командування армією генералові Миронові Тарнавському. Дуже доброї думки про нього і стрільці, і старшини. А я волів би Гриця Коссака — то досвідчений вояка... Так ось, можна було йти на Львів, усе було готове до наступу. Зірвав наступ Мишковський: переконав Омеляновича-Павленка, який не знав ні армії, ні особливостей польсько-українських стосунків, що Львів нема з ким брати. Поговорюють, не знаю, скільки в тому правди, що Пілсудський, який прибув до Львова, сказав нібито на військовій раді, що обом українським провідцям — Омеляновичу-Павленку і Мишковському — належиться від нього по ордену virtuti militari.

— Яке становище нині на фронті? — спитав Михайло.

— Критичне. 15 травня легіони генерала Галлера прорвали оборону УГА під Хировом, де стояв і я зі своєю Гірською бригадою. Галлер перейшов Ствряж, потім Дністер біля Самбора і тепер натискає на лінії Самбір—Щирець, щоб прорватися до Львова. Тим часом стало відомо, що на головний двірець прибув від французького генерала Бертелемі ешелон із сімнадцяти вагонів, набитих амуніцією. А у стрільців під Львовом залишилося по п'ять патронів на кожного... Вчора надійшла сюди ще одна звістка: відпоручник Петлюри Курдиновський підписав у Варшаві угоду з польським прем'єром Падеревським про кордон між Польщею і Україною по Збручі. Кордон має затвердити Найвища рада Антанти... Нас поженуть на схід.

— Убивати своїх... Я за Збруч не піду. Краще відступати на Чехи.

— Я тому й сиджу у Славську. З чеською прикордонною заставою є домовленість у разі чого... Нас приймуть. З Чехів матимемо можливість ще раз увійти в Галичину. Може така потреба настати.

— Хіба вже нема найменшої надії на дальшу боротьбу?

— Хто таке сказав? — аж обурився Черський. — На Волинській бойовій лінії, на північ від Львова, стоїть добре озброєний Перший корпус УГА, який може допомогти Другому корпусові, що утримує лінію Самбір—Щирець. Зрештою, ми можемо прийти їм на допомогу, але ж ніхто не дає наказу. Взагалі Петрушевич не реагує на явно критичне становище, ніби його у Станіславі вже й немає... П'ятий корпус Гриця Коссака стоїть під Чортковом — з артилерією й кіннотою — і теж чекає наказу диктатора, який ніяк не може опанувати воєнною ситуацією. До Станіслава напливають із Кам'янця старшини Директорії, блокують готель «Uniоn», де резидує Петрушевич, домагаючись у нього військової допомоги...

— Я поїду в Станіслав до Петрушевича, — сказав Михайло.

— Диктатор вас не прийме... А втім, їдьте, нам нема чого вже втрачати.

...Тимчасова столиця ЗУНР зяяла руїнами і згарищами: два роки тому місто витримало кількатижневий обстріл австрійської артилерії, до того ж російське військо, відступаючи, запалило дерев'яні будинки, і на сьогодні в центрі міста залишились майже неушкодженими лише два п'ятиповерхові готелі «Union» і «Austria», у першому з яких поміщалася Державна рада республіки, а в другому міністерства.

Біля входу в готель «Uniоn» стояв на варті стрілець із крісом — стояв, витягнувшись на «струнко», ніби повз нього тільки-но пройшов сам диктатор. Обличчя вартовий мав широке, сплющене від підборіддя, товсті губи стиснуті, з-під «мазепинки» стирчали великі м'язисті вуха — хлопець явно походив із села і на його обличчі відбивала-

ся печать загнаності й послушенства: можливо, у «цивілю» він був наймитом або форналем на фільварку.

Мені треба було пройти до готелю й домогтися прийому у Петрушевича. Я мав йому доповісти, що Гірська бригада, яка уславилася хоробрістю протягом усієї українсько-польської війни, готова під командою отамана Черського вийти із Сколівського округу, якому з боку Чехів ніщо не загрожує, обійти зі сходу, попри Винники, клин галлерівської армії, що своїм вістрям досягнула вже Рудок і Комарна, й уміцнити становище корпусу генерала Тарнавського, який нині стримує наступ польських легіонів лише багнетами; при тому Гірська бригада оснащена легкими гарматами і має достатньо стрільн і набоїв.

Я віддав честь вартовому, але той навіть не кліпнув, скосив лише на мене великими, як у теляти, очима, в яких не зблисло й іскри зацікавлення моєю особою, хоч перед ним, як-не-як, стояв сотник. Я зрозумів, що вартовий добре усвідомлює свою місію і, незважаючи на низький ранг, відчуває свою перевагу над кожним, хто не вхожий до диктатора, — так, зрештою, було завжди в кожному війську.

Тому без крихти обурення і навіть з почуттям поваги до ретельного службіста я виклав йому свою потребу побачити Петрушевича. На це він відказав мені тільки двома словами: «Ваша перепустка» і далі стояв незворушно, дивлячись повз мене. Я спробував його переконати, що хоч перепустки у мене немає, зате є важлива справа до диктатора, що час нині воєнний і кожної хвилини на фронті відбуваються зміни, про які диктатор повинен знати, що я, до того ж, хай і колишній — комендант Першого галицького піхотного полку. Проте вартовий і далі стояв, не поворухнувшись, лише в повних його губах прошелестіло слово «Перепустка!»

Я повернувся і пішов геть, постановивши прийти сюди за дві-три години, коли камінний вартовий зміниться, може, з іншим легше буде домовитися. Ішов навмання вуличками поміж руїнами і згарищами в напрямі готелю «Austria», де помістилися міністерства — можливо, когось із знайомих там зустріну, а в думці бриніла жартівлива

і дурненька австріяцька пісенька про русина-вояка, який стояв при каноні і весь час ладував — навіть тоді, коли вража куля поцілила в чоло і закопали його в сиру землю. То був гіпертрофований образ дисциплінованості галицького вояка, достоту такого, як мій нинішній вартовий.

Перед готелем «Austria» руїни закінчилися, я увійшов у квартал ресторанів, кав'ярень і крамниць, біля яких вирував оперетково-мальовничий люд: у червоних шароварах, цяцькованих барвистих жупанах, у високих шапках із довжелезними шликами — ніби зійшов він із просвітянської сцени, де ставилась вистава з часів козаччини.

Я здогадався, що це отамани та ватажки загонів УНР, але чого вони товчуться тут, а не воюють? Їхня мальовнича вберя справила на мене прикре враження, і я подумав про скромну і часто вбогу форму галицького війська, яке не пишалося цяцькованою зброєю, зате воювало і складало свої голови на фронтах.

Я довго вештався богемним кварталом, приглядаючись до отаманів і отаманчиків, які товпилися біля ресторану і кав'ярень, заходили до крамниць і виходили звідти з крамом, зрештою, і я зайшов до однієї кав'ярні перекусити.

Посередині невеличкої зали сиділо за столиком четверо старшин — пили шампанське, голосно розмовляли. Один, у смушевій шапці, обшитій золотими шамарунками[1], добре вже напідпитку, схопився з крісла, протягнув до мене руки, широким жестом запросив до столу.

— Чому ви тут, а не на фронті? — спитав я різко, не зрушившись з місця.

— А тому, що відхотілося воювати, — знизав плечима старшина і сів за стіл. — Шансів на перемогу ніяких, пане сотник.

— А за чиї гроші п'єте? — наступав я.

— За гроші Директорії, — відказав цинічно старшина. — Бачите, ми приїхали з Кам'янця закупити зброю, а її нема. Тож не пропадати грошам, які завтра папірцями стануть... Нема! — вигукнув, налив у бокал вина й перехилив. — Ви теж не хочете воювати, ні-ні! Утікаєте до

[1] Кольорові шнурки.

Відня. Такий собі невеличкий локомотив тягне щодня із Станіслава до Ужгорода два зелені вагончики, переповнені вашими. Для нас там мало місця... Ви не знаєте про це, пане сотник? Ось товариство не дасть мені збрехати, — він показав рукою на трьох старшин у френчах і синіх галіфе з білими кантами. — Але я іменем прем'єр-міністра Директорії Чеховського відправив-таки тими вагончиками вчора кілька наших найсвідоміших — хай вони в Європі пропагують українську справу. Бо Станіслав нині-завтра займуть поляки.

— За панікерство я вас заарештовую! — вийняв я револьвера.

— Від чийого імені, хлопче? — підвівся старшина і, грізно насупившись, підступив до мене. — Кажи!

— Іменем диктатора ЗУНР Петрушевича! — відповів я.

— Ви чуєте? — засміявся старшина. — Іменем Петрушевича! А готель «Uniọn» із ночі вже порожній. Утік ваш Петрушевич разом із Державною радою. Куди — не знаю: до Тернополя, а мо', й до Відня. Їй-бо не брешу, — вдарився у груди. — Єй же єй!

Я заховав у кобуру револьвера і, немов побитий пес, подався до готелю «Union».

Минуло більше чотирьох годин після того, як я розмовляв із надміру дисциплінованим «русином-вояком». Зовсім не сподівався побачити його на тому самому місці, проте парубійко і далі стояв на «струнко», самовіддано виконуючи наказ. Ніхто його не змінив на варті, видно, не було кому міняти, і я переконався, що старшина говорив правду.

Стрілець дивився перед собою втомленими очима й не звернув на мене уваги, коли я знову підійшов до нього. Він терпеливо чекав зміни, ніхто не міг перешкодити йому сповнювати обов'язок, і я подумав у гіркій спокусі, що найпростіший люд давно готовий до війни за свою свободу, тільки ще не явився йому франківський Єгошуа.

— Іди, парубче, додому, — мовив я до стрільця. — Навіщо так ревно охороняти порожній будинок?

— Порожній? — оглянувся вартовий на готель. — Як так, то я йду. Звідки я мав знати, що він уже спорожнів?

Стрілець зняв із кріса багнет, наложив його на дуло вістрям униз, відбив чоботом перший крок, далі тихо подріботів, а потім побіг і сховався за руїнами.

...Наказу Державного секретаріату про відступ за Збруч не прийняли Гриць Коссак та Євген Черський. На початку червня військо П'ятого корпусу УГА під командою Коссака перейшло з оборони в навальний наступ під Чортковом і протягом кількох днів зайняло Бучач, Підгайці, Теребовлю. Панічна втеча польського війська припинилася на лінії Бережани—Золочів. Звідси, під командою генерала Тарнавського, почався загальний відступ Української Галицької армії за Збруч.

Отаман Черський передислокував Гірську бригаду із Славська до Тухольки. В домі місцевого пароха зібрав військову раду, яка ухвалила перехід бригади через Верецький перевал.

Треба було попередити чеську прикордонну заставу про прибуття українського війська на чехословацьку територію. Отаман Черський і сотник Шинкарук виїхали до Верб'яжа на переговори і за кілька днів вернулися до села Климець, куди вже підтягнулися військо й обоз.

Плакали стрільці, покидаючи, мабуть, назавжди рідну землю; карався Михайло соромом за втечу з поля бою, викликав в уяві солдата, настромленого на його багнет, наслухав, щоб почути передсмертний крик своєї жертви — шукав для себе виправдання і знайти не міг.

30 червня Гірська бригада зупинилася біля прикордонного кам'яного стовпа, і стрільці, проридавши останній раз «Чуєш, брате мій», подалися у вирій, враз перемінившись із господарів своєї землі та її оборонців у вічних скитальників.

За два тижні, 16 липня, над Збручем народилася ще одна печальна пісня про те, як зажурилися стрільці січовії, коли Збруч-річку проходили: скільки-то народу впало за свободу, встояти не було сили...

Здоров'я прийшло до мене раптом. Так, ніби хтось із моїх друзів або той же скитальник Михайло, що сидів досі привидом у кутку намету на рюкзаках, підійшов і здер з

мого обличчя флер, який, спадаючи на очі й уста, спалював мене гарячкою, а віддаляючись, вимережував на своїй тонкій тканині розмаїті видіння. Я умить чітко усвідомив, що перебуваю у реальності, а не на потойбіччі марева і привидів, і, може, уперше за весь час нашої закинутості на відлюддя я відчув радість життя, яким би важким воно не було, і його перевагу над небуттям.

Я знав, що минуло багато безнадійних днів, відколи світ забув про нас, але почув живі й бадьорі голоси моїх друзів, і від цього безнадія раз назавше зниділа в мені; хлопці неподалік намету гупали в землю лопатами, хекали, розмовляли, це невимовно втішило мене, я спробував підвестися, щоб вийти до них, та моє тіло лежало пластом, ніби свинцем налите, і я спокійно підкорився фізичній немочі.

Зрозумів: хлопці копають землянку, яку я розпочав, і від цієї здогадки огорнуло мене почуття щастя: значить, не занепали вони духом — борються за життя. Я почув грубуватий і бурчливий голос Янченка, такий дорогий мені і милий, прислухався — Федір гнув політику:

«Ми лише тоді зможемо викреслити ганебство з нашого минулого... — він гепав лопатою, і я чув, як вона дзвенить, вгризаючись у вічну мерзлоту, ніби подзвін по тій ганьбі, — ...тільки тоді воно ні в якій іпостасі не вернеться до нас, коли ми почнемо говорити правду не лише про колишнє, а й про нинішнє... Хаяти мертвих царів, — вистогнував він працюючи, — учили народ споконвіку. Кожний мертвий цар — дурень, а живий — помазаник Божий. І так без кінця... А коли наберемося мужності говорити правду у вічі владцям існуючим, бо ж нема на світі святих і непомильних, то не дамо їм звиродніти... Оце й буде та демократія, про яку ми нарешті заговорили».

Від цієї мови стало мені легко на душі: це ж так думає не тільки Янченко, а ми всі, усі нині сущі й пробуджені, тож яка може бути зневіра, навіть якщо нас чотирьох доля прирекла на смерть? Це ж тільки нас, а не весь народ: концтабір, що розповзся було по всій одній шостій світу, зменшився до полону чотирьох нерозважних романтиків над озером Ямба-то, а мільйони живуть уже на волі і будуть жити.

І ми повернемося. Іншими. Людьми, яких випадок примусив відтворити тяжке минуле заради будучності. Для застороги й науки.

Ще трохи — і я вийду до своїх друзів ділити з ними долю. Зміцнений згаданим і передуманим. Готовий до всього.

ОСТАННЯ РОЗПОВІДЬ МАТЕРІ (ЗАКІНЧЕННЯ)

Це сталося тоді, коли в Пилипівці на присілку Воловому згорів панський фільварок. Не перший і не останній. По селах і містах блукали ватаги — збиранина з озброєних вояків УГА, які не встигли або не хотіли переходити Збруч. Вони в розпачі й безнадії ще воювали: роззброювали відділи поліції, палили панські маєтки, накликали цим у села карні експедиції і самі, спіймані, гинули — їх розстрілювали й вішали без суду. Були це останні конвульсії українсько-польської війни, агонія Західноукраїнської Народної Республіки, яка проіснувала неповний рік, узявши за своє існування непомірно високу плату — п'ятдесят тисяч, або й більше, молодих життів.

У Пилипівку увійшов швадрон уланів: із стаєнь виганяли корів і заводили коней; по багатших обійстях ставали на постій жовніри, у Шепетюків хату зайняли офіцери. Катруся з матір'ю і батьком, який до решти втратив розум, коли до села дійшла чутка, що вчителька Шубертівна загинула в Талергофі, перейшли жити до стодоли — слава Богу, йшло до весни.

Було ще холодно, вкривалися старими ряднами, бо ж нічого з постелі не вдалося винести з хати, усе забрали військові, та це ще півбіди. У дровітні командант швадрону влаштував катівню, де офіцери допитували сільських парубків і газдів, запідозрених у підпалі маєтку пана Стрельбицького. Що там робили з ними, Катруся не бачила — чутно було тільки виття катованих і крики екзекуторів; старому ж здавалося, що то ще не вийшли із села мадяри, які забрали Шубертівну, він трясся і шепотів водно слово, яке колись нагнало на нього смертельний страх, — «муска, муска!», врешті не витримав

і повісився уночі в стодолі на крокві. Після нього пішла зі світу й мати...

А далі потягнулися дні, місяці й роки — ніби взаперті, ніби окремо від світу, в якому щось там діялося, вирувало, кипіло й кінець кінцем влягалося у русло життя, котре прийшло.

Ніщо вже Катрусю не обходило. Михайло не давав про себе чутки, напевне, загинув, а без нього світ став нецікавим; займало її тільки господарство — треба було якось жити.

Ще перенесли люди один страх, коли почалися вибори до польського сейму, а виборці до урн не пішли: знову налетіли в села каральні експедиції. Пилипівку цього разу лихо обминуло, зате в сусідній Тростянці, що над Прутом, улани вчинили злочин, від якого зморозило кров у жилах: якогось парубійка, що закликав селян не йти на вибори, спіймали, катували його в хаті розпеченим залізом, врешті запхали головою у палаючу піч і в такий спосіб відібрали життя.

Газет у Пилипівці не було, та все ж доходили до села різні чутки.

У Львові студент Степан Федак вистрелив із револьвера в Пілсудського, коли маршалок в супроводі львівського воєводи сідав до автомобіля: старосту поранив у плече, а Пілсудський залишився неушкоджений. Над Федаком розпочалася судова розправа.

На залізничній станції Сапіжанка на лінії Львів—Кам'янка вбито поета Сидора Твердохліба, який пішов на угоду з польською владою: став видавати конформістський журнал.

У відповідь на український терор польські ендеки відреагували в дивний спосіб. Художник Нев'ядомський трьома пострілами з револьвера вбив у варшавській картинній галереї президента Польщі Габрієля Нарутовича. На суді заявив, що вчинив атентат з причини поблажливого ставлення президента до українців.

А про це вже розповідали очевидці. Через Коломию до Бухареста проїжджав Пілсудський на переговори з румунським урядом. За розпорядженням косівського старости

його на вокзалі мали привітати гуцули. Привели їх, одягнутих у барвисті сердаки й крисані. Слово на честь маршалка мав виголосити різьбяр Якіб'юк. То він і випалив просто в очі Пілсудського: «Нас сорок мільйонів, і ми вам не дамося!» Якіб'юка застрелив маршальський охоронець тут же, на пероні. Після того в косівські села прийшло військо: каратели катували селян нагайками, рубали на дровітнях сокирами гуцульську святкову одежу, лили нафту у вимолочене зерно...

У Стрию розстріляно композитора Остапа Нижанківського, священика. Нібито за організацію повстання проти Речі Посполитої...

Хотілося спокою. Хоч якого-небудь людського животіння.

Сякий-такий лад настав у краї після березня 1923 року. Рада амбасадорів Антанти визнала східний кордон Польщі по Збручі, а польський уряд пообіцяв Східній Галичині воєводську автономію. Каральні експедиції припинилися, по селах почали відкриватися вселюдні польські й українські школи. До Пилипівки прислано директором школи поляка Брильського, який запропонував Катрусі посаду вихователькн в колонії дітей-сиріт.

Від нього вона дізналася, що в сусіднє село Боднарівку, невеличке і од віків темне, що сховалося за Сакатурським лісом під Хімчинськими горбами, прийшов молодий учитель із Пилипівки Іван Шинкарук.

Катруся не йняла віри, перепитала. А коли Брильський підтвердив, що сам його бачив, розмовляв з ним у коломийському інспекторатi кілька днів тому, пекуча кривда й жаль холодним протягом провіяли душу, опустошивши її й до решти осамотнивши. Як це так, що Іван, той добрий, сердечний, безнадійно закоханий у неї Іван, Михайлів брат, перейшов Пилипівку, бо ж іншої дороги до Боднарівки немає, і не зупинився, не розпитав людей, не спробував навіть заглянути до хати Шепетюків, — чи ж то війна висушила навіть у таких людей добро, жалість і милосердя?

Але ж пусткою стоїть його рідна домівка, — боронила Катруся сама перед собою Івана, — чого б мав зупинятися? Та й, напевне, давно знає про зраду Шепетюка або ж

у селі дізнався — чи мав би заходити на провідини до Юди? Можливо, й не подумав, що в Шепетюковій хаті самотньо живе вона, Катруся, й не перестає чекати в кожну хвилину, годину, день, рік, вік повернення Михайла або ж вістки про нього?..

Не міг цього знати Іван... міг і не знати. І ще не відомо, який він нині: здоровий чи скалічений, вродливий чи потворний, озлоблений чи збайдужілий; сім років товклися по ньому жорстокі будні війни, звідки їй знати, що могло трапитися з його душею, дивно й те, що залишився живий... І може, не вона, а насамперед він потребує розради, утіхи, тепла; може, не Івана, а її, Катрусю, здолали черствість і егоїзм?

Відчула, як не знайоме їй досі тепло вливається до серця, і світиться спогад про останній передвоєнний Великдень, а біля церкви — вони вчотирьох. Ще не глаголить тривожного провістя сліпий Атаманюк, ще не спливло в розмові вчительки з колишніми учнями питання, як вони мають поводитися під час Страшного суду, — вони ще діти, які раптом стали дорослими. Ось дитина Михайло стає несподівано для всіх суворим мужем, дитина Гриць квапно одягається у броню пристосовництва, а дитина Іван — таки ще дитя, серця якого діткнулось перше хлоп'яче кохання, і він, боячись Катрусиної вроди, відводить від неї погляд, з кривдним болем поступається, переможений, перед братом і мріє стати вчителем — таким, як Шубертівна, щоб сподобатися коханій.

Тоді Катруся поблажливо ставилася до його скромних поривань, їй імпонував твердий, мов криця, характер Михайла, що в кожну мить готовий був викресати іскру, — і ось ця іскра погасла, а Іванова мрія стала реальністю: хто з них був прозорливіший, і чому не можна на двох розділити любов, чому радість кохання доконче спричинює іншому біль?

Тільки хустку накинула на плечі; після Іллі світ брався осіннім мевом, і перші цятки прозолоті впали на берези, що біліли тонкими стовбурами над потоком, мліючи в тихому передосінньому теплі; ще вагаючись, вийшла за ворота, мить постояла й рвучко пустилася йти. Зійшла вули-

цею вниз до підніжжя Погорільця, невпевнено перейшла кладкою над Березівкою поблизу опустілого Шинкарукового обійстя, а коли ступила на стежку, що змійкою звивалася поміж сакатурськими пагорбками, — побігла не оглядаючись.

Бігла без подиху лісом аж до кряжа, що відділяв низовинну Пилипівку від гористої Боднарівки, і все виразніше, ніби наближався до неї, поставав в уяві образ Івана, знайомий змалку і так змінений, що вже й не впізнавала, — змужнілий, обвітрений, обпалений, із сивиною на скронях і першими зморшками на обличчі, подібний до Михайла, та лагідніший, з добрими сивими очима; вона ніяк не могла звикнути до того нового образу Івана, і коли він, Іван, з'явився на гребені безлісого кряжа й, зупинившись на мить, ніби його зустріла куля, кинувся бігти вниз, і коли врешті став перед нею — білою, немов розмай черемхи, — вона ще не могла його впізнати, хоч здалеку наче впізнала. Він теж придивлявся до неї, щоб увібрати в себе новий її образ і звикнути до нього; але й тоді, коли тримав Катрусю в обіймах — ще Михайлову, не свою — і втирав з її щік сльози, ще й тоді вони були не знайомі, хоч зближені і зріднені втіхою зустрічі у спустошеному світі.

— Не розповідай нічого, Катрусю, — прошепотів Іван, — я усе знаю. Трохи від Михайла, решту від людей. Позавчора ночував у своїй пустці — прийшли сусіди... Я йду до тебе. Розказати тобі про нього.

Йшли стежкою через Сакатуру, наближаючись до кладки на Березівці, біля якої мали розійтися або разом її переступити.

...Наглядач недорахувався одного в'язня тільки в кінці дня, коли поверталися з роботи в табір. Серед охоронників зчинився крик, усі, скільки їх було, повибігали із зони, кілька разів перераховували — одного таки бракувало. Тоді зробили перезву за прізвищами, Іван обізвався на своє і на Михайлове — і на цьому спіймався. За втікачем погналася погоня, та повернулася ні з чим, а тоді до стовпа на лобне місце повели Івана, і він розкаявся за свій фаталізм, зрозумівши, що долю треба виборювати... Його катували

«амбіндами» — так само, як того втікача, на кару якого дивився колись сам і думав, що такої муки витримати не зможе. Годину висів підвішений за зв'язані назад руки на стовпі, з носа й рота текла кров, він непритомнів, і його відливали водою. Витримав...

Табір у Домб'є розпустили після Ризької угоди між Радянською Росією і Польщею у 1921 році. Додому Іван не вертався: дому ж не було. Добрався до Станіслава і майже рік перебивався вантажником на товарній станції. Потім відновила роботу трирічна вчительська семінарія, в якій Іван провчився рік до війни. Документи збереглися, і його, колишнього жовніра австрійської армії (усусусів не приймали), зарахували на другий курс семінарії. За два роки отримав диплом учителя початкових класів у вселюдних школах і подався у коломийський шкільний інспекторат проситися на роботу.

Вичовгана кладка біліла над Березівкою і була межею між Пилипівкою та Боднарівкою, між Іваном і Катрусею, між ними обома і пам'яттю про Михайла.

— Нема вже його... — чи то запитала, чи то ствердила Катруся.

Іван не відповів. Він не мав що відповісти: минуло чотири роки після війни.

— І знову... знову — спочатку, з того самого місця, на якому стояли колись, — мусимо ступити перший крок. Завжди перший крок, завжди — перший... А коли буде другий? Коли?! — Катруся схилилася Іванові на груди і забилася в риданні. — А життя тисяч людей, а життя Михайла — марно? Чого ж воно так, хто нас прокляв?!

— Ми ступимо другий крок, Катрусю. Наш упертий другий крок. Кров нашу вже ніхто не змиє, нею записалася нова сторінка в історії. Якщо ми з боязні, слабкодухості, байдужості, з відступництва самі її не вирвемо з книги — нікому не вдасться цього зробити. Ми будемо вчити дітей нашої історії за новим підручником. І так буде без кінця.

— І так — без кінця: прозрілі і в неволі?

— Невільні тільки непрозрілі. А ми прозрілі — значить, вільні.

— І могил нема, а ті, які є, — осквернять новітні вандали.

— Хай залишаться вони недремною лютою пам'яттю у серцях наших. До сердець із чистою кров'ю нема доступу вандалам. Будемо жити. Виживати. Така доля нашої нації — через дар пам'яті бути невмирущою.

— Ти говориш, як колись Михайло.

— Так говорить нині весь народ.

Вони ще довго стояли біля кладки, яку треба було разом перейти або розійтися біля неї.

— ...Оце й уся наша родинна таємниця, сину, — закінчила свою останню розповідь моя мати. — Я стала вірною дружиною Івана Шинкарука і твоєю та Богдановою матір'ю.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ІЗ ПРАЗЬКИХ ЛИСТІВ МИХАЙЛА ШИНКАРУКА 1927 РОКУ

Дорогий брате! Не знаю, чи маю право просити в тебе і в Катрусі прощення за свою довголітню мовчанку. Не обзивався, щоб не сполошити вашого життя. Але тепер, коли збираюся зробити ще один — ризикований, та необхідний і, може, найважливіший у своєму житті крок, хочу, щоб ви знали, що я є і бажаю решту дарованих мені літ віддати своєму народові.

Минуло дев'ять років, як ми стали на боротьбу за свою волю і право. Не вибороли, програли й Агасферами-скитальцями розійшлися по своїй і чужих землях. Ви з Катрусею опинилися у неволі в рідному краю, а я на волі — в чужому. Не маю права скаржитися на чехів, які дали мені хліб і науку, — але кому я тут потрібен? Нема на світі України, немає другого Дніпра... Не знаю тієї нової України за Збручем, але до неї вибираю дорогу. Батьківщина на світі одна.

Хочу з тобою побачитись. Є така можливість. У червні наступного року поїду із своїми студентами в геоморфологічну експедицію на Закарпаття, у село Волове. Це поряд із кордоном; ми могли б зустрітися на Говерлі. Напиши, чи зможеш прийти.

Про вас дізнався від пилипівського солтиса. Два роки тому написав листа в сільську громаду й отримав відповідь. Не вірив і думки такої не допускав, що ти вибрався з тієї домб'євської клоаки... А Катрусю не розшукував, щоб не завадити їй влаштувати життя: я ж бо ніяк не міг поєднати з нею свою долю.

Добре, що так сталося. Ще тоді, як ми прощалися у Домб'є, я хотів цього, бо знав, що кохаєш, і вірив: як виживеш — знайдеш її. Хай буде щаслива з тобою, а для мене вона навічно залишиться у пам'яті святим ідеалом. Цілуй її... І пишіть про все.

А тепер про себе. В одному листі всього не розкажу, напишу кілька. Настала пора висповідатись перед тобою. Перед вами... Немає у мене ближчих за вас людей.

На перевалі Гірська бригада спалила обоз, скинула у провалля гармати і у Верб'яжі склала зброю чеським прикордонникам. З цим і закінчились наші мрії на те, що ми ще повернемось у Галичину воювати з ворогом, і марно співалася пісня «вернуться ще тії стрільці січовії, задрижить тоді Варшава» — нікому вже не були страшні ізгої. Немов підбитий журавлиний ключ, потяглися ми довгою вервицею на північ у бік саксонського кордону — до Німецького Яблонного, а звідти в Йозефов, що біля Градця Кралового, де на нас неподалік старої фортеці чекали бараки, зовсім не кращі, ніж у Домб'є.

Ото й тільки, що біля Верб'яжа, поки нас роззброювали і записували прізвища в акти, четар УГА скульптор Бринський встиг вибудувати з каменю капличку і на вмурованій у стіну мармуровій плиті вибив різцем зображення бандуриста, дату і внизу напис: «Слава не поляже!»

Поезією і піснями ми розпочали боротьбу, ними й закінчили.

У долині, між горбами й лісами, чорними рядами стояли бараки колишнього австрійського концтабору, обкопаного глибоким ровом і обгородженого подвійним рядом колючого дроту. Тут жили італійські полонені, і ми кілька десятків їх знайшли — трупів, запханих під нари, яких туди заховали живі, щоб отримувати за них пайку.

Дзвенить на вітрі колючий дріт. Січе дощ, у бараки протікає вода. Ми ліпимо стіни, накриваємо папою[1] дахи, затикаємо діри, місимо подертими чобітьми болото... А на стіні, над верхніми нарами, висить приколена шпанеглем[2] фотографія дівчини-красуні, певне, італійки. Як надія, як рештка віри в чистоту й красу. Її не знімає ніхто, і я деколи вбачаю у чорнявій італійці риси моєї білявої Катрусі....

У погідні дні проводимо військові вправи. Без зброї, звісно. Це — як гімназійні уроки руханки, це гра. Організували курси істориків і географів. Я з пам'яті читаю лекції — за підручником Степана Рудницького — з географії України. Слухаємо реферати з історії — уже з історії! — українсько-польської війни. Драматичний гурток готує для постановки Хоткевичевого «Довбуша». Все це потрібне, щоб не занидіти духом, і все здається несправжнім. Штучним життям маріонеток. Ми — відчахнута від рідного пня галузка.

Восени прийшла до нас радісна звістка. Комендант табору полковник Полєвка повідомив, що в Йозефов прибуде — сам запросив — капела Олександра Кошиця! Ще й газету приніс, в якій професор музикології Празького університету Зденек Неєдли писав: «Їхня пісня — це туга України за волею. Краса звуку, чар, абсолютна досконалість інтонацій... Українці перемогли нас несподіваною красою свого співу».

Всі ми кинулися ремонтувати під театр барак-їдальню, мостити сцену. Ми вже чули про славне турне по Європі капели Кошиця, який заявляє вільним народам світу про існування народу українського, котрий теж має право на волю... Вирвалась капела з Києва, немов голі й босі тро-

[1] Рубероїдом.
[2] Кнопкою.

янці з вогню, і зворушила Європу. І пролила вона сльози розчулення, слухаючи плач невільників, проте ніхто й пальцем не поворухнув, щоб спинити амбасадорів Антанти виносити нації вирок, щоб допомогти народові, якому вибили з рук зброю і залишили замість неї тільки пісню.

Врешті настало свято: вийшли на сцену сто хористів у темних костюмах і диригент у накрохмаленому сніжнобілому жабо, у смокінгу; змахнув славний Олександр Кошиць рукою, і хлинули на нас мелодії — одна від іншої тужливіша й трагічніша: про гетьманів, які вже не встануть, про чорну ріллю ізорану і кулями засіяну, про чорну хмару турецького війська, що виступило на Почаїв, про журавлів, які в чужині умруть, заки море перелетять, про круків, що хмарою літають над стрілецькими трупами, — про кров, пролиту для змісту нових невольничих пісень, які не дадуть загинути нації... Схлипнув зал і заридав, і були б очистились ізгої сльозами від накипу злоби й кривди, та в одного — сотника Яремчука — було того накипу забагато, а сльози ні краплі, він схопився з лави й заволав:

— Перестаньте, перестаньте блюзнити! Інші народи розіслали по світу послів, а Україна — хор, і цим ми ще й пишаємось?!

Він розірвав на собі кітель і вибіг на плац, кинувся до воріт, а звідти у бік залізниці. Товариші не змогли його наздогнати. Саме їхав поїзд, і сотник устиг...

Коли вийдеш на гору Петрін, що височить над празьким районом Сміховом, і побачиш довкіл червоне море дахів, то тут, то там проколених готичними шпилями костьолів, — мимоволі згадаєш Львів, наш маленький, як люблять його називати чужинці, Париж, а я сказав би — Прагу: багато «львівського» кожного разу вбачаю в архітектурі чеської столиці й, може, тому так скоро прижився в ній.

З Петріна побачиш усю Прагу: Старе й Нове місто, Панкрац і Виногради, а в підніжжі фунікулера — мій Сміхов, перетятий Штефаниківською вулицею з театром «Швандово дівадло», двовежним костьолом Святого Вац-

лава, з казармою «Інвалідóвна», де я мешкав якийсь час, коли вийшов з Йозефовського табору, з бічною вуличкою Пивоварською, де тепер наймаю невеличку кімнату в господині, яка чимось нагадує мені Гашекову пані Міллерову; далі Штефаниківська вулиця переходить у Кармелітський проспект, що закінчується перед Малостранською площею, посередині якої стоїть бароковий пам'ятник імператорові Карлові VI, праворуч — єзуїтський храм Святого Миколая, обставлений всередині фігурами пап і кардиналів, що проколюють мечами і спалюють зигзагами блискавиць невірних схизматів, а ліворуч — каскади дахів, що нестримно ринуть з верховин Празького Града, зухвало зупиняють масивні дубові двері з вивіскою «Пивовар "У коцура"» і зображенням цинічного кота, який зневажливим до всіх мирських турбот і проблем жестом запрошує прохожих зайти на кухоль свіжого чеського пива.

У цьому пивоварі я випадково знайшов співрозмовника пана Балака, воєнного інваліда з дерев'яною кульшею замість лівої ноги, розмови з яким навіяли мені думку про потребу виїхати на Велику Україну. Звичайно, для такого рішення спричинилося багато факторів, але пан Балак перший розкрив переді мною правдиву сутність статусу емігранта...

Та про це потім.

Не раз тепер задумуюся над своїм життям: тяжке воно було, а все-таки я ніби в сорочці народжений. Уникнув неминучої, здавалося, смерті — і не раз, здобув освіту, та що найголовніше — мені пощастило зустрітися з людьми, які ніби показують мені дорогу до справжнього й суттєвого, що я повинен у своєму житті звершити, і люди ці розставлені на всьому соціальному діапазоні: учитель-інвалід пан Балак, найпопулярніший український поет Олександр Олесь і вчений світового масштабу професор-геолог Франтішек Бегоунек.

Я живу нині в передчутті здійснення основного завдання мого життя, та зможу, якщо мені судилося, звершити його тільки на рідній землі, бо лише серед свого народу будь-яка праця — значна чи дрібніша — має елементарний смисл.

Галичани вічно повинні пам'ятати благородство чехів, які — єдині в Європі — із співчуттям і нечуваною у той час гуманністю поставилися до українських вигнанців з рідної землі після програної війни. І якщо нині чехи через безробіття, яке охоплює весь світ, хочуть залишитися самі, без нас, то їх можна і зрозуміти: кого тільки нема в маленькій чеській республіці — галичани і східні українці, росіяни і калмики, грузини і вірмени... І всі хочуть мати працю й опіку, освіту та ще й субсидії, до того ж кожне земляцтво ревно займається непотрібною для чехів — і для емігрантів теж — політикою.

Українці у президента Масарика отримали більше, ніж могли сподіватися. У жовтні 1921 року переїхав з Відня до Праги Український вільний університет, до якого міг вступити кожен, хто закінчив гімназію. Мені пощастило: на природничо-математичному відділі читав лекції з антропогеографії і геоморфології мій професор і приятель Степан Рудницький, теж галицький емігрант, і за його протекцією мені записали три університетські семестри, які я прослухав у Львові, тобто він засвідчив, що я їх прослухав.

Крім того, у Подебрадах відкрилася Українська господарська академія, а за два роки УГК[1] заснував Педагогічний інститут імені Драгоманова, в якому я нині працюю лектором на кафедрі географії. І це в той час, коли в Галичині для українців закриті гімназії, а Український університет у Львові працює в підпіллі.

Польсько-радянський мир у березні 1921 року поклав край нашим сподіванням на повернення до Галичини — у бойові лаштунки. У Йозефовському таборі вже ніхто не хотів виходити на екзерциції: військова муштра стала хлоп'ячою забавою, а ми — масою бездомних людей, які втратили грунт під ногами. Залишився один для нас вихід — заробляти на хліб у чужині і вчитися.

Чеська влада дозволила нам покинути табір, і незабаром неосвічені стрільці розійшлися по краї й стали добрими ремісниками: молода республіка потребувала ще тоді

[1] Еміграційний Український громадський комітет.

робочих рук. А освічені, скориставшись із заклику УГК, записалися студентами в навчальних закладах.

Так закінчилася українська галицька irredenta. Правда, залишилося чимало політиків і політиканів, які марять відновити в еміграції свої сили для визвольної боротьби, з дня на день очікують «слушної пори», в очікуванні стають озлобленими і водночас безвольними й інертними людьми, колишня дійовість яких замінилася балачками й волелюбними піснями-жебранками під панськими дверима, а врешті капітулянтськими гаслами на кшталт: «Почекайте з революцією, прийде й на неї час, а з нас уже досить жертв — хай підростуть нові борці». Достоту, як у «Перезві» Олександра Олеся:

Державні місії,
Контроль, комісії,
Пілати, дипломати —
Вся Україна тут.

Клопочуться, збираються,
Прощаються, вітаються,
Стрічають, виряджають,
А ввечері — вино...

Вийшовши з табору, я замешкав в «Інвалідо́вні» — колишній військовій казармі. Вчився. Політика більше мене не цікавила. Вся моя енергія, яка до решти не розтратилася в окопах, спрямувалася до однієї мети — стати вченим. Я тоді ще не задумувався, де застосую свої знання, я лише усвідомив, що Україні потрібні справжні вчені, що без фахівців розмаїтих профілів ніяка державність неможлива, а там, за Збручем, народжувалася молода держава, виростала під іншими, ніж я воював, прапорами, але ж була Україною.

Із двотижневика «Нова Україна», який виходить у Празі, я дізнавався про післявоєнний голод, про впровадження нової економічної політики, про народну освіту в УРСР, яка потребує кваліфікованих працівників... А ще в місячнику «Стерні» прочитаь інформацію про літературне життя на Україні. В цьому журналі опубліковані вірші українських поетів; я познайомився з Павлом Тичиною,

і на мене очищуючою хвилею повіяли його пророчі слова: «Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея, не може ж так буть!» Тичининська поезія стала для мене новою життєвою опорою, змістом, програмою; вона б'є у груди криком до всіх, хто пішов шукати Ісуса на чужині: «Ідіть на Україну, заходьте в кожну хату, ачей вам там покажуть хоч тінь його розп'яту!»

...Мені важко було повірити, коли в одному номері місячника я прочитав повідомлення: «У збірнику київських футуристів «Семафор у майбутнє» опублікував свої новели «На півдорозі» і «Бій» молодий прозаїк і драматург, виходець із Західної України Мирослав Ірчан».

Андрій — там?! Залишився... І «почервонів»? А може, то єдиний вихід із нашого становища, єдиний сенс — «почервоніти»? Адже нема на світі України, немає й другого Дніпра...

Я так і запитав його, коли зустрівся з ним — уявляєш, Іване, я зустрівся з Андрієм Бабюком на Вацлавській площі, коли у Празі 25 березня 1923 року відбулася демонстрація українців-емігрантів проти ухвали Ради амбасадорів у Парижі про прилучення Галичини до Польщі. Я так і запитав його з подивом і недовірою:

— Як тобі вдалося так скоро «почервоніти»?

— Хіба ми бики, щоб червоного боятися? — відповів він жартом.

Це було в неділю. Біля Національного музею на Вацлавській площі вилаштувався четвірками багатолюдний похід і поплив униз, щоб на Староміській площі покласти до стіп пам'ятника великому борцеві за волю слов'ян Янові Гусу терновий вінок. При вході на Старий ринок спинили нас пікети чеської поліції: у будинку навпроти пам'ятника розміщалося польське посольство. Тоді похід вернувся знову на Вацлавську площу, тут відбувся мітинг.

У натовпі я побачив Андрія. Важко було повірити, але то був він. Я пробрався до нього, узяв рукою за плече, повернув до себе, ми разом скрикнули, обнялися, і я тоді спитав...

Потім ми пішли до готелю «Монополь» на Карлову площу — він там зупинився, їдучи з України в Канаду

з місією видавати газету для канадських українців. Розмовляли всю ніч.

— Я почав «червоніти», Михайле, ще до відступу за Збруч. Воював у другому корпусі УГА, що стояв якийсь час на позиції у Дрогобичі. Може, ти чув або й ні — у одній із бригад утворилася червона «Жовнірська рада», постала вона як протест проти переговорів Петлюри з Пілсудським. Я не належав до неї, та бачив убитих; усі до одного члени ради були розстріляні...

— У війни свої закони, — відказав я. — Якщо так швидко розчаровуватися...

— Мною ніколи не володіли емоції, Михайле: захоплення, розчарування. Я намагався збагнути ситуацію. Мусив для себе вирішити — уже за Збручем, — на чиєму боці маю воювати за Україну? На боці Директорії, яка разом із Галлером примусила нас залишити Галичину полякам?.. Зрештою, Перша бригада УГА, в якій я служив у двадцятому році під Уманню, перейшла на бік більшовиків. Отак я і став червоним... Пам'ятаєш нашу розмову у Варпаланці? «Винні будемо, коли при першій нагоді не переступимо ту межу, яка розділила навпіл український народ». Хтось із нас двох сказав ці слова. Нині іншого життя, ніж на Радянській Україні, я не знаю і не хочу знати. За кілька років або й скоріше повернуся з Канади до Харкова. Там я відчуваю себе потрібною моєму народові людиною.

— А ми, по-твоєму, непотріб? — заярився я. — Тільки тому непотріб, що нас доля закинула на чужину?

— Я так не кажу. Але ж ніхто не прив'язав вас до чужини. А на Україні відродження. Справжнє! Ти ж нічого не знаєш... Ні, я таки не розумію, як можна животіти в теплі й затишку на чужині тоді, коли Велика Україна стає на ноги і потребує рук, умів, коли Галичина конає під польським чоботом!.. Напевне, ти чув, мусив чути про колишніх старшин УГА Петра Шеремету і Степана Мельничука з моїх П'ядик. Не чув, то послухай. Дванадцятеро їх добровільно перейшли радянсько-польський кордон, щоб підняти повстання на Поділлі, та були спіймані і розстріляні в Чорткові. Я пишу про них драму, яка буде на-

зиватися «Дванадцять»... Скажеш: марно пролита кров. О ні, брате! Воля ніколи не прийде до тебе сама, мов наречена до шлюбу, за неї треба класти голови. Й жодна крапля крові не пропаде марно. Як і та, що всякла в галицьке поле, наша стрілецька — теж.

Згадували Маківку й присягу перед боєм... «А як впаду в лютім бою, не журись, я до тебе ще повернуся колись...» Не впали ми, але й не повернулись до своїх коханих. Андрій хоч поніс ім'я своєї Ірки у псевдонімі, а я від Катрусі — тільки терпкий подих її останнього поцілунку.

На прощання Андрій сказав:

— Хочу зустрітися з тобою у Харкові. Знаєш, як то було б чудово! Ми поїхали б у Мерефу на батьківщину Івана Сірка. Вибрались би на Лопань порибалити... Ти б познайомився з Курбасом, побачив живого Тичину... Не засиджуйся тут довго, Михайле, т а м будеш потрібен.

З паном Балаком Михайло познайомився два роки тому в пив'ярні «У коцура» на Малостранській площі. То був день його першого наукового успіху: докторант[1] Українського вільного університету Михайло Шинкарук захистив на професорській раді під головуванням ректора університету професора Горбачевського дисертацію на тему: «Регіонально-географічне поняття Східної Європи в найновішому освітленні».

За овальним столом у конференц-залі Геологічного інституту сиділи авторитетні вчені: професор хімії Іван Горбачевський, професор географії Степан Рудницький, професор педагогіки Софія Русова, професор мовознавства Василь Сімович, професор славістики Дмитро Чижевський — цвіт української науки на чужині — і запрошений на раду професор геології Карлового університету Франтішек Бегоунек, якого Михайло побачив уперше, а знав давно — вимогливого до своїх вихованців чеського вченого. Тому, коли професорською радою дисертація була вже схвалена, а Бегоунек попросив слова, Михайлова душа, як кажуть, пішла в п'яти.

[1] Випускник університету, який закінчив докторантуру.

Бегоунек хвилину мовчав, вивчаючи поглядом дисертанта, переступав з ноги на ногу, причому його повна присадкувата постать похитувалась за столом, ніби професорові було незручно стояти; Горбачевський попросив його за кафедру, та він недбало змахнув рукою, і Михайлові похололо у грудях: учений забракує дисертацію. Врешті професор заговорив:

— Я передовсім хотів би запитати шановного кандидата в доктори, до якої галузі географічної науки можна б віднести вашу дисертацію: до геоморфології, загальної фізичної географії чи до антропогеографії? Не можете на це питання відповісти, правда? І я не можу. Вас цікавить регіон Східної Європи, і зосередили ви свою увагу на центральній його частині, яку заселюють русини. Це зрозуміло: ви українець, а Закарпаття — його наш письменник Іван Ольбрахт у розмові зі мною назвав «землею без імені» — вас болить не тільки як географа, а ще й як історика або лінгвіста, бо ж це найвідгалуженіша на захід вітка вашої землі й народу. Ви ґрунтовно описали рельєф краю, а теж рослинний і тваринний світ, певне, не раз побували там в експедиціях, визначили етнографічні межі Закарпаття і з погляду антропогеографії довели, що географічна межа України проходить по угорсько-чеському кордоні. Я вас розумію, проте думаю, що чеським політикам, які з кожним роком все більше схиляються до думки, що чехословацька земля сягає на сході до Пруту, а на півночі до витоків Тереблі й Тересви, ваша наукова діяльність не сподобається, і вам краще б продовжувати її на Україні... Загалом я вельми задоволений вашою докторською роботою і вважаю її геоморфологічною — ви прекрасно бачите й відчуваєте рельєф землі. Проте часто повторюєте відоме, а є ж на світі землі ще не відкриті, а коли й відкриті, то не описані, для прикладу — архіпелаги Північного Льодовитого океану... Та це вже я своє торочу, бо мрію про Північ... Я ставлю найвищу оцінку дисертації Михайла Шинкарука.

Професор Рудницький провів новоспеченого доктора до Карлового моста. Михайло запрошував його в ресторацію відзначити свято, та професор відмовився. Запропо-

нував Михайлові посаду асистента на кафедрі географії у Педагогічному інституті імені Драгоманова. Довго розмовляв з ним, був наче чимось стурбований, а нарешті сказав таке, що дуже стривожило молодого доктора: він не мислив себе у Празі без Рудницького:

— Я вирішив, Михайле, виїхати до Харкова. Бегоунек має рацію: наше місце на Україні... Багато хто вже виїхав, ви про це знаєте. Якщо Грушевський зважився і навіть Гриць Коссак, то мені тим паче... Коли це вже станеться, я напишу вам — звідти. А ви самі вирішите...

— Я думав про це і — боюся, — відказав Михайло.

— А я — ні... Все, що відбувається тепер на Україні, не дає підстав боятися.

...Пив'ярня «У коцура» — це дві маленькі зали, з'єднані широким отвором дверей. Там з ранку до вечора сидять, міняючись, малостранські пиворізи за найсмачнішим у Празі пивом. Тут сідаєш за столик, підсуваєш до себе картонне кружальце із зображенням цинічно усміхненого кота, кивнеш пальцем офіціантові, який стоїть за шинквасом виструнчений, мов журавель, — і гальба пінистого пива вже перед тобою, на кружальці перша позначка червоним олівцем — такі позначки, якщо клієнт засиджується, обвивають віночком усе кружальце довкола.

Михайло замовив пиво і сидів за кухлем, стурбований словами Бегоунека, розмовою з Рудницьким, а ще раніше — з Ірчаном. Був роздвоєний, мов розламане яблуко, яке вже не стулиш в одне, та рішитися на щось конкретне не міг: можливо, була йому потрібна ще чиясь порада.

Нині він став асистентом, завтра стане лектором, потім — доцентом, професором — чи ж то варто покидати насиджене вже місце і йти в невідоме, непевне?.. Але що це? Я ж ризикував завжди. Що сталося зі мною на чужині? Що сталося з нами всіма, що ми так спокійно — із застільною бравадою і політичною пасивністю — цілих чотири роки лояльно чекали рішення Антанти? І який подвиг — не дали себе вивести з рівноваги брутальністю європейських політиків, ото тільки що вийшли на демонстрацію, ніби для протоколу, а далі поводимося, мов покірні телята, перед обличчям хамів... Таж у Галичині точиться хай

і безнадійна, проте конкретна боротьба з окупантом, а тут, в еміграції, кожен другий без жодної на те підстави вважає себе розіп'ятим Христом, одягає на голову терновий вінок мученика і б'є рабські поклони перед господарем.

Чи ж не пора порвати із своїм минулим і, не забуваючи його та зміцнившись ним, стати творчою силою на Україні — вона ж одна!

Хтось привітався з Михайлом по-чеськи; підвів голову: біля столика навпроти нього стояв, спершись на палицю, високий чоловік. Лівою рукою підтримував ремінь, на якому тримався протез — дерев'яна кульша, правою підкручував довгого вуса й дивився на Михайла співчутливо й приязно.

— Воював? — спитав чоловік, і з тону питання можна було зрозуміти, що участь у війні він вважає найвищою гідністю мужчини.

— Воював, — відказав Михайло.

— А де?

— Всюди... Закінчив війну в Галичині.

— А-а, січовий стрілець... Вас тут багато, вас тут аж надто багато...

— Звільнити вам місце за столиком?

— Та ні... Я не з тих чехів, що хотіли б вас усіх зібрати докупи і перепровадити через перевал. Я з тих чехів, які намагаються збагнути моральний стан вигнанців із рідної землі... Вас тут часто бачу і давно знаю, що ви емігрант. Це на обличчі написано. Хто ви?

— Викладач Педагогічного інституту. Нині став ним, щойно захистив дисертацію. Михайло Шинкарук...

— Йозеф Балак, — відрекомендувався чоловік. — Учитель... І це ви отак наодинці святкуєте?

— Складіть мені компанію.

Пан Балак відчепив від стегна дерев'яний протез, засунув його під столик, умостився на кріслі й замовив два пива.

— З охотою... А кого будете вчити — чехів?

— Ні, українців.

— А коли вони звідси заберуться, тоді кого?

Михайло пильніше приглянувся до співрозмовника. Хто він: нетерпимий до інородців шовініст, який прагне

мати Чехію тільки для чехів, чи тверезомислячий реаліст? Останнім часом, коли на республіку почало насуватися найтяжче лихо — безробіття, у чеських газетах з'явилися образливі для українських емігрантів статті, в яких їх погордливо титуловано «тірольцями Сходу», що, мовляв, ніколи не стояли на незалежних позиціях, а завжди служили сильнішим сусідам, то хай собі йдуть у Польщу і стають її громадянами — чей же таку долю визначила їм Рада амбасадорів.

Пан Балак не зводив з Михайла погляду, і не було в ньому нехоті чи ворожості, а тільки співчуття. Він чекав відповіді на своє питання.

— Як бачите, я непогано знаю чеську мову, — відказав Михайло. — Хіба доконче тільки чех повинен учити чеха?

— Я так не думаю. Багато по світу інородної професури. Не можна всіх зганяти до свого краю, від цього наука втратила б цінне джерело інформації, емоцій, настрою, які йдуть до автохтона від чужинця. Але я думаю конкретно про вас: чи не краще б вам працювати дома? Я ж бачу на вашому обличчі зажуру. Нині у вас такий день, а ви сумні...

Михайло в цю мить уперше відчув — нібито пан Балак, немов лікар, відкрив затаєну в ньому хворобу — журбу. Відколи переступив чеський кордон, смуток не покидав його ні на хвилину, й він так звик до цього стану, що й не помічав його... Той холод серця, немов паморозь, весь час їжився на завмерлій пустелі душі, й почуття жили в ній хіба лише для того, щоб відчути власний біль і страх за життя. Тепер Михайло заглянув у свою душу і не знайшов у ній любові до краю, який його прихистив. І як то він міг тут жити, учитися й працювати — без любові? А може, вона була, та чужина поволі висмоктала її, мов алкоголь здоров'я?.. Жорстокий Бог: створюючи людину, він прищепив їй любов до рідної землі, без якої вона чахне. Є багато кращих земель, ніж твоя, але ти тоді лише щасливий, коли повертаєшся додому. Чомусь-то англієць не покидає свого вогкого, мов для рептилій створеного краю, не перепливає тридцятикілометровий Ла-Манш, щоб зажити

в казковій сонячній Італії. І ескімос не мандрує на південь, до сонця. Чому я досі тут, у цьому милому чеському раю? Чому ми на чужій землі — у безпеці і благополуччі — забавляємося у політику, ніби в карти граємо, чому ми гайнуємо час у казино за справжніми картами і займаємося цим ділом з таким поважним виглядом, ніби виконуємо тяжку роботу для свого народу? Який у цьому сенс?

Пан Балак ніби підслухав Михайлові думки, продовжував:

— Ви сумні тому, що — емігрант. Емігрант за своє врятоване життя платить усім: маєтком, громадським становищем, амбіцією — бо ж краще бути живим псом, ніж мертвим левом. Емігрант весь час відчуває свою неповноцінність, він деградує — стає запобігливим, озлобленим. Професор, наприклад, мусить брати в руки лопату, а генерал — молот. Вони змушені цим займатися, щоб прожити, але й аборигени роблять те саме. Різниця у тому, що емігранта можна в кожну хвилину позбавити праці, а абориген має на неї сяке-таке право. Тому емігрант заздрить, у безсонні ночі водно думає, ким він був або міг бути і ким став, а заздрісна людина — напівлюдина. І в цієї напівлюдини почуття первісного безмежного щастя від того, що уникнув смерті, і первісної безмежної вдячності господареві за його дозвіл зберегти собі життя покриваються накипом чорної злості, ненависті до людей, які живуть на своїй землі, хоч ті теж убогі, струджені, скривджені. Емігрант завжди потенційний ворог того, хто його прихистив, і тому абориген хоче його позбутися. Комірник може замешкати в домі господаря на якийсь час, але не навічно...

— Чому ж тоді ви нас прийняли, чому не примусили залишитися дома? — вистогнав Михайло.

— Ви мені й нині не заважаєте, — пан Балак поклав долоню на Михайлове зап'ястя. — Але пора й честь знати. Чехія маленька, чехам стало тісно від емігрантів. Позаймаєте посади, а нам куди — до Австралії? Ви повинні це зрозуміти... Якби у вас була своя держава, ми могли б із вами обмінюватися ученими, фахівцями, ремісниками, сезонними хліборобами...

— Ми маємо свою державу, маємо! — скрикнув образжено Михайло.

— То чому ж не їдете туди?

Дорогі! Закінчується дев'ятий рік моєї скитальщини, й відходять у спогади тяжкі хвилини поневіряння на чужині. Не голодував я, ніхто мене й не кривдив, здобув науку і знання, а відчуття загубленості, усвідомлення, що ти біологічна особина, яка їсть для того, щоб жити, а живе — щоб їсти, не позбувся ні разу, ні на мить. Заповідайте своїм дітям ніколи не покидати рідного краю. Людина мусить, прокинувшись уранці, бачити над собою рідне небо — хай навіть воно у хмарах чи спалахах вогню.

Я змучився, душевно знидів — дайте мені хоч на один подих рідного повітря, один лише ковток води з холодної Березівки. Поверніть мені пилипівський святвечір, хай я почую дитячу коляду під вікнами і жебоніння віншувань; хай ще раз послухаю, як скриплять чоботи на свіжому снігу, коли старші церковні браття обходять на Різдво з вертепом усе село і їх могутнє «Бог предвічний» злітає у піднебесся, хай ще раз утішуся «маланкою», нарегочуся з витівок Чорта, зі страху Жида і злякаюся Смерті з косою — як я її колись боявся, коли сидів на печі, а вона стинала Ірода, — чи ж буду так боятися, коли увіч прийде до мене? Дайте мені постояти під холодним місяцем і полинути, немов безплотний дух, за відгомоном вечірнього дзвону над сакатурськими перелісками і ярами, дайте мені припасти до порога рідної хати й поцілувати сліди батька-матері!..

Дайте, благаю вас, бо надходить святвечір, а я — один.

Та ні, не буде того вже ніколи. Незабаром перелечу літаком над землею, за яку пролив кров, над солом'яною стріхою вітцівської хати, і запла́чу, і втішуся, що Україна — велика і на ній знайшовся для мене притулок.

Я отримав із Харкова від професора Рудницького листа і вирішив. Подав заяву в постпредство УРСР у Празі: мені пообіцяно до осені задовольнити мою просьбу про виїзд на Україну. Аж до осені: треба ж вивчити з усіх сторін

мою справу і підшукати місце праці й проживання в Харкові. Я сподіваюся на університет.

Прощаюся із золотою Прагою. Кожного дня. Я ж таки полюбив її змученим серцем вигнанця і знаю: снитимуться мені до самої смерті величний костьол Святої Людмили на Виноградах, який я щодня минаю, йдучи до праці в Педагогічний інститут — червоний п'ятиповерховий будинок на вулиці Слезькій, і будуть снитися мої студенти, з якими повесні ще раз, востаннє, поїду в експедицію на Закарпаття, — понесу з собою їх тужливі й заздрісні погляди і мовчазний докір за те, що полишаю їх на чужині.

На все життя запам'ятаються містечко Ржевніце над річкою Бероункою, що за двадцять кілометрів від Праги, й будиночок під червоною черепицею, а в ньому — скромна кімната з сільською постіллю, застеленою рядном, і піч у кутку, і високий, худорлявий, у пенсне, господар — Олександр Іванович Олесь, до якого приходять українці-емігранти, мов віруючі до Мекки: хто поглянути на знаменитість, хто подякувати за скарб очищуючої поезії, якою він щедро обдарував усіх сущих на землі українців, а я — за благословенням на дорогу до рідного краю поетового, якого він сам уже не побачить. І понесу його журбу, і застерігатиме мене заповіт поета — мука його сумління:

Хто в час пожежі край свій кине
І, як боюн, в чужий втече,
Того весь вік вогонь пече
І прóклін рідної країни.

І буде мені пам'ятатися сива сльоза на змарнілій щоці поета, потиск руки на прощання і слова: «О, принесіть як не надію, то крихту рідної землі!»

Затямлю назавше мудрого й доброзичливого чеха — професора Франтішека Бегоунека, з яким поділився своїм наміром виїхати на Україну. Цей великий учений і романтик пошепки, щоб не вректи, похвалився мені й своєю радістю: італійський конструктор дирижаблів Умберто Нобіле запропонував йому взяти участь в експедиції на дирижаблі «Італія» до Північного полюса. Сповниться мрія його життя...

А я, слухаючи його і прощаючись з ним, так яскраво уявив собі, ніби побував там, північні архіпелаги — Нову Землю, Шпіцберген, Землю Франца-Йосифа і Соловки. Боже, чи пощастить мені хоч раз ступити на них ногою?

Я напишу тобі, Іване, із Закарпаття. Хочу — може, востаннє — зустрітися з тобою. На Говерлі...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Цілющий сон здолав Євгена, і снилося йому, що він безконечно довго й солодко спить. Чув, як уві сні повертаються до нього сили: так, напевно, зморожена за зиму й від життя відчужена деревина набухає напровесні соками. Вже моцується й стримує у кореневищі, стовбурі й гілках знайома сила, ще трохи — і вона вибруниться молодим листком і цвітом, але пробудження ще треба ждати, — і Євген, спокійний і впевнений за своє життя, терпеливо очікував переходу з глибокої дрімоти в живий реальний стан.

Уві сні він докінчував свою розповідь для молодшого брата, а коли вона вже завершувалась і можна було естафетою передати її молодшому поколінню — правдиву, болісну і, зрештою, оптимістичну, — підвелася у куті намету тінь скитальника Михайла: вона наближалася до Євгена, набирала чітких обрисів, і він, напружено вдивляючись, уздрів перед собою не кустратого відлюдника з розповідей Федора, який за рибні місця виторговував у геологів сіль і патрони, а рідного стрийка Михайла, що нібито зійшов із Нініної фотографії — з утомленим обличчям полярника, який сидить на каменеломі, спершись на лікоть, чорнобородий, у важких чоботах, фуфайці й ватяних штанах, а довкола нього, проламавши земну кору, випорснули стулені головки полярного маку та стебла жорсткої осоки.

Він наближав до мене своє обличчя, даючи його добре розгледіти; я стрийка легко впізнав, ніби з дитинства був

з ним знайомий: стрийко мав схожі з батьком риси лиця, та був кремезніший і поглядом суворий, вольовий, достоту такий, якого вималювала моя уява; стрийко Михайло допитливо вдивлявся у мене, ніби теж хотів упізнати, врешті скупо всміхнувся, спитав:

«Чому тобі враз захотілося воскрешати мене з мертвих? Навіщо розвереджуєш старі рани, роз'ятрюєш давній забутий біль, намагаєшся пізнати його і не можеш, вникаєш у каламуть нашого страху і вникнути не маєш сили, бо ніхто з живих не спроможний уявити паралізуючого жаху насильницької й неповинної смерті; з пісень, переказів і легенд, бо ж до архівів доступу не маєш — та й де ті архіви? — відтворюєш картини нашої програної війни, нагадуєш про неї, а правдивих реалій не знаєш; і пощо, нарешті, спотребився тобі я — убитий тому п'ятдесят літ молодий вчений, який не встиг нічого великого для науки зробити і без котрого народ спокійно обійдеться?»

«Я воскрешаю не вас, стрийку, а пам'ять про знівечене покоління. Кожен із вас мусить постати з мертвих і смертю смерть подолати незалежно від того, скільки хто встиг віддати свого життя людям; кожен має воскреснути, бо від забуття про вас маліємо ми — живі.

Я ловлю пам'ять про вас очима людей — чужих, знайомих і рідних: крізь їх зіниці входить у мою душу й закарбовується у серці не бачений мною світ, який не має права загубитися у зміні поколінь... У мене дома на стіні розмірено хитається маятник старосвітського годинника, подарованого мені покійною бабусею. Купила вона його ще перед Першою світовою війною, і досі він відлічив сімдесят п'ять літ — час, в якому повністю вмістилася історія двох поколінь і розпочалось життя третього, якому я зважився передати оповідь про звитяги і втрати, надію і безнадію, біль і суворий досвід двох попередніх.

Чи варто це робити, питаєте? Сієте в мою душу сумнів, чи потрібні, мовляв, будуть моїм дітям, внукам і правнукам відшумілі пристрасті їх предків, наскрізь просяклі муками і кров'ю? Хто зна... Але була у ваших потугах віра в живучість нашого народу, в його гідне призначення на планеті — чи ж то коли-небудь перестане бути актуальною ця

проблема? Не перестане, бо якби так, то марним стало б усе, що досі створив мій народ.

Хитається маятник Хроноса на вагах двадцятого століття, яке минає. Йому, Хроносу, байдужі наші болі й радості, проте лише до нього, до глибин часу, звертаються люди навіть тоді, коли до пошуків спонукує їх не національна пам'ять і не синівський обов'язок, не біль, а звичайна цікавість: що там було, що приховано, що забулося, що пропало — хай то йдеться навіть про неіснуючу і нікому не потрібну Атлантиду... А ми воскрешаємо забуті миті історії живого нині народу.

Я не все знаю і про вас, стрийку. Чому ви ні разу не згадали про Соловки, адже ваша мрія — ступити на них хоча б однією ногою — сповнилася, та ще й як: ви не тільки ступили, вам довелося там зустріти свою останню мить. Чому мовчите, чи то аж так страшно було, що й згадати невміч?»

«Тобі, Євгене, легше буде й без мене уявити соловецьке пустище, ніж сказати всю правду про нашу програну війну на галицькому полі. Про трагедію розстріляного покоління у тридцятих роках ви нині говорите відверто, без страху, однозначно: у злочинстві сталінщини ніхто, крім виродків, уже не сумнівається, і вся правда — на нашому боці. А про історію українсько-польської війни хіба ти зважишся заговорити як безпристрасний літописець, коли тебе б'ють по пальцях живі ще варвари, які знівечили наші могили, а з другого — заколисані легендами, теж іще живі свідки нашого героїзму, немочі й безпорадності? Скільки разів ти вже переглянув у думці свою розповідь для молодшого брата, скільки рядків, які б могли обурити одних чи других, ти викреслив і заховав їх у пам'яті до кращого часу, коли можна буде сущим на українській землі людям сказати всю правду про славу і про ганьбу?»

«Я зробив скільки міг, стрийку. Хай моя зухвалість заговорити про це першим виправдає моє невміння і мою обережність... Скажіть, що трапилося з вами на Соловках?»

«А ти впевнений, що саме там обірвалося моє життя?»

...Пухка габа сну, немов гірський туман, накочувалася на Євгена клубками, і блідла в них примара образу стрий-

ка Михайла; обличчя його мінялося, й він знову уподібнювався до кустратого й чужого скитальника з холодними, олов'яними, мов небо над озером Ямба-то, очима; погляд його часом ставав зловісний, і Євгена уві сні огортав безнадійний туск бранця, що потрапив у лабети злій силі, у цій пустелі всевладній, і був тією силою відкинутий від суспільства ним озлоблений скитальник, який не випустить їх із тундрового полону на світ Божий, помщаючись таким чином суспільству за своє осамотнення.

Але туман ставав чимраз густіший, він поглинув у себе й скитальника, і на світі не стало нічого, крім туману та покручених, переплетених, немов карликові зарості в тундрі, кущів карпатського жерепу біля ніг, а під ногами — кривавих латок рододендронів. Я умить упізнав стежку, що спиналася поміж жерепом із Пожожеської полонини на вершину Говерли; легко, як у молодості, поквапився нею угору, мене, крім розбудженої у цю мить туристичної охоти, гнала ще й цікавість: там, біля масивного, мов донжон[1], прикордонного стовпа, що бовванів у тумані, стояли два силуети, і я впізнав їх: були це мій батько і стрийко Михайло, яким раннього літа 1928 року чеські й польські прикордонники дозволили зустрітися на Говерлі.

Вони стояли на віддалі, немов чужі, бо до чужих світів, між якими пролягла смуга кордону, належали, й переступити його жоден не мав права і не бажав цього.

Іван зупинився на східному прузі прикордонної смуги, а позаду нього — у глибині, за здибленим і навіки застиглим штормом гір — простелялася його земля, уярмлена і рідна, якій він посвятив своє життя і прирік на терпіння за неї свою дружину і синів. Він був упевнений, сповнений гідності за свою посвяту. А на західному прузі стояв самотній і розгублений скитальник, який пролив за землю, нині тільки Іванову, кров, а не мав права на неї ступити, й перед яким прослалися у непроглядну повінь туману незвідані шляхи — до слави чи до безчестя, до свободи, а чи до неволі...

[1] Гранчаста вежа.

Я не намагався підслухати їхню розмову, та й не міг би її почути крізь повсть туману, я й так знав, про що вони розмовляли. А може, тільки думали і в думці докоряли один одному або ж прощали чи намагалися порозумітись, бо не тільки державний кордон проліг між ними, а й невигойний біль за кохану, а й розстань між скитальником і господарем, а також межа світогляду і різної віри у своє призначення на розшматованій землі.

Я довго дивився на дві застиглі постаті, і врешті одна, стрийкова, почала віддалятися, а батькова й не ворухнулась: він чіпко вдивлявся у білу непроглядь, в якій розчинився силует його брата, поки той не зник назавше, — не міг з цим змиритися Іван, стояв і силував себе збагнути таємницю зникнення Михайла.

...Де він, куди подівся, у яку прірву канув, що немає не те що могили, а й сліду? Хто нарешті відкриє чорну книгу смертей і повість мені, де зустріла стрийка остання його мить? Де вони — утоплені, замордовані, розстріляні? Ніхто не скаже. Знеособлений народ, який став ворогом одного нелюда, гинув не поодинці, а гуртом за його всесвітню ганьбу, і могила народу — повсюдно, а в кожної окремої жертви — у серцях живих.

Хто розкаже істину про Соловки?

Чи то правда, що Мирослав Ірчан, коли «трійка» присудила йому новий строк у десять років, закричав: «Чому так мало? Чому так мало?!» Що здивовано придивлявся до суддів, розводив руками, перепитував, і вони не знали, що з ним робити: додати ще строку чи розстріляти? Що потім заперли його в Головленківській вежі, і він там наклав на себе руки, розбивши голову об мур?

Чи правда, що в ризниці Успенського собору Лесь Курбас ставив п'єсу Бернарда Шоу «Учень диявола», в якій ішлося про засудження до страти невинного, і коли на сцені англійський генерал запитав підсудного Річарда, яку смерть він вибирає — через повішення чи розстріл, один в'язень, а був це український поет Василь Мисик, вигукнув: «Ми всі тут Річарди!», за що був посаджений у карцер, забутий і забуттям врятований від розправи над українськими в'язнями у листопаді 1937 року.

А це таки правда. На сторінках журналу «Соловки» свого часу було надруковане таке пояснення для в'язнів: «Арешт ста чоловік є для держави кардинальнішим вирішенням питання про ліквідацію небезпеки для країни, ніж перебування одного злочинця з їхнього середовища на волі». Не пояснено лише, який сенс в ув'язненні ста чоловік, коли між ними не було жодного злочинця?..

А чи правда, що в жовтні 1937 року на Соловецькі острови прибула «Особлива трійка НКВС» на чолі з найретельнішим виконавцем єжовської волі майором Кашкетіним, який уночі, мов упир, з'являвся в заставленому триярусними нарами Преображенському соборі, поіменно викликав на суд і на паперті розстрілював, а однієї ночі викликав Леся Курбаса?

А що холодної листопадової ночі 1937 року в'язнів вивезли на чорній баржі «Клара Цеткін» у Біле море, і баржа вранці повернулася порожня?.. Чи правда?!

Хто нарешті про це повість людям?

Чи дізнаюся я коли-небудь, де зарито тіло мого стрийка, невинно загиблого професора географії Михайла Шинкарука?

Так думав я уві сні, а кадри сну без упину мінялися.

Туман, що клубочився понад горами й ринув із верхів в ізвори, мов водопадна бурхать, лагіднішав, заспокоювався, щільним пластом налягав на землю, притолочуючи жереп, і я, приглянувшись, побачив, що то не карпатський зарослик, а покручені кущі карликової смерічки повзуть по рівній, мов тік, площині... Я знову опинився у тундрі, загублений серед снігової пустелі, і, мабуть, востаннє відчув цілковиту безпорадність. Я остаточно переконався, що мене й моїх друзів насправді може врятувати тільки скитальник Михайло — єдина серед цієї пустоші жива людина.

Я подумав про нього, і він постав переді мною — весь у паморозі на оленячому кожусі, шапці, бороді й бровах; паморозь бралася бурульками кришталевої солі, ніби він щойно вибрався з дна Білого моря, куди його разом з іншими в'язнями лихої листопадової ночі зіпхнули з палуби баржі, й цікавість перемогла мій власний страх від

загубленості в тундрі: а який був його страх? Цікавість моя була гріховна, ніби я озухвалився заглянути в потойбічне життя, бо ж ніхто з живих не може знати, що почуває людина перед обличчям насильницької смерті.

І я спитав:

«Дуже страшно було?»

«Кому?» — нахилив до мене голову скитальник.

«Вам, стрийку Михайле».

«А, ти знову про Шинкарука. Я ж ніколи ним не був. Навіть не пам'ятаю, чи знав коли-небудь такого... А втім, то діялося давно: в експедиції на Землю Франца-Йосифа нас було багато... Михайла Шинкарука на Соловках я не зустрічав... Але чому ви, які залишилися на волі, водно думаєте, що ми гинули тільки на Колимі, Соловках, у Воркуті? Нас убивали всюди... Ти хочеш уявити собі останню мить свого стрийка? Це зовсім легко.

Його забрали у тридцять сьомому? То втішся тим, що йому було легше, ніж нам. Могло бути легше. Ми, репресовані раніше, спочатку мусили витримати допити; тобто ніхто їх витримати не міг — ми признавалися до найтяжчих провин, яких ніколи не вчинили й навіть не знали, як могли б їх вчинити; потім давали нам один строк, далі — другий, врешті кожен третій в'язень дочікувався свого Кашкетіна, а тоді наставав кінець. Таких, як я, що чудом вижили, було небагато...

А з твоїм стрийком могло бути так.

У той час, коли його забрали, машина смерті квапилася. Назрівала війна, і країну треба було очистити від останнього ворога. А тому, що вороги підступно ховалися серед сотень і тисяч, треба було ті сотні і тисячі знищувати, щоб не залишилось ворога й на розплід. Це була копітка й тяжка робота, але за Сталіна, сам знаєш, був порядок, тож система знищення працювала надзвичайно чітко.

Оту сотню чи тисячу або й мільйон людей, серед яких міг заховатися підступний ворог, привозили партіями в Москву, на Нікольську, 23, заштовхували по черзі в бокову кімнату навпроти залу засідань Військової колегії, головою якої був обер-кат Ульріх, і там люди чекали своєї судної години.

А тепер уяви собі: з Харкова привозять змученого тортурами Михайла Шинкарука. Він уже признався до вини, яку йому придумали слідчі. Проте ще сподівається на суд. Він скаже на суді, в який спосіб примусили його признатися до злочину, адже повинна існувати хоча б елементарна справедливість. Михайло на ту мить ще не позбувся наївності...

Його заштовхують у бокову кімнату, набиту смертниками так, що й дихати нема чим, він зазирає їм у очі й відчитує у них найстрашніше: ні в кого не залишилося і крихти надії. Нікому не буде пощади, бо серед них є один справжній ворог і через нього треба знищити всіх тут присутніх. Але чому той — справжній — не признається, щоб порятувати інших, усе ж одно загине? Які дурниці! Навіть коли б знайшовся такий сміливий, то хто йому повірить, що він — один, адже всі тут до одного призналися до вини. Як бачите, не один серед сотні, а всі. Як багато розвелося їх, ворогів народу, а хтось ще там сумнівається, сльозу пускає...

Проте в Михайла ще жевріє дрібка віри, що його не скарають на смерть. За що ж?! Він намагається ближче стати до дверей, щоб скоріше потрапити на суд. Він скаже суддям... Що? Як — що? Адже добровільно повернувся на відроджену Україну, став ученим, відкрив невідомі острови в Льодовитому океані, а тепер хоче всі свої сили віддати для радянської науки. Як у це не повірити?

Ось вивели одного, другого, скоро його черга — і він скаже, що готовий поїхати в експедицію на Північний полюс, він знаючий і витривалий... Але що це: вивели одного і вже беруть другого, а з тим що? Випустили? Чути здавлений крик, когось волочуть коридором, потім долунює глухий постріл — наче з підвалу. Беруть наступного, а за хвилину — знову глухий постріл... Ні, такого не може бути... я скажу, що мрію ще й про Антарктиду, я можу принести справжню користь, навіщо мене вбивати, це безглуздо!.. Знову виводять, і знову постріл. Боже, як чітко і злагоджено працюють!

Михайло вже не хоче на суд. Він намагається протиснутись поміж смертниками до тильної стіни: може, усіх не

розстріляють, не може такого бути, щоб усіх... крайніх залишать, крайніх залишать... Та ніхто його не пропускає: твоя, голубе, черга, твоя... А як там? Вирок, підвал, лицем до стіни, а вбивці стоять півколом і цілять з карабінів у потилицю. Чи впритул з револьвера?.. Я відпрошусь, знайду милосердних, вони теж хочуть жити, мають дітей... Знову постріл... Ні, мене вбивати не можна... я учений... навіщо стріляти в мій мозок, в якому стільки знань? Я не хочу, я не винен...

Я не винен!!!

Скитальник наближається до мене, мені він здається зовсім реальною людиною, кожух його пахне старою оленячою шкірою; а може, це мені не сниться; скитальник дивиться на мене страшними безумними очима, немов його в цю мить ведуть на страту, і він, збожеволівши, кричить:

«Тішся, дурню, я легко вмер! Ха-ха, я збожеволів і легко вмер!»

Я схопився.

У наметі було ясно, надто ясно, мовби вгорі світилася біла жарівка. Може, то пробивається крізь тент снігова білота?.. Я вдихнув носом повітря й знову почув запах старого оленячого кожуха; хтось сюди заходив, одягнутий в оленячий кожух, хтось чужий: у нас інший одяг. І пілка відхилена — струмує крізь отвір холодне повітря до намету, надворі біло... Хто заходив сюди, хто сидів тут, звідки взявся запах оленячої шкіри? Я глянув у кут і побачив сліди, схопився, виглянув надвір: до озера теж потяглися сліди на снігу. Вискочив з намету й остовпів: невже далі сниться?.. Над озером стояв високий кустратий дід в оленячому кожусі, з рушницею у руці... Це ж він — справжній скитальник! Я побіг, посковзнувся на снігу, упав і закричав:

— Хлопці, тут Михайло! Михайле, підождіть!

На мій крик вибігли з сусіднього намету Юра, Віктор і Федір, вони теж загукали до постаті, що задкувала до берега замерзлого озера. Янченко кинувся бігти, та постать віддалялася, маліла і зникла з овиду в густій імлі.

— Це був він! — ударився руками об поли Федір. — Скитальник Михайло... І втік. Утік! Отут нам і капець...

У цю хвилину в небі почувся гуркіт.

Ми заціпеніли від невимовної радості й одночасно — панічного страху, що літак пролетить, нас не помітивши; дивилися вгору й стояли, мов одурілі, ніхто не здогадався кинути хворосту у ватру, щоб дати знак. Паралізуюча безнадія, яка тільки-но дійняла нас, коли зник в імлі єдиний можливий рятівник — скитальник Михайло, — не покидала; та ось в олов'яному небі з'явилася цяточка величиною з комаху, вона збільшувалась до розмірів кулика, куріпки, орла, і врешті прямо на табір почала легко спадати хвостата кабіна вертольота.

— Прилетіли!.. — видобув я із себе крик.

— Ну й що? — зиркнув на мене Федір так, ніби нічого особливого й не трапилося, і я аж тепер зрозумів, скільки важили для усіх нас його спокій і врівноваженість.

...Оце і вся розповідь для тебе, мій молодший брате: тривожна казка із щасливим фіналом. Скажеш, що набрид уже тобі той соцреалістичний хеппі-енд? Вірю. Та коли б сталося у нас інакше — чи міг би я тобі про все це розказати?

Пілоти виправдовувалися: після повернення з Ямба-то їх відразу перекинули на бурові в Хальмер; думали спочатку, що це займе небагато часу, та довелося врешті признатися начальству...

Усі ми знали, що будемо покарані, та це нас турбувало найменше: ми були врятовані з тундрового полону, з мініатюрного концтабору, в якому кожен по-своєму пережив страх відчуженості від суспільства, страх забутості й безглуздої смерті, — і більшої покари ніхто б не міг придумати.

Хлопці вантажили в кабіну речі, а я стояв і далі, розгублений, здоланий пережитим і продуманим, не вірячи, що ми врятовані. Такого почуття довелося мені вже один раз зазнати, коли мене випускали з воркутинського табору на волю, і я вертався до людей з невольничого світу, забутого Богом у тундровій пустелі.

Я тримав у руці коряжину-потвору, придивлявся до неї і дивувався, що враз утратила вона вираз лукавства, ненависті й жалюгідності — був це звичайний покруч, який не

мав уже сили й потреби символізувати зло. І я без жалю опустив коряжину в сніг.

Вертоліт стрімко піднявся у біле небо, а воно, на наш подив, нежданно прояснилося, туман розсмоктався, ніби всяк у зашкарублу тундру, низько над обрієм проступив крізь імлу рудий диск сонця, і я побачив унизу жорстокий і безпощадний простір — гігантську пастку, що чигає на людські жертви.

І в цю мить я зненавидів тундру. Знав, що десь серед її просторів загибає останній звиродень, якого лихе призначення примусило все життя тратувати закони людяності, й за це тепер розплачується — без вини винний. Мені стало чисто по-людськи жаль його, я пильно вдивлявся у засніжену пустку, чи не бреде десь він, збезумілий від розпачу, зганьблений підневільним життям, обкрадений ним, з украденою рушницею, яка єдина тепер може йому допомогти — відплатити смертю за смерть.

Я перестав думати про нього — одного з останніх злочинців сталінщини — і ненавидів цей край, який перетворював людей у покручів і жодної дороги, жодної стежини не проклав на своєму мертвому лоні, які могли б вивести жертву з його мертвої хватки.

Але що це? Снігове поле раптом закінчилося, ніби воно належало лише до володінь озера Ямба-то — юдолі смерті, з якої нам пощастило вирватися, і по тундрі у всі сторони світу простяглися чорні смуги, що звивалися по долинах та узгір'ях, немов сільські дороги, і зникали за горизонтом.

Я згадав: це ворги, оленячі стежки, якими ходять і люди. Не в'язні, не скитальники, не загублені душі, а господарі своєї землі — оленярі, які знають закони справедливості і яким суджено у краю, приреченому колись бути місцем пострахy, заслань і смерті, витворити своїми власними силами людську і людяну цивілізацію.

Ось видніє унизу вершина, а на ній могилки з незграбними трираменними хрестами — це місце вічного спочинку вільних оленярів-лаптандерів. Їх, покійників, привезли сюди на оленячих упряжках ненці-християни й вирізьбили різцями на хрестах імена тих, хто прагнув бачити цей край не тюрмою, а вільною землею, хто ба-

жав передати у спадок нащадкам не секрети нищення людей, а духовні цінності.

Ці могилки, немов дороговкази, показують шлях до людяності й доброти. Треба їх повсюдно знаходити на осквернені злом землі і йти за ними в пошуках справедливості, зневаженої колись людською глупотою.

...Про все це я колись напишу. То зовсім не важко. Треба лише уявити собі ніколи не бачені й призабуті картини так чітко, щоб вони стали реальними, так зжитися з ними, щоб тобі здалося, що сидиш у старій вітцівській хаті, за вікном якої рудіє зжовклим листям старий горіх, а на шибках, вправлених у потріскані від дощів рами, переливаються при світлі знайомі з дитинства примари.

Львів—Істоч
1987—1989

Через перевал

Роман

І реставруєш літери зникомі,
Й життя своє відчитуєш назад:
Немов у велетенськім паліндромі,
В абсурді віднаходиш певний лад.

Ігор Римарук

ЧАСТИНА ПЕРША

МОРЕ

І

Теплохід «Ренесанс» долав відстань від Стамбулу до Ізміру. За кормою біліла роздерта навпіл шумовинна дорога, й Северинові, який стояв, спершись на борт, здавалося дивним, як та широка срібна смуга не стуляється й не зникає, нібито корабель розпорює носовим вістрям не воду, а схоплену холодом шкоринку магми, що он сталево вилискує під вечірнім небом, і тільки борозна, прокладена від корми до небокраю, нагадує, що десь там, у глибинах земного нутра, кипить, бурлить і вихоплюється на поверхню гарячими пухирями розпечена до білого лава.

Прокладена в безмежжі моря дорога заспокоювала Северина: роздратування після перемовки з московським письменником Борисом у конференц-залі теплохода пригасло, проте в душі осіла гіркота, спричинена поведінкою поетів, які перетворили літературну дискусію на шабаш, і він знову відчув нехіть до молодих колег, хоча дотепер завше намагався їх зрозуміти.

А вони, з любови до старшого побратима, в доволі фамільярний спосіб відібрали від нього справжнє прізвище — це сталося давно, й Северин уже встиг звикнути, що його називають то Старим, то Татусем, а от прізвисько «Майстер» узяв собі за псевдонім. Такий титул не вивищував його над іншими, але й не принижував: це тверде, цупке й красиве слово означало передовсім працьовитість і вміння — скільки ж то треба було колись ремісним партачам навчатися й трудитись, щоб витворити свій майстерштик і тим здобути право називатися Майстром! Працьовитости Северинові ніколи не бракувало, а вміння начебто само прийшло до нього, й він устиг досі видати

друком не один свій майстерштик, за що втішався повагою серед колег і читачів.

Северинові не хотілося вертатись до душної конференц-зали, в якій розперезалися поети: поважне зібрання учасників круїзу продовжувалось тепер у здичавілому гаморі, який напевно не стихне до пізньої ночі. Так завершувалася подорож письменників, що мала романтичну назву «Зустріч між трьома морями напередодні Третього тисячоліття» і була організована Центром Світового Відродження, розміщеного в Салоніках. Мандрівка на теплоході «Ренесанс», в якій взяли участь п'ятсот представників європейської творчої еліти, підходила до кінця.

Небо темнішало і врешті всіялося зорями, море стало чорним, і тільки дорога, що розполовинила безмежний водний простір, ніяк не згасала — певне, планктонна живність так фосфоризує; світляна дорога перетинає гладінь і зникає в безконечності — а може, то відбивається у воді Чумацький Шлях, що он паралельно до морського мчить небосхилом, і немає йому краю, і морській дорозі теж кінця немає; а що таке — кінець, що за ним, як те ніщо називається, що ж то все-таки за мана — та безконечність, як її збагнути і чому хочеться її здолати і пропасти в ній? А може, то безсмертя? А що таке безсмертя — де ж йому кінець?

Ні, ні, подібні думки непосильні для людського мозку. Адже вони народжуються не в просторі і не в часі — то нематеріяльна субстанція, яка не має вимірів, а все одно хочеться її збагнути: що ж то врешті-решт за категорія — оте безмежжя, чому воно заманює до себе, немов провалля самогубця?

Не міг собі пояснити, з якої причини цієї миті так болісно дійняли його думки про безмежність: чи то куций життєвий шлях зримо явив йому свою межу, чи то буття на нім утратило сенс: творча енергія вичерпалась, а з небуття прозирнула до нього темна влада вічности?

Майстер Северин уперше відчув страх перед тією владою, хоч добре усвідомлював: неминучости боятися марно. Проте щораз то дужче мучив його депресивний стан, й він сердився на себе, що резиґнація почала добиратися до нью-

го саме тепер — після щойно виголошеної доповіді про подорож Андрія Первозваного до осердя першої цивілізації над Дніпром.

Северин читав лекцію українською, її перекладав англійською поліглот Анатолій; доповідь зацікавила слухачів, бо вона навспак повертала усталений погляд, якого ніхто досі не зважувався піддавати сумніву: первісний шлях між Гіпербореєю і Півднем проклали не варяги, які, мовляв, безперешкодно перетинали недержавні простори, заселені напівдикими номадами, а перший учень Христа Андрій Первозваний, він знав від ольвійських купців, що у верхів'ях Дніпра, між Россю та Ужем, процвітає держава Оріяна...

Доповідь викликала дискусію в залі, її розпочала знайома Северинові норвежка Гелена Краґ. Вона говорила російською, зрештою, перейшла на англійську, видно, ця мова давалася їй значно легше.

«Отже, наскільки я знаю, племена, які кочували від Ітіля до Гіпоніса, були не тільки бездержавними — вони не мали ні своїх богів, ні гімнів, ані знарядь праці — тільки луки, списи й кінські табуни, а вождів запрошували з Півночі, бо самі не вміли в себе порядкувати, золоті ж прикраси для своїх жон замовляли у греків...»

«Неправда це, шановна, пані Гелено! — гаряче заперечив Северин. — Ті золоті прикраси та пекторалі, що ми їх нині знаходимо у скіфських могилах, — то робота оріянських майстрів: самородного золота греки не мали, зате його незліченно було в Оріяні — чей український гетьман Павло Полуботок, який поклав свій скарб у англійський банк, добував його не на дні моря, а в українській землі, яка колись називалася оріянською, і не греки оріянам, а оріяни грекам продавали оброблений золотий товар».

«Важко в це повірити... А чим доведете, що в тій, як ви кажете, Оріяні, існував аж такий високий рівень культури?»

«А хоч би тим, що далекі наші предки мали свою мову — санскрит, з якою споріднена нинішня українська, про що свідчать санскритські лексеми: буд — будити, від — відати, род — родити, а ще — грива, карк, карб, мара, пан; і письмо своє мали у вигляді рун, які досліджував наш

учений Вагилевич, а теж російський академік Погодін... Мали оріяни своє верховне требище в Святошині, й знав Андрій Первозваний, що вони сповідують єдиного бога Рода, який був для них таким самим божеством, як для гебреїв Ягве, і визнавали вони божу триєдиність: ми й донині тричі благословляємо своїх дітей троєперстям, тричі цілуємося при зустрічі, тричі спльовуємо проти злих сил... Ішов Андрій на землі, де панувала споконвічна монотеїстична цивілізація, з якої легко могла розповсюдитися Христова наука в землях примежних. І побачив апостол сприятливий хліборобський край, де ратаї обробляли поле, не знімаючи з-за спин луків та сагайдаків, і списами волів поганяли...»

«Свєжо прєданіє, но вєрітса с трудом! — вигукнув із залу стрижений під щіточку чоловік — був це московський письменник Борис, з яким Северинові доводилося вже дискутувати якось за обіднім столом. — Отож хочу спитати вас, шановний доповідачу: проти кого так ревно озброювалися оріяни в ті часи, коли їхні землі простягалися аж до Скандинавії, й були вони цілісним плем'ям?»

«Оріяна сягала лише до межі світів, — відказав Северин, — і пролягала та межа уздовж русла Десни: за нею, осторонь прокладеного Андрієм Первозваним шляху, жили дикі роші... І скажу вам: нащадки рошів, які свій родовід давно втратили, нині намагаються пройти супротивним до Андрієвого шляхом, який називають варязьким, і приєднатися до оріянської, а то й трипільської культури. Щоправда, до такої агресії спричинилася таки Києво-руська держава, котра, як і кожне імперське утворення, мусило розпастися через жадобу чужих просторів, і стали північні племена тим шматком землі, яким руська імперія вдавилася. Але ж історія має властивість повторюватися, і в нинішньому випадку вона підтвердила закон неминучої загибелі метрополій: остання на світі імперія впала на наших очах, не стравивши української землі, що в сиву давнину називалася Оріяною і яку нащадки рошів протягом століть намагалися асимілювати...»

Запала в конференц-залі глуха мовчанка. Северинова відповідь спантеличила присутніх — усі зрозуміли, кого сто-

суються ці інвективи, й розвивати драстичну дискусію нікому не хотілось. Борис теж мовчав, не знаходячи аргументів для суперечки, та по хвилі, ніби отямився, вигукнув:

«Асиміляція, шановний колего, — процес прогресивний, бо з якої б то причини інтеграція стала нині такою популярною в Європі? Асиміляція зміцнює державні утворення!»

«А з ким ви збираєтеся асимілюватись? — запитав Северин. — Може, з китайцями — їх же набагато більше, ніж росіян».

Знову запала незручна мовчанка. Порушили її молоді поети: їм чужі були роздуми Северина, й не розуміли вони або ж не хотіли розуміти сенсу суперечки, й це пригнобило Майстра, чей він завжди спілкувався з молодими й розраховував на їхню підтримку.

Северин просто-таки розгубився: виступи поетів, спочатку несміливі, за мить переросли в гармидер, незлагодженість, крик, сум'яття, вони вибігали на середину конференц-зали, метушилися, перепиняючи один одного, вигукуючи кожен своє, й ніхто нікого не слухав; декламації мінялися співами, несамовите жестикулювання ставало схожим на ритуальні танці аборигенів, енергія молодих людей була справді негативною і виборсувалась з їхніх грудей, очей, ротів протестом невідомо проти кого; шабаш не вщухав, і ніхто розшалілих не вгамовував, — Северин довго не міг збагнути, що власне стало причиною такого розгардіяшу, аж поки не прийшло до нього усвідомлення, що вдаваній благопристойності, в яку юні самі себе зашнурували на цілий місяць, беззмістовній з їхнього погляду бовтанці на трьох морях, прийшов кінець.

Терпець увірвався: прісна атмосфера позірного примирення між поколіннями перемінилася в гримучу суміш, в бунт проти моралізаторства, дидактики, премудрого філософування згрибілих стариганів і передовсім проти нього, Майстра Северина, який своєю доповіддю ніби намагався загнати їх у безпросвітне минуле, у давню хліборобську цивілізацію — а тим часом уже інша, індустріяльна, наближається до свого кінця, й настає нова — інформаційна, інтернетна, комп'ютерна, космополітична, тож немає їм,

молодим, діла до прадавніх шляхів, якими ступали їхні предки, їздили волами, де світили скіпками, обробляли землю сохою, мандрували то пішки, то на верблюдах і складали пісні про любов до річки, стежки, калини, ромашки. Ой, та спасибі вам, наші дорогі родителі, за те, що вивели нас з буколічного мрева на дорогу прогресу, а ми вже його самі, без вас, удосконалимо, розвинемо, тільки відступіться з вашою остогидлою політикою, заквашеною патріотизмом, дайте нам нарешті свободу!

Северинові хотілося вибігти із зали — й не тільки через спротив цьому хаосові, що розшалівся на подіюмі, більше — через раптове відчуття чужости до нової реальности, яка увірвалася в традиційний плин буття його покоління, і трощить вона і ламає віковічні устої, освячені Богом; проте не міг зрушитися з місця, ніби та чужа сила прикувала до крісла й була дужчою за його звички, віру й переконання, а зрештою, вона й зацікавила Майстра: він вглядався в бедлам і поволі почав вбачати в ньому певний сенс. Конференц-зала начебто перетворилася в танцювальний майданчик, де пари раптом змінили розмірений ритм аргентинського танго з наперед визначеними па, із записаними на нотному папері музичними тактами, від яких відступитися ніхто не мав права, — на шалений рок-н-рол, котрий у процесі танцювального руху сам витворює нові фігури й ритміку, й танцівники стають учнями одне в одного: партнер від партнера миттю переймає найменший порух і творить свій — несподіваний і новий.

Й налагоджувалася в залі певна гармонія: поети з різних країн, виступаючи, ніби продовжували думку один одного, хоч і не розуміли мови, — так народжувалася нова поезія, що відрізнялася від тієї, яка доступна була Северинові, приблизно так, як відрізняється від симфонічної музики джаз.

Та врешті втомила Майстра творчість молодих, в якій панував тільки ритм, — він вийшов із зали, подався палубою на бак і, спершись на борт, вдивлявся в безкінечність срібної дороги, що пропадала за кормою.

І згадався йому в цю мить романтичний і неймовірно трагічний випадок, який, зрештою, ніколи не зникав з па-

м'яти: трапилось це під час армійської служби на Кавказі — над Каспійським морем у Ленкорані.

Стояли на узбережжі в літніх таборах, солдатам дошкулювала зморна спека, а ще більше — нестерпна муштра; надія діждатися від озлоблених сержантів-фронтовиків, затриманих на службі понад термін, хоча б найменшої по-легші, була марною — мусив Северин усе те витримати, бо мав світлу мрію вернутися колись додому й поновитися у Львівському університеті, з якого був виключений за неблагонадійність. А татарин Мансур стерпіти капральських знущань не міг: він напомпував камеру з колеса «студебекера», стягнув її на воду й сказав пошепки до Северина: «Прощавай, друже, може, я доберусь до Тебрізу в Ірані». На морі розгулявся бриз, хвилі горнулися від берега, начебто море хотіло вступитися з червоних пісків — і понесли вони в безвісті плавця. Северин дивився, як маліє силует людини на камері, він не міг повірити, що Мансур насправді зважився на дезертирство, а хвилі відганяли камеру все далі й далі, й урешті чорна цятка зникла за білими гребінцями... Солдат опинився на волі.

Майстер вдивлявся в білу смугу, що протяла сталеву гладінь моря, й думав про свою майбутню свободу в безконечності... А вона ось тут: переступиш борт і здезертируєш з життя, яке стає чимраз більше несприйнятливим і незрозумілим...

Хтось діткнувся теплою долонею до його ліктя, Северин здригнувся й побачив, як із сутінку проступає, наближаючись до самих його очей, смагляве обличчя жінки з розкосими очима — й огорнула Майстра тиха радість: була то люба йому товаришка в круїзі — ескімоска Йоганна з Ґренландії.

«Ваша доповідь мене вельми зацікавила: перекладіть її англійською мовою... Я прийду нині за нею», — сказала Йоганна і зникла в темряві.

II

...Вересень огорнув Атени духотою, безмежне місто, схоже на кар'єри з велетенськими кубами брил, розпеченими спекою до білоти, безладно збігало з гірських схилів

і тлумилось у низовині; будинки наповзали один на одного, квапляючись допасти до свіжости Пірейського порту, захаращеного щоглами кораблів, крізь які виднілася яскрава блакить Егейського моря, то тут то там позначеного окрайцями вапнисто-білих островів. У центрі міста вивищувався Акрополь, увінчаний величною колонадою Парфенону, а на зовсім непоштивій віддалі від житла Атени-Паллади, внизу, кипів брудний, пітний і крикливий афінський ринок — місто задихалося від жаріні й смогу, тільки на його околиці, на гірській межі, підвелася до самої слави небес гора Лікабет з храмом Святого Юрія на вершині й модерним готелем на призьбі південного схилу — тут було прохолодно, з гір струменіли потоки повітря, що пахли льодом, й зупиняли вони в підніжжі, зарослому диким помаранчевим гаєм, нестерпну спеку.

До готелю «Лікабет» з'їжджалися з країн балтійсько-чорноморського ареалу письменники; на них чекав у Піреї теплохід «Ренесанс», який за два-три дні мав вирушити до Одеси, щоб звідти повернутися назад — через румунську Констанцу, болгарську Варну, турецькі Стамбул та Ізмір, а потім знову перетяти Егейське море, добратися до Дельф і там урочисто прийняти «Дельфійську декларацію порозуміння».

Круїз, присвячений початкові Третього тисячоліття, мав ознаменувати порозуміння між європейською творчою елітою, примирення між письменницькими поколіннями, сповідниками різних ідеологій та представниками великих націй і національних меншин: незважаючи на певну ідеалізацію задуму, круїз все ж був цікавий і заманливий — особливо для літераторів, ще донедавна скованих імперськими путами й раптом — вивільнених.

Майстрові Северину спочатку й не вірилося, що вперше за всі світові подорожі, які він звершив у своєму житті, ніхто ним не опікується, не дихає в потилицю, не підслуховує й не погрожує — незнана досі воля щемно діткнулася свідомости й солодко огорнула душу.

Й може, через цей ще не звіданий стан моральної свободи Северин несподівано для себе самого гейби відчужився від своїх колег, з якими завжди перебував у това-

риських стосунках, — начебто враз дала про себе знати невідчутна досі вікова межа, а може, не так вікова, як світоглядна — Майстер раптом втямив, що він зовсім не знає ні естетичних, ні політичних переконань молодших товаришів: про таке ніколи не було між ними мови, про таке й не прийнято було говорити, щоб хтось бува не запідозрив у тобі вивідувача. І ось упали фальшиві маски, розшнурувалися гамівні сорочки обережности й страху, й люди постали наче голі, не захищені таємницями; їх треба було наново пізнавати й звикати до справжньої відвертости з ними, ініціювати нові стосунки, водночас розкривати себе самого, й це давалося Северинові дуже важко.

А тому він і не намагався знову зближуватися з колегами: мешкав у окремому номері, на сніданки й вечері приходив до «шведського» столу сам, займаючи у кутку місце, нікуди разом з гурмою цікавих до всього молодиків не ходив — усі дні перед початком круїзу Северин залишався наодинці з собою. Щодня спинався на вершину Лікабету до храму Святого Юрія й дивився звідти на Вічне місто, наївно зіставляючи нові враження з почерпнутими раніше з книг... Десь там, із глибини гір, визирає божественний Олімп — звичайнісінька гора, не надто й висока, й це розчаровувало призвичаєного до легенд любомудра, і Парнас, над яким колись літали на пегасах чарівниці-музи, просто таки пригноблював своїм буденним виглядом, навіть Парфенон здавався тепер звичайною храмовою будівлею, — і тільки гора Лікабет, що вивищувалась над мегаполісом, була насправді святково величною, й Северин, стоячи на вершині біля Святоюрського храму, відчував себе мізерним, вельми самотнім, і в душі парнасця зроджувалися глузи над своєю колись вигаданою винятковістю.

У ці дні до Майстра вперше діткнулася байдужість молодих колег: ніхто не запитував, чому він тиняється сам, як неприкаяний, поети не запрошували його до гурту, коли вечорами збиралися на бімбер у якомусь номері, і їхній галас лунав на весь готель; десь там незнайомі знайомилися, запивали дружбу, а Северин навіть не смів заглянути до них — лише молодий філософ Тарас, найближчий приятель, спитав якось його, чи бува не захворів, проте не надто на-

стирливо допитувався, й це ще більше пригнітило Северина, якому все ж хотілося порозмовляти з товаришем...

Тарас залишив його самого, й Майстер боляче відчув, як віддаляється він від колишньої компанії в минуле, за незриму межу, звідки вийти в нинішній день буде щодалі важче, а може, він давно вже перебував за тією межею — в своєму світі.

У цю хвилину Северин достеменно втямив, що давнотаки існує в іншому суспільному вимірі й ніколи з нього не виходив, а його постійна присутність серед молодих — то лише намагання відтворити свою власну молодість, продовжити її. А тієї молодости давно вже немає: спосіб його мислення позначений тугим життєвим досвідом і виробленою впродовж життя власною традицією — він почував себе тепер приблизно так, як перезріла дівка, яка в церкві не може пристати до жодного гурту, бо серед зелепужних дівчат стояти їй уже негоже, а серед молодиць — не має права; між однолітками Майстер не зумів знайти приятелів — вони не розуміли його, примиреного з віком, чужого до нових віянь як у мистецтві, так і в повсякденних стосунках. Все ж Северин ловив новий світ, який утікав від нього, він чіплявся за його поли, щоб пізнати й зрозуміти — нині ж утямив, що зробити йому цього, певне, не вдасться: серед молодих виглядає смішно, мов той стариган, який, забувши про свої літа, залицяється до молодої панянки, — з цих причин проколювалася в Севериновій душі глуха нехіть до середовища, де все ще перебував, а водночас Майстер картав себе за відчуження від реальности, бо ж усвідомлював, що воно веде в небуття.

Зайшов до «шведської» їдальні повечеряти, і треба ж було, щоб у цю хвилину його розчарувань і депресії вкотився до зали земляк Теодор, товстий, немов угодований кабанчик, бевзь із заплилими ласими очима; він никав біля заставлених наїдками столиків, принюхувався й вимацував пальцями найапетитніші курячі ніжки, пундики, цукати, накладав їх на тацю, та, видно, йому було все ще того всього мало.

Северин споглядав його з обридженням: він терпіти не міг цього літературного нувориша, який вправлявся у всіх

жанрах: писав віршики, новелетки, публіцистику й одноактівки, присвячував свої творіння найактуальнішим проблемам часу, завжди догоджав сильним світу цього, за що отримував від усіх влад посади, премії та звання; без нього не обходилася жодна конференція, презентація, іменини, похорон, ювілей; за совдепії був членом обкому партії, а нині — депутатом обласної ради; на зібраннях водно брав слово й щоразу говорив одне і те саме, відповідно моделюючи свій виступ до заданої теми, а вилущити з його промов хоча б єдину цікаву думку ніхто не зумів би; мав Теодор напоготові латинську приказку, вірш або афоризм, які часто вставляв у бесіду не до речі; виступаючи, він весь час дякував представникам влади за їхнє чуйне ставлення до письменників, не забуваючи при тому кинути каменем у колишніх керівників, які нашкодити йому вже не могли; Теодор героїчно брав на себе місію ініціятора культурних заходів, але аж тоді, коли ті заходи були вже кимось підготовані, — запрошено Теодора теж на «Зустріч між трьома морями», і тут він, як виявилось, не пас задніх — ось же притьмом дізнався про те, чого Северин ще не знав: уздрівши Майстра, який сидів за столиком у кутку їдальні, підбіг, поставив перед Северином вивершену тацю й патетично задекламував:

In tabernis quando sumus,
Nescimus, quia est humus...[1]

«Не знаю так добре латини, як ти, — нетерпляче перебив Северин Теодорову орацію. — Що ти хотів мені сказати?»

«Вечеряємо в "Таверні під Акрополем!" Усі вже виходять, я доганяю, а Тарас чекає на вас у номері... Кваптеся, пане Майстре, не наїдайтеся: запрошують поляки і скандинави!»

«Ну а тобі, звичайно, не зашкодить злегка перекусити перед бенкетом», — Северин показав на тацю.

«Це ж на дорогу, завтра вирушаємо... Дорога, дорога нас в дальніє далі зовйот! Чей аж три моря проскородимо, і хто знає, як там буде з харчами...»

[1] І коли ми опиняємося в таверні, то не знаємо, де є земля... *(Латин).*

«Ти завжди був завбачливий».

Й Северин щиро засміявся, дивлячись на запопадливого бельбаса. «А певне, й такі на світі потрібні, — подумав, — тим більше — в літературі. Сказав же Франко, що література — не парк, а ліс, в якому живе всіляка рослинність: від кедрів, дубів, ясенів аж до неїстівних грибів і навіть порхавок...»

Майстер відчув, як до нього повертається добрий настрій. У передчутті спілкування з цікавим товариством він почав вивільнятися з тенет відчуження й самотности; цієї миті навіть Теодор став для нього майже приємним — чей приніс добру вість. Бельбас зник з їдальні разом з тацею, мовби його тут і не було; Северин підвівся й поквапився в Тарасів номер.

Атени — місто заплутане: з Лікабету до Акрополя, здавалось, рукою подати, а от коли Северин з Тарасом зійшли вниз і не стало видно колонади Парфенону, вчепився їх блуд: вузькі й криві вулички то вперед провадили, то назад завертали, а крамниці вздовж них — усі однакові, й панувало повсюдно несусвітне сум'яття, хоча вже й западало надвечір'я; зустрічні перехожі англійської мови не розуміли, й допитатися до «Таверни під Акрополем» було важко, то пішли приятелі навмання, поки не допали до жовтих стін Святої гори, й аж там побачили довге, схоже на сільську стодолу приміщення з тьмаво освітленими віконцями й рядом прочинених дверей, з яких тягло розпареним запахом вина та спецій. З таверни долинав приглушений гамір.

Поки Северин з Тарасом добиралися, бенкет у таверні вже розпочався: товариство було збуджене, всі говорили нараз, вино розливалося в пугарі і по дубових столах, піраміди імбирних і цинамонових коржиків швидко танули на полумисках, проте гостей більше цікавили напої, яких тут було вдосталь: кельнери ставили на столи все нові й нові обплетені лозою бутлі, письменницький люд забавлявся, сигаретний дим плив попід стелею й струменів крізь вікна. Тарас з Северином знайшли своїх хлопців, які стояли колом у глибині зали і, як завше, завзято дискутували.

Саме в цей момент їх атакувала молода особа з екстравагантною зовнішністю: зодягнута була в ситцеву сукенку,

застібнуту тільки на середній ґудзик, нижня розпорка сягала рожевих з білою коронкою трусиків, а крізь декольте випорскували не захищені бюстгальтером груди; вона з повним пугарем вина кружляла довкола гурту українців, намагаючись протиснутися всередину кола, і, відгортаючи з чола спітніле руде волосся, перекрикувала дискутантів:

«Nazywam się Elita Pre, jestem pisarką erotyczną, i niech sobie panowie ukraińce na karb to wezmą: ja nie dopuszczę, żeby my się jeszcze raz klucili...»[1]

Дівчина вимацувала очима для себе жертву й, помітивши нарешті Корнила — критика-культуриста з біцепсами, немов м'ячі, протиснулася до нього, припала йому до грудей і заговорила хрипко й пристрасно:

«Chcesz mie pan? Żadnych problemów, chóc i tutaj!»[2]

Поміж скандинавами, які трималися осторонь, походжав юний богеміст у джинсах з латками, нашитими сировими нитками на колінах і задниці, що, певне, мало визначати його цілковиту байдужість до матеріяльних благ; волосся в нього було вифарбуване в червоний колір і заплетене в косички, що стирчали на всі боки, немов промені. Він називав себе поетом-деґрадантом і вголос англійською лихословив, роблячи при цьому на заквацьованому обличчі міну, яка мала відбивати безнадійний трагізм людського буття.

Северин з добродушною цікавістю приглядався до цих оригіналів і думав про свободу, яка дає можливість і паяцувати: а й справді, література — ліс, і в ньому проростає розмаїте зело; а може, ці диваки серед усіх тут присутніх найталановитіші, й шведські та норвезькі неприступні метри — та й наші мудреці, що ось ведуть давно розпочату дискусію — до них і не вмилися; Северина діткнуло відчуття вдоволення, що йому вдалося виборсатися із трясовини самотности й прилучитися до людського розмаїття.

Корнило делікатно вивільнився з Елітиних обіймів, посадив її в крісло, й дівчина тут же задрімала, відкинув-

[1] Називаюся я Еліта Пре, еротична письменниця, і затямте, українці: я не допущу, аби ми ще раз товклися *(пол.)*.

[2] «Хочеш мене? Нема проблем, можемо й тут!» *(Пол.)*.

ши голову на спинку крісла, — була вона гарна, зваблива, й Северинові жаль стало, що вино вилучило її з товариства, й не доведеться нині з нею тверезо порозмовляти.

Скандинави сиділи за окремим столом, в міру пили й притишено бесідували, не звертаючи уваги на український гурт, до якого вслід за Елітою прилучилися польські письменники.

Пан Єжи, середнього віку мужчина, який представився мариністом, запрошував українських приятелів до столу — був він, видно, керівником своєї групи й господарем бенкету. Розлив у пугарі вино з бутля і виголосив тост: «П'ю за вас, дорогі сусіди, й скажу при цьому сакраментальне: без незалежної України нема незалежної Польщі!»; вдячні гості заплескали, й підвівся київський критик Корнило, щоб відповісти полякам своїм тостом, та його вже ніхто не слухав — дискусія спалахнула з потроєною енергією, адже недарма пилося: говорив політолог Микола, інтелектуал, який не терпів заперечень і часто в розпалі суперечок вдавався до простацьких каламбурів, проте був таки добре ерудований, і витримувати з ним розмову міг хіба що філософ Тарас, який тут же встряг у дискусію.

«Що, що ти сказав, Тарасе: екзистенцію нації визначає її відвічний розум? А що таке — розум? Адже він даний людині лише для того, щоб вона кожної миті переконувалася у власному безсиллі: Божої істини ніхто ніколи не може досягти, й тому потуги розуму марні».

«Це песимізм пре з тебе, Миколо...»

«А що таке, по-твоєму, оптимізм?»

«Усвідомлення факту, що ти сьогодні знаєш більше, ніж учора, а завтра знатимеш більше, ніж сьогодні».

«Ну і втелющився ти із своєю антиномією, як сливка в гівно: постійно усвідомлювати свою неспроможність пізнати абсолютну істину — це те саме, що гратися в цюцюбабки або цілуватися в протигазах. Та невже в подібних забавах закладена екзистенція нації?»

«То не забава, а процес, який називається прогресом — так визрівають цивілізації, так становиться кожна нація».

«А коли ж той процес завершується, де його кінець?»

«Кінець — це Бог, який є одночасно початком, а народ — бігун на коротких дистанціях між початком і кінцем, і оновлюється він у своїй вічності безперервною зміною тимчасових поколінь».

«І тебе влаштовує такий марафончик?»

«А в ньому весь сенс існування, Миколо».

«Ну, це справа твого філософського бачення і смаку...»

Політолог недбало розвів руками й замовк. Розмова перекинулася на протилежний бік стола: мариніст Єжи пильно прислухався до суперечки між Миколою й Тарасом, схиливши набік голову й переводячи погляд з одного на другого, немовби зважував, хто з них має рацію, й коли суперечка обірвалася, він вимовив тихо і з притиском:

«Витаєте в небесах, дорогі колеги, й ні про що конкретне не говорите, а я волію стояти на реальній платформі. Що таке розум, ніхто не може визначити до тих пір, поки ця абстракція не втілиться у мислену матерію, і аж тоді можна пізнати його вагу і вартість. А та матерія — то передовсім література, хлопці, і в ній ви щоразу виставляєте напоказ свою інтелектуальну потугу або неміч...»

«А в нас ще нема такої матерії, щоб стала виміром національного інтелекту, — промовив завжди категоричний Корнило. — У нас нема літератури!»

«Навіщо повторюватися за Лессінгом і Франком — і ще так претензійно? — скривився Северин. — Скажи щось своє».

«І один і другий, — мовив із зверхнім спокоєм Корнило, — видали цю феноменальну сентенцію на переломі епох, і вона розбудила до життя цілі когорти письменників — в Німеччині і в нас».

«Отже, була-таки ця література, якщо її хтось розбудив».

«Так, але нині настає нова ера, тож мусить народитися й нове мистецтво — на рівні європейських партитур!»

«Влучно, дуже влучно сказано, — прошамкав Теодор з напханим імбирними коржиками ротом. — Ad maiorem Dei gloriam![1]»

Дискутанти не звернули уваги на премудру репліку Теодора. Корнило продовжував розвивати свою думку:

[1] До найвищої слави Бога! *(Латин.)*.

«Таж не можемо й не маємо права, пане Майстре, залишатися й далі на рівні ваших галицьких екзерцисів про вбогих дівок, що йдуть заміж, а багаті все лише плачуть, ніби між багацькими дівками не знайшлося досі хоча б однієї з чорними бровами... Скажете — фольклор? А західняцька література — то ж суцільний фольклор: сама тільки опришківська тема переповнила по вінця вашу літературну скарбницю. І все — втішання бідністю, і все — глорифікація доморощених марксистів, що закликають грабувати награбоване: експропріюй експропріяторів!»

Постмодерніст з Бистричан, Юрко, романами якого Северин завше захоплювався, раптом випалив таке, на що Майстер довго не міг знайти відповіді:

«Не чіпаймо галицької літератури — її ще немає. Та й Галичини, правду кажучи, немає теж... Галичина — то штучне територіяльне утворення, доважок до Великої України. Скажете — П'ємонт? Цей ваш П'ємонт перенаселений солодкими патріотами, які тільки й уміють плакати над шматком полотна, зшитого з синього й жовтого окрайців. А свої твердині будують на печі...»

«Але ж вони... — аж по хвилі здобувся на слово Северин, — вони ж першими позлазили з тих печей й оголосили голодування на майдані біля Хрещатика... Чому ж ти тоді й носа не вистромив зі своєї фортеці?.. І ще хочу тебе спитати: ця філософія — то твоя власна вигадка чи ти слово до слова процитував академіка Михайла Погодіна — відомого русотяпа з половини XIX століття?.. А я собі думаю: хто ж то породив нинішніх шельмувальників наших святинь? Таж ви, ви — інтелектуальні нігілісти!»

Юрко не встиг відповісти: несподівано заговорив вічно мовчазний перекладач Анатолій. Він ніби й не слухав розмов, заглибившись у себе, — та й не дивно: Анатолій знав більше десятка європейських мов, і ніхто не міг би вгадати, якою він у цю мить мислить, який переклад обдумує, бо ж устиг озвучити добірною українською мовою Сервантеса, Лорку, Ґете, Шіллера, Гамсуна, Рільке. Він опановував усе нові й нові мови й іноді шокував друзів скаргами, що ось, мовляв, минув уже цілий рік — і марно, бо не

засвоїв за цей час ні однієї; часто він викликав у людей здивування, а то й глузи: хто міг припустити, що цей чоловік сповна розуму, коли він щоранку набирав у кіоску купу німецьких, англійських, французьких і бозна-яких ще газет...

Анатолій обвів маленькими очима присутніх і несподівано голосно виголосив тираду: він говорив довго, й ніхто не наважувався перервати його мову, начебто вона звучала з репродуктора або з екрана телевізора.

«Є в нас література, панове. Аж дивно, що вона є. В окупаційних лабетах, в умовах моральних і фізичних тортур, вимушених компромісів українські письменники титанічними зусиллями витворили літературу, якою міг би пишатися кожен народ. І Галичина не пасла задніх: візьмімо до уваги хоча б Стефаника... І власне завдяки літературі вижила українська нація, бо інших інститутів ми не мали. Тож не ділім літературу за письменницькими поколіннями, за регіонами, за світоглядом авторів та ідеологією, берімо до уваги лише її естетичну вартість. Бо якщо я не поділяю, наприклад, політичних поглядів Леоніда Первомайського, то це не означає, що я маю відкидати «Дикий мед», його знаменитий роман...»

«Не згоден з вами, — таки зупинив Анатолія Северин. — Я зовсім не маю охоти плисти в єдиному потоці з Собком, Козаченком, Дмитерком, Шмигельським...»

«Ви говорите про апологетичну, мертву літературу, тобто таку, яка не існує, й має вона специфічну, вичерпну і вбивчу назву — «радянська». Чия, якої нації? А ніякої — радянська та й усе... А українська — це твори, пройняті нашим національним духом, навіть якщо вони написані чужою мовою: «Тарас Бульба», «Роксоланія»... І вона всуціль антирадянська».

«Пане Анатолію, постривайте, — підвів руку Корнило, — ми мусимо нині повести розмову не про літературу взагалі, а про її сучасний виток, чей не можемо вічно киснути в національній заводі, нас мусить нарешті почути Європа! Доки ми будемо жити славою минулого? Ця наша пристрасть давно викликає насмішки в сусідів, мовляв, — не вміючи побудувати державу, суголосну новому часові,

ви з містичним мазохізмом заганяєте Україну мало що не в Трипілля та ще й пишаєтеся тим...»

«Звісно, це недобре, — відказав Анатолій. — Та є тут один нюанс: українські письменники мають не тільки збагачуватися знанням світової літератури, а й надихатися ароматом рідної, і якщо будемо дотримуватися таких правил, тоді новий літературний стиль стане співзвучним із світовим, проте матиме національну матрицю. Це закон, панове, закон! А те захоплення наших постмодерністів ребусами, непрозорістю художнього вислову — то в Європі давно вже пройдений етап».

Червоноголовий богеміст із променистими косичками перестав сновигати залою й декламувати лихослівну поезію, він зупинився за спиною Анатолія й прислухався, ніби намагався зрозуміти, що той говорить, — видно, його зацікавили переконливі інтонації Анатолієвої мови.

«Я тобі потім перекладу, — обізвалася із скандинавського гурту поважна жінка, яка пильно прислухалася до дискусії. — Я Гелена Краґ, — звернулася до Анатолія, — перекладачка Достоєвського на норвезьку. І Толстого — теж... І скажу вам, добродію: я не люблю націоналістів».

Анатолій промовчав, він думав, що відповісти цій норвезькій космополітці.

Тим часом до Северина підійшла молода жінка з розкосими очима, мала вона гладко причесане чорне, мов смола, волосся, гривку на чолі й бронзове, ніби виполіроване обличчя. Своєю зовнішністю геть відрізнялася від інших скандинавів — Северин пильно приглядався до неї. Була зодягнута в жовту шовкову пелерину, в штани із шкіряними аплікаціями, підперезана червоним поясом, з мочок вух звисали червоні сережки, а груди прикрашало дороге коралове намисто.

«Я хочу з вами познайомитися, — сказала англійською. — Ви весь час поглядали на мене, певне, я вам сподобалася, а в нас такий звичай, що жінка має відповідати взаємністю».

Северин зніяковів — такого зізнання від жінки не чекав, сказав, придивляючись до її цікавого обличчя:

«Так, я справді задивився на вас, ви зовсім відрізняєтеся від них, — показав на її товариство. — Хто ви?..»

«Я гренландка Йоганна. Вчителька ескімоської й англійської мов, а теж — мисливець. Ну і поетка...»

Северин звернув увагу на її взуття з тонкої тюленячої шкіри, вишите яскравими візерунками. Посміхнувся.

«Ви зовсім як Саламіна!»

«О, ви чули про Рокуела Кента! Ми шануємо цього американського маляра... Тож будемо знайомі».

Вона подала Северинові руку — міцну й тверду, гейби чоловічу.

«Северин», — представився Майстер.

«Чи можу вас колись запросити на кафемик? Це по-нашому вечеря з кавою... Згода?»

Йоганна повела долонею по Северинові щоці: пучки її пальців були м'які й чутливі.

«Ви мені подобаєтесь. А як я вам?»

«Ви чарівна, Саламіно», — відказав Майстер, до решти знітившись.

III

Після обіду теплохід «Ренесанс» мав розпочати круїз. Вранці Северин ще раз вийшов на вершину Лікабету: за два дні перебування в Атенах він навдивовижу звикся з цим білим містом, якому немає краю, ніби воно переповзло через Пірейську затоку й сягнуло острова Саламін, що он мріє в далині. Майстер згадав назву цього шматка грецької суші, славної переможною битвою греків з персами, — і це ймення повернуло його думки до вчорашнього бенкету в «Таверні під Акрополем».

Згадка ласкаво діткнулася серця: ким буде для нього в цій подорожі вродлива ескімоска Саламіна з її наївною відвертістю в мові, і в прихованих повіками очах — невловимою таїною, готовою йому відкритися; а може, вчорашня зустріч з нею — то лише підігрітий вином приємний подорожній епізод, й вони з Йоганною за час круїзу більше й не перемовляться?

Відчуття солодкої тривоги огорнуло Северина при згадці про Йоганну-Саламіну: в свідомість раптом увірвався інший спогад, що його Майстер намагався приглушити забуттям, і це йому ніколи не вдавалося. Був він немов дихання, мов серцебиття, без яких неможливо жити. З глибин далекого минулого завше зринала постать дівчинки, яка колись перед його відбуттям на армійську службу явилася йому на Святоюрському майдані у Львові: дівчинка бавилася м'ячем, мала довге до пояса русяве волосся й великі зелені очі, м'яч покотився до його ніг, він підняв, подав малій незнайомці, а тоді зелене полум'я залило його всього, і Северин збагнув, що з тієї повені вогню не виринути йому ніколи, він і не хотів виборсуватися з того виру, та кликав хлопця невблаганний обов'язок — він мусив покинути своє місто на довгих три роки й залишити дівчинку на майдані. Северин поцілував її й закляв, щоб за три роки прийшла на це саме місце, й дівчинка пообіцяла... Та проминає вже й життя, а Северин не зустрівся з нею; ті, які траплялися, — то була не вона, й Майстер далі ждав її — дівчинку із Святоюрської гори.

Храм Святого Юрія на Лікабеті спинався хрестами до слави неба, він був зовсім не схожий на львівський Святоюрський собор, та їхні ймення збігалися, й Северин повірив у прикмету: а може, тут нарешті з'явиться вона — та жінка, що була колись дівчинкою з м'ячиком, і нею буде Саламіна, яка прийшла з далеких світових безмеж — з усіх жінок на землі єдина, призначена для нього?

Майстер наслуховував, чи не чутно кроків, вдивлявся вниз — а ось майне на серпантиновому повороті стежки постать у жовтій пелерині й чобітках з тюленячої шкіри; аби тільки прийшла — хай не для життя, хай на мить, хай лише засвідчить, що вона є на світі — його доля, й водночас смішно було йому з цих марень, та все одно роз'ятрював їх і творив в уяві образ Йоганни-Саламіни таким, щоб хоч єдиним штрихом був схожий на дівчинку з м'ячем.

Над вранішними Атенами панувала тиша, з фронтону Парфенону ліниво звисало полотнище голубого з білими смужками грецького прапора. Северина обмивав струмінь гірського повітря — й жодних кроків не було чутно, не

з'являлася на стежці постать жінки в жовтій пелерині. Він усвідомлював марність своїх сподівань, а все ж йому добре було з ними — певне, то все, що залишилося для нього в житті...

Й нарешті — море! Теплохід, марудно проманеврувавши в бухті, рвучко вихопився з портових загат і швидко набирав вузлів, наче боявся, щоб його не наздогнала суша. А вона ще довго переслідувала теплохід меншими й більшими островами, схожими на мертвих китів, що спливли на поверхню й перекинулися вгору білими животами, та врешті й вони залишилися позаду й зникли з овиду.

Северин стояв на бічній палубі, спершись на бортове поруччя: голубе безмежжя надихало його урочистістю й водночас лякало своєю нездоланністю. Властива Майстрові на земній тверді впевненість у собі змінилася враз тривожною залежністю від морської стихії — ти вже більше не володар світу, а добровільний вигнанець, виведений із земних сховків напоказ самому Богові, влада якого тут набагато відчутніша, ніж на березі, і від нього ніде не сховаєшся, не обдуриш — можна тільки простягти до неба руки й молитися.

Щоразу, опинившись на водах, Майстер проймався побожним відчуттям наближення до Господа: було то цілковите визнання його всемогутности, й Северин наповнювався вірою, не затьмареною сумнівами, у найвищу владу Космосу. І якими нікчемними здавалися йому потуги сатаністів, котрі видумували свої релігії, своїх богів і боженят і примушували людство вірити в земного лжебога, який насправді був кримінальним злочинцем!

Та іноді приходила й зневіра. Северин служив на Кавказі в морській піхоті, а на останньому році служби перевели його в Петропавловськ-Камчатський — аж ген куди закинула його сатанинська влада, й здавалася вона йому непереборною, бо хто мав змогу здолати монстра, який незвідь-як захопив одну шосту земної суші, немов свою власну, — тільки поїздом треба добиратися на її край аж десять діб!

У вільний час Северин виходив на схил вулканічної Авачинської сопки й безнадійно вдивлявся в земні й мор-

ські простори, які не мали меж, і та несамовита просторінь здавалася абсурдною, нікому насправді не потрібною, проте підвладною одній державі, й те безмежжя породжувало почуття безсилля у душах мешканців цих обширів і в душі Северина — теж. І залишалося йому хіба що усвідомлювати свою малість. Те усвідомлення сіяло зневіру в хоча б мізерний просвіток свободи — і як так сталося, що всесильний Бог дозволив Сатані зневолити землю мільйонами збузувірених опричників й не карав владну голоту, яка підриває динамітом собори або перетворює їх у стійла, перемінює вільну людину в раба, виморює голодом цілі народи, проїдає простори метастазами концтаборів, наповнює землю трупом невинно вбитих — навіщо ти вчинив такий допуст, Боже, і чи ти насправді є?

Ставало страшно від таких думок, бо ж остання надія — на Бога — пропадала... Але ж бо таки мусить панувати над диявольщиною вища влада, чей же куриться димок з вершини сопки і ніхто не в силі його спинити, і б'ються велетенські хвилі у воротах Авачинської бухти, зударяються, гримлять, а в середину затоки увірватися неспроможні. Орли вільно літають над громаддям скель, які розколюються, множаться, і не видно їм кінця, і сонце світить, і вітри женуть хмари у височині небес — не має Сатана влади над Божим творінням, не зуміла червона голота запанувати над природою, а людина — то теж творіння Господнє, наділене силою вільної мислі, тож мусить вона розламати колись стиснутий кулак насильства — й розлетиться на друзки страшна імперія!

Й сталося, таки сталося неминуче, — зловтішався Майстер, стоячи на бічній палубі теплохода, — розпався Вавілон, і чахне імперська орда, яка так і не зуміла стати нацією, бо живе всюди, а визначити своїх земних меж неспроможна, — і зникне вона колись на очах у всього світу, як ті колишні народи, що вважали себе обраними — авари, гунни, сармати, ґоти, зрештою — римляни. Де вони тепер? Так само й нині закінчився тріюмф безбожництва, й ми розпачливо почали шукати українського Христа, забуваючи, що знайти Його мали б передовсім у своїх серцях.

Сонце торкнулося краєм диска водної гладіні, й до борта теплохода підбігла мерехтлива доріжка, всипана ломом чистого золота; Майстер думками квапився тією стежкою, сподіваючись добратись до Господніх чертогів, та посірів червоний диск, змерх і канув у морську глибочінь, і Северин повернувся на твердь корабля.

Тоді відчув, що стоїть на палубі не сам. Повернув голову й навіть не здивувався, ніби це неодмінно мало статися — поруч побачив закутану у вовняну шаль Саламіну.

«Холодно вам?» — запитав Северин, щоб якось розпочати розмову.

«Такий несподіваний перепад від атенської спеки до морської прохолоди... — відказала Саламіна знехотя, може, не бажала, щоб їхня розмова розпочалася із банальних реплік про погоду. — Та я до стужі звична...»

Мовчали, бо й про що мали говорити люди з таких несхожих між собою світів — ніби злетілися з різних космічних вимірів на лушпайку, якою став теплохід «Ренесанс», закинутий у морські незвісті, — може, лише для того злетілися, щоб уздріти одне одного й переконатися, що всі розумні істоти мають подобу Божу, проте у кожної інша ментальність, інші проблеми, зацікавлення й побут, і Саламіна, з виду така людська й людяна, миловида й пожіночому зваблива, здалася Северинові ніби інопланетянкою, з якою йому спільної мови ніколи не знайти.

Чи ж можуть її обходити тривоги громадянина новітньої держави, яка ще й досі не позначена на політичній мапі світу, й у Ґренландії про неї, певне, й не чули? Сказати їй, що його болить занепад духовного життя в часи щойно відзисканої свободи? Навіщо це їй? І, зрештою, він не знав, яке в неї розуміння духовности... Може, в тому далекому крижаному краю люди живуть іще за общинними звичаями й законами — ось же мовила Йоганна, що жінка м у с и т ь відповідати взаємністю мужчині, якщо той собі її вподобав, — мусить і хоче, бо інтимні стосунки в общинній громаді, напевне, такі, як у птахів — вільні в життєвій необхідності... І їздить ця жінка на нартах, запряжених собаками, достоту, як Северин на своєму авті, і стріляє вона з рушниці в тюленів, а китів ловить гарпу-

ном, і в школі проводить співані уроки, бо в заполярних людей мова співуча, і все своє первісне життя вона переливає у первісну поезію — чисту й прозору, як морозне повітря Зеленої землі, проте Северинові не зрозумілу... Але ж йому не завжди зрозуміла теж і поезія новітніх модерністів!

Северин не озивався до Саламіни, бо ж не втямить вона тривог українського письменника, які враз нахлинули на нього... А втім, я знаю, звідки зринають ті тривоги: мій талант сформувався в неволі, моя творчість мала сенс тільки в змаганні до свободи, а коли вона настала, то й сенс пропав. І я не знаходжу у вільному житті ні дрібки матеріялу для виробленого десятиліттями способу мого мислення... Чи маю признатися Саламіні, що мені чужа й відворотна скоморошність нинішніх літераторів, які бабраються у суспільному бруді: самі лише психушки, пиятика, наркопритони, борделі, злодійські кубла, таргани — й тільки негатив, негатив і ні клаптика синього неба, ані світлого променя! А може, ця мана — то відбиток нашої невлаштованости, розчарування чужою владою у своїй державі? І що робити нині поетам, які цю державу вибороли: виступати проти неї чи втікати в абсурд? І вибирають друге... І чи не є та втеча, те ігнорування національних проблем прихованою співпрацею з ворожою Україні олігархічною черню, яка стоїть при державному кермі, але нічого спільного з українством, окрім грошей, не має? Й може, саме через це знизилася суспільна повага до письменників, а інтелектуальні пройдисвіти, підбадьорені такою негацією, насмілюються піднімати руку й на великих... А втім, яке життя, така й література.

Чи мав би про це говорити Майстер із Саламіною? А коли ні, то про що? Яка спільна мова може поєднати людей, що потрапили на палубу «Ренесансу» з різних закутків планети? Чи зацікавить Северинів світ Саламіну? А може, йому потрібен її — патріярхальний? Адже мають таку схильність пересичені цивілізацією люди — тікати від неї у первісність... Чому ж би то Ігор Стравінський напередодні Першої світової компонував «Весну священну», сповнену синкретизму, а Павло Тичина під час революції

вибухнув подібним поєднанням слова й музики у «Сонячних кларнетах?»

Северин відчув, як почало до нього добиратися незнайоме досі бажання втекти від свого світу в чужий — суворий, холодний і неповторний. І ось є така можливість — нехай лише в уяві, хай тільки в розмові. А якби назовсім?..

Стрепенувся від такої несусвітної думки: як — покинути свій край і полюбити чужий? А хіба не так вчинив Рокуел Кент?

Стояли поруч, торкаючись одне до одного ліктями й водночас розмежовані прихованим гріховним бажанням. А вже сіріло надворі, закінчувалася коротка ніч, теплохід заходив у ворота Дарданеллів.

«Я піду в каюту», — промовила Йоганна й тихо притулилася до Северинового плеча.

Й він нестримно забажав її обняти. Але не зробив цього. Сказав:

«Ми так і не розмовляли...»

«Хіба ні? А мені здається, що проговорили всю ніч».

«Коли ж озвучимо нашу мовчанку, Саламіно?»

«Я запрошу вас на кафемик, як обіцяла. Але вже на березі».

IV

З Одеси вирушили на Констанцу, й тоді на шкафуті теплохода, в тісному приміщенні читальні українські письменники влаштували літературний вечір. З польської групи завітав пан Єжи, вслід за ним увійшла Еліта Пре, і хтось пожартував: «Еліта пре, Еліта пре!» — згадавши, певне, її безцеремонне вторгнення в українське товариство в «Таверні під Акрополем»; дівчина вловила гру слів і щиро засміялася: «Зовсім і не пру, я нині добра й чемна, а «Еліта Пре» — це моє шпіцнаме чи то пак псевдонім — я називаюся Марися Войцеховська».

Вона глянула на хлопців великими синіми очима, в яких гніздився блуд, і не треба було його викликати надміром вина: дівчина з природи була грішно звабливою, вона, зрештою, добре усвідомлювала свою здатність збуд-

жувати у чоловіків хіть, однак тепер поминула всіх, подріботіла короткими крочками, спутана тісною спідничкою, що обтискала виточені сіднички, й опустилася на половину крісла біля свого обранця — культуриста Корнила, втираючись м'якушем грудей у біцепси спортовця.

«А чи дасте мені слово, панове? — запитала всіх, не зводячи при тому закоханого погляду з Корнила. — Я за минулу ніч написала жмуток еротичних поезій — пальчики оближете!»

Звісно, Еліта хотіла почути згоду від Корнила, якого попросили вести вечір, однак йому добре було сидіти біля гарячої дівчини, яка чимраз щільніше притискалася до нього стегном, ніби силкувалася виштовхнути його з крісла, — в такій пікантній ситуації йому зовсім не хотілося брати на себе функцію ведучого, хоча це йому, як маститому критикові, й належалося.

Із заминки скористався Теодор, він викотився на середину кола і, звівши вгору обидві руки, театрально заволав:

«Initio! Initiamus!»[1] Розпочинаємо літературний вечір українських бардів, витворних майстрів слова, адораторів муз і ґрацій, однак перше слово я з найвищою приємністю надаю нашій чарівній польській гості, вродливішій від морських сирен, які, можливо, в цих морях спокушали колись співами хороброго Улісса, — пані Еліті Пре!»

Дівчина підвелася, обтягнула шовкову білу блузочку, декольте при цьому розширилось, й рожевий жолобець між персами збіг униз, загубившись у глибині пазушини; Корнило примлівав і баламутним поглядом впивався у її вгнуте лоно. А Еліта розпалювала його невтримне бажання завуальованими поетичними метафорами, що символізували солодке проникнення в її плоть могутнього чоловічого тіла, і вже не стало в неї власного, а тільки чужа твердь; вона вся перемінилася в свого коханця, і не він нею, а вона ним цілком володіла, мучила, розпікала, поки той не впокорився їй, вибухнувши гарячим струменем своєї потужности, й вона нарешті з вампіра стала знову

[1] Починаю! Починаємо! *(Латин.)*.

звичайною жінкою — була втихомирена, ласкава й оновлена силою рідного вже їй тіла.

«Sic itur ad astra!»[1] — вклав бельбас Теодор у латинський афоризм найвищу похвалу польській поетесі, та їй і без того присутні дружно заплескали.

Тарас нахилився до Северина й прошепотів:

«Знаменита, досконала й майстерно закамуфльована еротика».

«Мені ще треба звикати до такої відвертости в поезії», — відказав Майстер, проте мав збуджений вираз обличчя, й Тарас це помітив.

«Ви звикли сприймати лише класичну музику життя, Майстре. А є ще імпровізації, гра без нот, і її виконують люди з новим слухом».

«Ти людина нової цивілізації, Тарасе. Вона вривається в наше особисте життя, і я бачу, як руйнуються старі цінности, до яких старше покоління звикло. Я — людина тисячоліття, що минає, реліквія цивілізації старої й серед вас, молодих, — анахронізм... На тих нових людей я дивлюся, як європеєць на китайців, не розрізняючи їхніх облич. І ще на наших очах розпадаються ідеології, які ми вважали святими, я не чую патріотизму в новітній поезії: вона чужа, індиферентна, космополітична. А втім, ці новонароджені стилі — ефемерні й нетривкі: скільки модерністських напрямів з'явилося останнім часом і всі вони опинилися в глухому закуті...»

«Але й залишають своє насіння. І ви, напевне, доживете, Майстре, до народження філігранного модерного реалізму, ще й самі напишете в такому стилі твір — і вам здаватиметься, начебто писали його не ви...»

Поки Тарас з Северином розмовляли, Еліта прочитала ще кілька поезій, і їм стало шкода, що не почули; поетеса зробила вишуканий кніксен і випурхнула з кола під щедрі оплески, знову сіла біля Корнила й закрила долонями обличчя — чи то втішена успіхом, а чи засоромлена еротичною відвертістю своїх віршів.

А тоді на середину вийшов сягнистим кроком не знайомий Северинові дивак: він був до пояса голий, тільки шию

[1] Дивись завжди на зорі! *(Латин.)*.

мав пов'язану картатою апашкою, а голову покривала брудна, з обвислими крисами, панама; він назвав себе Степаном, дістав з кишені штанів рулон паперу, розгорнув і почав читати.

Презентував Степан оповідання, яке розпочиналося словами: «Його знудило, і він виригав в унітаз...» А далі автор скрупульозно досліджував тривання післяалкогольного блювання, дбайливо добирав слова, які й у тверезого могли викликати судому, й Майстер навіть почув запах горілчаного перегару; Степан так захопився блювотним процесом, що нібито й забув, для чого писалася ця довга препозиція, врешті він таки повідомив, про що йдеться в оповіданні: то їхав до Праги молодий поет на обговорення своєї книжки...

Й думав Северин сам про себе — побоявся знову розпочинати з Тарасом розмову з приводу почутого: ось як, по-твоєму, має виглядати людина нової цивілізації — неохайна, нахабна, бридка! Та це ще півбіди, я ж добре пам'ятаю, як народжувалися нацисти й комуністи, а то теж були нові люди, та представляли вони режими, які несли світові тоталітарне спустошення.

А що такі, як цей, принесуть людству: розпад психосфери, розладнаної в божевільнях, наркопритонах і борделях?.. Ти чуєш, Тарасе, що він читає: поета замучили докори сумління, що спав з рідною матір'ю і через те запив! Слухаєш і не виганяєш його втришия з чесної компанії, бо він, мовляв, відтворює в своїх писаннях божевілля світу, спричинене некерованою демократією, адже мусить хтось це відтворювати — такий стан речей! А ти ще скажеш мені: це лише початок нового світогляду, і його треба перетерпіти, зціпивши зуби, а вже опісля, в майбутньому, народиться реалістична література сучасного стилю... Ця нова людина, мовляв, намагається вловити в хаосі нашого життя невідомі досі звуки — ти ж не раз чув, Северине, як музиканти настроюють інструменти перед початком опери — хіба то не хаос? Але є він предтечею величної гармонії!

Не згоден я, не згоден! Хіба ти не чуєш, приятелю, як цей модерний нувориш пропагує культ ницої, малої людини? Ти віриш у майбутній вимарш нової армії літера-

торів, але ж не подумав, яким має бути в тому війську вояк-карлик, збоченець, содоміт? Таж історію завжди творили великі люди — кришталево чистого ідеалізму і героїчного світогляду... Ні, я не хочу опинитися в дурдомі нової цивілізації!

«Хочу повернутися назад — хоча б у гренландську патріярхальну», — промовив Северин уголос.

«Заспокойтеся, Майстре, — відказав Тарас. — Новеліст уже зійшов з подіюму. Ви що — не помітили, як наш тихенький Анатолій виштовхав його з кола?.. Але чому ви раптом заговорили про Ґренландію?»

Северин не відповів. Розглянувся по читальній залі: Саламіни не було, і йому стало сумно.

«Будьте філософом, Северине: на стику цивілізацій завжди вибухає творчість, однак вибухи ті не конче пахнуть селітрою — деколи й клоакою відгонять... Та я вірю, що наш Сервантес уже прийшов у світ».

«Дай-то, Боже. Але поки що... Ну скажи, як можна після Лесі Українки поважно сприймати подібне маразматичне белькотіння?»

«Усі ставлять у приклад Лесю, — посміхнувся Тарас. — Проте більшість розуміє її приблизно так, як Кассандру троянці... Але постривайте: ми заговорилися, а Данило з Шешор уже стоїть перед нами, готовий читати свою поезію. Сподіваюся, цього разу ви не будете розчаровані».

Северин чекав виступу цього поета, він завжди ждав несподіванки від Данила — буйночубого гуцула з переламаним носом: цей дефект дивно вирізьблював на його обличчі образ бувалого опришка з непоступливою вдачею, тугим характером, та водночас його суворість здавалася напускною — в очах поета ясніли доброта й прихований біль. Майстер любив Данила, мов сина, а його поезія — свіжа, із зухвалими метафорами, що укутували зміст недомовленістю, заглибленою сутністю, перебільшеною значимістю, залишалася в пам'яті закарбована, ніби вирізьблена в камені.

Страх перед банальною однозначністю вірша тепер не діймав Майстра: Данилова поезія не лежала на поверхні, а мала лише глибину, в якій розкривалася суть твору; хтось

грає за лісом на скрипці, спасіте його, чи скрипку з-за пралісу чути, та швидше з могили, вони відійшли в свою землю до роду свого, ми всі з того лісу — стугонить поезія невигойним болем, і чому ти, поете, опришку затятий, стоїш з опущеними руками, немов над гробом, й сльоза збирається в заглибині твого скаліченого носа, хто бив тебе, скажи; повіж, хто грає на скрипці, з чиїх могил долинав до тебе той плач, брата чи вітця, але ти не скажеш, за тебе говорить смичок, на друзки зі жалю ламається скрипка; — нас тяжко шукав Сатана, ми вийшли з потоків і впали з потоками в праліс, вони нам не дали піднятись, ви чуєте скрипку, уперше з-за пралісу чути; — і я, переповнений болем, вчуваю, як у жилах гуде його лють...

Спасибі, Даниле, що не розтлумачував — повів лише смичком по струнах і розтяв до крові пам'ять.

І я почув звуки дзвону, то Данило прочитав ще одного вірша — про замовклий благовіст, що в своєму билі затаїв віщий голос... А коли він озветься? Чи, може, вже десь залунав, тільки люд ще не чує — звук його крізь простори пробивається, та я вже ловлю новизну, і звучить дзвін не знайомими досі переливами, провіщаючи Великдень.

А що, власне, сталося на світі, що так голосно заталаніли нові мелодії й нечуваний хаос звуків? Усе те змішується, стає несприйнятним, незрозумілим, проте таки вилунюється з того шумовиння музика, що сповіщає перелом епох, — й таке природне для мене це благовістя? Адже коли ламаються старі устої й настає нова доба, то мусять зазвучати й нові ноти: я відчуваю справжній модерн у твоїх віршах, Даниле, і знаю: прийде когорта таких, як ти. Нова поезія гряде в новий час, і осипається з неї непотріб, немов окалина із зігнутої залізної штаби — щоб явити світові чистий метал людського слова!

Данило тихо зійшов з подіюму, і тихо було в читальному залі: вечір поезії закінчився — хто ж бо міг перевершити нині Данилів біль і надію?

Теодорові забракло слів на похвалу чи на огуду Данилової поезії, він не міг вирішити, як оцінити її вартість, приглядався до облич присутніх, щоб відчитати на них позитивне або ж негативне враження, — йому, зрештою,

Тоді відчув, що стоїть на палубі не сам. Повернув голову й навіть не здивувався, ніби це неодмінно мало статися — поруч побачив закутану у вовняну шаль Саламіну.

було все одно, яку репліку вигукнути: осудливу чи похвальну, аби тільки продовжити вечір і не втратити такої милої для нього функції керівника; він стояв з підведеною рукою й невизначено вертів вказівним пальцем, ніби просвердлював повітря, а тим часом хлопці з групи евентуалістів встановили кінопроектор, загасили світло й тим самим усунули Теодора від керівництва; на стіну впав світляний квадрат і на ньому розпочалося дивне дійство.

На екрані з'явилися примари, в яких можна було впізнати есеїста Віктора, романіста Юрія, драматурга Олександра й молодших поетів, які назвали себе евентуалістами: у всіх обличчя були розмальовані крикливими барвами, білі ребра виступали на оголених постатях, які завзято вимахували електрогітарами, спрямовуючи грифи на публіку, ніби тримали в руках не музичні інструменти, а шмайсери; ті потойбічні тіні викрикували речетативом щось схоже на похоронне голосіння, причому виконували різні гімнастичні вправи, спиналися по драбинках, зависали головами вниз, падали й, качаючись по землі, корчилися, потім схоплювались і видавали з горла глухі загробні звуки... Майстер Северин ніколи б і не здогадався, що мало означати це шалене шоу, якби в кінці фільму не з'явилися на екрані зловісні титри: «Танок смерти».

«Мистецтво може бути й глупе, аби лише приносило задоволення», — почув Северин у темноті невпевнений голос. Він впізнав його й відповів: «Можна отримати задоволення й від глупоти? Вперше таке чую».

Тарасової відповіді Майстер не діждався: вдарила раптом музика, зблисло світло; посередині кола виправляли танець життя закохані Еліта й Корнило.

Вони танцювали красиво й гаряче, обоє були вродливі й натхненні, їхня енергія запалювала присутніх, проте ніхто не смів заважати витворному еротичному танцеві; пара танцювала довго й до знемоги, та врешті, взявшись за руки, танцюристи прожогом вибігли з бібліотечної кімнати.

До Северина повернувся добрий настрій: він із заздрістю провів поглядом буйну пару, яка боялася втратити бодай хвильку шаленства, яке чекало обох, напевне, в Корниловій каюті; йому згадалася дівчинка з м'ячиком, котрої

жадав усе життя, й може, тому нинішній вечір здався враз прекрасним у своїй розмаїтості, і щезло з пам'яти прикре враження від вульгарного просторікування новеліста-деградантa, в душі втишилася м'яким болем Данилова поезія — Майстра пройняло відчуття втіхи від того, що буйна радість молодого життя перемогла танок смерти.

Тарас помітив, як міняється настрій у старого приятеля, взяв його за лікоть і спитав:

«Ну як? Тільки не бурчіть...»

Северин відказав, напускаючи на себе невдоволення, яке нестримно спливало з його душі й він ніби насильно його затримував:

«Та коли ви перестанете бавитися в мистецтво?»

«А хіба мистецтво — не гра?»

«Ні, то будівля, а ви скидаєте гамузом на купу будівельний матеріял і хочете, щоб у ту розвалюху хтось зайшов та ще й почувався там затишно».

«Ви підходите до межі, на якій вам швидко розвидниться, й тоді зрозумієте нарешті, Майстре, що архітектурні ансамблі тільки тоді цікаві, коли в них поєднуються різні стилі... Та вийдіть же хоч раз із своєї традиційної казарми!»

«Пріч від мене, Сатано! — хіба не так сказав Ісус спокусникові, коли той обіцяв Месії за гріх відступництва подарувати цілий світ?»

«Але Ісус таки відібрав у диявола той світ і нам його передав, бо він — прекрасний!»

Вийшли на палубу: теплохід вертав до румунського порту Констанци. Северин мовчав, і Тарас боявся порушити те нетривке порозуміння, яке щойно зайшло між ними.

«Ви й далі хочете в Гренландію, Майстре?» — запитав згодом.

«Так. Тільки не для втечі, а щоб дізнатися, якою була людина на початку цивілізації, що ось нині завершується».

V

У Констанці учасникам круїзу дали цілий вільний день, ніхто не запрошував на екскурсії, тож Майстер Северин мав можливість знову усамітнитися; він довго блукав на-

бережною, аж поки не зупинився перед пам'ятником Овідієві, що стояв над самою гаванню.

Перший в історії світових літератур письменник, який помер на вигнанні. Перший... А скільки їх можна нарахувати сьогодні — особливо українських!

Майстер стояв перед скульптурою й пильно вдивлявся в неї, немов хотів відчитати в скорботних рисах поетового обличчя душевну муку вигнанця, який все своє невільне життя, марно сподіваючись на милосердя цезаря, гірко усвідомлював, що доведеться йому померти серед диких ґетів, — він панічно боявся цього, а тому ламав свій хребет принизливими «Листами з Понту» до Августа, благаючи, щоб той вгамував гнів і дозволив йому повернутися в рідні пенати.

Ба ні: цезарі добиваються каяття від поетів для профанації ідей, ними ж проголошених, а не заради помилування навіть морально зламаних співців. Владці бояться їх і мертвих, бо ж вдячні нащадки ставлять своїм пророкам пам'ятники — й стоять вони набагато довше, ніж триває життя тирана й створена ним імперська система.

Але живим вороття таки немає: в журбі й очікуванні волі пружно нахилився вперед Овідій, немов намагався відірватися від землі й злетіти в небо. Даремно: автор несамовитих «Метаморфоз» не зміг здійснити чуда над собою й перемінився з туги не в птаха, навіть не у вовкулаку, який зміг би лісовими путівцями добратися до рідного краю, а в камінь, щоб не зрушитися з місця ніколи.

А за що? Та за те, що своїми «Метаморфозами» осмислив вічне життя не в усталених назавше формах, чим перелякав на смерть Августа, який вважав себе безсмертним, — чи ж не так само злякали Сталіна українські поети, пророкуючи вічність нації й тимчасовість створеного ним рабства?

«Тому сучасні українські письменники, — думав Северин, — діти і внуки діячів нашого культурного відродження 20—30-х років, які гинули в кривавих застінках НКВС, в шахтах Колими й Воркути, конали на хрестах ганьби, задихаючись фізично неушкодженими, а значна їх частина врятувалася в екзилі, — мали визнати Овідія символом

ностальгійного розпачу за батьківщиною, символом мужности й покаянних зламів — усіх прикмет, властивих вигнанцям, яким ми й досі не зуміли скласти належної ціни: їхнім терпінням і витримці в стані найчорнішої печалі».

Майстер стояв, вдивляючись в обличчя римського поета, і завважив ураз, як змінюється його образ й висвітлюються на граніті один за одним знайомі лики — це ж нині повертаються в Україну, в граніті, бронзі й фоліянтах, поети, які вмирали на чужині й на своїй землі. Може, то зупинився на перепочинок, повертаючись додому, хтось із наших страждальців. І Євген Маланюк, Улас Самчук, Іван Багряний — провісники нинішньої переломної епохи... А може, це не вигнаний і не вбитий, а поставлений на коліна Павло Тичина, який своїми колаборантськими віршами вимолював, як і Овідій, пощади в тирана, й тиран подарував йому життя, бо потрібні йому були не лише трупи, а й скалічені співці, перемінені з геніїв у посміховиська, — і ніхто нині на своїх знаменах не запише жодного рядка зганьбленого поета. А записали б — і замайоріли б змережані високою поезією штандарти, якби тиран зробив із співця мученика, а не блазня!

І ще подумав Майстер: а що буде з Україною в майбутньому?

Чому ж будучність так чорно закрита перед людиною — може, то для примусу відшукати себе самого в невідомості або — для можливости самостійно застосовувати власний спосіб боротьби за свободу? Бо чи ж би я карався в непосильній праці весь свій вік, якби думав, що та свобода й без мене прийде — мовляв, хто я такий? А якби всі були впевнені, що й без них настане воля, то чи б настала? А ні... Мудрий Господь у мистецтві керування світом!

А все ж, чому із своїм богоданим розумом не можу передбачити, що відбудеться в моїй Україні, коли мене не стане? Це мучить, сердить, доводить до богохульства, та найгірше те, що — як душу виточують сумніви — я, немов останній боягуз, полегшено зітхаю: адже мене колись не буде і я не бачитиму найстрашнішого — вимирання людства з причин немудрої людської діяльности... Чому Ти, о Господи, дав мені розум, любов, доброту, працьовитість,

а позбавив дару провидіння: зробив Ти це для мого добра, а чи для свого спокою? Скажи мені хоч уві сні, заспокой мене, Боже!..

Северин кинув поглядом на море, що вихоплювалось із гавані та заток у безмежну далину й десь там зливалося з небом. Далеко, біля свого причалу, дрімав під ласкавим осіннім сонцем маленький, схожий на горіхову лушпайку, білий теплохід «Ренесанс», і подумалося Майстрові, що то виплив на три моря біблійний ковчег або ж міфічний корабель аргонавтів, з якого п'ятсот письменників спостерігають, як потоп заливає останню імперію, й вона занурюється в каламутні вири. Європейську еліту з тридцяти країн забрав цей ковчег на свій борт, щоб вона припливла в нову епоху й дала життя новітній культурі.

Гей, та чи це мудро вчинено? Зібрати докупи стільки мислячого люду й кинути під можливі бурі й шторми?.. Тільки окрайцем зачепила пам'ять згадка про затонулий крейсер у Тихому океані — тоді, як Северин служив на Камчатці. Про те ніхто нікого не інформував, совєтчина все тримала в таємниці, а матроси шепталися, розказуючи один одному про страшну трагедію, й Северина морозила єдина думка: як довго жили моряки у тьмі кромішній на дні океану?

Відігнав згадку, не треба біди накликати... А втім, експеримент на «Ренесансі» доволі промовистий: письменники знову стали в перші шереги для боротьби — тепер за духовність людства — і, як завше, ризикують своїм життям...

«Пане Северине, — почув Майстер жіночий голос, — ви так задумалися... А я хочу нарешті запросити вас на кафемик».

«О Саламіно, дорога! — Северин обняв Йоганну. — Як добре, що ви підійшли... Бо мене домучують не потрібні нікому роздуми, а позбутися їх не маю сил».

Йшли до центру міста мовчки. Позаду, над гаванню, залишився камінний Овідій, і розбурхані ним думки гасли в душі Северина — їм не було місця в присутності красуні з чужого, незнайомого краю, й ту межу між відчуженими світами не важилися переступати ні Майстер, ні Йоганна:

обоє були несумісні в часі, що звів їх на кораблі з незмірно віддалених географічних широт.

Проте Йоганна спробувала здолати час, який їх розмежовував, — вона поставила Северинові тривіяльне питання, завше гірке й образливе для нього:

«Ви з Росії?»

«Ні, я з України», — відповів, як міг, спокійно, і все ж терпко.

«Не чула про таку державу...»

«Вона дуже молода, їй всього кілька літ віку... А до проголошення своєї незалежности три з половиною століття перебувала під окупацією Росії. Та росіянами ми не були ніколи».

«Розумію... І мова ваша інша?»

Северин промовчав. Він міг би роз'яснити Саламіні, як історія помстилася Київській Руси-Україні, котра у свій час загарбала землі, де жили угро-фінські племена — мордва і чудь білоглаза, слов'янізувала їх за допомогою церковних книг, і той чужий народ, який став згодом спадкоємцем татарських ханів, відплатився русичам — захопив їхній край... Северин міг би розповісти Саламіні й про московську завойовницьку ідеологію, яку виплекали напівбожевільні блаженні... Майстер зумів би її переконати, що імперська ідеологія московитів не має нічого спільного з українською демократичною: на північній межі світів зустрілася кочівна орда з хліборобським народом, і ніколи не буде злагоди між цими етносами... І ще сказав би Майстер Саламіні й вельми для нього оптимістичне: зажерлива московська держава штовхає свій власний народ до катастрофи, постійно розпалюючи й гасячи пожежі у власній імперії кров'ю своїх громадян...

Проте нічого не сказав. Адже вони обоє — вихідці з вельми віддалених між собою світів, і порозумітися їм буде нелегко. Але ж і необхідно, якщо вже так сталося, що розділені товщею часу й простору діти різних цивілізацій зустрілися віч-на-віч на ковчезі «Ренесанс» — певне, в наближенні минулого з сучасним полягав весь сенс експерименту цього круїзу: прокладається зв'язок між епохами на переломі тисячоліть і долається вакуум, який з різних причин проліг між мешканцями однієї планети.

«Ви спершу розкажіть про свій край, Саламіно, — промовив по хвилі Северин. — Здається він мені непорочно чистим, екзотичним, сповненим прикмет первісної цивілізації — наша мене до краю втомила».

«Не люблю терміну «цивілізація», — відказала Йоганна. — Боюся його сутности, яка за своєю природою руйнівна».

«Опір новому — процес натуральний. Коли на зміну сільськогосподарській цивілізації приходила індустріяльна, лудити ламали машини. Проте нічого не добилися: індустріялізація таки прийшла й запанувала в світі. А нині наступає новий час...»

«Й руйнує милі нашому серцю традиції: на очах вмирають фольклор, народний одяг, якого я демонстративно не скидаю, звичаї, вірування, і це породжує не тільки апатію серед людей, а й новітнє хамство».

«А що вдієте? — Майстер впіймав себе на тому, що говорить з голосу Тараса. Й це також закономірно: Тарас стосовно мене стоїть на такій самій світоглядній віддалі, як я — від Саламіни. — Куди втечете, чей не важитеся на самогубство. Мусите звикати до перемін у житті, як звикають батьки до становища приймаків у своїх рідних дітей: навіть якщо й конфліктують, то неминуче програють.... Ще донедавна в нас на знак протесту проти дезінтеграції московської імперії ретрогради вивішували, де лиш могли, портрети Сталіна. Та врешті їх познімали...»

Йоганна квасно посміхнулася, капітулюючи перед аргументами Северина. Однак ще не здавалася.

«Електроніка начебто інтелектуалізує людину, — сказала. — Але особисто я дурнію від усвідомлення, що машина мудріша за мене».

«Та водночас стаєте розумнішою: адже ті машини створили такі самі люди, як ви».

«То одиниці... А що сталося б з непосвяченими в новітню мудрість, коли б хтось із тих виняткових одиниць вимкнув універсальну вилку з розетки?»

«Марно хвилюєтеся: комп'ютерними секретами опановують нині учні молодших класів... Досягнення науки неминуче підвищуватиме рівень нашого розуму так само, як техніка — силу м'язів».

«І все ж мені жаль за живою суспільною пам'яттю, яка постійно освіжувалася, збагачувалась при передачі досвіду з покоління в покоління. Нині передають дискетки, й стають вони все більше й більше схожі на вилучені з обігу монети».

«Й вам не залишається нічого іншого, як шукати серед них монет високої золотої проби. Бо згідно з вашим мисленням, то й книги начебто нічого вже не варті — тільки фольклор».

«Я людина з епохи іншої, ніж ви, пане Северине, і серед вашої верстви почуваюся анахронізмом», — почув Майстер ті самі слова резигнації, які не так давно мовив Тарасові.

І це також закономірність, подумав Северин. Сказав:

«Парадоксальним є те, що я, дискутуючи з вами, сам собі заперечую. Та досить мудрувати. Ось перед нами затишна кав'ярня: зайдемо, і я слухатиму тільки вас. Я теж хочу втекти від нової цивілізації, яка безцеремонно наступає мені на п'яти...»

Зайшли до кав'ярні, зайняли вільний столик. Северин пильно придивлявся до Саламіни, намагаючись збагнути таємницю її вроди — зовсім інакшої, ніж досі доводилося бачити, сприймати, любуватися й любити. Сувора мужність, вигартувана в заполярних широтах, приховувала ніжні риси її обличчя, що спокусливо проникали крізь засмаглість шкіри, різнотонну гру очних райдужок; кутики губів укроювалися в ніжні щоки й немовби стримували непокірну усмішку, рухливі брови раз у раз виринали з-під чорної гривки волосся — Саламіна розповідала про себе і про свій край, незримо наближаючись до співрозмовника, і він уловлював її подих, приймав теплоту погляду й розгадував таїну цієї чужої жінки, яка ставала для нього щораз приємнішою й ближчою.

«...Я з Гренландії, як ви вже знаєте, пане Северине, — з найбільшого острова світу, холодну мертвість якого бачить тільки небо. Ніхто ще не здолав того незмірного простору, захараченого горами й льодовиками, й ніхто досі не спитав Господа, кому й навіщо потрібен цей чужий світ без життя. А то й питати не треба: на зелених ок-

райцях землі, що облямовують пониззя острова, живуть люди, — які на сам лише вид скель, що нагадують застиглу в мент найвищого кипіння лаву, набирають сил для боротьби з суворою природою. А ті скелі й гори відбиваються в морі, продовжуючи свою вертикаль до безконечности — такої неосяжної, як і горизонталь океану. І тому ми величні й сильні на малих клаптиках живої землі, яка невпинно помножується у двох вимірах, немов у калейдоскопі.

Для нас Гренландія — весь світ, а все, що поза нею, — то Космос, і ви мені з Космосу явилися, Северине... Я мешкаю в містечку Готхоб, біля підніжжя гори Ітіль, з якої видно тільки Бога та блідо-сині айсберги, що, розколюючись, оглушливо гримлять, а в перервах між льодовою канонадою долинає до нас шум прибоїв — то проривається з потойбіччя Божий голос, який застерігає і заспокоює, і привчає до тривання вічної війни між злими й добрими силами Природи.

Ви ніколи не бачили заповнених айсбергами фйордів? Звісно, не бачили — цих материків нефритового кольору: їхні плоскогір'я переломлюються проваллями, льодове громаддя утворює арки, під якими проходять кораблі, а по краях готичними шпилями стримлять піднебесні стовпи, як вектори пізнання висоти, як міра небесної безодні, що втягує в себе людський дух, і ми молимося до вишніх сил — заворожені небом.

Я вийшла заміж за данця й живу в яскраво пофарбованому чепурному будинку, а народилася в ескімоському селищі Уманак — в хатині, викладеній із дерну, й провела чи не все своє дитинство у мисливських шатрах із оленячих шкір. Мій батько був каюром — умів правити собаками, і його поважали за це почесне й важке уміння; я змалку знала, як знаходити чаїні яйця на скелях, як ловити з каяка лосося, вміла готувати смачну страву з вівсяної каші й тюленячого м'яса й заправляти масляні лампи під час полярної ночі... Для вас наше життя може здаватися романтикою, а для нас — то тяжка праця, холод і голод: я ще дівчиськом обморожувала обличчя й руки, вичікуючи годинами на льоду, поки з'явиться тюлень. Тому гренландці вірять перева-

но у злі сили: в злобних тролів, ерігуметів, що живуть серед льодовиків і є напівлюдьми—напівсобаками, в тарнаргуків-чарівників; добрих сил у нас обмаль, і тому ми запобігаємо перед злими, задобрюємо їх ворожбою, підкуповуємо пожертвами, а присутність християнського Бога відчуваємо лише тоді, коли читаємо Євангеліє або німіємо перед красою гренландської землі.

Правічна ескімоська релігія — це туга за сонцем, яке нас скупо огріває лише півроку. Ми молимося до нього, кличемо, улещуємо словами... Для нас важливо знати, що воно існує, і ми радіємо, коли бачимо на небі хоча б його відблиски. А ось вам притча... Зморила старого мисливця нестерпна туга за сонцем, він подався каяком на південний острів і, очікуючи з'яви небесного світила, заснув. А коли прокинувся, червоне кружало піднялося над обрієм і засліпило його. І він помер з утіхи...

Тепер ви вже здогадалися, Северине, про що моя поезія?»

Кельнер подав гарячу каву й два келихи з коньяком, Йоганна обтулила долонями філіжанку й тут же опустила руки, зніяковівши.

«Це звичка північних людей — гріти руки за кожної нагоди», — посміхнулася.

Северин накрив своєю великою долонею її дрібну кисть.

«Я грітиму вас...»

«О, я згодна! — Вона нахилилася через столик до Северина й прошепотіла: — У нас любов вільніша, ніж у європейців: те, що у вас називається зрадою, ми вважаємо свободою. Первіснообщинна мораль, і я не думаю, що це погано... Ескімос, наприклад, за люльку може позичити сусідові свою дружину...»

«А потім?»

«А потім — як було й дотоді... Ви знаєте, напевне, що Рокуел Кент жив із Саламіною, а коли до нього приїхала з Америки дружина, коханка вернулася до свого чоловіка...»

«Усе так просто, — проказав Северин. — І жодних тобі моральних кодексів».

«Ми надто близькі до природи, Северине. В цьому наша перевага над вами і наше щастя».

«Я хотів би хоч трохи пожити в Ґренландії. Відпочити від європейських умовностей, фальшу, штучности, шаблону...»

«Приїжджайте, я зустріну вас... І не полишу, поки не повернетеся додому».

«А чи конче треба повертатися? Я ж самотній».

«Усі чужинці вертаються від нас до своїх предківських вогнищ».

«Але чому?»

«Найпотужнішою силою людини є її приналежність до чогось більшого за неї саму. Й через те... Я сподобала собі вас з першого погляду, але в Європі не залишилася б нізащо».

«Чому ви так легко признаєтеся в коханні?»

«Бо воно сильніше за бонтон».

«Люба ви моя... Ви в дитинстві бавилися м'ячиком?»

«Не розумію, яке це може мати для вас значення... Ні, не бавилася, для таких розваг ескімоси не мають часу. Зате в нас діти забавляються прикрашанням моржових бивнів...»

По короткій мовчанці Северин похопився:

«А чи не пора нам на теплохід?»

«Я чула, що нині не будемо відчалювати: десь там у морях заштормило. Однак наше «Арго» вже на нас чекає... Пора, адже Язон уже зустрів Медею, правда?» — всміхнулася.

«Зустрів... Але Язон невірний, а Медея мстива».

«Не бійтеся, наші жінки не вміють мстити. Люблять, поки любиться... Й дозволяють чоловікам кохати їх і покидати».

«Вільний ваш край, і я заздрю вам».

«Тішуся вашим визнанням. Але ходімо, бо таки пора».

Йшли до причалу мовчки.

«Ви мене поцілуєте?» — запитала Йоганна, коли ступали на трап.

«Я тебе зацілую, Саламіно...»

«Коли сама прийду до вас?»

«Я буду ждати...»

На морях штормило справді, метеорологічні зведення були невтішні, проте циклон шаленів далеко — десь над Егейським морем, а на Чорному панував штиль, і «Ренесанс» вночі полишив Констанцу.

Другого дня перед обідом прибули до Варни — лише на кілька годин, щоб оглянути унікальний печерний Аладжа-монастир; Майстер Северин тут уже бував — дуже давно, тоді він уперше зміг вирватися за межі імперії. Мав тоді ще чорне до блиску волосся і — жодної зморшки на чолі; а чи впізнала б його нині, сивого й статечного, болгарка Софія, чи він упізнав би її — напевне, дуже поважну жінку? Та чи потрібно впізнавати? То тільки у співжитті подружжя не помічають старості, а як лише відірвуться одне від одного на час — і прокладається між колишніми коханцями нездолання межа.

А якою була б сьогодні дівчинка з м'ячиком? Може, то й добре, що не зустрів її у зрілому віці, і являється вона йому молодою, ніби час для неї нічого не важить, й Северин, вічно закоханий у її переміни, сам не спостерігає за своїм віком; а певне, старості й немає, поки її відганяє присутність вічно живої жіночої молодости...

Куди ж поділася Саламіна? Вже другий день Северинові не вдається її зустріти; що могло трапитися: дійняло її розчарування після побачення в Констанці, або ж це банальна жіноча гра — відтягувати жадану мить, щоб вона була потім солодшою? Майстра проймало втішне відчуття: та невже він ще раз закохався — може, й востаннє?

На обід прийшов зарання, сподіваючись, що й Саламіна зайде до ресторану, й він попросить її сісти поруч. Сталих місць за столиками учасники круїзу не мали й у такий спосіб швидше зазнайомлювалися; теплохід заходив у лійку Босфору, вже проступили крізь імлу щогли мінаретів над сірими банями стамбульських мечетей — мандрівники швидко всідалися за столиками, щоб встигнути вийти на палубу ще до того, як корабель пришвартується в Золотому Розі; Саламіни не було, й до Северина підсіли Анатолій і норвежка Гелена, одне вільне місце залишило-

ся, і його зайняв чоловік зі шпакуватим, стриженим під щіточку волоссям — він поглянув на сусідів проникливим, аж гейби викличним поглядом і представився:

«Боріс із Москви-матушкі... С госпожой Гелєной ми давно знакоми, а ви, как мне кажется, мілиє хохли із нєзалєжной Украіни. Угадал?»

«Не зовсім, — спокійно відказав Анатолій. — Ми все-таки українці й воліли б, аби ви так визначали нашу національність, якщо вже вирішили з нами познайомитись».

Борис був розв'язний, надміру безтурботний, він заливався кондовою поволзькою говіркою:

«Але ж бо ви амбітні, дорогі земляки!.. Та певно, певно, щирі українці! А от я зовсім безболісно реагую, коли мене хтось та й обізве кацапом. Самоіронія властива лише справді незалежним людям... До речі, я не зовсім добре розумію вашу мову, чи не могли б ви перейти на престижнішу?»

«Вперше чую, що мови є престижні й непрестижні, — теж спокійно мовив Северин. — Але якщо ви так вважаєте, то можемо скористатися англійською...»

«М-да-а... Ну ладно, говоріть по-своєму... А мене останнім часом вельми цікавить ось яке питання: що вам дала незалежність, адже вашому народові зараз важче живеться, ніж при совєтах».

«Незалежність нам дала незалежність, ви здатні це зрозуміти?» — вже почав кипіти Северин.

Анатолій торкнувся долонею плеча колеги й заговорив тихим безбарвним голосом:

«Пані Гелена вважає мене націоналістом, пригадуєте, пані Краг, нашу дискусію в «Таверні під Акрополем»? То скажіть тепер, що дала норвежцям незалежність від шведів?»

«Я поки що послухаю, — відказала Гелена. — Хочу з'ясувати для себе самої свої власні переконання. Можливо, нині вони зазнають змін...»

Кельнер приніс перші страви, Борис швидко вимітав тарілку — йому хотілося розмовляти.

«Про норвежців поки що помовчимо, — сказав, витираючи серветкою рота. — У них сама лише література й му-

зика засвідчила про готовність нації до незалежности: Кнут Гамсун, Тар'єй Весос, Едвард Ґріг... Яко критик, я цікавився вашим красним письменством — і кого надибав серед українських літературних героїв: бандита Чіпку, розбійника Довбуша, дегенерата варнака, п'яного хама козака Голоту!»

«Ми могли б поговорити і про найвищий рівень нашого мистецтва, — відклав ложку Северин. — Але якщо ви вже приземлились до наших негативних персонажів, то подумайте: хіба кращі за них мордерця невинних жінок Раскольніков чи батьковбивця Смердяков? Будьте ж об'єктивні!»

«Ого! — аж підхопився з місця Борис. — Ви надто високо замахнулися — не досягнете, не досягнете! Згадайте з-поміж своїх письменників хоча б одного, рівного Достоєвському!»

«Рівности не буває навіть у стаді, шановний Борисе, — відказав Северин. — А між письменниками вона тим більше неможлива, оскільки кожен — самодостатня індивідуальність... Що ж, великих серед своїх я міг би, звичайно, не одного назвати, та ви їх добре знаєте. І всі вони у нас корінні. Ваші ж — кооптовані, і то дуже часто з українського середовища. Подякуйте нам за Чехова, Гоголя, Рєпіна, Короленка... І за Льва Толстого, онука українського гетьмана — теж».

«Ще не вистачало, аби вони писали свої твори малоросійщиною!» — вигукнув Борис.

«І писали б... Ви читали Ключевського? Думаю, що так... А він, між іншим, ось що сказав: «Якби Київ не зруйнували татари, то офіційною мовою держави була б не суміш церковнослов'янської та фінської мов, а старо-українська, і Пушкін писав би цією мовою».

«Какая нєсуразіца, — прошипів Борис. — Да за такіє висказиванія раньше... Вот ми і дожілісь!»

«А таки дочекались, — проказав Анатолій, різко відсунувши тарілку. — Ми дочекались».

Теплохід уже швартувався до пірса, гуркотів, ударяючись у бетон, пасажири вмить покинули столики, вихопились на палубу: над Золотим Рогом височіла мечеть Сулеймаиє, а за нею — така ж велична Айя-Софія та інші

храми; у небо вистрелювало безліч мінаретів, і це справляло неповторне враження: мусульмани не згірше за християн зуміли наблизитись до Бога.

Борис квапно полишив незгідливих співрозмовників — утік від них, немов ошпарений; Анатолій, малий і звинний, уже встиг пробратися на ніс корабля, щоб ніхто йому не заважав споглядати Стамбул; на бічній палубі стояли, пригорнувшись одне до одного, нерозлучні Корнило й Еліта, вони були зайняті собою, й столиця Туреччини їх мало цікавила; мариніст пан Єжи уважно, зі знанням справи, спостерігав, як швартується корабель; у натовпі гасав, перебігаючи з корми на ют і з юта на корму загадковий оригінал з червоним волоссям і з косичками, що стирчали навсібіч, мов промені, й виголошував вірші нікому не зрозумілою мовою — може, на есперанто; Гелена взяла під руку Северина й сказала:

«Я хочу побути з вами».

«З приємністю, — не зовсім доладно відгукнувся Майстер, розглядаючись, чи не побачить де Саламіни, — її на палубі не було, куди могла подітися; червоноголовий поет і далі не вгавав, на бігу декламуючи тільки йому зрозумілу поезію.

«Що це за тип?» — спитав Северин.

«Ніхто не знає», — відказала Гелена.

«Може, це наше майбутнє?» — пожартував Майстер.

«Хто знає... Нині всього можна сподіватися».

Теодор вибіг сходинками на капітанський місток і, певне, уявляючи себе командиром корабля, вигукував, цілячись у небо вказівним пальцем: «Mens sana in corpore sano!»[1]

«Наш керівник, — сказала Гелена, — запропонував екскурсію в Айя-Софію і в султанські палаци. А ви куди?»

«Я хочу оглянути могили Сулеймана Пишного і Роксолани. Ви чули що-небудь про неї?»

«Звичайно... Це унікальна в історії мусульманського світу жінка. Ви, напевне, багато чого знаєте про Роксолану...»

«Я вам розповім, якщо поїдете зі мною».

«Поїду».

---

[1] У здоровому тілі здорова душа! *(Латин.)*.

...Вулиці Стамбула тісні й з обох боків захаращені ятками та крамницями; «Ікарус» з екскурсантами ледве протискається між стінами будинків — уже проминули Айя-Софію, Ат-мейдан — славний колись стамбульський іподром, ринок Бедестан; балакучий гід, умостившись на високому передньому крісельці, безупину вихваляє благословенну й неповторну у своїй красі столицю світу.

«Він сказав — столиця світу — чи мені причулося?» — запитала Гелена в Северина.

«Так, так, — підтвердив екскурсовод, зачувши її питання. — Стамбул — столиця держави на трьох континентах і над п'ятьма морями».

«Ось бачите, пані Гелено, — нахилився Северин до сусідки, — що таке націоналізм у вашому розумінні слова: шовінізм, загарбницька захланність, імперська ментальність».

Хтось кинув питання:

«Як ви ставитеся до курдів?»

Гід смикнувся, ніби вжалений, відказав з притиском:

«Домовимось, що будемо говорити тільки про людей!»

Запала в автобусі гнітюча тиша, письменники не знали, як зреагувати на таке блюзнірство — вийти з автобуса на знак протесту чи збойкотувати гіда; не змовляючись, вибрали друге, хтось затягнув пісню, і екскурсовод більше не озивався; Северин сказав до Гелени:

«Ви чули, і пояснювати вам уже не треба, яка різниця між націоналізмом і шовінізмом...»

«Схожі інвективи я чую нині вдруге. Але чому в незмірно віддалених кутках планети можуть люди так однаково мислити: Борис і цей гід?»

«Імперії спороджують у людях стереотип свідомости, який не допускає ані найменшого поруху інакомислення і не дає права поневоленим народам хоча б мріяти про такий цілковито нормальний стан етносу, як самостійність. Ви ж чули, з яким єхидством вимовляв Борис слово «нєзалєжность». Колишній завойовник ненавидить мене тільки за те, що я опинився на свободі — яке, мовляв, ти маєш право бути вільним?.. А хіба ви подібного не зазнали від шведів?»

«Не такою мірою, не такою...» — похитала головою Гелена.

«Що ж, Швеція, незважаючи на свою завойовницьку політику, не зуміла стати імперією... А тут, бачите, ностальгія за державою, яка колись розповзлася аж на три континенти! А на півночі недобитий Третій Рим з його божевільною жагою світової займанщини і єдиною метою — здобути владу над народами, взяти їх у рабство... Ви знаєте, в часи російської окупації були навіть такі випадки, коли москаль начебто співчував мені, поневоленому українцеві, попліскував по плечу, мовляв, «всьо ето кагда-нібудь образуєтса», але жоден з них і думки не допускав, що Україна може відділитися від Росії. Нині ж нехіть москаля переросла у ранг ненависти до вільного українця... За всі роки нашої незалежности я не зустрів жодного росіянина, який привітав би мене зі свободою...»

«Але ж нинішня їхня ненависть не має вже жодного сенсу...»

«Як і ненависть цього турка до курдів. А Росія... Вона неспроможна навіть найдемократичнішими гаслами заглушити свою імперську ментальність. Туга за грабіжницькою сваволею, немов короста, свербітиме їй доти, доки залишатиметься у підлеглості Москви хоча б один народ».

«І ви вірите, що всі народи світу стануть колись незалежні?»

«Стануть! Хіба не бачите: як не скаженіють імперіялісти, а таки воюють за свободу курди, звільняються чеченці — від росіян, абхази від грузинів. Хто може нині зупинити марш поневолених народів до волі?»

Гелена уважно слухала, однак видно було, що вона не в усьому погоджується з Северином.

«А чи наша планета витримає таку кількість державних утворень?» — спитала.

«Молоді держави будуть інтегруватися, але на засадах рівноправности. Ви ж не хочете воювати зі Швецією, але й повертатися до колишньої унії з нею не бажаєте».

«Проте я не вірю, шо курди зможуть перемогти турків, а чечени — росіян».

«Запам'ятайте мої слова: ви ще будете свідком повстання Курдистану й Ічкерії... Будете теж свідком розпаду російської федерації, бо ж, крім Чеченії, перебувають у її підлеглості ще й Татарстан, Бошкортостан, Якутія — вони теж колись виборять собі цілковиту свободу. Приходить у світ нова цивілізація, яка проголосить волю народам і людині».

«А можливість ядерної війни?»

«Не будьте песимісткою, пані Гелено, песимізм загрожує передовсім вашій нації — вона маленька. І її, і нас усіх може врятувати тільки націоналізм у змаганнях з імперським шовінізмом».

«Ваші міркування варті уваги», — все ще не хотіла погодитись Гелена.

...Султанський некрополь — то музей із гаєм мармурових обелісків; кожен з них увінчаний більшим або меншим витесаним з каменю тюрбаном — залежно від прижиттєвих заслуг покійного, і кожен обеліск змережаний золотою або срібною в'яззю, а посередині цвинтаря, за ажурною огорожею, вивищуються два мармурові гробівці у вигляді наметів: в одному з них спочиває чи не один з найвидатніших керманичів Османської імперії, а в другому — попівна з Рогатина Настя Лісовська, яку турки назвали Роксоланою Хуррем — Радісною Русинкою.

Северин стояв у задумі перед гробом Роксолани, й гордість проймала його душу — не за її вчинки, а за Україну, що народила унікальну в світі жінку, котра за всю багатовікову історію Великої Порти вперше і востаннє подолала закон і традицію — зуміла стати єдиною дружиною всемогутнього султана-законодавця, мала право брати участь у раді дивану та ще й з відкритим обличчям, що за шаріятом каралося смертю; задля неї верховний священик шейх-уль-іслам мусив вписати в Коран спеціальну суру, яка дозволяла саме так поводитися «найславетнішій жоні найславетнішого султана»; Роксолана приймала чужоземних послів і позувала чужинецьким ізографам; вона правила великою імперією ім'ям свого чоловіка й отримала за це нечуваний у мусульманському світі привілей — спочивати поруч із своїм знаменитим мужем на чоловічому цвинтарі...

«Вона теж була українською націоналісткою? — зовсім поважно спитала Гелена, хоч її питання можна б сприйняти за жарт. — Я читала, що Роксолана, пам'ятаючи про свою вітчину, допомагала невільникам».

«Це солодкі легенди, пані Гелено... Я давно позбувся ілюзій щодо патріотизму Насті Лісовської, яка буцімто у Великодню суботу відмикала хурдиги й випускала українських бранців на волю. Неправда це... Була вона, як засвідчив наш знаменитий орієнталіст Агатангел Кримський, завзятою узурпаторкою влади, вбивцею синів свого мужа від першої дружини, матір'ю Селіма П'яного, який люто ненавидів козацьке плем'я, фундаторкою численних медресе й мечетей, серед яких — велична Сулейманіє, й ніколи не мучила її туга за втраченою Україною, де кобзарі складали думи й пісні про султаншу-українку, і я гадаю, що їй жодного разу не приснився Рогатин...»

«А все-таки мусили бути якісь підстави для легенд, дум і пісень», — боронила Роксолану Гелена.

«Звичайно, звичайно. Була єдина підстава — гордість її земляків за сильну Українку, яка в умовах незалежности — коли б та незалежність була — могла б перевершити своїм геніем княгиню Ольгу. Хай хтось знайде їй аналог! Нема... І в цьому історичний націоналізм Роксолани.. Тож нехай з миром спочиває Настя у вічній славі — не за любов до України, тієї любови в неї не було, а за те, що засвідчила перед усім світом великі можливості своєї нації».

«Ви так само оцінюєте й Ольгу? Мені приємно це чути, адже вона була скандинавкою».

«Ви, звичайно, сповідуєте норманську теорію, і мені це зрозуміло. Шлях з варягів у греки!.. Однак це спірне питання. Київська Русь була могутньою державою й до Рюрика. І подібний шлях, ще за часів оріянських, був прокладений не зі Скандинавії до Святошинських пагорбів, а з Греції — апостолом Андрієм Первозваним».

«Це ваша патріотична вигадка чи історичний факт?»

«Завтра у конференц-залі відбудеться розмова з різних історико-літературних проблем. Я маю виголосити доповідь — саме з цього питання, яке ми щойно порушили. Приходьте, пані Гелено, я вас запрошую».

VII

...Шабаш у конференц-залі дедалі дужче шаленів: вигуки, сміх, оглушлива музика вихоплювались на палубу, й подумав Северин, що йому не вдасться заховатись від молодих поетів і в каюті. Саламіна збігла униз трапом, Майстер стривожився, що вона знову надовго зникне з його очей, і спохопився наздогнати її, та дорогу враз заступила червоноголова мара з косичками, темінь прошили, немов пломінці свічок, жовті очі й пришпилили Северина до поруччя; він сперся до нього спиною, готовий оборонятися.

Майстер насправді злякався: дивний тип, який нізвідки взявся на теплоході, бо ж ні до якої групи не належав, наступав на Северина з темряви, ніби з потойбіччя, він простягнув руку для вітання, Майстер руки не прийняв і ще тісніше притиснувся спиною до поруччя борту, тоді червоноголовий схопив його за зап'ястя, потермосив, немовби дружньо вітався, й щось белькотів незрозумілою мовою.

«Хто ти?» — протиснув крізь горло Северин.

Червоноголовий, видко, зрозумів питання — вдарив себе кулаком у груди й відповів латиною: «Poeta clarus!»[1]

«Звідки ти тут узявся й чому такий дивний?» — допитувався Майстер і, переконавшись, що поет його розуміє, чекав відповіді.

Проте слів не почув: поет порозумівався кінетичною мовою, і, як не дивно, Северин розумів усе, що вимальовував рухами цей дивак — ніби залишав у повітрі зримі тільки для співрозмовника письмена.

Червоноголовий повідомляв моторошні речі: мовляв, ви всі прийшли з минулого і в минуле канете; найменша стежина не прокладеться для вас у майбутнє, нещадний шторм насувається з морів на Ізмірську гавань і змете все у ній суще; від вашого корабля не залишиться й тріски, і врятується тільки той, хто піде зі мною на піднебесну вершину, що здіймається над мертвим містом, і звідтіля розпочнеться нове життя світу, в якому чекає на нас жива субстанція ніким не звіданої досі величної поезії, за котрою майбутнє і слава...

[1] Славний поет! *(Латин.)*.

Незримі письмена, висвітлені на мить жовтими пломінцями очей червоноголового, застигли в повітрі над головою Северина, й ще поки вони зникли, Майстер встиг відчитати у них вирок собі й своєму поколінню; ним оволоділа глуха безнадія, його дійняло вже не романтичне, а реальне бажання втекти від невідомости майбутнього в минуле, яке ще втрималося на світі у вигляді патріярхальних взаємин; і не з примарної піднебесної висоти слід розпочинати нове життя, а повторити його, добувши із пропасних глибин збереженого часу здоровий сенс людської сутности.

Він згадав Саламіну й забажав тепер бути тільки з цією жінкою, яка зберегла в собі непорочність Природи, втекти від жорстокої й руйнівної скверни цивілізації, що вривається, немов цунамі, у згвалтований світ — у резервацію Чистоти, котра ще заховалася десь на окрайцях Зеленої землі біля підніжжя мертвих скель.

Северин простягнув руку, щоб відштовхнути червоноголового, проте рука пройшла крізь нього, мов крізь дим, й тільки жовті очі примари заблимали в далині; Северин врешті отямився і збагнув, що то миготять світелка маяка на далекому молі ізмірського причалу.

Зайшов до каюти, сів за столик і взявся перекладати англійською свою доповідь для Саламіни: знав непомильно, що Саламіна прийде. Закінчивши роботу, ліг на ліжко і ждав...

Двері тихо прочинилися, й зайшла Йоганна — в рожевому анараку з капюшоном, вона непорушно завмерла, притуливши палець до губів.

Северин зачаївся, чекаючи хоча б найменшого поруху жінки, й боявся зрушитися з місця, щоб не сполохати чарівне видиво. Врешті вона відкинула з голови капюшон, легко зсунула з плечей анарак, він упав до стіп, і Северина засліпила білизна жіночого тіла; тверді, як у незайманки, груди випнулися вперед, точені стегна стиснулися, приховуючи лоно пухнастою короною чорного волосся; Майстер весь зітлів від бажання, але й тепер не поворухнувся, й Саламіна пожаліла його: лягла поруч, роздягнула й, прошепотівши гаряче: «Яке в тебе молоде тіло...», — вгорнула його своєю пружною м'якістю.

Кохала Йоганна — не він у неї, а вона входила в нього, відшукуючи в собі для любові найчутливіші дотики, була вона майстринею кохання, і Северин запитав: «Як це так, що в холодному краю живуть такі гарячі жінки?»; «А так, щоб вижити серед льодів, — відказала вона, — нас огріває, палить і мучить безперервне бажання, ми кохаємося часто, ми кохаємося завжди, і я вдячна добрим духам за те, що послали мені тебе, я б зачахла в такій довгій дорозі без чоловіка»; «То знайшла б іншого»; «А ні, ескімоска може прийти тільки до того, хто глянув на неї з гріховною жагою, а ти зробив це у таверні»; «Я поїду з тобою, я самотній і стану в твоєму краю таким, як і ви»; «Ти дуже швидко захочеш повернутися додому, чужинці в нас довго не затримуються, Гренландія призначена тільки для ескімосів»; «Неправда, неправда, ти вродлива й розумна, ти колись була дівчинкою з м'ячиком, я весь свій вік житиму з тобою»; «То забирай мене швидше, швидше», — й Саламіна лягла навзнак.

Він брав її пожадливо, потужно, владно — давно не відчував у собі такої чоловічої сили — й шепотів, шепотів: «Я поїду з тобою, я хочу бути там, де Природа панує над людьми, а не люди над нею — і знущаються з неї і нищать»; «Ти вже в нашому краю, ти ж у мені, і чи не все одно, коли покидати... але будь ще, будь, хай я згорю в цьому пеклі»; Саламіна втішалася його коханням, тихо сміялася, обціловувала й просила: «Ще не йди, ще трохи, ще довго будь, ранок далеко...»

Вони кохалися до світанку, а коли Северин врешті зів'яв і міцно заснув, Йоганна підвелася, одягла анарак і тихо вийшла.

Майстер прокинувся: на столі біліли неторкані папери, а місце, де лежала кохана, було ще тепле, й він горнувся до постелі, усвідомлюючи, що більше ніколи не побачить Саламіни.

VIII

За сто кілометрів від Ізміру лежить під небом відкопане, як і Помпеї, зникле у давнину місто Ефес.

Письменники, які виїхали автобусами на екскурсію, уважно слухають гіда. Ось на цьому місці стояла найве-

личніша поганська святиня — храм Артеміди, — підпалена колись Геростратом. А на тій он горі, під самим небом, колишня тюрма, бачите руїни? Там сидів ув'язнений за зневагу богині апостол Павло... А ще гласить легенда, що в Ефесі померла на руках Івана Богослова Божа Мати... Трохи далі, потім глянете, височить уціліле приміщення бібліотеки, а навпроти нього, теж добре збережений, — громадський туалет...

«А в Помпеях, — зауважив пан Єжи, — зовсім неушкодженим залишився будинок розпусти — з найпікантнішими мозаїчними візерунками...»

«Цей факт ще раз підтверджує істину, що час дбайливо зберігає найнеобхідніші для людини інститути», — посміхнувся гід.

«І засвідчує водночас високий рівень первісної цивілізації», — промовив Тарас.

«Над якою ми не надто високо піднялися», — додав пан Єжи.

«А може, й не досягли її рівня, — розтулив урешті вуста для слова завжди мовчазний Данило. — Ганебне ім'я Герострата пам'ятаємо й донині, а ось хто розпорядився висадити в повітря Михайлівський собор у Києві, ми вже й забули... А свого Погружальського — спеціаліста з підпалів бібліотек — античні греки, як видно, не мали...»

«Поїдемо в Помпеї, Корнильцю! — аж навшпиньки стала Еліта. — Я б хотіла поглянути...»

«Борделів нині повно в світі, люба, не конче добиратися до Везувію, — відказав Корнило. — Є вони, напевне, і у Варшаві».

«Але ж мозаїки, мозаїки!» — зітхнула Еліта.

«А й справді — який матеріял для еротичної поезії!» — засміявся Корнило.

Екскурсанти розбрелися поміж руїнами, а гурт польських та українських письменників, які за час круїзу міцно здружилися, зупинився перед бібліотечним гмахом.

Політолог Микола й філософ Тарас знову встрягли в суперечку: чи має право література заангажовуватися в політику.

«Та невже ти вважаєш, Миколо, що прадавні пергаментні сувої, які дві тисячі років тому лежали на цих самісінь-

ких мармурових поличках, не мали жодного стосунку до державотворення Еллади — а може, то була «Антігона» Софокла або «Прикутий Прометей» Есхіла».

«Античні драматурги, Тарасе, творили за найвищими естетичними законами, а політикою займалися імператори».

«Всі вони були однаково заангажовані в державотворчий процес, а як же інакше?»

«Ти свої літературні теорії завжди прив'язуєш до нинішнього дня, проте мусив би знати, що між стародавнім мистецтвом, яке певною мірою було ілюстрацією до історії, і чистою естетикою нашого часу існує велика різниця».

«Що ж, тоді — нинішні письменники мають витати в емпіреях й бути байдужими до того, приміром, якою є наша сьогоднішня влада — українською чи антиукраїнською, з кого формується в нас провідна верства — з політиків чи політиканів, з чесних чи підкупних осіб, з героїв чи боягузів, з мудреців чи дурнів, та невже ти хочеш, щоб новітній літературний процес став аморфним, яловим?»

До Северина доходив зміст суперечки друзів, проте він сприймав її байдуже — був відсутній, перебував і досі в тенетах солодкої ночі, які, немов іржа, проїдало усвідомлення, що Саламіни більше ніколи не зустріне; душу Майстра вихолоджувала порожнеча, і в неї вповзав моторошний спогад про вчорашню зустріч з червоноголовим привидом, який напророкував загибель того всього, чим Северин досі жив; була то ява чи видиво, не міг тепер збагнути Майстер, але ж ось і зараз — реальний, в людській іпостасі привид з червоним волоссям і косичками робить кола довкруж екскурсантів і приглядається до облич, ніби шукає собі спільників; ніхто на нього не звертає уваги, всі вже встигли звикнути до дивака, а він кружляв і все вдивлявся в гору, на якій бовваніли руїни прадавньої тюрми; та невже від неї має розпочатися нова епоха — Господи, а якою ж вона буде?; червоноголового запримітив Степан і звернув Данилові на нього увагу.

«Чий він?» — запитав Данило.

«Певне, всесвітній», — відказав Степан.

«Літературний безбатченко?»

«А тобі доконче треба, щоб усі оспівували батьківські пороги й водно вигукували: — Слава Україні?»

«Навіщо вигукувати — треба в кожне слово вкладати ту славу, людина ж мусить мати матір».

«Дай спокій, пора позбутися нарешті тих слинявих скиглінь — рідна мати моя, ти ночей не доспала».

«І шельмувати матерів, як ото ти спробував у своєму екзерцисі?»

«Це лише початок, ми здеремо святенницькі маски з усіх ідолів, у тому числі з п'яного Шевченка, закомплексованої Лесі й продуцента світової графоманії Франка!..»

Почувся лункий виляск, Степан хитнувся від ляпаса, капелюх з обвислими крисами злетів додолу — і тут сталося щось зовсім фантасмагоричне: Майстер побачив, як до Степана підбіг червоноголовий, котрий пильно прислухався до суперечки, зняв червону з косичками перуку й натягнув Степанові на голову; цієї мізансцени, мабуть, ніхто крім Северина не помітив, тільки хтось охнув: «А він посеред нас!» Новий червоноголовий безпечно стояв серед гурту, а крутою стежкою на гору, до тюрми апостола Павла, спинався голомозий чоловічок. Майстра дійняв містичний страх: чей усе відбувалося так, як напророчив учора привид. Северин вигукнув: «Заверніть його, він пропаде!»

«Про кого ви, Майстре?» — запитав Тарас, з тривогою приглядаючись до зблідлого Северина.

«Червоноголовий пішов на гору!»

«Отямтеся, он він стоїть».

«Так це ж Степан, а куди той пішов?»

«До предків», — хтось пожартував.

«Але ж безбатченки предків не мають, — не вгавав Северин, — гукніть йому!»

«Якою мовою?»

«Не знаю...»

«Вгамуйтеся, Майстре, ви, певне, зморилися від спеки», — припадав біля Северина Тарас.

«Але ж добре подумайте: може, червоноголового зовсім і не було, тільки маска мандрує поміж нами?»

Втім пролунав з мегафона голос екскурсовода: «Запрошуємо всіх до автобусів! Надійшло тривожне метеорологічне повідомлення: з Дельф іде до нас шторм. Усім негайно зайняти свої місця!»

IX

Вранці на море впав мертвий штиль. Скував поверхню вод блідою плівкою, й здавалося, що на ній видніються відбитки чаїних лапок; баклани й буревісники припали нерухомими грудками до скляної гладіні, ніби приречені на страту; в повітрі панувала глуха й тривожна тиша, ніби вся природа очікувала смертного вироку, тільки в недосяжній глибині моря чулися затаєні звуки, неначе там кришилися коралові рифи, й велетенські брили, падаючи на дно, вряди-годи витискали на поверхню сердиті пухирі, що розходилися колами, руйнуючи на мить сусальне срібло штилю. І знову все стихало в очікуванні неминучої бурі.

А вона вже давала про себе знати: західний схил чистого неба затягався сірими перистими хмаринками, вони розповзались небокраєм, набухали й блідли, ніби наливалися затаєною злістю на беззахисний світ; врешті десь із Дельф чи Фессалонік потягнуло холодним цугом, й море зловісно застугоніло, проте ще стримувало лють, а на кого — на людей, які в тривозі висипали на палубу й мовчки посилали свої просьби до Господа, щоб утихомирив бурю там, де вона розпочалася, чи на самого Бога, готового вислухати людські благання? А може, на береги, що скували його свободу?

Майстер стояв на кормі з опущеними руками, він мав винуватий вигляд, нібито сам спричинився до біди, — знав бо, знав, що вона прийде! Йому згадався татарин Мансур, який колись через нестримне бажання волі пропав у Каспійському морі, а теж ввижався перевернутий догори днищем крейсер, що занурювався в незглибинні води Тихого океану — і скільки то моторошних годин прожили моряки в холодному полоні?.. Й чи не божевільний цей задум — зігнати з усієї Європи творчий люд в цю білу домовину — чи ж то треба репресій, коли і в такий спосіб можна

розправитися з розумом націй? І хто відповідав би за трагедію «Ренесансу», якщо б він учора відплив у відкрите море — ще до оголошення метеозведень? І чому я два дні тому, попереджений таємничим привидом про можливу катастрофу, не розповів керівникові круїзу про своє видіння? Боявся глузів?..

До Северина підійшла Гелена, взяла його під руку, ніби відчула, що треба заспокоїти приятеля. «Чого ви хвилюєтеся, адже теплохід не серед морських широт, а в надійному порту»; «Могло ж статися інакше, ми ж мали підписати в Дельфах "Декларацію примирення", а наші керівники, безнадійні романтики, ще вчора зранку готові були вийти в море, я про це знаю, і мене морозить від однієї лише думки...»; «Заспокойтеся, Северине, "Декларація" вже готова, нас виведуть на берег, і ми підпишемо»; «Та яке тепер це має значення?..»

«Я знав, пані Гелено, що буде шторм, про це сказав мені позавчора червоноголовий — і вже нема зловісника, зник на горі в Ефесі...»

«Як то зник? Он ходить палубою!»

«Та ні, це наш — у перуці злого духа...»

«Який бо ви містифікатор, пане Северине, — чи бува не зародився у вас задум химерного роману?»

«Можливо... Але я таки вірю, що зло вміє прибирати людську подобу».

«І прибрало, як бачите...»

Гелена потиснула Майстра за лікоть, зазирнула йому в очі.

«Полишмо містику, — сказала. — Поговорім про щось приємне, адже сьогодні роз'їдемося. І ніколи більше не зустрінемось... То я хочу вам на прощання сказати, що це коротке спілкування з вами геть перемінило мій триб мислення... Не маємо права ставати гомункулусами, як червоноголові. А вони є всюди і всі вони інтернаціональні — ці метастази бездуховности».

Червоноголовий проходив мимо й почув, що про нього говорять. Він безцеремонно став перед Северином і Геленою, зняв перуку, підніс її над головою й задекламував:

Северин простягнув руку, щоб відштовхнути червоноголового, проте рука пройшла крізь нього, мов крізь дим...

Собі і місту Риму
Тримай свій кайф за риму.
Існує несказанний кайф
За складно складених обстав,
За збігу всякого умовин!

«Ну як?» — запитав псевдочервоноголовий.

«Ти сам не розумієш, що наплів», — знехотя мовив Северин, щоб позбутися влізливця.

«А навіщо розуміти? — згірдливо відказав Степан. — Поезію треба відчувати!»

І пішов собі палубою. Майстер звів до неба руки.

«Чому, чому не чутно дзвону?» — вимовив з гіркотою.

«Це ваша поезія?» — спитала Гелена.

«Ні, згадалися слова з Данилового вірша... "Чому не чутно звуку сурм?" Я б таки підсилив його цим рядком».

У цю мить налетів на море шквал. Заскрипіли реї, теплохід вдарився до подушок на пірсі, Гелена похитнулася, Северин підхопив її й так тримав, обнявши.

«Розходьмося по каютах», — сказав.

«Ні, ні, — прошепотіла Гелена. — Я хочу уздріти те, чого ще ніколи не бачила...»

З моря насувався вал. Виростав, здувався, ніби силкувався увібрати в себе всю воду моря. І сизий гребінь, що з'явився на вершині водяної гори, немов грива, ринув униз водоспадом. Швартови натягнулися, затріщали, корабель перехилився, поповз супроти водоспаду і, опинившись на гребені, стрімко злетів униз... Тоді з чорних вод посунув другий, ще більший вал.

«Ви не бачили Йогании, Гелено?» — із затаєною тривогою спитав Северин.

«Вона відлетіла ще вчора. Ніби сподівалася біди... Ви будете за нею тужити?»

«Доки житиму... Я знайшов ту, яку шукав так довго. Дівчинку з м'ячиком... І втратив назавжди».

«Нічого ви не втратили, якщо покохали...»

«А вона, видно, більше любить свій рідний край — якщо не хотіла ще раз зустрітися зі мною... І подалася туди, де люди вмирають з утіхи, коли побачать сонце. І все ж марно боялася останньої зустрічі — хіба я зміг би її затримати?..»

«Як ви житимете далі?»

«Мені теж довелося багато чого передумати, Гелено. Я досі намагався бути суддею. А треба стати підсудним — у самого себе. Я маю де усамітнитися для роздумів».

«У ваших Карпатах?»

«Так, я там маю гражду. І ніхто мені не заважатиме побути нарешті на самоті — у своїй власній сльозі. Й збагнути — чого я вартий».

«Будете пам'ятати про мене?»

«О так! Я напишу повість про Йоганну і про Гелену Краг. Але не обізвуся ні до вас, ні до неї. Навіщо? Ми взяли одне від одного все, що вдалося взяти. І стали багатші...»

«Стали інші».

«Отже, недарма все-таки відбувся цей круїз».

Другий вал був вищий, масивніший, страшніший, він повільніше насувався й ревів у пароксизмі нещадної люті.

З рубки пролунала команда капітана корабля: негайно сходити усім на берег.

X

Літак набирав висоту. Коли розвиднілося, стюардеси почали розносити пасажирам сніданки й вино.

Бельбас Теодор просвердлював пальцем повітря над головою і від утіхи, що небезпечна подорож закінчується, виголошував чергову латинську приказку — цим разом доречно:

«Veni, vidi, vici! Veni, vidi, vici!»[1]

Літак прямував до Варшави, щоб звідти завернути до Львова й Києва.

Пан Єжи дрімав: він не боявся ні морської бурі, ні грозового неба.

Микола й Тарас докінчували дискусію про заангажованість і самодостатність літератури.

Еліта Пре ковтнула повний фужер вина, схилила голову Корнилові на плече й шепотіла: «Kochanie moje, muszę

[1] «Прийшов, побачив, переміг!» *(Латин.)*.

być jeszcze kiedyś twoją. Przecież no!.. I weź to pan sobie na karb: ja nie dopuszczę, żeby polacy i ukraińcy jeszcze raz między sobą klucili się!»[1]

Анатолій сидів окремо, розклав на колінах папери і щось писав: можливо, перекладав або правив текст.

Степан ходив поміж рядами в червоній перуці з косичками й декламував непристойні вірші.

Майстер сидів поруч з Данилом. Обидва мовчали. А коли літак почав знижуватися, Северин проказав сам до себе:

«Коли сурма видаватиме невиразний звук, хто стане готуватися до бою?»

«Звідки ви взяли ці віщі слова?» — запитав Данило.

«Із Першого послання Павла до коринфян».

[1] Мій коханий, я мушу бути ще колись твоя. Напевно! І затям: я не допущу, щоб поляки й українці ще раз чубилися між собою! *(Пол.)*.

ЧАСТИНА ДРУГА

ҐРАЖДА

І

Майстер Северин відклав перо, а чи воно само випало йому з рук: більше ні рядка, нікóли, я втомився. Папір холодний, мертвий, я більше не вмію з ним розмовляти, мені потрібна в о н а , її порада, однак, зеленоока жінка більше не приходить у мої сни — мене дійняло таке відчуття, ніби моє тіло покинула душа. Чим я завинив, за який гріх спостигла мене покара?

Майстер ліг на тапчан, була ніч, він глибоко пірнув у густу темінь безсоння, марно намагаючись допасти до м'якого, теплого клубка сну, який відкочувався від нього все далі й далі й мало що не зникав. Майстрові ставало моторошно від напливу чужих думок, що проникали до нього з пропасних глибин космосу, — він ставав перед ними безпорадний, тому що не міг осягнути в них змісту й гармонії: безладними зграями ширяли вони над Северином, ударяючись об його чоло, ніби хотіли розчерепити, увійти якнайґлибше в мозок.

Северин нишкнув під навалою мисленого етеру, витвореного упродовж століть, тисячоліть і вічности, його власні думки пригасали, не здатні змагатися з невідомим духовним світом. Він пробував молитися, як це робив у дитинстві, коли нахлинало безсоння, та молитви змовкли в душі, й Майстер ґвалтував свій мозок, спонукуючи його до мислення.

Він прагнув зрозуміти чужий мислений морок, який звідусіль наступав на нього, і міркував: якщо для зародження матеріяльного життя потрібна була Творцеві енергія сонця, повітря, води і тверді, то для створення духовної субстанції Господь використав енергію людського

мозку, здатну при надпотужній конденсації виштовхувати мисліу світовий простір, в якому вони залишаються навічно.

Усі мисліі наших предків, думав Майстер, літають зграями в бездоннях Космосу або ж згромаджуються у його закутинах в духовні материки, мов водяна пара в хмарах, і ждуть, щоб хтось із сущих на землі їх відчитав; не витримуючи супокою, вони самі опускаються до людей, стукають у серця і мозок відчутними імпульсами, немов до своїх боржників, вимагають у них звіту за прожите.

Це душі, на яких закодовано проминуле життя... А може, й вона серед них? Може, і її думки ширяють там, і я колись зіткнуся з ними, почую їх?

Теплий клубочок сну втік від мене, мабуть, назавжди, і я, знудьгований, перемістився із мислених сфер предків у світ своєї власної сутности. Не знав її досконало й тому мав потребу повсякчас заглиблюватися в неї, а люди, поміж якими пролягли мої вольні й невольні дороги, зовсім нічого про мене не відали, бо не бачили моїх сліз — екстракту душі.

Майстер ніколи не гасив свого горя сльозою.

А вона набухала, переповнювала нутро й водно намагалася вилитись і залишити мене прісним і висушеним. Проте я не боявся цього, знаючи, що тільки вивільнену сльозу міг би побачити й визначити її вартість.

Я хотів виплакатись хоча б один раз за все життя — десь у глухоманній самотині. Але де та анахоретна місцина? Може, під землею, однак там не плачуть — мертві ні сраму, ні сліз не імуть; я прагнув побачити свою сльозу під сонцем, щоб надивитись, як переливаються під нетривкою оболонкою її тимчасовости вічні промені сонця, немов у мильній бульбашці; як заламуються, в які письмена вкладаються, і чи зумію я відчитати незнаний і прихований від людей протокол власної душі, чей та сльоза не тільки мені належить, а всьому світові, який мене оточував і оточує досі, який мене плекав, виховував й намагався приборкати. І їй теж належить — моїй вічній повірниці. Та я згубив її і не можу відшукати в образах інших жінок — де ж той мій сон, щоб ми знову в ньому зустрілись?

Й Майстер погнався за клубочком сну; він таки упіймав його, розколошматив і втопився в ньому, та реальний світ усе ж чіплявся за Майстра і входив з ним у сон, перемінюючись у сновидіння.

Тож приснилася йому колишня мандрівка, в якій він тікав од зневоленого світу на край землі, туди, де колись закінчував армійську службу в морській піхоті, — намагався знайти в найвіддаленішому куточку великої тюрми хоча б якийсь захисток від насильства; поїзд мчав крізь залюднені й безлюдні простори, проїдені метастазами концтаборів, перетинав дні і ночі, а краю тюрмі не було видно, й коли Северин опинився на березі Тихого океану — безмежність простору страшної держави знову, як і колись, здолала його, і він зневірився у силі своїй. Вернувся тоді в рідні гірські недеї, які ще, здавалось, дихали правічною опришківською й недавньою партизанською свободою, й, побачивши на найвищій кичері за Черемошем крихітну кастелу, пішов до неї. Вона була порожня, проте добре збережена, і стеріг гражду пастушок, дід якого, ослаблений літами, зійшов на доли; пастух сказав мандрівникові, що гражда продається, тоді Майстер знайшов власника і купив її.

Проте замешкати в гражді не встиг: держава, від якої утікав і яка вселила в нього зневіру безмежжям простору, розпалася, й Майстер мусив залишитися серед людей, щоб будувати свою державу. Про кастелу на чолопку кичери забув, ні разу й не навідався; стеріг її задарма пастушок, ховаючись у ній від плови, градобоїв і буревіїв; згадав Северин про неї аж коли прощався з норвезькою письменницею Геленою Краг на теплоході «Ренесанс», й тепер увійшла кастела в його сон, вихопившись з реального світу.

Майстер уві сні вийшов на кичеру — так легко, ніби до його ніг не чіплялося земне тяжіння. На чолопку гори стояла дерев'яна фортеця: житло оточували високі заборола зі смерекових штахет, їх досягав дах будинку, й подвір'я з господарськими прибудовами ховалося в суворому захистку. Вхід до гражди затуляла низенька хвіртка, й Северин відчинив її, ступив на ганок і увійшов до світлиці, яка пахла живицею й пусткою. І здалася йому гражда найвдячнішим пристановищем для усамітнення, хоч

розумів, що, увійшовши в неї, навіки відокремив себе від зовнішнього світу.

Й думав уві сні: що ж то за знак, коли сниться знайома домівка, а каже «Сонник», що така з'ява провіщає розкриття внутрішньої сутности людини, — тож матиму можливість простежити свій пройдений шлях без свідків і перемінитися із судді на підсудного перед власним сумлінням — до того, як відійти до душ, котрі ваблять мене своєю мисленою силою, намагаючись заманити до себе, в інше життя.

Серед цілковитої самоти Майстер відчув, як приходить до нього пекуча згадка, яку він досі притлумлював у глибині душі: був то спомин про батька, й Северин уперше в житті заридав і збагнув, як солодко плакати.

Очищався слізьми, а вони збиралися в одну велику краплю під сивою оболонкою, він роздер її й увійшов досередини; стінки сльози розсунулися на весь простір гражди, і Майстер замешкав у своїй власній сльозі — в близькому сусідстві з душами, які чекали від нього звіту. А сльоза розширювалась, її прозора плівка розтягувалася, мов оболонка дитячої надувної кульки, ліпилася до митих стін хатньої кліті й, оповиваючи сволоки, вистелила тисову стелю; вона виглянцьовувала нутро світлиці, не поминаючи жодної закутини й щілини, заклейструвала двері, Майстер відчув, як увесь світ замкнувся у його власній сльозі.

І став я в'язнем своєї сутности: на душі було сумно, але й затишно, нібито хвилі штормового океану прибили мене нарешті до заповітного острова, на якому є все, що для життя потрібне, і дивувався я, що мій життєвий обшир вельми скромний, проте самодостатній, і в моїй свідомості майнула думка, що всі світові бурі й пристрасті, ненаситність і жадоба слави — цілковита марнота; якщо світ людини може вміститися в дрібненькій сльозі, то зміст людського існування є набагато дешевшим від уявної його вартости, навіяної захланністю та марнославством...

Майстер порозглядався довкола: стеля гражди стала небом, позначеним на тисових дошках трьома хрестами, гладко вигемблювані стіни окреслювали простір, цілком достатній для того, щоб відчути повноту існування; у вікно, яке відокремлювало світ Майстра від космічної залеж-

ности, вдивлялася трансцендентність, і хоча Северин усвідомлював, що потенційно належить їй, усе ж цієї миті почувався від неї вільним, і це надавало йому рівноваги й усвідомлення власної потрібності в земному житті.

Сволоки були списані незнайомими письменами, і я радів, що моє життя ще якийсь час буде виповнене певним сенсом, адже мені дано ще до переступу через межу між реальністю і трансцендентністю ті письмена відчитати й залишити своє відкриття нащадкам; може, то історичний матеріял для останнього мого майстерштику, може, перо ще попроситься до моїх рук?

Уздовж стіни прослалися важкі лавиці, які спинялися аж біля печі, що бовваніла в куті й шкірилася роззявленою черінню — той без затули отвір провадив, мабуть, у саме пекло; посередині світлиці стояв дубовий стіл, і на ньому Майстер побачив інкрустовану тарелю, вивершену пірамідою писанок, кожна з яких означала початок невідомих істин; до них йому було призначено доступитися крізь власне невігластво й обмеженість земного мислення, — чей там, у далекому минулому, існує закостеніле в безчассі життя, яке я маю розворушити й воскресити для нинішнього дня, а передовсім для себе самого; переді мною постала цікава перспектива: через свячене яйце, як через медіюм, осягнути занехаяну в пам'яті сутність нашої історичної долі і свою власну сутність в контексті історії.

Було тихо в гражді, й Майстер нетерпляче очікував дійства, яке неодмінно мало відбутися в пристані його осамітнення. Він відчував, що зараз наступить мить — і розпочнеться для нього новий життєвий триб, коли він осмислить передовсім свій пройдений час і віднайде його розвиток, перетворення в іншу, досконалішу сутність. Северин усвідомив також і те, що цей останній шмат життя мусить розпочатися з виправлення помилок, вчинених у попередньому стані.

А втім, я прожив свою дотеперішність без гріха... Так, без гріха! Я тільки затаїв перед самим собою, що колись перебував у тісній з ним дотичності: часто відчував його так близько у хвилини душевного розслаблення, що гріховна нечисть могла навіки увійти в мене; я водно бачив

її увіч, іноді підпускав до себе на трагічно небезпечну відстань і в зневірі, коли спокусу було витримувати невміч, уявно поринав у розкіш блуду. Й переборюючи його звабу, все ж деколи так ризиковано наближався до злочину, що він мало не ставав моєю власністю: розпачливо відчужуючись від нього, я таки осквернював себе наближенням до гріха, й тому на останньому життєвому етапі, який настиг мене у гражді, я змушений очистити себе, невинного, каяттям, яке може прибрати лише подобу сльози.

Северин не бачив цієї миті образу колишньої спокуси, забулися спонукання, хитрощі, злоба й підступність її призвідців, а вони товклися в потойбіччі, добиваючись до живого мозку й серця Майстра, і він мусив їх впустити на свій суд, щоб винести їм остаточний вердикт або ж визнати свою провину за колишні позови із власним сумлінням.

Майстер знав, як це зробити. Він узяв з полумиска писанку, вона, як і кожне яйце, означала початок, покрутив її, й вона шалено завертілася на столі, перемінюючи писанкові візерунки на зображення живих істот, і збагнув тепер Северин, що дійсність існує вічно в часі.

II

Першою проникла з потойбіччя, обережно роздираючи оболонку сльози, щоб вона не спливла, постать вітця.

Був він блідий, сивий, подовгуваті зморшки, в які запала скорбота, порили його обличчя, він тужно дивився на сина так само, як тоді, коли повернувся з допиту, й Северин, цієї миті набагато старший за батька, враз побачив себе юнаком, який готувався до іспитів в університет і всю ніч не спав, не заглянувши й разу до книжок: чомусь батько не вернувся з міста. Батько приніс із села вузлик з буханцем хліба й грудкою масла, поклав на стіл і сказав, що зараз повернеться, й Северин рахував нестерпно тягучі нічні години, чекаючи батька, а той прийшов аж уранці — блідий, із запалою в зморшках скорботою, і здогадався хлопець, що батько був на допиті й, певне, зізнався, бо стояв перед сином, немов перед своїм суддею; в того судді запекли очі — то сльози протискалися до віч аж із самого мозку, і він

стримував їх, хоч сіль пропікала повіки; заливали вони й тепер сировицею очі, й боявся Майстер, що видиво зникне, бо в тій сльозі перебувала пам'ять про вітця.

А батько стояв, як і тоді, край столу, відсутній і загублений у цьому світі, жура нагинала донизу його стан, і насилу стримував себе, щоб не впасти обличчям долі — нібито земля притягувала, кликала його до себе, бо місця під небом більше для нього не існувало; був він одягнутий у світлий пороховик, на якому нижче пояса відбилося іржаве коло; батько помітив, що я спинив погляд на тому кружалі, й сказав, що то слід від камерної параші, на якій просидів усю ніч, бо ні стільця, ні лежака в камері не було; Северин у ту хвилину згадав, що після смерти батька носив того плаща з назавше припечатаним на ньому тавром, бо іншого одягу не мав. «Я вдосвіта постукав у залізні двері, сину, й сказав наглядачеві, що згоден свідчити»; «Ти це зробив, тату, щоб я мав можливість скласти іспити?»; «Така думка мучила мене, та не вона спонукала до згоди, я зрозумів, що впиратися немає сенсу, слідчі давно вже втямили, що Семенчука били в школі ґазди Яким і Павло, адже на екзекуцію збіглося півсела»; «Їм потрібно було тебе зламати, тату»; «Та чи ж міг я впиратися, що не бачив того всього, коли Семенчук заявив, що я обороняв його»; «І ти засвідчив...»; «Ні, ні, я не сказав, що ґазди лінчували сільського люмпака й донощика, признався тільки, що затримав Павлову руку». І цього було досить, подумав син, щоб тебе, на якого в селі молилися і слухались, немов вітця, розтоптати на очах у людей. Батько почув німий синівський докір і застогнав у розпачі: «Я не міг інакше, ну не міг же я сказати, що того всього зовсім не було!»; «А що підсудні?»; «Вони й слова не вимовили, лише розгублено, навіть без докору поглянули на мене, та видно по них було, що не сподівались мого свідчення...»

Батько схлипнув, той схлип почув Северин і тепер, коли розмовляв з примарою вітця, й давній жаль до нього і за нього розривав синівське серце, і сльоза, в якій перебував, набухла, мов хмара перед дощем, — ще трохи, й спливе солоним потоком, і видиво зникне, а ще не все колишнє повторилося, й Северин проковтнув пекучу спазму.

А тоді поруч із вітцем постала біла тінь молодої жінки, її груди пучнявіли під згрібною сорочкою, з них струменіло материнське молоко, й корявіла від нього пазушина; Павлова Марія залишила немовля дома й прибігла до вчителя розпитати про мужа, бо ж усі в селі знали, що учителя покликали до тюрми свідчити на Павла і Якима.

«Ви бачили його, а що він переказував мені, то правда, що його засудять на десять років, Боже мій, за десять років моя Анничка сільську школу закінчить, а тата не буде знати... А ви дома, слава Богу, бо як без вас, вони там добре знають, що без учителя село не зможе обійтися, а як я обійдуся без Павла — що їм до того... Дитині ще й року нема, а незмолочене жито злежується в стодолі, снопи пліснявою беруться, що ми будемо їсти зимою... та мені самій не так багато й треба — якби ви Северина прислали, щоб він хоч трішки змолотив...»

Марія без угаву говорила, блудячи очима, й водно зупиняла погляд на криничній цямрині, немовбито з неї мав виринути її порятунок... Учитель тупо дивився в землю, гейби не чув Маріїного ячання, та при останніх її словах стрепенувся, ніби знайшов у них вихід з отупіння, й мовив похапливо: «Так, так, Северин піде до вас молотити, йди, сину, допоможи жінці». Хлопець пішов на Павлове обійстя, що межувало з учителевим городом, він виносив із клуні сніпки й стелив їх від криниці до хатнього порога, й Марія стояла перед тією доріжкою, напружившись ступити на неї, щоб вихопитися із свого горя, дорога була короткою й вела лише до криниці, й жінка не бачила тепер для себе іншого пристанівку — тільки чорний отвір у пекло.

Дитина плакала в хаті, та Марія до дитячого плачу не дослухалася, для неї існувало тепер тільки темне кружало, крізь яке може видобутися божевілля. Северин гатив ціпом по снопах та все позирав на господиню, й лиху підозру збудив у ньому її блудний погляд, він кинув ціпа й гукнув: «Ви що, не чуєте, що дитина плаче?»; «Чую, як не чую, та слухати більше не година — як же воно, таке ще несвідоме, а вже за татом голосить... чуєш, Северинку, побіжи до моєї сестри Параски й скажи, щоб прийшла дитину колисати, бо в мене повно роботи, і я ще мушу...»

Й на тім слові обірвала Марія свою мову, вона невпевнено ступила крок уперед і раптом зірвалася з місця й кинулася бігти по вистеленій снопами доріжці; Северин спочатку не втямив, що вона задумала, куди біжить, і спам'ятався аж тоді, як над цямриною мигнули босі ноги жінки й глухо застогнала глибина...

Й відтоді не стало для мого батька місця на світі, він зовсім байдуже сприйняв звістку, що я склав вступні іспити, а деколи говорив до матері, що його кличе земля. Ходив селом, як неприкаяний, вечорами, а вночі клячав перед образами й молився, цілими днями нипав гаєм, що прилягав до нашого городу, і врешті не вернувся додому. Недовго ми його шукали — знайшли в лісовому яру: батько лежав долілиць, втопивши голову в кущики вовчого лика, а на його губах чорніла висохла м'язка отруйних ягід...

Сон затягував Майстра в провалля нереальности, й здавалося йому, що він уже ніколи не видобудеться з тих незглибимих тіснин; страх діймав його, але й нестерпно цікаво було допасти до токовища душ, хоч і знав, що звідтіль уже ніколи не вернеться в реальний світ — коли пізнає таємницю, розкриття якої принесе безсмертя, зате залишить досвідченого у вічному потойбіччі, щоб таємне не стало явним у тимчасовости. Майстер знав про це і все ж поринав у небезпечні глибини сну, який мав явити не бліду тінь, а живу душу батька, котра розповість про батькову смертну мить. Що після цього настане: заспокоєння чи вічна мука в незворотному стані, де немає ні часу, ні простору?

Однак писанка враз перестала крутитися, проникнення в глибину вічности припинилося, й Майстер з полегшею втямив, що залишається й далі в житті, подарованому йому народженням, й повернення зі сну потойбічного у сон земний принесло згадку про похорон, а тоді зникла з ґражди бліда батькова тінь...

Після самогубства Марії село завмерло, не сміючи вголос вимовити здогадку про причину її смерти; довго не відкривалися уста в селян, щоб назвати винуватця, та стримати поголосу вже ніхто не міг, чей кожен знав для себе,

хто винен: свідчив же вчитель на Павла і Якима, а що саме сказав на допиті, ніхто не відав; але ж дали, таки дали обом по десять років каторги!; а то й без свідчення дали б, боронили сердобольні, чому ж ніхто не шукав того, хто доніс слідчим, що вчитель був на розправі?

А вчитель ходив, безтямний, селом, заглядав до людських обійсть, не заходячи на подвір'я, вертався, а потім зникав...

То совість його мучить, бульбашилась отрута на губах у злозичливців; таж не винен він, обурювались милосердні, а як би ти повівся, адже всі знали й бачили, й тебе за свідка могли покликати, і що ти сказав би: не видів, мовляв, як ґазди розправлялися з Семенчуком; але ж останнє слово було за вчителем, і як він після цього навчатиме наших дітей добра і справедливости?

Вчитель, минаючи людей, зупинявся, заглядав їм у вічі — чекав розради, та панувала довкруж мовчанка, немовби ждали всі, що сам Господь скаже правду...

І врешті сталося непоправне. А тоді зойки і голосіння заквиліли над селом, і спливала вина з невинного разом з людськими слізьми: а як без нього будемо жити, хто порадить, хто заступиться, хто навчить, таж ми всі темні були, поки він до нас прийшов; і не побачимо вже його ніколи — ні в школі, ні в церкві, ні на фестині, ані на весіллях і хрестинах! Як жити без нього, хто винен у його смерті?

Хто вбив учителя?

З району застерегли, щоб ховали без священика. Та люд закликав отця з сусіднього села, й потяглася процесія від учителевої хати до церковці, що заховалася між смереками над потічком край села, над головами попливли хоругви й фани, ридав хор «Со святими упокой» і надривався плач на «Вічную пам'ять»; сотні людей з села і сіл навколишніх проводжали вчителя в останню дорогу; на цвинтар вийшли з лісу стрільці в мазепинках, і промовив сотенний Чарнота над гробом: «Не шукайте тут винного, винуватці там!» — він змахнув у бік міста рукою, і вдарили сальви з десятків карабінів, а далі осиротіле село зосталося, мов на пустирищі.

Й сказав Северин сам до себе над могилою батька: «Ти не зборов їх, упав, але я витримаю. Я переможу. За твою покуту візьму на себе найважчий хрест, аби довести, що може людина».

III

Не пролив тоді Северин ані сльозини, хоча душа ридала і взивала до неба про помсту над убивцями батька; та сльоза, що мала пролитися на похороні, набухала аж тепер, при згадці, і врешті скропилася, не витримавши натуги, спливла і зшипіла на черені в холодній печі, і я зрадів, що її не стало, бо сльозяна мережка, обступаючи мене, нестримно перетворювалася на тайнопис, я не хотів відчитувати, а ще боявся, що хтось із незримих тут свідків посвятиться в мою таємницю.

А втім, та сльоза належала моєму вітцеві, вона відходила в минуле разом зі спогадом про його смерть, і не стало в мене більше сліз, бо над своєю долею я ніколи не плакав.

У гражді повіяло вільгістю, туск, що згнітив простір світлиці, зменшивши її до розмірів домовини, просяк крізь стіни, запаволочені досі сльозою, принука до найменшої крихти відтворювати минуле розслабилася, й Майстер спонадіявся приховати від себе самого найпотаємніше; замкнений у власній сльозі, не міг цього зробити: в ній немає місця для фальшу — вона пречиста, хоч би й стікала з віч злочинця.

Майстер умить перемістився із стану батькового горя в середовище власного сумління, з яким при нагальній потребі можна завжди дійти до згоди; він забажав вихопитися з гражди, готової зробитися катівнею його душі, відчинив двері, забувши, що крізь них можна вийти тільки у потойбіччя, де витають душі, які все знають і можуть стати його суддями, — й тоді до світлиці увійшли істоти, яких у житті ніколи не бачив, і назвалися вони рахманами.

Северина не здивувала їхня поява, а втім, уві сні ніщо людину не дивує, він ще в дитинстві наслухався про запроторене в стан забуття і спокою плем'я рахманів, яким сільські діти, й Северин теж, кожного Великодня посила-

ли потічком, що обмивав стару церковцю, шкаралущі з крашанок, розбитих на гагільних забавах біля цвинтаря, — пускали їх на воду, сподіваючись, що вони допливуть до Рахманії й нагадають позбавленим пам'яті родакам, що в їхній правітчизні святкують Христове Воскресіння, яке мусить воскресити і їхню припам'ятність; певне, рахманів викликала до гражди писанка, яка знову сама собою закрутилася на столі, й вони — несвідомі, чого від них хочуть — прийшли запитатися, кому й навіщо спотребились.

Були рахмани з виду всі геть однакові, немов близнюки, бо не розрізняла їх натуга особистісного мислення: однаково рухалися, однаково всміхалися, а коли почалася розмова — заговорили хором, і здалося Майстрові, що він порозуміється з однією людиною.

«Ти потрапив у кліть свого сумління, — заговорили маленькі люди, — і вийти з цієї гражди тобі не вдасться, поки не признаєшся до блуду, а тоді скарає тебе встид. Ти сподіваєшся заховатися від людей у потойбіччі, не знаєш, що воно не десь там — у пропастях Космосу, а тут, на землі: потойбіччя — то пам'ять про тебе, добра чи зла, і від неї нікуди не дінешся, хіба що сам позбудешся пам'яти. Й ти можеш хоча б цієї миті ступити на стежку свого порятунку й піти з нами в рахманський край, де течуть солодкі води забуття... Чи то ще мало тобі дерзань і терзань, чей ніхто досі не віддав тобі за них ні крихти вдячности й не віддасть ніколи. Навіщо витрачаєш серед людської марноти талан, усе ще сподіваючись довести до ладу свій проклятий край — нема в ньому ладу й не буде, а ми даємо тобі змогу забути все у благословенній Рахманії, до якої допливає не бруд, не кров, не трупи, не мерша, а писанкова шкаралуща мрій про ідеальний світ, з якого неодмінно прийде колись Воскресіння. І ти, забувши про свої та людські гріхи, зможеш написати утопію про вселюдське щастя, і про твоє писання заговорили б усі, хто прагне гармонії й земного спокою».

Мова рахманів лилася невпинним потоком, була вона тиха й прозора, мов осіння вода, приємна, як єлей, а на столі без упину крутилася писанка, намотуючи в клубок

пряжу солодких сподівань. Рахмани хором розповідали про свій благословенний край, в якому пливуть солодководі ріки, а в тихих заводях на плесах колихаються пахучі білі лілеї, і хто понюхав їх, того оповивав блаженний сон; у небі тріпочуть крильцями голуби й струшують срібло сонця на землю, а сонце ласкаве, а легіт прохолодний; мешканці краю ніжаться у волотті духмяних трав, проходжуються між укритих солодкими плодами кущів і марять у забутті про земний рай, сповіщуваний навесні шкаралущами крашанок, що припливають з країв незнаних, де вже настало Воскресіння; ті мрії замінюють їм працю, бо ж марно трудитися в поті чола, коли світом править мудрий Творець, у справи якого землянам втручатися негоже, та й потреби в тому немає — все на світі вирішує Господь.

Рахманна мрія заколисувала Майстра, й діймало його відчуття кривди за відбуті страждання, які всякли в життєвий ґрунт і не дали сходів — пропали марно, бо що змінилося на світі від його власного хресного ходу по землі, що важила його власна пожертва на вселюдському вівтарі; чи ж то без нього не обійшовся б світ, чи ж то без його праці не жили б люди так само, як живуть тепер, чи то без нього не розпалася б страшна держава, котра була, здавалось, незборимою тюрмою на одній шостій земної суші; і що вартує його внесок у розбудову своєї держави — не видно тієї лепти, народ, як і раніше, чекає кращого життя; весь власний труд здався Майстрові в цю мить марною піщинкою, яка й ваги не має, — й тому під супровід обнадійливої мови рахманів народжувалася у Северина блаженна мрія переміститися у їхній край і там у спокою та забутті створити свій останній майстерштик — утопію про всесвітнє блаженство — й віддати його для надії змученим людям.

Майстер аж тепер усвідомив, що опинився на переломі епох, куди привів його час: стоїть він під стрімким гребенем перевалу, по один бік якого зяє провалля минулого — нікому туди повернутися не дано, й нікому змінити його несила, проте воно живе й дихає випарами вічної боротьби людей за місце на землі; та боротьба відгонить згарищами, кров'ю, тліном звитяжців, які впали в битвах

за свободу, димом боїв, славою, а ще тхне бездуховністю — і все це стало змістом Северинових книг, і з них теж переливаються ті випари і той сморід за перевал, по другому боці якого напевне прослалися непорочні зелені полонини. Що залишиться в минулому, а що стане сутністю майбутнього? А може, від того переступу нічого й не зміниться, і людство йтиме й далі навпомацки, прозираючи плин вічного часу аж до наступних перевалів, і тільки нинішня мрія про майбутнє — рахманська утопія — матиме якийсь сенс у прийдешніх віках?

Таке вже було. Колись Іспанія, не справдивши мрій Ренесансу, послала в майбутнє смішного й величного Дон Кіхота, який, не маючи сил відмовитися від ідеалів Відродження, зіштовхнув свою мрію з грубою правдою нової епохи. І переміг, залишившись жити вічно серед людства кумедним парадоксом упертости — у безсмертному утопічному творі.

Чи ж то на нинішньому переломі не назрів час для народження новітньої утопії, що провістила б боротьбу явленого в голубій далині майбутньої невідомости нового Дон Кіхота, який поламає своїм списом вітряки, що навівають через гребінь сморідні вітри старої доби? Створити книгу про нового Дон Кіхота! Заперечити старі утопії новітньою... Чей пророкували колись московські борзописці найвищий розквіт своєї імперії в майбутньому, мовляв, займе вона за двісті років усю Північну півкулю й стане осердям планети, — й сміється нині над мареннями ідеологів орди хитромудрий ідальго, бо ж не минуло й сотні літ — і зжер московський шовінізм міць імперії — зударилась її могутність із волею завойованих народів, і розлетілася вона друзками набагато раніше від проголошеного терміну перемоги над світом.

І тут спам'ятався Майстер: та невже для того, щоб написати такий твір, треба вступитися з рідної землі, забути її і в забутті витворювати ілюзорну пам'ять про неї? Та це ж олжа! Северин відчув лукаву підступність солодких рахманських намовлянь, вони нагадали той час, коли знемога наближала його до гріха зради, й наближенням до спокуси він втрачав частку своєї чести: чи не таку саму

гріховну звабу до втечі від себе самого нашіптують йому тепер рахмани? Хто вони такі?

«Хто ви? — запитав. — Українці, москалі, поляки, німці?»

«Ми ніхто, — відповіли вони. — Ми рахмани».

Й тоді збагнув Майстер, що то наступав на нього з минулого лютий ворог — безбатченко, гомункулус, духовна смерть. Це той самий безвірник, що плює на розп'яття, це той вуличний крамар, який за алтин продає Сатані душу, сатир, що глузує зі святощів, перевертень у червоній перуці з косичками, вовкулака, який дихає смородом імперських румовищ.

Але між тим румовищем залишилися й друзки мого життя. І я мушу їх віднайти, позбирати, скласти в ціле й показати людям: ось як калічно формувався мій нинішний лик, який виборсався з минулого й опинився на межі епох!

Це ж я — новітній Дон Кіхот. І не треба мені його вигадувати!

Ці слова Северин вимовив уголос, він прокинувся — і зникли рахмани. Не міг збагнути, де опинився, — довкруж було темно, немов у домовині, й Майстрові здалося, мовби він щойно видобувся з летаргічного сну й лежить у могилі. Крик страху застряг йому в горлі. Северин почав обережно підводитися, боячись ударитися головою об деко труни, проте довкола було просторо, й він, заспокоюючись, силкувався збагнути, що трапилося з ним і де перебував у цю мить. Вихід зі сну тривав надто довго, цей стан межував з божевіллям — і врешті крізь густу темінь прокололася квадратова синювата пляма із срібним серпиком місяця на ній: примарне сяйво впало на широкий стіл під стіною.

Тоді Северин згадав...

Перо випало з рук Майстра, і від цього стало безнадійно тоскно, він утямив, що більше писати не зможе, й дошукувався причини, чому так сталося. Й злякала його думка, що далі не зуміє жити без свого ремесла, яке — єдине — було йому цілком підвладне, воно вичерпувало його сили, виснажувало, проте було незмірно цікаве й любе; Северин відчував себе повноцінним лише тоді, коли знав, що на письмовому столі лежить незакінчений рукопис, до

якого він матиме можливість щодня повертатися й працювати над ним — завтра, післязавтра й увесь свій вік; його діймала нестерпна нудьга, коли робота над твором закінчувалася, а новий задум ще не приходив; для Майстра праця була, мов дихання, й він панічно боявся відпочинку — і чому, чому тепер, коли для творчости настала свобода, сам процес праці втратив сенс?

Майстер знав, «чому», й боявся у цьому зізнатися: його книжками більше ніхто не цікавиться. Той книжковий ажіотаж під час неволі безслідно щез при свободі; твори, за читання яких запроторювали за ґрати, стали враз непотрібні; колись їх передавали з рук до рук, переписували й передруковували на машинках; незважаючи на небезпеку, потаємно переправляли за кордон, підпільно розповсюджували країною; за книгами, які проникали крізь цензурні рогатки, шикувалися черги — нині ж ці книги лежать непотребом на поличках книгарень, і ворожий колишній владі підтекст тих творів висміюють літературні нувориші, пропонуючи читачам замість мислі абсурд і знущання над словом — і національні святощі зневажає червоноголовий хам.

У неволі з-під пера письменників виходили у світ шедеври — чому шедеври не народжуються на свободі? Чи то колись ярмо спонукувало творців викрешувати із своїх душ надмір творчої енергії, а нині такої спонуки немає, чи то потреба збороти чужу силу додавала впертости й терпіння: я ніколи не чув, аби хтось у неволі скаржився на гірку долю, зате нині повсюдно докучає скигління й розповзається довкруж слизь розчарувань; невже мій народ так втягнувся в шлею, що несподівана воля здалася йому пусткою?

Я незлюбив людей, які не усвідомили своєї свободи, й замість вгору підносити серця, впустили в них отруту бездуховности, — і втік од них. Й відбулося так, уві сні чи наяву... Майстер прибився до ґражди й довго стояв на кичері, вдивляючись у синю просторінь, яка зникала в потойбіччі. Й тоді почув голоси душ, які ту просторінь незримо заселювали; голоси вдарялися у його вуха, душу, мозок, він вчував у їхньому гомоні погрозу: яке ти маєш

право вимагати від людей пошанівку, коли не вмив своїх рук, забруднених на підневільних роботах, чим ти кращий за них? І я подумав: а може, людська негація спостигла мене за те, що я, опинившись на волі, затаїв перед самим собою невільні гріхи: мовчання, замовчування, недомовленість, компроміси, фальш; а може, ті душі, що озвалися до мене з трансцендентности, вимагають, аби я перед усім білим світом висповідався і сповнив покуту в новому часі; і чи маю я право переступати через перевал епох, не очистившись од скверни, яка забруднила мене під час життєвого походу?

Й почув Майстер, як з Космосу перекочується й таки допадає до нього вимога потойбічних мислених істот — признатися до минулих провин і цим здобути для себе право залишатися не враженим людською зневагою в нинішньому дні.

І він прийняв ту вимогу. Відчинив хвіртку в заборолі ґражди, ступив на ґанок, зайшов до світлиці, відокремившись від навколишнього світу. Ліг на причу й прислухався до голосів, мучився безсонням, та врешті допав до клубочка сну, сповненого болючих видінь.

...Северин нарешті остаточно вивільнився з летаргічного сну і з полегшею в душі входив у живий сон. Він підвівся з постелі, сів за стіл, на якому жевріла квадратова світла пляма, кинута серпиком місяця крізь вікно, він обхопив руками голову й намагався повернути собі минуле, щоб розпросторити його перед собою, відтворити кожну грань і, дослідивши, назавжди залишитися за перевалом життя. Та минуле не давалось, утікало від нього, мов дим крізь кущі, й ховалося в пропасних нетрях пам'яти.

IV

Мені завжди потрібен був співрозмовник. Якщо його якоїсь миті не знаходив, сам роздвоювався на дві іпостасі, одна з яких стверджувала тезу, а друга її заперечувала, і так я доходив до істини. Це тоді, коли говорив сам собі правду до кінця. Та деколи я припиняв дискусію між самим собою і своїм alter ego, не зважуючись наблизитись

до серцевини правди, тоді вдовольнявся напівправдою, яка насправді виявлялася цілковитою олжею, і тоді я наділяв нею свого опонента, й на папері вимальовувався негативний тип, і хоч як я його відчужував від себе, він однаково залишався моєю часткою, бо, як мовив Монтень, кого б письменник не взявся малювати, він завжди малює себе самого.

Я намагався свою сутність вкладати в образи однодумців, а з супротивників часто витворював креатури зла, щоб увіч роздивитися їхню ницість — ту прикмету, яка водно і в мені тліє; ті креатури поставали на письмі в найогидніших виявах, розбуджуючи в моїй свідомості до них відразу, і так я не допускав їх у своє сумління для шахрайських торгів.

Тільки одна людина на світі, образ якої завше ношу з собою, примушує мене поставати перед нею відкритим, як розгорнута книга, без жодної таємниці в серці; я завжди викликав її тінь, коли ставало надто скрутно й на мене насувався страх, що креатури зла переможуть мою впертість, і я уподібнюся їм і зіллюся з ними; знав я, що з відома тієї людини, яка стала моїм сумлінням, ніщо погане не може загніздитися в мені, тому в найкритичнішу мить викликав її із своєї пам'яти.

Северин сягнув рукою до писанки, непорушної посередині стола, покрутив нею — він вірив, що рух яйця просвердлить, прогризе затулу, яка закрила минуле, й перед ним постане його час, витече з глибин пам'яти, здолає греблю теперішности й переллється в безмежне море майбуття.

У безпросвітній темряві ночі Майстер чаклував над вічністю часу...

В університеті Северин провчився тільки два місяці. Декан факультету викликав студента до свого кабінету, щоб утаємничити його в його власну долю, якої хлопець ще не знав. Порадив добровільно покинути навчання і вступитися зі Львова хоч на деякий час; нехай зголоситься у військкомат і заявить, що через скрутні матеріяльні умови, які склалися в нього після втрати батька, вчитися не має змоги, й студентська броня на нього більше не

поширюється. «Так буде найкраще, — сказав декан, — після того, як твою поведінку над могилою батька засудять на факультетських зборах, справа стане голосною, тобою зацікавляться органи безпеки, хоча нині вони воліли тебе й не помічати... Адже ж на похороні відправляв панахиду священик, а над гробом промовляли бандерівці? Скажеш, що мусив бути присутній... Це правда, але хто захоче виправдовувати твою, нехай би й мимовільну, участь в антирадянській акції?..»

Северин не впирався: ситуація справді безнадійна; він зголосився у військкомат і отримав повістку на осінній призов.

Напередодні від'їзду помандрував вулицями Львова — прощався з містом, яке так швидко стало йому рідним. З майданчика під куполом Високого Замку дивився на чашу міста, заповнену, ніби кораловими рифами, білими й сірими будинками, верхів'ями церков, шаховою вежею ратуші, зеленою банею оперного театру, чотирикутником університетського ґмаху, вступ до якого йому вже заборонений; чаша міста затяглася синім мевом, нібито небо опустилося в западину й по вінця її залило — тільки каналом Жовківської дороги, що проклалася рівною смугою по той бік Замку, просочувалася синява за небокрай, щоб не переповнити місто ущерть.

Львів навально входив у душу й серце Северина, й він поклявся, що витримає найтяжчі життєві негоди, аби тільки вернутися до нього й тут колись померти; а над прозорою голубизною вивищувався острів Святоюрської гори, з якої здіймався в зеніт бароково пишний купол величного храму.

Й здався він Северинові серцевиною міста, яке живе незримою енергією святині; ті життєві сили пульсують із вгнутих білих стін собору, із золотих хрестів, з фігури Змієборця, що зіп'явся верхи над фасадом; Северин почав сходити вниз, щоб перейти місто, допасти до Храму й помолитися перед незвіданою дорогою.

Прохолодний осінній вітер розвівав поли батькового порохівника — іншого верхнього одягу Северин не мав; він уже й призабув, що нижче пояса на плащі видніє іржа-

ве кружало вітцевого примусу; хлопець ще не відав і відати не міг, що той примус настигне теж і його, щоб відбити й своє тавро.

Й чомусь квапився Северин — сам не знав чому. Наче збоявся, що храм закриють, і він не встигне помолитися в ньому перед дорогою; а втім, з Богом можна порозмовляти й на паперті — чому я спішуся, що боюся втратити, що може там, на Святій горі, відбутися без мене, якщо прийду запізно, й коли те запізнення сподіється: в цю мить, за хвилину, за годину?

Збіг схилом Замкової гори, вийшов на Старий Ринок, минув оперний театр й попрямував угору вулицею Міцкевича... А вже сонце хилилося до заходу й червонило хрести на соборній бані, й вістря Юрієвого списа спалахнуло в пучку променів, мов престольна свіча: промені переміститилися на шолом Змієборця, відбилися від нього й, простреливши простір над майданом, упали на золотоволосу голівку дівчини, яка біля газона, порослого кущами козолисту, бавилася м'ячем, — і Северин втямив, що саме цю незнайомку він міг не побачити, а мусив її конче уздріти перед від'їздом на військову службу... Чому якраз її — не міг збагнути, проте чим ближче підходив до дівчини, русява голівка якої жевріла помаранчевим жмутком променів, усе більше переконувався, що квапився тільки до неї, немовби вона мала стати живим зв'язком між ним і Львовом під час його відсутности.

Дівчина спіймала м'яча в долоні, зібравшись піти геть з майдану, і за хвилину, всього за одну хвилину Северин не застав би її тут і ніколи б у своєму житті не побачив... Вона вже повернулася до нього спиною, вже йшла, й хлопець бачив лише русяву зливу її волосся, що стікала до пояса, закриваючи виточену постать; дівчина почула квапливі кроки позаду, повернулася й застигла, немов зграбна паркова скульптура з червоним м'ячиком на долоні; її стан облягала голуба сукенка з білим комірцем, а нижче коміpця випиналися з-під сукенки горбочки, нібито дівча заховало в пазушину двійко спасівок; голуба матерія спадала на тугі дівочі стегна, й були вони в неї звабливі й викличні; Северин наблизився до дівчини, щоб пригляну-

тися до її обличчя, і враз спопелів під сніпками зеленого полум'я, що впали на нього з-під довгих вій; юнак відчув у цю мить, як його проймає й паралізує чоловіча хіть, йому стало від цього соромно, й він заклав руки в кишені плаща, загортаючи поли, щоб приховати напучнявілість свого тіла, а дівчина опустила руки, м'яч покотився на газон і зник у заростях; дівочі сполохані очі в передчутті чогось досі невідомого, бажаного й тривожного немов заблагали допомоги, і дівчина і хлопець злякалися враз того, що в них одночасно сподіялося, однак жодне не мало сил відійти, втекти й забути про те, що так несподівано трапилося, і довго стояли одне навпроти одного, ніби очікували, що хтось дужчий за них, може, сама доля вирішить, що їм далі чинити — не вистачало їм ні встиду, ні волі розійтись.

Северин перший збагнув незручність ситуації, адже вони досі ніколи не бачились, і про що їм говорити — дорослому юнакові й зелепужній дівчині, яке слово вимовити, щоб перервати гнітючу мовчанку, і врешті він круто повернувся, пройнятий відчайним бажанням утекти, не озираючись, а тоді почув за своєю спиною сухий смішок, наче то польовий коник враз засокотів у траві.

«Ти чого смієшся?» — повернувся Северин й суворо глянув на дівчину; «А чому в тебе на плащі руде кружало, ніби ти в ньому сидів на старій бочці?»; «Ти не смійся, то тавро»; «А що таке тавро — слід провини?»; «Не завжди провина таврує людей, дівчинко»; «Але ж у мене тавра немає, видно, я ще ні перед ким не провинилася»; «Ти не знаєш, де воно на тобі відбите, ти ще нічого не знаєш»; «Так загадково й зухвало говориш, ніби вже зовсім дорослий, а м'ячем покидатися не хочеш, хіба не хочеш, ну скажи, скажи, чого мовчиш?»; «Чому ти так дивишся на мене, ніби впізнаєш?»; «А я тебе вже бачила»; «Коли?»; «Уві сні...»

Тоді Северин підійшов до дівчини впритул, і вона не відступилася, не спитала, чому він наблизився, що хоче зробити — тільки пестила його зеленим, немов молода отава, поглядом, і Северин вбирав, поглинав його, щоб запам'ятати назавжди.

«Як називаєшся?» — спитав; «А вгадай — моє ім'я з двох складів: один заперечує, а другий стверджує. Ну що, недотепо, не можеш відгадати?»; «Не можу, скажи сама»; «Навіщо, ти підеш собі, і я піду, ми ж ніколи більше не зустрінемося, пощо тобі моє ім'я, що тобі в ньому?»

Северин узяв її за руку, й вона не вивільнювалась.

«Чому ти мене не боїшся?»; «А хіба ти страшний, ти сумний і добрий»; «Я завтра покидаю місто, і мені невесело»; «А надовго?» — стрепенулась тривога в голосі дівчини; «На три роки»; «Овва, це як навічно, я тоді вже буду студенткою... А ти студент?»; «Був ним, а нині я жовнір»; «Ха, ще ніколи не бачила жовніра в плащі з іржавим кружалом нижче пояса...»

Северин рвучко потягнув її до себе: очі до очей.

«Слухай, мала, уважно слухай: нині тридцяте жовтня, затям собі, і ти прийдеш сюди рівно за три роки — на це саме місце, в такий самий час...» — він зі страху заплющив очі й боляче вп'явся в її уста.

Вона аж по хвилі вивільнилася, по-дитячому втерла губи й сказала тихо:

«Я прийду, певне, що прийду...»

Тоді немов отямилася, сплеснула в долоні, дзвінко засміялася й, полишивши Северина, побігла на газон, куди покотився м'яч, і зникла в кущах козолисту, наче її тут ніколи й не було.

Северин довго шукав її очима й не знаходив, потім повернувся й пішов до храму помолитися.

V

Третій полк дивізії морської піхоти запропастився у вирві між кам'яних верхів, порослих латками колючого держидерева, що служили прихистком для ящірок, мідянок та вужів; фауною в безлюдній гірській пустелі були, мабуть, лише шакали, які цілодобово скавуліли, реготали й плакали; зрідка вузькою стежкою понад бурхливим Кошкор-чаєм, що гримотів і вибухав сніпками білої піни на каскадах, поганяв нав'юченого сухим ріщам лінивого осла старий азербайджанець у високій овечій кучмі, сходячи

з гір до Ял-кишлака, що заховався за горами в долині Шейха біля Шемахи. Було в цій вирві до моторошности дико й самотньо: людський далекий світ не чув тутешнього військового гамору, муштрових команд, гуркоту «студебекерів», глухих пострілів у полковому тирі й не бачив теж солдатських колон, що муштрувалися на широкому плацу, обставленому саманними бурдеями — колишніми бараками для зеків, а нині казармами, у глинобитних стінах яких гніздилися фаланги, тарантули, скорпіони й блощиці, а на барачних нарах у тісноті й смороді вовтузилися ночами солдати, відганяючи отруйну комашню і до крові зішкрябуючи покусану блощицями шкіру.

І все це, а до того ще й жорстка дисципліна, яку впровадили вчорашні фронтовики — старшини з двадцять шостого року народження, котрі служили вже сьомий рік і цим були озлоблені до безміри на командування, яке затримало їхню демобілізацію, а свою лють могли зігнати тільки на невинних «салагах» з щойно засіяним пушком на губах: старшини не знали до них милосердя, ганяли гірськими стежками в повній викладці й протигазах, примушували повзати по-пластунськи колючим щебенем, годинами вистоювати під палючим сонцем на постах, заготовляти для кухні дрова, яких тут не було, й солдати витягували баграми з дна річки пні й колоди, що їх наносили повені, — усе це стійко витримував Северин, підпорядковуючись жорстокій дисципліні задля однієї мети: після трьох років служби він мусить отримати від командування добру характеристику, яка допоможе йому поновитися в університеті, а ще перед тим він має зустрітися із зеленоокою дівчиною, яка чекатиме на нього в осінньому надвечір'ї на майдані біля церкви Юра.

Усе давалось легко Северинові, крім одного: за ним пазила, переслідувала й доводила до божевілля зла сила, втілена в лейтенантові, який завжди після вранішнього розводу на заняття стояв обіч плацу біля входу в штаб; він начебто не належав до молодшого офіцерського складу, а вивищувався над усіма офіцерами в полку, навіть над командиром частини полковником Шамраєм; насправді лейтенант не підлягав нікому, і здавалося Северинові, що

всі — від солдата до полковника — підпорядковуються йому одному: старші командири перші з ним віталися, заходячи до штабу, запобігливо всміхалися до нього й покірно вислуховували його шепіт, коли він нахилявся до того чи іншого офіцера й про щось інформував, — і так вистоював на плацу день у день, пронизуючи очима солдатів і зупиняючи незмигний погляд на ньому — Северинові.

Був це полковий особіст лейтенант Корсаков.

До виносу полкового прапора Корсаков стояв непорушно біля оцинкованих дверей штабу; потім повільно, ніби скрадаючись, виходив на плац, і Северин нишкнув, зустрівшись з холодними, невиспаними очима лейтенанта, обведеними сіткою дрібних зморшок; лейтенант наближався до солдатів, які стояли на розводі, — щоб вони зблизька уздріли в його погляді жорстку вимогу, котра спонукувала хлоп'ячі душі оголюватись і засвідчувати перед особістом свою непровинність, а провинність щоб затаїти не могли, — усі відчували, що лейтенант намагається дізнатися про кожного найправдивішу правду, а Северин розумів ще й те, що Корсаков усе знає про нього — про похорон батька, партизанські промови на цвинтарі й про вибуття Северина з університету, однак йому потрібне особисте Северинове зізнання, за яким неодмінно потягнеться каяття й обіцянка спокутувати вину; він знав, якої покути зажадає від нього особіст, а тому, виминаючи його пронизливий погляд, блукав очима по вершинах скелястих гір, що оточили довкруж військову частину, й вимовляв у душі молитву: «Захисти мене, Господи, від мене самого!»

Так минали тижні й місяці у щоденній муштрі під пильним наглядом лейтенанта Корсакова, і лайки озлоблених старшин здавалися Северинові благом порівняно із залежністю від особіста; хлопець швидко збагнув, що цей німий терор триватиме впродовж усієї служби, він намагався загартувати себе тим переслідуванням і стати відпорним до насильства; мені завжди згадувався батько, який не встояв перед злом, а я мушу перемогти, здолати ту слабкість, яка зачаїлася в душі й чатує на моє сумління; як тільки надходила неділя, й Северин отримував належне

за військовим статутом щотижневе звільнення на один день, він полишав остогидле місце неволі й утікав у гори.

Лякала думка, що Корсаков може запримітити, де проводить своє звільнення Северин, і настигне його самого в горах; знав, що особіст хоче зустрітися з ним наодинці, без свідків; міг би ж лейтенант розпорядитися, щоб командир роти привів солдата до його халупки, що захована за огорожею військової частини над річкою, так ні, це йому невигідно: про те, що солдат побував на допиті в особіста, ніхто в полку не сміє знати, адже сексот, яким лейтенант напевне хоче його зробити, мусить бути цілковито таємним — його донощицька функція стосуватиметься не тільки солдатів, а й офіцерів; Северин намагався ніде не залишатися на самоті, він водно перебував у чиємусь товаристві, — тільки у неділю, бажаючи від усіх відсторонитись, виходив на дорогу, що вела до Ял-кишлака, і, щоб обманути всюдисущого лейтенанта, прямував нібито в Шемаху, а коли опинявся в долині Шейха, звертав непримітною стежкою вбік і зникав у горах.

Мене огортала незмірна радість, коли я занурювався в цілковите безлюддя, тихе, мов шелест змії в піщаних вижолобинах, наповнене вщерть від підніжжя до вершин дзвінкою німотою, і лише зрідка порушував спокій мертвої природи холодний протяг, що вихоплювався з глибоких ущелин і остуджував на мить розімлілу на каміннях лінивy спеку, а ще голодний клекіт орла, який вряди-годи виборсувався із сизих глибин неба й, шукаючи здобичі, кружляв над моєю головою.

Зі мною були тільки земля і небо, і в цьому спокої я складав вірші про мій туск і страх, і ненависть, я заучував їх напам'ять, бо в службовій тумбочці за моєї відсутности порпалися сексоти й перечитували мої прозові писання, я завжди заставав там безлад і тому мусив тримати в пам'яті бунтівливі поезії, котрі сподівався винести на свободу.

У такі хвилини Северин згадував дівчинку з м'ячиком: тепер тобі виповнилось, певне, шістнадцять, а коли я повернуся й зустріну тебе на Святоюрському майдані, ти будеш зовсім дорослою, і я тоді спитаю тебе: а що ти відчула, коли вперше мене побачила?

...Северин сидів непорушно в пітьмі ночі за столом у гражді, вряди-годи обертав писанкою, щоб проникнути якнайдалі в минуле, і посміхнувся, згадавши, як зовсім недавно сивоголова вродлива жінка, яка була колись дівчинкою з м'ячиком, проникла в його сон і сказала: «Я глянула на тебе, й моє тіло пройняло незнайоме дотоді здерев'іння, й лоно обпекла солодка горяч, і стегна звільгли, ніби крізь шкіру враз просякли предтечі незвіданої розкоші, якої я зазнала з тобою аж тепер»; «А ти прийдеш до мене в гражду? Я жду тебе, і ми обоє зникнемо із світу, який мене втомив і розчарував до краю...»

«...а що ти відчула, коли вперше мене побачила?» — прошепотів солдат сам до себе, заходячи все далі й далі в бескеття. — З'явись переді мною нині й утіш, я змучився, я став немов загнаний звір, і як мені сховатися від зла, що стежить за моїм сумлінням?»

Северин стояв серед чужих гір і втішався недільною свободою, тієї миті і думати не хотілось, що ось звечоріє, й він знову опиниться в казармі, гратиме з товаришем у шахи, а тоді навшпиньки зайде до солдатського житла лейтенант Корсаков і скаже тихо, стоячи за його спиною: «Ти зробив помилковий хід, Северине».

У підніжжі гори зашурхотіла рінь; Северин рвучко оглянувся й обімлів: до нього підходив лейтенант Корсаков, проймав холодним проникливим поглядом, а з сітки дрібних зморшок, що обступили очі, світилася хижа втіха.

«Ти прийдеш сьогодні до мене після відбою», — сказав особіст.

Й Северин учинив це.

VI

Після нічних відвідин халупки особіста Северин віднайшов себе властивого, зовсім не схожого на того полохливого юнака, яким був дотоді, — прокинулися в ньому досі пригнічені невпевненістю впертість, відвага й рішучість, тепер він уже знав, що ніколи не відступиться від принципів чести, ніби та фіктивна угода з лейтенантом, на яку він свідомо пішов у нього на допиті,

перекреслила будь-яку можливість змови з власним сумлінням; Северин рішуче ступив, мов та душа в загробному царстві, яка допадає до раю, — на тонкий, товщиною в кінський волос, місток-шірат, по котрому треба непохитно йти, щоб не впасти в провалля джаханаму, й він уже впевнився, що не схибнеться ніколи, мало того — хлопець умисне вибрав для себе найтяжче випробування, щоб собі самому довести, що в людини є воля, сильніша за слабкості й спокуси.

Знав Северин те, чого Корсаков і не припускав: протистояння й витримка в боротьбі з особістом буде тим стосунком між ними, який утвердить перемогу справедливости над злом; і Северин зважився на найтяжчий труд — випробування себе самого.

Лейтенант Корсаков марно чекав від Северина виконання угоди: солдат більше до нього не з'являвся, й особіст заповзявся переслідувати його доти, доки не зустрінеться з ним наодинці. Що ж би то мали означати його непоступливість, його незалежний погляд, коли стоїть на розводі, звідки береться в нього витримка, коли їхні очі зустрічаються й сув'язь між ними напружується, мов перетягнута на скрипковій кобилці струна, яка в напрузі міцніє й озивається належним звуком? Северин витримував погляд особіста й перемагав: колючі зіниці лейтенанта змигували й блякли в безсиллі; Корсаков день у день ловив Северина, ступаючи слідом за ним навіть тоді, коли той сам проходив через плац до відхожого місця, — і там подовгу стояв особіст у смороді фекалій і карболки, та солдат не виходив, поки хтось інший не з'являвся за потребою; вечорами, як Северин ставав на караулі, Корсаков підходив до межі поста, тоді вартовий вигукував статутне: «Стій, хто йде?» й скерував на лейтенанта цівку автомата: Северин сам не знав, чи вистрелив би в особіста, якби той переступив межу, лейтенант, проте, не наважувався цього робити, й обидва змагалися на відстані.

Переслідувати непокірного солдата стало для особіста своєрідним спортом, він таки одного разу у чорній пітьмі підійшов на недозволену відстань до вартового, й Северин

вистрелив угору, а коли на постріл прибіг начальник караулу й нікого чужого на посту не застав, подумав, що вартовий вистрелив спросоння; Северин не заперечував і відбув за це триденний арешт на гауптвахті.

Перебування під арештом було для Северина відпочинком від лейтенантової уваги — куди завгодно міг проникнути Корсаков, тільки не сюди, і впродовж трьох днів вимушеної самотности солдат викликав до себе дівчинку з м'ячиком на розмову; нікого більше не знав і не хотів знати Северин, роздвоював себе на дві іпостасі, з яких одна була його повірницею й душею, а другою — він сам. Добирав їй ім'я, що мало два склади: один заперечував, а другий стверджував, — не міг того імени відгадати, проте знав, що воно — його власна сутність: єдність у роздвоєнні.

«Може, поясниш мені, — заговорив Северин до дівчини, коли вона проступала в його уяві виразним образом, — чому особіст так наповратливо хоче зламати мене?»; «А хіба ти не здогадуєшся: владці не можуть тобі простити того, що продовжуєш життя батька, який несподіваною смертю вислизнув їм з рук і залишився від них незалежним»; «Та невже вони, державні посіпаки, мусять постійно відчувати силу над безсилим — це ж патологія, невиліковна хвороба, яка вражає організм держави трупною отрутою зла»; «Проте, як бачиш, держава живе, втішається своєю силою, жахає світ, а ти став з нею на прю й сподіваєшся на перемогу?»; «Я не вірю у вічну могутність цієї страшної системи, тому й противлюся їй, я вмисне переступив межу дозволеного, щоб викликати в собі спротив: досі я був схожий на загнаного зайця, а нині насмілююся зрівнятися силою з ворогом»; «Ти сміливий, я захоплююся тобою, але чи надовго вистачить тобі сил у нерівному поєдинку?»; «Доки усвідомлюватиму, що ця держава є всохлим дубом, який тримається на землі не кореневищем, а власною вагою, немов кам'яна бовда, яка раніше чи пізніше завалиться...»

Коли дівчина зникала із внутрішнього поля зору Северина й він залишався наодинці з собою у глухій самотині, в якій присутній був тільки Бог, тоді його діймала безнадія — чей ніде у світі не знайдеться сили, здатної завали-

ти надтяжку імперську бовду, й Северин у розпачі картав Господа за його допуст.

В ім'я чого запанувало на землі абсурдне зло, яке діймає найменшу клітину потворного державного організму? Я ж піщина в натовпі рабів, та, видно, маю стільки вартости, що становлю тому організмові загрозу, намагаються отож і ту піщинку розтерти, знищити, і коли мене одного вже другий рік переслідує владний опричник, то скільки їх мусить бути в державі, щоб було кому займатися другою, третьою, сотою, мільйонною жертвою, скільки подібних костоломів розмножилося в імперії: половина населення чи більше — і всі вони ретельно працюють, щоб і другу половину суспільства зробити собі подібною... Й так постає держава дебілів і калік. Тож як їй змиритися з тим, що хтось там не піддається: тільки один не піддасться — і згодом намножить собі подібних, а ті — своїх, і так народиться між рабами мисляча верства, яка завалить державу абсурду. Такої логіки боїться лейтенант Корсаков і тому хоче знищити мене? А Корсакових стільки, скільки їхніх жертв!

Але кому й навіщо потрібне суспільство виродків? Хто в ньому щасливий, хто вільний — таж ніхто! Може, воно знадобилося тобі, Господи? Невже Ти злякався свого власного творіння — мислячої істоти, яка захоче зрівнятися з Тобою й стати богоборцем? І тому намагаєшся показати всьому світові людську недосконалість, ницість, тваринність? А я, Северин, постав проти Твоєї волі, Господи, на прю з Тобою став, з вірою, що переможу! Марна комахо, а ти не подумав, яка ж то кара тебе спостигне в майбутньому, якщо нині здолаєш у собі Бога?

На третій день арешту скреготнув замок у дверях. Северинові думки розлетілися, мов сполохані птахи, й караульний впустив до гауптвахтної камери солдата, в якому Северин упізнав новачка, переведеного нещодавно до них з першого полку морської піхоти.

Хлопці ще не встигли познайомитися на службі, й ось трапилася зручна нагода для солдатського братання: новачок розвів руки й обняв сторопілого Северина, зовсім не готового виявляти приятельські почуття до випадково-

го знайомого, а той не давав йому отямитися, термосив за рамена й настирливо вривався — непрошений, безпардонний і веселий — у його замкнутий світ.

«Сервус, цімборику, ти ще не запліснів тут, а чого так витріщився на мене, ніби не впізнаєш, я ж тебе запам'ятав ще відтоді, як ти їхав зайцем у трамваї і тебе штрафував якийсь лапімуха, хіба не пригадуєш: я на зупинці заступився за тебе, мовляв, ти мій пасажир... Я Андрій із Замарстинова — водій львівських трамваїв!»

Він голосно зареготав, аж караульний з переляку заглянув у прозурку, Северин відступив від нав'язливого земляка й сів на лежак, підсунувши Андрієві стілець: сідай, не лізь до очей. Він раптово відчув нехіть до прибульця, Северин взагалі за весь час служби намагався не впускати нікого в свою душу, остерігаючись донощиків, якими, здавалося йому, кишіла рота: адже хтось таки водно порпався в його паперах у солдатській тумбочці, — напевне, не один Корсаков пантрував його; той «хтось» був набагато небезпечніший, ніж особіст: Северин не знав обличчя провокатора, який був за ним закріплений — небезпека чигала на нього з невідомости. Северин ретельно відбував військову службу й ні з ким приватних розмов не заводив; тепер він різко відчужився від нового знайомого й ліг на лежак, повернувшись обличчям до стіни.

Андрій потермосив його за плече. «Ти що, заслаб, цімборику, таж поверни свою мармизу до мене, бо тут лише за одну добу здуріти можна від нудьги, а мені вліпили аж п'ять... А ти й не спитав, чому я тут опинився, ти ж, я знаю, закімарив на посту й спросоння пальнув Богові у вікна...»

«То за що тебе?» — протиснув крізь зуби Северин.

«А за правду: присікався старшина, що погано заправлена в мене гімнастерка, почав обсмикувати, а я йому кажу: відступися, мудю, бо замалюю! А він зашипів, немов кітна кішка на кота: ти што, разгаварівать по-человеческі не умеєш? То я йому відповів: я ж по-людськи розмовляю з тобою і не винен, що ти вродився не людиною, а кутасом. Він, мабуть, мало що зрозумів з моїх слів, проте від-

...певне, рахманів викликала до ґражди писанка, яка знову сама собою закрутилася на столі, й вони — несвідомі, чого від них хочуть — прийшли запитатися, кому й навіщо спотребились.

чув мою непоштивість, наказав мені зняти ремінь і відіслав сюди на хліб з водою...»

Северин не відізвався на рясну зливу слів співкамерника, а той, помовчавши з хвилину, загнув політику.

«Як же ті кацапи ненавидять нас, галичан! А за що — та за те, що ми інші: молимося Богу, не матюкаємось, на городах у нас усе буяє, а в них не растє, жінок не б'ємо, розумів не пропиваємо, повагу маємо до старших, а вони: пошол, старік, к єдрьоной бабушке, дай закуріть, дєд; а в нас навіть поза очі старшиню шанують: тато пішли, мама сказали; а вони, дикуни, навіть на оклик кажуть «мєждомєтіє», ха! А з одного слова, що означає чоловічу соромоту, можуть скласти цілу промову, та в них роти чорні від поганої лайки, а як п'ють, а як ригають, тьфу!»

Андрій на хвильку замовк, Северин не озивався, і той провадив далі:

«Але недовго вже їм панувати, таж ця голота не має на чому триматися; думаєш, вони війну виграли — дулю з маком, Америка виграла, хіба не бачиш, що у всіх полках самі «студебекери» — як звірі, а ЗІСи — хто вміє їх заводити? Потирликаєш годину корбою, й машина як чмихне зо два-три рази — і то добре, а на «студебекерах» вони аж до Берліну доперли. Нині вже не мають на чому перти, Америка більше нічого не дає... А в колгоспах по шість центнерів з гектара збирають, коли наш господар щонайменше тридцять намолочував, — що будуть жерти? А наші хлопці фузії в стріхи позапихали і ще дістануть їх звідти, ще дістануть!»

Караульний відхилив вічко прозурки, прикипів до неї оком, підслуховував. Северин умить зрозумів: його провокують, уже спровокували, аж тепер він потрапив у пастку — ні слова не сказав, але ж усе вислухав! І якщо не донесе на Андрія Корсакову, то його звинуватять в антисовєтській змові, коли ж доповість... Будь ти проклятий, поганий земляче, що мені тепер робити?

Северин застогнав від безсилля, підвівся й запитав Андрія, який втомився, виголосивши крамольну тираду, й сидів тепер на стільці, обхопивши руками голову:

«Тобі скільки платять?»

«Чи ти не прикурів тут, колего, що за глупе питання? — відняв Андрій від обличчя долоні. — Так, як і тобі: тридцять рублів на місяць!»

«А й справді тридцять! — плеснув долонею по коліну Северин. — Юдина плата, Юдина плата!»

«Я, хлопче, щось тебе не зрозумів, ти що говориш?» — підвівся Андрій і, наїжачившись, підступив до Северина.

Тієї миті відчинилися двері гауптвахти, й караульний наказав Северинові виходити. Северин глянув зневажливо на Андрія, остаточно втямивши, що операція Корсакову вдалася, й вийшов на волю, мов на страту.

VII

Майстрові думки враз зупинилися, мов схарапуджений табун коней над проваллям, і він збоявся глибше пірнати в минуле, ніби забачив у тій глибині часу небезпеку для себе, а яку — не мав відваги самому собі признатись. Похапливо затулив те провалля забуттям, чей же мав право щось і забути з пережитого, адже подароване Богом життя не вічне, і він не мусить та й можливости не має описувати в просторі часу параболу, як це діється з кометами, щоб у безконечності доконче зустрітися з пунктом, з якого вийшов; йому дана тільки одна мить, і він перед кінцем свого земного існування мусить узяти для звіту перед вічністю лише позитив, а все негідне хай зникне в бездоннях Космосу...

Й тільки Майстер це подумав, як за синьою плямою вікна почулися достоту, як тоді, коли уві сні заходив до гражди, голоси людей, що існували на землі до нього, їхні мислі вдарялися об дилиння стін, протискалися до середини житла крізь віконну пройму, досягали до Майстра, проникали крізь череп до живого мозку й заволали враз зрозумілою мовою, щоб не затуляв забуттям своє минуле, бо і в такий спосіб його не позбудеться — воно вічно гнатиметься за ним, мов зграя гарпій, і не заспокоїться доти, доки Майстер не стане з ним перед судом вічности, бо в Космосі ніщо не пропадає: там навічно зберігаються всі порухи людських думок: світлі бажання і злі пориви, огром

високих пізнань і ниці помисли занепалого духу, щирі молитви й гіркі прокльони; минуле, перетворене на енергію мислі, прийде колись засвідчувати твою духовну вартість, і ти нікуди від себе не дінешся: душі не знають ні часу, ні простору, де можна заховатися, лише стан — у середовищі Божої або ж диявольської мудрости, то де ти волієш опинитися, коли та вічність прийде — в едемі чи джаханамі; поспішай порозумітися із своїм сумлінням, перебуваючи ще в земній тимчасовості!

Майстер відганяв волання мисленого Космосу, намагався його не розуміти, він не хотів оголювати свою душу, він жодного гріха не вчинив, тільки стикався з його предтечами — то були сумніви, вагання, а не допуст, він не має в чому каятися.

Северин прострелив поглядом темряву, перед ним розвиднівся простір світлиці, й тоді він побачив біля порога людей — може, то були тіні душ або ж ті самі рахмани, які приходили заманювати його в край спокою й байдужости; проте він уздрів живі обличчя молодих чоловіків і здивувався, як то вони зуміли нечутно проникнули в домівку.

«Хто ви?» — спитав.

«Ми крішнаїти, реальні люди, ми весь час поруч із тобою, а нині, побачивши твою розгубленість, прийшли, щоб залучити тебе до нашої громади, щоб ти зміг відчути свою природну повноцінність; ми прихильники героя «Магабгарати» — індійського князя Крішни, який є часткою бога Вішну — уособлення вічно живої й самодостатньої Природи; ми безгрішні, як і сама Природа».

«Чи може людина прожити без гріха? — здивувався Майстер. — Перебути життя, навіть не наблизившись до нього? І чи потрібні світові людська стерильність, безбарвність, бляклість? Адже ту самодостатню Природу заповнює грішна суспільна діяльність — вона її сенс і серцевина. А може, ви вже встигли стати лозою, травою, лісом, Божим птаством, звіриною — субстанцією, яка не має розуму, тільки інстинкт, і тому може існувати в непомильності?»

«Ми намагаємось поєднатися з Природою — найдосконалішим творінням Бога. Усе в ній доцільне, в ній немає ненависти, а тільки життєва потреба, в Природі споживають,

а не вбивають, вона не знає підступности й дотримується законів співжиття, в ній присутня жадоба самооновлення, а не руйнації... А що запосяг ти, який все своє життя намагався додати до Природи енергію людської духовности? І чим більше ти доклав труду, чим глибше проникав у людські взаємини, тим частіше спотикався об людську черствість, злобу, захланність, фальш, поки не зупинився перед стіною бездуховности, продуктом змагань недосконалих людей. І ти сам, ти сам, віруючи, що працюєш для ідеалізму, той же ідеалізм спрощував, набридаючи читачам проповідництвом, дидактикою, ілюстрацією історії, сам же ні разу не став учасником описуваних тобою подій; своєю творчістю ти проторював своїм учням шлях до грубого практицизму, набиваючи їм нав'язливим патріотизмом квасну оскому. Невже ти й досі не збагнув, який ти недосконалий супроти гармонійности Природи? А все ж утямив! Бо чому ж би то — такий впевнений у своїй правоті й перевазі — раптом вихопився із звичного середовища й вибудував собі гражду, якої на землі насправді не існує, як немає захистку від себе в собі самому? Що тебе змучило, чому ти покинув своїх людей, які врешті здобули свободу?»

Майстер відповідав, а може, лише думав.

«Я теж її здобував і не каюсь. Я був між тими, хто проголошував незалежність нашої держави. Але нині не хочу жити поруч з людьми, які ту свободу тратують, мов дикі коні тирсу, як вепри виноградник. Куди поділася в них пошана до ідеалів, за які клялися віддати своє життя? Вчорашній патріот називає нині Україну виплодом хворобливої уяви, маревом, не поміченою в світі лінивою й інертною нацією, яка не дозріла до самостійного життя: рідна мова, мовляв, стала їй чужою, українські письменники киснуть у своєму патріярхальному минулому й не визнають новизни миті; посполиті тужать за неволею, в яку протягом століть впрягалися з покірністю волів — і що це за народ, що не відає ціни свободи, і що це за держава, яку щодня покидають обдаровані люди, надумавши здобути собі визнання на чужині?

Так галасують уже понад десяток літ колишні суперпатріоти, які, власне, ними ніколи й не були, і я закричу-

вав їх з піною на губах: ви не герої, ви вуличні крамарі, яким вдалося за перемінний час розбагатіти, у вас нема національних святощів, ви навіть наших пророків стягаєте з п'єдесталів, — і став я для них посміховиськом, мовляв, з упертістю маніяка не хочу скидати з себе маскарадного костюма історії, й назвали вони мене захриплим речником відмерлої національної ідеї.

Їхні глузи проїли мою душу, мов іржа залізо, і я врешті впав у гріх сумніву: а якщо все те правда? А таки правда, — добиралась до моєї свідомости зневіра, — бо що то за влада в нас, коли ігнорує народні свята й примушує святкувати чужинецькі, поклоняється більшовицьким ідолам, а національні пам'ятники оскверпює; яка відзначає дати не звитяг наших, а програшів; лицарів, які боролись за незалежність України, оголошує зрадниками; а таки правда, — переконувався я, коли бачив, як припадають пилом вистраждані болем мої твори на вітринах книгарень і блякнуть — на сонці свободи; коли чув, як літературні нувориші подають як еталон екзерциси, загрунтовані проблемами жіночого оргазму, сексуальних збочень і порнографії, коли уздрів, як модерні бездари пересаджують на рідне поле екзотичні щепи, які ніколи в нас прийнятися не зможуть, та ще й видають їх за свої, — і я знайомлюся з тим чтивом, втолочуюся у баговиння, що смердить лайкою, блювотиною алкоголіків, брудними майтками повій, розтоптаними тарганами, павуками, фекаліями...

Бог заклав у людині енергію творення, і я, перебуваючи в неволі, використовував її в боротьбі проти фізичного й духовного руйнування особистости, нині ж побачив добровільне уярмлення бездуховністю, й боротися з нею не стало сил. Я втік від здеформованого псевдодемократичною свободою світу й не визнаю за ним жодних на себе прав».

«Тоді ти наш, ти наш! — злагоджено загомоніли крішнаїти. — Ти ж, як і ми, здався на милість Природи!»

Утім на порозі світлиці стала жінка з коротко стриженим шпакуватим волоссям, образ якої дивно гармоніював з її віком, і тому вона здавалася надміру звабливою; Майстер упізнав її, простягнув руки, жінка увійшла в його обійми і проказала:

«Я прийшла, як обіцяла, — тоді повернула голову до дверей і лагідно мовила до крішнаїтів: ідіть собі, він не ваш, в нього багато ще роботи, й рано йому здаватися на волю Господню».

Жінка сіла на лавицю і, спершись ліктями на стіл, довго дивилася на постарілого Майстра, котрий ще недавно був вродливим юнаком і так невміло поцілував її на майдані біля собору Святого Юра, — відтоді він не вступався з її душі, залишався завше разом з нею, й жінка чула, як він кликав її, коли йому ставало важко.

«Отак посидь, любко, посидь хвильку, хай я ще раз пригадаю собі, як тебе шукав і як знайшов».

«Я чула твою розмову з крішнаїтами, — не звернула жінка на Северинові слова уваги, — й мені здалося, що ти виправдовувався перед ними, марно намагаючись знайти причину своєї втечі від людей. Я вчула в тоні твоєї мови глухе озлоблення, і це засмутило мене: який може бути гнів на когось, хто тебе не розуміє або ж перебуває у різних з тобою площинах? То інші люди, не вчи їх шукати стежки — самі знайдуть, а ти вдовольнися тим, що вони — хочуть того чи не хочуть — продовжуватимуть стежку твою... І не в'яжи їх, мов жмуток льону, в один сніпок, вони різні — хіба ти в цьому не пересвідчився, коли плив разом з ними на «Ренесансі»? А той, хто стверджує, що наша нація неспроможна, говорить передовсім про неспроможність власну».

«Ти розумієш, ще цього тобі не говорив: я певен, що в зв'язаному сніпку мусить бути той, який хотів колись мене знищити... Ще в армії я написав свою першу повість і відіслав її до Києва, в Кабінет молодого автора. То була річ наслідувальна, і я про неї нині зовсім невисокої думки: творів про часи польської окупації в Галичині було на той час чимало, і всі одного штибу — нового слова я, звісно, не сказав. Та все ж нетерпляче чекав відповіді й таки діждався. Рецензент, спочатку похваливши мене за вправність письма, на вісьмох подальших сторінках громив і знущався над моїм писанням і врешті закінчив рецензію вироком: «Це бандерівська повість, вона не має побачити світу». Слава Богу, біля мене, коли я читав, нікого не було;

переляканий до смерти, бо ж майнула думка, що листа міг прочитати лейтенант Корсаков, я зіжмакав папери, запхав у кишеню штанів і чимдуж побіг до вбиральні, щоб викинути їх... Здавалось би — дурниця, та, однак, це могло коштувати мені волі, і я донині думаю, хто ж той критик, бо прізвища не запам'ятав, а певне, сидить він поруч зі мною на зібраннях, на пленумах і з'їздах, у своїх виступах хвалить мене або ганить, але чи хоч раз спало йому на думку, що він стріляв мені в потилицю? Яка ж його Україна нині: червона, синьо-червона чи жовто-блакитна? Хто він тепер — мій ворог чи, може, прихильник? Мені ця згадка ні на хвилину не дає спокою, бо знаю: він зв'язаний в одному сніпку зі мною й ніколи не втече від людей, побитий власним сумлінням і усвідомленням своєї гріховности...»

«Не став собі риторичних питань, Северине. Й чому ти шукаєш Україну поза собою, Україна в кожного у власній душі, у твоїй теж. Ти висвітли її, не бійся відкрити людям такою, як вона в тобі є. Іншої ж і не маєш... Тож берися за працю, яку вмієш робити, й розкажи всю правду передовсім про себе, хай світ побачить, у яких муках народжувалася українська держава в кожній людині й зокрема в тобі. Буде важко? Може, й так, але ти мусиш це зробити. Кажеш, що не хочеш жити з людьми, які тебе розчарували... А може, то вони, в тобі розчаровані, не хочуть більше перебувати поруч з тобою? Зізнайся в усьому перед людьми і пам'ятай: вірять тільки самозвинувачуванням, а самохвальбі — ніхто».

Майстер підвівся, взяв жінку на руки, вона була подівочому стрункa — достоту така, як тоді, коли бавилася на Святоюрському майдані м'ячиком; поклав її на постіль, роздягнув, й вона лежала на його руці, прислухаючись, як закипає в ньому молодість; Северин кохав її й накохатися не міг, і в якусь хвилю йому здавалось, що то Саламіна. Коли втихомирився, сказав:

«Усе, що я зазнав протягом життя, відбувалося в твоїй присутності, і кожного разу ти мала інший образ. Але то була завжди ти: я знайшов тебе і більше ніколи не втрачав. А чи ти знайшла тоді свій м'ячик у кущах козолисту? І ку-

ди сама зникла? А може, тебе зовсім і не було, може, ти лише привиділась мені? Може, я тебе вигадав?.. Ха, ти чула — крішнаїти запевняють, буцімто безгрішні... Дурне, як можна говорити про відсутність того, чого не знаєш? А я знаю. Я грішив умисне, щоб, долаючи гріх, міг вивіряти свою силу в боротьбі з ницістю».

Жінка притулила долоню до Северинових уст, розгладжувала його вуса й шепотіла:

«Ти весь час обороняєшся. Перед ким? Чи не перед самим собою?..»

Северин прикрив її ліжником і сів за стіл. Довго дивився на писанку, простягнув до неї руку, ще вагався, та врешті знову покрутив нею.

VIII

На Северина навалився страх: його мацальці присмоктались до кожної клітини організму, до кожної фібри душі, перебування на гауптвахті здавалося йому тепер недосяжною свободою: там був він захищений від лейтенанта Корсакова самотністю й караульним, там він міг, зрештою, відбуватися мовчанкою під час зливи крамольних інвектив провокатора, на волі ж мусив долати страх перед розправою особіста зовсім не знайомою досі змовою із власним сумлінням та власними переконаннями, Северин супроти власної волі почав виробляти в собі інший, ніж той, яким керувався досі, спосіб поведінки, вишукував для себе іншу сутність світогляду й почав ловити себе на тому, що його мислі вкладаються в офіційні, зовсім лояльні рамки політичного трактування життя, й він мимоволі опинявся потойбіч, що й лейтенант Корсаков.

Уникав зустрічі з Андрієм із Замарстинова, зненавидів його не тільки за те, що вважав провокатором, а й за супротив владі — безоглядний та фанатичний. І якщо навіть його переконання були щирі, то глупі вони у своїй суті, бо ж зовсім не Америка виграла війну, а таки совєти, і пройшли переможним походом від Волги до Шпреє не американці, а українці, грузини, казахи, й радянська система зовсім не схожа на всохлого дуба без кореневища, як

у цьому переконував себе самого Северин, — стоїть вона на землі й вічно стоятиме; зрештою, яку вагу може мати Андріїв бунт, якщо це насправді був бунт: хто нині може здолати силу совєтської держави? Головою об мур?

А втім, чому б мені не змиритися з існуючим порядком, так, як це зробили мільйони, — клубочилися в мозку думки, мов дощова черва, — чому я сам себе зневолюю до мук, чому не хочу назвати рабство — свободою, адже маю що їсти, до того ж спроможний учитися, я ж можу стати ким захочу: вченим або письменником, тільки треба піти на компроміс із владою, і маю нагоду це нині зробити — піти нарешті до Корсакова й розповісти йому, що говорив на гауптвахті Андрій із Замарстинова.

Та що й казати, Северин мусить так учинити, адже особіст підіслав, таки підіслав провокатора — а я слухав, і якщо не доповім, то засвідчу свою згоду з його інвективами, коли ж донесу — то кого скривджу: прецінь покидька, огиду!

Ці Северинові думки були схожі на шаманське самонавіювання, він відчував, що то нашепти якогось ворожого двійника — настирливі, підступні й водночас спокусливі, він піддавався чужому вмовлянню, ставав супроти нього безвладний, хоч добре розумів, що то страх, перед яким годі встояти — він панує всюди, від нього спирає віддих, він забирає кисень, й Северин щораз то більше піддавався сторонній силі і власній немочі... Й сталося так, нібито не Северин, а його двійник, який набув власної незалежности й сутности, вийшов крадькома з казарми після відбою, перейшов плац і ступив на стежку, що звивалася між валунами, ніби сама себе заплутала, ведучи до річки, на березі якої тулилася низька мазанка з освітленим вікном: особіст працював ночами, й через те, мабуть, райдужки його очей не мали кольору, немовби його висмоктало безсоння; лейтенант сидів за столом, крізь фіранку видно було його широку спину, він вичитував якісь папери, лікоть похитувався — щось нотував, може, чиїсь душі вписував у моторошний кондуїт, а чи викреслював, за непотрібністю, вихолощені; Северин тільки мить придивлявся до нахиленого над столом особіста, і вже рука потягнулася до вікон-

ця, і вже задріботіли пальці, ще не торкаючись шибки,— і став би Северин стукачем, якби хтось його не сіпнув за плече, і рука опала, мовби всохла; він оглянувся й побачив позаду себе русоволосу дівчинку із зеленими очима: в одній руці вона тримала м'ячик, а другу по-змовницьки приклала до губів і заперечливо похитала головою.

...Майстер повернув голову й боязко глянув на жінку, чи не підгледіла вона, бува, його згадок; та невже це та сама дівчинка з м'ячиком, яка настигла його тієї останньої миті, коли він похитнувся на волосинному містку-шіраті й уже звалювався у джаханам? Хто вона нині, звідки тут узялася, він навіть імені її не знає...

Жінка прокинулася, а може, й зовсім не засинала.

«Забудь на хвильку про те, що думаєш, — сказала, — я хочу тебе спитати...»

«Подрімай, любко, ще трохи, хай я додивлюся те, про що згадав».

...Северин панічно тікав звивистою стежкою поміж валунами, полишаючи за собою маленьку хатку з одним вікном і оббитими дерматином дверима, які ось-ось мали б відчинитися, — а тоді чорна пройма проковтне його, кат виволоче з тіла душу й візьме її навіки собі в заставу, залишивши Северинові марну шкорину, яка називатиметься його зганьбленим ім'ям.

Северина пройняв змішаний із соромом жах від того, що він зважився прийти до ворога з доносом — і вже ніякі самовиправдання, мовляв, помстився провокаторові, не мали б жодного сенсу: він пішов на підлість і як би зміг жити далі, коли б її вчинив?

...Майстер сидів за столом у гражді й дерев'янів від думки: а якби те відбулося — чей навіть з останнім сексотом доносами не воюють, — де ж би тоді пролягла межа між твоїм супротивником і тобою?.. До того ж Майстер згадав свою другу зустріч з Андрієм, — та якби тоді він постукав у віконце особіста, цієї зустрічі не відбулось би, Северин погубив би невинного, — а водій львівських трамваїв Андрій ішов вулицею Франка попереду колони службовців трамвайного депо із синьо-жовтим прапором у руках — вів процесію на Замарстинів, де на місці колишньої тюрми, в якій

більшовики замордували сотні в'язнів у сорок першому, мала відбутися панахида; водій ступав солдатським кроком бруківкою, а на його губах цвіла переможна усмішка.

Я стояв серед натовпу на тротуарі й, згадавши свій несповнений злочин, відступив назад, щоб заховатися між людьми, а він таки мене побачив і вигукнув: «Слава Україні! А я що тобі казав, Северине?» — колона службовців трамвайного депо промарширувала вулицею, за нею пішли інші колони, над головами лопотіли прапори, і я навіть не пам'ятаю, чи хоч кивнув головою у відповідь на Андріїв переможний вигук.

...Северин зупинився біля контрольно-пропускної будки, вартовий його не затримував, знав-бо, звідки вийшов солдат, навіть голову відвернув, мовляв, не чув і не бачив; Северин передихнув, а потім, скрадаючись, подався краєм плацу вбік своєї казарми, і те, що сталося в ту мить, було страшним і неймовірним: з потемків нечутно випливла постать і заступила йому дорогу. Був це лейтенант Корсаков.

«Чого швендяєш у неналежний час плацом?»

«Я в туалет ходив».

«Брешеш, ти стояв під моїм вікном».

Голос особіста сухо шелестів, його рука потяглася до Северинового плеча.

«Чому не постукав у вікно?»

«Я там не був».

«Знову брешеш... ну то ходімо, якщо вже зважився».

«Нікуди я з вами не піду...»

Голос Северина згас, розчинився в шипінні лейтенанта.

«Що ти хотів мені сказати?»

«Я хотів вас прокляти... Я проклинаю вас!» — вихопилося голосне з уст Северина, й слова його відлунилися від стін бараків.

«Тихше розмовляй... Ненависть свідчить про слабкість, хіба не бачиш, що ти в моїх руках?»

«Навіщо я вам потрібен? Та за стільки часу, що ви на мене витратили, могли б навербувати сто сексотів».

«То баласт, мені потрібні такі, як ти: грамотні й боягузливі».

«Дияволу спотребилася жива душа?»

«Ти не надто поштивий зі мною. Доведеться тебе втихомирити» .

«Я буду кричати, я ж не ваш підлеглий, поскаржусь командирові роти, що ви вже третій рік мене переслідуєте».

«Дурень ти, нам підлеглі усі, разом з твоїм командиром».

«Я йому так і скажу».

«Не скажеш, ти задалеко зайшов у азартній грі зі мною, і вороття тобі немає: твоя карта бита, я все про тебе знаю, пісатєль ти засраний, сволочь бєндєровская!»

«То арештуйте мене, коли є за що».

«Ти сам прийдеш до мене, ти вже зробив перший крок».

«Нікóли!»

Проте Северин відчув, як його перемагає холодний спокій лейтенанта.

«...Я чекав арешту, любко, — заговорив до жінки Северин. — І може, це й сталось би, та згодом після розмови з особістом над нашою частиною, над усім військом, над цілою державою запала гнітюча тривога: захворів тиран. І незабаром застогнав по радіо голос диктора: помер вождь усіх народів! Командир моєї роти, той самий капітан Зайцев, який щоразу на огляді перед нарядом у караул висмикував з-за мого пояса книжку, шпурляв її на долівку й повчав: «Художєствєнная література — ето от слова «худо», понял?» — тепер, згадавши мій освітній ценз, запропонував виступити на траурному мітингу. Мені загрожувала справжня ганьба, я тієї пропозиції злякався гірше, ніж викликів особіста.

«Не можу, — сказав я, — мені дуже тяжко, я розридаюся».

Зайцев зміряв мене очима, ніби хотів догледіти на моєму обличчі бодай тінь посмішки, й, не побачивши її, може, й повірив, що солдат вельми страждає з приводу смерти тирана. Промовляв на мітингу якийсь грузин, він вірив у божественність вождя і щиро плакав.

А за місяць головного чинного ката Берію оголосили ворогом народу, й тоді зник з військової частини лейтенант Корсаков. Говорили крадькома, що особіста заарешт-

товано, а його начальника, майора Жабу, розстріляли. Відтоді з маленької хатки над Кошкор-чаєм — святе місце порожнім не буває — почав виходити на вранішній розвод інший лейтенант. Він сумирно стояв крайнім у шерезі офіцерів й на мене наче й не звертав уваги. Та мене чомусь квапно перевели на службу в морську піхоту на Камчатку. Може, хотіли позбутися небажаного свідка?.. Й на цьому мої митарства закінчилися».

«Не закінчилися вони тоді, — сказала жінка. — Тобі ще різного довелося перетерпіти потім... Та й не про всі армійські митарства ти розповів».

«Звідки знаєш?»

«Сам говорив мені, що я душа твоя... Чому нічого не розказуєш про свої зустрічі з майором Жабою?»

«Не треба про нього... Хай це залишиться моєю таємницею».

«Ти шукаєш сховку від самого себе і знайти не можеш. Я ж твій сховок».

«Чи ти насправді ота дівчинка з м'ячиком?»

«Я душа твоя».

IX

До світанку було ще далеко, довкола гражди стугоніла шумом смерек темна невідомість. Северин ліг на постіль і почав розповідати жінці, яка прийшла до нього з незвіді, про те, в чому досі й самому собі не зізнавався. В темряві не бачив її обличчя й не відчував тепла жіночого тіла, однак знав, що вона завше біля нього або ж у ньому самому, мов душа.

Розповідав, як її шукав, а чи знайшов, не був у цьому певен і зараз, тому не повертав до неї голови і не торкався рукою, щоб, бува, не розчаруватися, якщо переконається, що її тут зовсім немає. Северин хотів заснути, бо знав, що вона приходить до нього тільки уві сні, — тоді він палко її кохав, і тому водно здоганяв теплий клубочок сну, який відкочувався, не полишаючи ниточки, покидав його в гомінкому чужому Космосі, з котрим марно намагався порозумітись.

Досі не знав імени жінки, яке складалося із заперечення і ствердження, та в тій загадці вбачав власну сутність, тому й називав її своєю душею; — в ній уособлювались його роздвоєння; йому, зрештою, й не потрібне було її ім'я, досить було самої його ідеї, що вкладалася в образ жінки, котра здавалася йому далеким відбитком напіввигаданої дівчинки з м'ячиком, віддаленої від нього проминулою верствою часу... Однак Северин щоразу, згадавши її, вишукував для неї з різних антитез ім'я, а що жодне не відповідало її образові й у жодному варіянті не відчувалося жіночости — дівчинка з м'ячиком залишалася для Северина його власною сутністю або ж альтернативою.

«...Отже, демобілізувавшись, я в домовлений час прийшов на Святоюрський майдан, сів на лавочку під кущем козолисту й чекав на тебе, любко.

Я без труднощів поновився в університеті, до того ж той самий декан, який колись порадив мені зникнути зі Львова, попросив у мене вибачення; крім обов'язкових лекцій я відвідував ще й літературну студію, читав на студійних засіданнях свої новели, написані при війську, втішався похвалами метрів, згодом мною зацікавилися у видавництві й узяли для друку окремою книжкою перші мої спроби... А я все сподівався, що на студію прийдеш і ти, адже напевно вже вчилася в університеті, пильним поглядом дошукувався в обличчях студенток твого образу й не знаходив, а тому день у день приходив на умовлене місце — й теж марно.

Аж одного разу — скільки минуло часу, не пам'ятаю — присіла до мене на лавочку молода жінка, була вона натхненна й святкова, і мені спало на гадку, що такі, як вона, мають співати в святоюрському хорі; жінка так і сказала:

«Я співаю в церковному хорі й після репетицій вертаюся додому, перетинаючи цей скверик, і кожного разу бачу тут вас, пане Северине; не дивуйтеся, що називаю вас на ім'я, ви людина відома, я недавно прочитала ваш цікавий історичний роман...»

Тоді я втямив, що минуло чимало часу з тієї пори, як уперше після служби в армії прийшов сюди, щоб зустрітися із зеленоокою дівчиною; мій час не мав минулого,

і я, чекаючи на неї, перебував у теперішності, немов той пес, що, загубившись від господаря, не відає, як довго триває час чекання, я сказав незнайомій жінці:

«Ось там, у видолинці майдану, бавилася колись м'ячиком русоволоса дівчинка, і я досі її виглядаю». — Жінка співчутливо поглянула на мене, посміхнулася.

«Ви даремно тратите свої літа, я її знала, вона вийшла заміж і хтозна-де мешкає тепер, а ви ходіть зі мною, я добра, ласкава й самотня, ви полюбите мене, і я до вас звикну...»

І я пішов з нею. Перебував у її полоні, мабуть, дуже довго, проте лише фізично, а душею водно був тут. І це тривало доти, доки мої фантазії не перемінилися в дійсність — я опинився знову на лавочці під кущем козолисту. Бурхлива уява породжує реальність, і я насправді врядигоди бачив русоволосу дівчину: ось-ось м'ячик вихопиться з її рук і покотиться до моїх ніг, я підніму його, подам їй, а тоді... Мій стан був схожий на стан людини, яка вміло симулює божевілля й через те божевільною залишається...

З душевного отупіння вивела мене інша жінка, либонь, теж хористка, вона присіла біля мене й спитала, кого я день у день виглядаю, я звірився їй, а вона промовила з сумом у голосі: «Я знала ту дівчину, вона давно померла при тяжких пологах, її доньку виховує родина; а ви ходіть зі мною, я добра, ласкава й самотня...»

Тоді я назавше покинув заповітний майдан і більше туди ніколи не приходив».

Ураз Майстер припинив свою розповідь; він почув притишений голос зеленоокої жінки, який долинув із синьої вирви вікна, що відчинилося від різкого вітру, до світлиці вкотилося холодне повітря. Воно розлилося й застигло, немов мертва вода; студене потойбіччя підступило до Майстра, й він, захлинаючись, прислухався до нашіптування — суворого й безбарвного, мов вирок.

«Ти переступаєш через межу тисячоліть, і Господь, даруючи тобі останні хвилини життя, одразу безжально вкорочує його, й тому ти мусиш усвідомити, що воно залишається там, у минулому сторіччі. За його межею створив ти усе, що було тобі призначено створити, і ти мудро вчи-

нив, відклавши перо. Це так природно — ще до хвилини фізичної смерти припинити духовну діяльність і залишити для себе час, щоб переглянути свої набутки й утішитись ними — навіщо ти волочиш за собою своє минуле, допадаєш з ним, знесилений, до митного кордону між епохами й при тому гніваєшся на нових творців лише тому, що вони тобі незрозумілі. А ти добровільно залишся за межею, й колись майбутні митники самі прийдуть до тебе, якщо твій товар знадобиться для нової епохи».

«Не відправляй завчасно по мені панахиди. Я на хвильку відклав перо і знову візьмуся до роботи, я ще не написав останнього твору — в останньому творі я зі споглядальника перетворюся на дійову особу історії, в такий спосіб я хочу завершити свій багатотомний історичний роман, і Бог має подарувати мені для цього дрібку часу. Крім того, не можу жити без праці: я мрію, щоб смерть застала мене за столом, бо вимушеної бездіяльности боюся гірше смерти...»

«Але ж ти за життя маєш потурбуватися про свою посмертну славу — не смієш дозволити немочі торкнутися нового писання. Хіба не відчуваєш, що наближаєшся до межі чогось останнього?»

«О, я це завжди відчував! Я кожен день вважав останнім, а тоді безцінним подарунком Бога відкривався переді мною день наступний. То чому я не маю права вважати нову епоху своїм новим творчим днем?»

«Хай буде так, але ти мусиш увійти в новий час мужнім і чесним і без страху задекларувати на митниці весь свій товар... Піфагорійці вимагали молитися публічно і вголос — щоб ніхто не пробував випрошувати в богів незаслужених винагород».

«Я в суперечках з тобою завжди приходив до істини».

«А чи ти впевнений, що знайшов мене?»

Майстер рвучко вихопився з мертвої води потойбіччя й миттю перенісся з гражди, яка пливла в небуття вкупі з небеснимй хмарами, вітрами й космічним гомоном — він увійшов у реальність, і була вона пам'яттю про той найщасливіший день, коли до редакції, де Майстер працював, увійшла зеленоока жінка.

Була вона середнього віку, гармонійно збудована, повногруда, її лляне підстрижене волосся досягало піввуха; жінка зупинилася на порозі кабінету, пильно приглянулася до Майстра, потім рішуче підійшла й поклала на стіл рукопис.

«То були перші мої новели, підписані псевдонімом. Я ні на що не сподівалася, вловивши твій холодний погляд: так, як суддя, ти, напевне, зустрічав усіх авторів, я дотоді вже встигла наслухатись про твою черствість і вимогливість, тебе називали — хто з повагою, а хто з іронією — «живим класиком», на той час ти вже був досить популярний, тебе письменники побоювались. Та я побачила, як раптом твої очі спалахнули хтивим полум'ям, і мені стало соромно за свою сексуальність, нібито це, а не талант мав вирішити долю моїх новел; я готова була забрати зі стола рукопис, проте не зробила цього — твій гарячий погляд прикував мене, і я тоді втямила, що відомий Майстер — це той самий студент, якого колись виключили з університету, і він, вештаючись містом та розтринькуючи свою журу, випадково зустрівся зі мною біля церкви Юра і так пожадливо і невміло, зніяковівши й заплющивши очі, поцілував мене й закляв, щоб я за три роки прийшла на те саме місце, де тоді бавилася м'ячиком».

«До мене щодня, і цьому не було впину, заходили молоді й старші, а то й зовсім похилого віку автори — були серед них поважні жінки й молоді дівчата, я до всіх ставився однаково й, як міг справедливо, тон моєї розмови з ними завжди був діловий і дещо сухуватий — я не мав бажання розтринькувати на кожного своїх запасів чемности, яких у мене було не так уже й багато... Та від цієї жінки, що стояла переді мною — я навіть не запросив її сісти — вдарив потужний струмінь жагучого бажання; я відчув, що не зможу вийти до неї з-за стола, навіть якщо б захотів це зробити, — таке сподіялося зі мною дуже давно, тоді, коли я побачив на Святоюрському майдані дівчинку з маленькими, немов спасівські яблука, груденятами, але з міцними, вже жіночими стегнами, їх дурманно сповивала сукенка: тоді я заклав руки в кишені плаща,

щоб прикрити полами сороміцьку напучнявілість мого тіла, — усе це вмить повторилося, і я впізнав її».

«Твоє сторопіння тривало тільки мить, я в ту хвилину втямила, що ми знайшли одне одного — за стільки років знайшлись: ти посивів і полишив за собою щонайменше половину життя, а за мною простугоніло стільки ж мого, а що сподіялося за той час з тобою, а що — зі мною?.. Я тільки на секунду застановилася над цією загадкою й збагнула, що про все твоє минуле буду змушена вислухати і зі всього свого висповідатись, — а навіщо це, адже ніщо, крім одного невинного поцілунку, нас не пов'язувало... Від таких припущень мені стало мулько: полишивши свої папери в тебе на столі, я прожогом вибігла з кабінету».

«Ти зникла, а за хвилину я помчав за тобою, немов шалений, збіг сходами вниз, а в який бік іти, щоб наздогнати, не знав: місто велике і світ великий, а ми — краплі в людському вирі, голки в сіні... Я надрукував у журналі твої новели, вони були прекрасні, а може, то так лише мені здавалося, за гонораром ти не прийшла, а потім я читав твої твори під тим самим псевдонімом, але мені й на думку не спадало, що відома письменниця — чарівна дівчинка з м'ячиком».

«Я тебе не раз бачила й деколи хотіла підійти — жила в Києві, і на письменницьких з'їздах інколи проходили одне попри одного, та завше мене стримувало сакраментальне — навіщо? Час минав, роки бігли, ми старіли, я приходила до тебе молодою у снах. Так — краще...»

«Так краще, любко... Я не впізнавав тебе, а втім теж боявся зустрітися з тобою, нинішньою, і крізь верству часу дошукуватись у твоєму обличчі колишніх звабливих рис. І чи б то вдалося? А в снах... О, які то були сни! Певне, ми в якійсь нереальності домовлялися про наші нереальні зустрічі — і як ми кохалися, і куди ми тільки не мандрували, яких стежок не топтали світами: для нас голубіли теплі й холодні моря, розстилалися широкі степи, текли повноводі ріки, шуміли біловезькі бори — і завжди ми разом і завжди в гарячому коханні, ми повінчалися перед зітлілим аналоєм у запустілій церкві, а замість весільних музик співали нам дельфіни, сокотіла степова сарана, ша-

леніли жаб'ячі оркестри над озерами та ревіли зубри в пущах. Чи може бути більше щастя за кохання, яке не старіє?»

Запала мовчанка. Згодом обізвалася жінка:

«А може, то не ми зустрічалися в редакції?»

«Не ми. То були інші люди».

«Але ти запам'ятав мене молоду й покликав нині в гражду. Добре, що так зробив... Тобі зараз тяжко, ти потребуєш моєї поради, і я прийшла. Й кажу тобі: признайся нарешті, що не лише невдоволення суспільством й літературні розчарування привели тебе сюди, хіба не втікав ти від себе самого, від своєї таємниці, у якій боїшся зізнатися. Але ж вона — твоя частинка, і ти мусиш розквитатися з нею — покаянням, виправданням або гордим усвідомленням того, що всі твої випробування зліпили, сформували, витесали тебе таким, яким ти є, і без них ти був би кращим або гіршим, але не нинішнім».

Жінка підвелася з постелі, нахилилася над столом і сама торкнулася писанки.

X

Другого дня після нічної розмови між Северином і лейтенантом Корсаковим на плацу трапилася у військовій частині надзвичайна подія: комірник не дорахувався на складі однієї шинелі, й командири рот вчинили в казармах шмон. Шинелі не знайшли; особливий відділ розпочав слідство: черговий офіцер викликав то одного, то іншого солдата, відводив до маленької хатки над Кошкор-чаєм, там їх допитували й відпускали, аж поки не прийшла Северинова черга, і втямив він, що вся ця комедія розіграна заради нього: Корсаков влаштував примусове побачення з непокірним солдатом у своїй канцелярії.

Северин бадьорився, йдучи попереду чергового звивистою стежкою між валунами, й був готовий до найгіршого: хто знає, чи й вернеться до казарми, й тоді згадалася йому перша зустріч з особістом, до якого прийшов колись добровільно, й подумав тепер скрушно: не дури себе, Северине, що вмисне піддався тоді злій силі, мовляв, випробую

свою стійкість в законтрактованій тяжбі з ворогом, — ти здався зі страху.

...Було за північ, коли ти постукав у двері халупи, вони тихо прочинилися досередини, ти увійшов до маленької кімнати й осліп від сніпка світла, спрямованого на тебе з-під конусоподібного абажура настільної лампи, замружився, а коли розплющив очі, побачив у напівтемряві дві постаті: лейтенант Корсаков стояв і пронизував тебе блідими райдужками без пігменту, й світилися вони в темних очних ямах, немов блудні вогники; Северин встиг звикнути до цього погляду, він уже не навіював на нього страху: хлопець був упевнений, що ні на яку угоду з особістом не піде, та його погляд мимохіть скосився вбік, ніби магнітом притягнений — на другу постать.

Й здригнувся Северин, побачивши у кріслі за столом огидну потвору, схожу на велику медузу, що, витягнута з моря, осідає брижуватими складками до землі; медуза мала форму стіжка, між головою й тулубом не було шиї, при столі тяжіла купа безформного тіла з чорними плямами непорушних очей, — я з острахом придивився до подоби в золотих погонах, що з медузи перемінилася на старого бульдога з обвислими губами чи то на жабу-ропуху, і зжахнувся, уявивши, як ця потвора ламає в'язневі пальці у дверях, заганяє голки під нігті, виколює очі, забиває цвях у тім'я, розпорює ножем живіт і запихає в нутро каміння: то не була моя хвороблива уява — так знущалися енкаведисти над в'язнями у сорок першому. Мене щораз більше діймав страх, я зрозумів, що тортур витримати не зможу, й водночас подумав — чи не такий самий перестрах зламав колись мого батька на допиті, бо ж ніщо живе й самоусвідомлене не може здолати подібної миті жаху...

Лейтенант Корсаков промовив, кивнувши головою на потвору: «Це майор Жаба». Я навіть не здивувався, почувши таке прізвище, інакше майор називатися й не міг, нехай би він був грузин, вірменин чи росіянин, — була це насправді велетенська слизька жаба, яка не мала, певне, ні душі, ні серця, тільки трупну отруту замість крові.

Я стояв, здерев'янілий, і чекав, коли ропуха кинеться на мене, а воно тільки руку вистромило з-під медузячих

драглів й підсунуло до мене записаний червоним чорнилом папірець, і тої ж миті прошелестів сумирний голос Корсакова: «Підпиши й приходь сюди щотижня з інформаціями». Він подав мені авторучку, я, немов сновида, підступив до стола — і поставив підпис...

Не тямлю, коли вийшов, — аж на плацу спам'ятався, збагнувши, що вчинив, мене здушили розпачливі сльози, та водночас я відчув, як разом з розкаянням оволодівав мною інший страх — перед власним сумлінням, і я вже тоді впевнився, що моя нога більше ніколи не ступить до маленької хатки над рікою, — і як я міг потім наближатися до цього зловісного місця і як зумів витримати розмову з Корсаковим на плацу?

Тепер, ідучи вслід за черговим звивистою стежкою до халупи особіста, я вже був упевнений, що не піддамся молохові...

Що ж відбулося в мені за роки морального терору? Я добре знав — що: страх перед власною ницістю був дужчий від страху перед Жабою — це він сформував із лози дубка. Щоб вижити в умовах ворожої ненависти й залишитися цільною людиною, треба ще більшу ненависть розбурхати в собі самому, віруючи при тому в абсолютну силу свого «я» — і та любов до себе, ненавистю спороджена, допомогла мені виліпити себе із тривкого матеріялу.

Це так просто: панівним принципом правління деспотів є страх, який пронизує всю тиранічну систему знизу до верху, сваволя тирана замінила в ній закон. Але якщо деспотизм протизаконний, то законним має бути бунт проти нього, і ніякі моральні правила не зобов'язують підданих, вони мають право повертати собі свободу непокорою й підступом... Терор, безперервно спонукуючи мене до гріха, розбудив у мені перед тим же гріхом страх, викресав любов до себе самого, спородив бажання бачити себе сильним і чесним й прагнення мати право проголошувати правду й чистоту. І хто знає, яким би я став, якби не мусив ставати віч-на-віч зі злом, бачити його жаб'ячу потворність, дихати смородом зради, вириватися із задушливого чаду й тим самим знаходити в собі почуття честі.

Так думав Северин, ідучи попереду чергового до маленької халупки, й на душі було спокійно, хоч здогадувався, що в канцелярії особіста жде на нього майор Жаба.

Майор сидів на тому самому місці, що й тоді, спершись спиною об високий сейф; при денному світлі він здавався ще огиднішим: тлусті складки обличчя наповзали одна на одну й важко спадали вниз, закриваючи те місце, де мала бути шия, маленькі очка видобувалися з-під набряклих повік й неблимно цілилися в Северина; поруч з майором, немов його охоронець, стояв лейтенант Корсаков, холодний, як камінь, проте вродлива бестія, й вони разом, різко контрастуючи, зливалися немовби в єдиний образ зла. Северин аж тепер збагнув, з ким став на прю, й остаточна приреченість визволяла його від страху — боятися не було вже сенсу: щупальця спрута ніколи його не відпустять, тепер лише треба зібрати сили, щоб гідно вмерти.

«Раді вас бачити», — отворилися товсті губи потвори й тут же зімкнулися — майорові не хотілося витрачати зусиль на розмову: очевидно, в нього була інша функція в стосунках з допитуваними, тож за майора говорив лейтенант, і голос його був м'який, аж улесливий.

«Ми справді раді бачити вас тут, Северине, й сподіваємося, що ви не повірили в байку з тією шинелею».

«Реклама та сама, тільки запах інший», — згадався Северинові польський анекдот про старого судового радника, який не втримував у собі повітря й звук заглушував скрипом крісла; Северин посміхнувся й випалив цей анекдот в обличчя Жабі.

Майорові зіниці навіть не змигнули, а лейтенант сказав:

«Як добре, що у вас хороший настрій, може, ми цього разу будемо мати предметну розмову».

Свинячі очка майора вп'ялися в Северина й проколювали його наскрізь, наче голки, повільно і впевнено проникали у саме серце. Стало моторошно, проте Северин ненавистю перегородив дорогу страхові; він з огидженням дивився на майора, немов його потворність справляла йому злу втіху; майорові очі враз дрібно забігали, й Северин чекав вибуху люті.

Лейтенант вів далі:

«Ви не дотрималися своїх зобов'язань, ні про що нас жодного разу не проінформували, хоч було про що, отже, ми змушені вас допитати... Про що ви розмовляли на гауптвахті зі своїм земляком зі Львова?»

Северин зрозумів, що особістам відомі кожен його крок і слово, не певний був лише, чи то Андрій доніс, а чи караульний підслухав. Щоб не впійматись на гачок, вирішив не розвивати цієї теми.

«Про голих жінок», — виплюнув Северин згірдливо, й нестримний гнів спалахнув у очах Корсакова. Від цього стало легше Северинові, найбільше він боявся свого розслаблення під впливом улесливої мови лейтенанта.

«Викладіть зміст своєї повісти, яку рецензент назвав бандерівською прокламацією», — скрижанів голос Корсакова.

Северин давно здогадувався, що його листи перечитують, хоча на конверті з рецензією не помітив жодних слідів перлюстрації.

«Якщо ви читали рецензію, то й знаєте зміст твору: критик його переповів. Можу тільки зауважити, що в повісті йдеться про часи, коли про Степана Бандеру не було ще й чутно».

«Критик, очевидно, мав на увазі націоналістичний дух вашого опусу, чи не так?.. Ну добре, ви тільки не подумайте, що ми перевіряємо листи, це заборонено законом, нам надіслали копію рецензії... А ось ще таке в мене до вас питання: на похороні вашого батька виступав сотенний Чарнота. Які ви мали з ним стосунки?»

«Я не мав зв'язків з партизанами».

«З бандитами, з бандитами!» — враз заревіла потвора, й Северин побачив, як майор натужується, щоб устати, і як це йому важко дається — певне, він підводиться з місця лише тоді, коли настає пора катувань.

«А що ви збираєтесь робити після демобілізації?» — знизився тон лейтенантової мови.

«Буду вчитися...»

«Не будеш! — знову гаркнув майор. — Ти ніколи не будеш вчитися! Найбільшим своїм щастям вважатимеш

ті хвилини, коли тобі наказуватимуть виносити парашу з камери!»

Таки підвівся Жаба: він був маленький, бельбасуватий, і Северинові стало смішно, хоча знав, що карлики не відають меж у жорстокости.

«Асенізатори потрібні і в тюрмі і на волі, це також праця, — спокійно відказав Северин і враз скрикнув: — Але я маю руки, маю руки! — Він показав майорові замозолені солдатські долоні. — І на хліб завжди собі зароблю...»

«Відпусти його до мого розпорядження», — звернувся майор до лейтенанта, сівши за стіл, і знову зробився купою мерші.

Він був розгублений, проте, наче про щось здогадавшись, засовався небавом у кріслі, повернувся, хоч як важко йому було, до сейфа, відімкнув його ключем і навпомацки сягнув досередини рукою, вийняв звідти папірець, списаний червоним чорнилом, і замахав ним перед обличчям Северина.

«Ніде, ніде не будеш заробляти на хліб, виблядку, ти впізнаєш свій підпис? Цей документ ходитиме за тобою вічною ганьбою, тебе ніхто не прийме в товариство, ніхто з тобою не привітається, ти будеш блукати осторонь людей, мов прокажений, й ми не відпустимо твоєї душі навіть тоді, коли нас не буде, навіть коли б ваша божевільна самостійницька ідея і здійснилася!»

...Майстер перервав свою розповідь, схопився з постелі, він ще встиг побачити, як на дубовому столі у гражді викаблучуються в диявольському танці тіні лейтенанта Корсакова і майора Жаби: лейтенант виліз майорові на плечі й, місячи ногами тлусту твань, тягнувся до сволока, він наслинював язиком папірець і заклеював ним вирізьблені далекими предками незнайомі письмена, які Северин хотів відчитати — й нарешті він таки їх відчитав: то був його власний підпис на сатанинському пергаменті.

І тоді з його віч потекли сльози. Вони були такі ж пекучі, як і ті, що недавно пролилися за батьком, — тепер Майстер плакав над самим собою. Очищувався слізьми, та ніхто їх не бачив — зеленоокої жінки поруч не було: чи

то не приходила сюди ніколи, а чи пішла геть, вислухавши спокутну сповідь Северина; він стояв осамотнений разом зі своїм гріхом, сльози збиралися в одну велику краплю, яка замкнула його в свою оболонку, сиві стінки сльози розсунулися на весь простір гражди, і Майстер зостався у ній, як прадавня комашина в згусткові бурштину, — в близькому сусідстві з душами, перед якими йому теж доведеться сповідатись.

XI

Майстер зрозумів, що із сльози, як із стану крайнього розпачу, йому ніколи не вибратися — бо ж тільки я один знаю свою вартість, і ніхто ніколи про неї не дізнається, а тому не хочу згинути, засуджений диявольським вердиктом: виписаний червоним атраментом на приклеєному до сволока пергаменті, він сповіщає про мій невчинений гріх.

І думав Майстер про суддів, котрі винесли той вердикт: начебто й пропали разом із системою, якої давно вже на світі немає, проте й далі незримо живуть і діють, і владу мають: їх, кровожерних зі страху перед вселюдською розправою, ніхто й пальцем не торкнув, їхньої пам'яти не осудив — і так було завжди. Двоголовому хижакові відрубали колись голови, а вони перемінилися в серп і молот, народ потрощив і ці символи зла, й тоді знову відросли й випнулися дзьоби в зловісного фенікса неволі.

Ми залишилися й надалі загрожені, невільні й злякані — отруйна кров деспотизму всякла в організми нових суспільних утворень і проїдає їх, немов іржа: на місці тоталітарної імперії виросла на моїх очах задушлива імперія бездуховности, яка, немов у тій утопічній повісті Одоєвського «Місто без імени», спонукує шлункомислячий люд вклякати перед мертвими подобами тиранів і дякувати їм за принизливе животіння в минулому.

Я втратив віру в справедливість історії.

Колись намагався уявляти свій власний похорон, на якому воздають за мої заслуги, й та уява тепер, коли я розбиваю чоло об незбагненність смерти, глузує з мого марнославства, — і я жадаю нині не голосного, а лише

доброго імени у своїм небутті. І більш нічого. Ідеї, за які я боровся все життя, виявились примарними...

Та годі скиглити: такий мій жереб, і я пересвідчився: щоб стати творцем, треба перейти через страждання; я сповна прийняв покуту на моїй хресній дорозі, тож не мушу дочасно захлинутися у своїй власній сльозі.

Мушу вийти на свободу, яку сам здобував: я кликну пастушка, котрий стереже мою ґражду, щоб вивів мене у світ.

Майстер роздер оболонку сльози, вона стекла й зашипіла в печі на черені, як і щойно пролита по батькові сльоза; він вийшов на поріг і гукнув пастушка, а самого дійняла тривога. Северин не впізнавав місцини, на якій стояла ґражда: кичеру обступили високі тихі бори, а з-поза них у піднебесну височінь здіймалися засніжені гірські кряжі, й Майстер не бачив виходу з пастки, в яку потрапив незвідь-коли.

Він розпачливо розглядався довкола, аж поки з сірого вранішнього сутінку не проступила постать чоловіка, що, спершись на ґерлиґу, стояв на чолопку кичери і вдивлявся в синювату шапку льодовика, який сповзав уздовж схилів ґрубезними язиками вічного снігу, — й Майстра втішила надія на порятунок: він почав спинатися на чолопок, наблизився до чоловіка й приглядався до його поморщеного, немов сушеничка, обличчя.

«Ви не знаєте, куди подівся пастушок, який стереже ґражду?» — спитав боязко.

«А-а, це ви, пане Майстре? — від здивування в старого підскочили сиві брови. — Якось так зайшли-сте до ґражди, що я й не бачив... Де ж ви барилися? Я стережу, стережу ваше житло і все виглядаю, коли прийде господар, а за той час мої вівці розбрелися полонинами, й вовки їх пороздирали — йно одна коза залишилася при мені, а за той час повиростали бори й гори довкруж зледеніли...»

«Видно, я жив у ґражді одвіку...»

«Не знав я цього... А чому ви так пильно дивитеся на мене, гейби впізнати не можете? Я ж той самий пастушок, який вам нагилив дідову ґражду».

«Як мені звідси вибратися?» — в голосі Майстра наростала тривога.

«Того ніхто не знає, — знизав плечима пастух. — Багато стежок спинаються до перевалу, а котрою йти, щоб не заблудитися в бескеттях, не відаю, ніколи не пробував заходити в засніжені недеї... Та й не пустять вас туди. Он бачите: ходять люди в підніжжях кряжів, то й зупинять».

Майстер напружив зір і побачив гурму постатей, які сновигали в низовині западини між кичерою і льодяними горами. Спитав пастуха:

«Хто вони: рахмани, крішнаїти?»

«То митники — так себе називають. І пропускають вони через перевал небагатьох. Йшли тут з долів різні люди: шукачі опришківських скарбів, учені, поети й політики теж — не одного завернули назад... Я хотів перейти, та мені сказали тут доживати віку, мовляв, за перевалом інший уже час, інший простір, інший рух, і я не дам собі ради в новому світі. Але ви спробуйте...»

Майстер почав спускатися з кичери вниз. Чим ближче підходив до громади людей, які пантрували шлагбавми біля рагашів, що спиналися крутосхилами вгору, тим виразнішими ставали їхні обличчя — я почав упізнавати їх.

Були то незчисленні провісники нової доби: імітанти, рекреанти, інсинуанти, маргінали, деграданти, евентуалісти, дегуманізанти — законодавці нечуваних досі літературних мод — генії й бездари, графомани й витворні стилісти, модерністи, постмодерністи й авангардисти, а теж новітні політики, винахідники й олігархи... Я впізнав цю рать, від якої сховався в гражді, з деякими перебував у романтичному круїзі на теплоході «Ренесанс»... В нерішучості зупинився: як мені пройти між ними — іншому серед інших; в громаді митників я не бачив своїх ровесників і зрозумів, що марно шукати в новому часі часу минулого.

Мав я три виходи: залишитися в гражді, податися в Рахманію й про все забути, або прилучитися до крішнаїтів і здатися на милість Природи. Та у всіх трьох випадках загрожувало мені забуття, і я вирішив вирватися із тюрми, якою стала для мене гражда, перейти через перевал, уздріти новий час і викресати в собі ще сили для праці. І хай я стану навіть маніякальним Дон Кіхотом, та поки житиму, зв'язуватиму минулі часи з майбутніми — на межі епох.

Я наважився підійти до знайомого митника-евентуаліста, романами якого колись зачитувався, й спитав:

«Ти пропустиш мене в нову добу?»

«А ви весь свій товар задекларували?» — спитав він суворо.

«Весь до крихти, — відказав я. — Навіть гріхи...»

«А скільки несете з собою непотребу?»

«Хай про це судить час... А тепер вислухайте і моє питання: чи ви, хлопці, перебували коли-небудь під окупацією?»

«А що це таке? — загомоніли хором митники, й багато з них, як і рахмани, були схожі між собою, мов діти однієї матері. — Ми не знаємо, що це таке...»

«Ваше щастя, що не знаєте... То затямте: тільки в неволі людина має можливість стати сильнішою від себе самої».

«А що робити тим, які неволі не зазнали?»

«Пізнати наш досвід... Пропусти мене, молодий побратиме, — попросив Северин евентуаліста. — Я вам ще знадоблюся».

Митники розступилися, шлагбавм піднявся, й Майстер переступив кордон.

«Дай мені провідника, я ж виходжу на зовсім незнайомий терен», — ще раз звернувся до евентуаліста Северин.

«Шукати своїх доріг в новому часі — справа суто індивідуальна, — відказав митник. — Якщо не зблудите, то дійдете до гребеня перевалу. Але це залежить від вас самих — від вашої потенції, якщо вона ще є».

Легко, ніби до ніг не чіплялося земне тяжіння, піднімався Майстер угору дорогою, яку впевнено вибрав для себе, добрався до снігових язиків, потім — до слизького льодяного покриву й здолав нарешті останній сажень.

А коли опинився на гребені перевалу, й над горами почало світати, Майстер побачив у далині свою гражду з освітленим віконцем — певне, пастух у ній оселився, щоб у минулому часі доживати свого віку. Северин глянув на незнайомий терен, та замість сподіваних зелених полонин побачив дебрі диких скель і зрозумів, що йому судилося ще й через них перейти.

Озирнувся ще раз на гражду: вона щораз віддалялася, наче її засмоктував у себе Космос, маліла і врешті зовсім зникла з овиду — зосталася лише на тлі світанкового неба зірничка віконця, та й вона загубилася на полотні побліднілого Молочного Шляху серед зірок, які не мали імени.

Й тоді відчув Северин нездоланне бажання жити далі — бо як це так: більше ні рядка, як це так? Охота розбудила в ньому віру в сили свої та людські, що розкриються в новій добі — яку ще треба здобувати.

XII

Сонце здолало третину своєї небесної дороги, розпечена тареля вже заповзала на шибку вікна й, коли заступила її всю й скло розм'якло від спекотности літнього дня, — аж тоді прокинувся Майстер, змучений химерним сном, — а може, то була цілонічна праця над паперами — й довго не міг усвідомити, що властиво є реальним: сонні візії чи робочий будень, який знову завітав до нього в дім...

А зрештою, подумав він, те, що витворює уява, теж миттєво стає реальністю, — й дійняла Майстра тривога, що не запам'ятає сну, розсиплеться сон під сонцем на сріберні блискітки й скалки; Северин схопився з тапчана й нахилився над паперами, безладно порозсовуваними на столі, пожадливо пробігав їх очима й урешті заспокоївся, переконавшись: усе, що наверзлося за коротку літню ніч, було вже давно записане, а коли встиг це зробити — учора, вночі чи вік тому — не міг утямити, та й хто може збагнути таємниче дійство, коли народжується слово; і нічого ні в кого не запозичує автор, не фіксує, не описує — з-під пера випливає самодостатня субстанція, яка віддзеркалює лише себе саму.

Багатотомний роман завершено. З усього того, що гніздилося в моїй душі — гріло, тішило, пестило й мучило — я виліпив нове життя, яке нічийого не повторює, не моралізує, нікого не навчає; воно належить лише собі самому, й тяжко помилиться той, хто в моєму романі дошукуватиметься рис характеру автора, його гріхів і праведних діл, —

Лейтенант Корсаков промовив, кивнувши головою на потвору: «Це майор Жаба».

ніщо в цьому творі мені вже не належить, я витворив, немов Деміург, новий світ, над яким сам не владний і якого навіть не міг би знищити, бо, створений один раз, він більше мені не належить і для мене вже недосяжний.

Тож я маю своє дітище передати новій епосі, яка вже настала, й не байдуже мені, чи вибудуване словами, так тяжко відшуканими в мовному океані, нове життя — не знане досі у світі й відчужене нині від мене — тихо сконає на незвіданих пустиришах, а чи вгніздиться в чорнозем і проросте самотньою оазою або ж плодоносним деревом у буйному саду новітнього мистецтва, — не байдуже мені, бо віддав я для творчости всю свою енергію, й замість моєї власної сутности залишилася по цей бік перевалу лише бліда зірниця з віконця гражди, в якій я добровільно довгі роки себе ув'язнював, та й та колись загубиться серед міріядів небесних світил, які давно погасли...

Проте незмірно зрадіє моя душа, коли вже опиниться в трансцендентності, як хтось візьме й покрутить магічною писанкою й викличе із забуття створений мною самодостатній світ!.. Ха, фантастичні думи, фантастичні мрії! — скаржився так у свій час Іван Франко... Однак мені не залишається нічого більше, як у сподіванні на подальше життя твору взяти його з собою й перенести через Митницю.

Зачекай, а може, я ще не завершив свого роману, може, не вибудував над ним шпилю? І може, в новій епосі мені доведеться викінчувати будівлю Замку?..

Майстер зібрав усе своє багатство в теку й вийшов з дому, обтяжений життям і щасливий з ваги того тягара. Був приречений на довічну самотність: весь тлум людей, серед яких він перебував протягом довгих років, відступився від нього й заховався в мереживах письма. Знайти нових друзів у новому світі не сподівався — й загубилася навіки в минулому зеленоока жінка, яка супроводжувала його все життя й була сторожем сумління. Тужив за нею, мов за реальною істотою, хоч добре знав, що видумав її, бо так уявив у живій іпостасі свою душу.

Але ж звідкись-таки прийшла вона до нього саме в такому образі. О, як то було давно! Так давно, аж ніколи... І все ж приглушена пам'ять про дівчинку з м'ячиком по-

вела Майстра забутою вуличкою до собору Святого Юра. Здалеку побачив на фронтоні храму фігуру Змієборця: вістря Юрієвого списа палахкотіло на сонці, немов престольна свіча, промені перемістилися зі списа на шолом воїна, відбилися від нього й, простреливши простір над майданом, впали на золотоволосу голівку дівчинки, яка біля газону, порослого кущами козолисту, бавилася м'ячем... І зупинився вражений Майстер: чи це та сама реальна, а чи вигадана істота, котра пройшла з ним поруч крізь усе життя, й подумав Северин про тонку, мов кінський волос, немов міфічний міст-шірат межу між правдою та вигадкою. Проте дівчинка була живою, реальною — як доказ про відвічне злиття штуки з дійсністю.

Северин наближався до дівчинки, а вона здивовано дивилася на сивоголового чоловіка, який, напевне, хоче про щось її запитати; опустила руки, м'ячик покотився по траві й зник у заростях.

«Ти хто така?»— спитав Майстер.

Дівчинка мовчала, немовби злякалася, проте її зелені очі засвітилися: вона готова була до словесної гри.

«А вгадайте, як називаюся!»

«Я знаю, — відказав Северин. — Твоє ім'я з двох складів: один заперечує, а другий стверджує... Чи ж не так?»

Дівчинка на мить застановилася, а потім сказала з ледь прихованим смутком у голосі:

«Так називалася моя бабуся...»

Межа між вигадкою й дійсністю до решти стерлася, й утямив ще раз Майстер, що на світі немає ні минулого, ні майбутнього, а тільки сучасна мить — і в ній зеленоока дівчинка з м'ячиком на Святоюрському майдані. Сказав до неї:

«Будь здорова, любко...»

Й подався вниз крутими вулицями на площу Митну. Йшов з незвіданою ще досі полегшею в душі, як після сповіді — до причастя.

Я пережив катарсис, немов єзуїтський монах під час самобичувань, очистився сповіддю од скверни, яка впродовж усього життя до мене прилипала, і єсьм готовий до праці. Хай народиться мій останній майстерштик, допоможи мені, Господи.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЗА́МОК

I

Майстер Северин давно передчував, що такий стан, схожий на відверте плотське бажання з домішкою цнотливого страху перед найпотаємнішим актом, доконче прийде до нього й непомітно закрадеться в душу. Можливо, його принесе перший весняний легіт або розбудить раптове сторопіння перед потугою сивого букового лісу; а може, скрадливе дзумкотіння бджіл над лісовим первоцвітом створить мелодію, що рознесеться навсібіч у безмежнім етері в пошуках слів, які б тій мелодії найкраще пасували; й напевне на мить тебе стривожить уперте кукання зозулі, й ти, забобонно рахуючи удари лісового дзигаря, втямкуєш нарешті, що час летить нестримно і його залишилося для тебе зовсім мало — хтозна, яка спонука втелющить у твою з'яловілу свідомість таємничий потяг до творення, звідки пролунає владний поклик твоєї невідступної долі, й ти, забувши про все на світі, помчиш, немов зрілий рогань на осінній рев олениць, стежками пошуків нереального, проте відчутно-зримого життя, яке неодмінно зреалізується в книзі, і ніщо вже тебе не зупинить у бігу на голос всеперемагаючого гону: не зважаючи на небезпеку перед невдачами і невмінням, ти збиратимеш слова і думки, немов скнара розсипані перли, поки не станеш нарешті цілком підвладний тій солодкій і тривожній силі, яка називається творчістю.

Й чомусь зримо й чітко постали враз переді мною мариніст пан Єжи з морської подорожі на «Ренесансі» й чарівна гедоністка Еліта Пре, нібито вони вперто кликали мене до себе, щоб я їх ближче пізнав й тим самим краще зрозумів себе самого; згадалася мені теж ескімоска Сала-

міна — жриця гармонійної Природи, а ще норвежка Гелена Краг, яка позбулася мани космополітизму в дискусіях з русотяпом Борисом; згадавши їх, я жадав збагнути пекучу потребу ідеальної світової злагоди й визначити сили, які тій злагоді заважають; мої думки неприкаяно блукали в космічній невизначеності, і я марно намагався прив'язати їх до якихось конкретних реалій...

Такий стан навально пройняв Майстра у Винниківському лісі, пойнятому першим повівом весни, просяклому запахом липких блідо-зелених листочків, що сміливо розірвали коричневі кожушки бруньок, духом рясту й рожевих медунок, прілістю торішнього листя, яке на очах перемінюється в гумус, — Северин, щойно осамотнений, до туску відчув радість вічного життя. «Весно, що за чудо ти твориш в моїй груді, чи твій поклик з мертвоти серце к жизні будить?» — прошепотів слова Поета й прудко вийшов з лісу на винниківський тракт. Квапився додому, хоча й не знав, у що переміниться за письмовим столом його бентежний стан і ще не осмислене сподівання радости від праці; Майстер швидко, наче його гнало сто макбетівських відьом, допав до трамваю й сердився на його повільне тарабанення вниз Личаківською; на зупинці біля базарчика водій вийшов на східець й комусь там нетерпляче помахував рукою: вуличкою від керамічної фабрики важко тюпали два хлопці — несли погруддя якогось божища, вчепившись за вуха скульптури; відсапуючись, вони увіпхали її до середини трамвая, й Северин упізнав молодих художників.

«Що за богдихана так тяжко трагаєте?» — спитав; «А це Будда, може, візьмете його собі, пане Майстре?»; «Таж не мені його несете...»; «Певне, що не вам, але цей китайський бог, що ось нам руки пообривав, так пасував би до вашого кабінету, а скільки думок видавав би вам щоранку, коли сідаєте за стіл, адже він таки Будда!»; «А коли без жартів, то з якої оказії?»; «Та ось транспортуємо цю кляту голову до картинної галереї — наш директор замовив її для Китайського палацу в Золочівському замку...»

Хлопці зійшли біля головної пошти, перейшли вулицю й потарганили скульптуру до галереї, трамвай рушив і поки

доїхав до вулиці Коновальця, Майстер мучив свій мозок: який то знак, яке провістя мала б означати ця пригода?

Очікування несподіванки, що пройняло Северина у Винниківському лісі, владно оволоділо душею, коли він опинився у своєму помешканні на вулиці Коновальця поміж стелажами, безладно забитими книгами, — скільки то разів обіцяв собі Майстер упорядкувати бібліотеку за алфавітом, щоб за будь-якої нагоди легко міг знайти потрібну річ, й чи то не доходили до цього руки, чи відчував, що саме такий безлад спонукає його до пошуку: щоразу, перебираючи сотні книг і сердячись при тому, що не може знайти потрібної, натрапляв саме на таку, яка була йому найбільше знадібна, а він і не знав, що вона в нього є; спокуса пошуку зовсім несподіваної інформації заволоділа ним і тепер — він почав нипати біля стелажів з тремтом мисливця, який сподівається будь-що вполювати звірину.

Майстер геть забув про Будду, який так збитошно перейшов йому нині дорогу, — і що йому до цього ось підручника індуїстської філософії, що так заклично звернув на себе увагу золотими літерами на корінці, і не потрібна йому теж товстелезна книга про за́мки і твердині Галичини, хоча з неї, напевне, дізнався б докладніше про Золочівський замок і Китайський палац... Та навіщо це йому?.. Але ж чому саме цими назвами нібито намагалися заінтригувати його сьогодні хлопці-художники, яких зустрів зовсім випадково? Де тут прихована загадка, чей у кожній випадковості є зерно закономірности... Северин щораз то більше впевнювався, що ця інтрига є дороговказом до несподіваної проблеми, яку він захоче й муситиме розв'язувати, й ця праця солодко поглине його на довгий час.

Северин начебто бездумно проглядав корінці книг, та припинити це заняття не мав сили: ну ще трохи, ще до другої, третьої, сотої діткнеться — може, натрапить саме на ту, хоча він і поняття не мав, яка йому потрібна; перебував Майстер в азартному стані грибаря, який невтримно заглиблюється в гущавину лісу й вернутися назад не може, спонадіяний, що десь там, у незвіданих нетрях, заховалася зграйка пишних боровиків; а вже втома здолала Майстра, вже він, знеохочений, готовий був полишити марний

задум, як раптом пальці начебто самі зачепилися за сірий корінець, і в руці опинилася зовсім непоказна книжка — чомусь саме вона увійшла до його рук — й Северин прочитав прізвище автора, колишнього приятеля Флоріяна Бартошевського. Було це дослідження «Польсько-українські стосунки в Другій світовій війні» — праця вельми контроверсійна, й спричинилася вона до розриву сердечних зв'язків між старими друзями.

Тримаючи книжку в руці, Северин згадав... А втім, він не забував про це ніколи: совєтська влада агонізує, до центру міста, біля клумби, виходять найзавзятіші радикали із синьо-жовтими прапорами, їх уже не оточують омоновці, не нацьковують на них вівчарок, демонстранти безугаву скандують: «Україні во-лю! Україні волю!»; із Замарстинова на Святоюрську гору двигнув стотисячний церковний похід, новостворене греко-католицьке братство відбирає в паламаря ключі й проголошує собор Юра центром нової митрополії; біля пам'ятника Франкові вирує мітинг — там, під голим небом, відбуваються установчі збори Товариства української мови; зловісний будинок КДБ на вулиці Дзержинського обступили родичі замордованих у сорок першому році жертв, нікого з приміщення не випускають і ліплять на підвіконня, на сходи й просто на хідник тисячі свічок, скандуючи при цьому: «Смерть більшовицьким катам!»; море голів хилитається на стадіоні — там відзначають дату створення ЗУНРу: жовніри в стрілецькій уніформі роблять кола на конях, блищать оголені шаблі, лунають вигуки: «До бою!» — ще день, ще два, і національна революція охопить весь край...

А до Спілки письменників, ніби нічого й не трапилося, прибуває з Варшави делегація «Miłośników Lwowa»[1], серед яких політологи, художники й письменники. З гурту гостей, які зайшли до приміщення Спілки, вихоплюється сивуватий чоловік і поривчасто обнімає Северина.

«Сервус, Северку, я ж тебе сто літ не бачив! Боже, як то було давно: Міцкевичівська конференція в Краківському університеті, а ти виголошуєш блискучу доповідь про актуальність валленродизму. Ну а потім...»

[1] Шанувальників Львова *(пол.)*.

«А потім мене за шкірку й на бюро обкому партії — за проповідь підступництва і зради... Пришили мені мак'явеллізм, ще й глорифікацію Мазепи, про якого я в доповіді, звісно, й не згадував, одне слово — всі сім головних гріхів!»

«Але ж усе минає, бачиш — усе минає, завойовники приходять і відходять, а вічні міста Краків і Львів залишаються... Присядьмо, Северку, в тій он кімнатці, й поки почнеться зустріч, поговоримо, адже стільки років не бачились!»

«З приємністю, — відказав Северин. — А втім... Ну добре, хіба на одну лише хвильку зайдемо, бо для розмов ще матимемо час: я запрошую тебе на вечерю, і ти ні до кого не ангажуйся».

«Дякую... Ага, сподіваюся, що ти отримав мою книжку і вже встиг її простудіювати...»

Й цієї миті втіха від зустрічі з сердечним приятелем враз пригасла в душі Майстра, він відсунувся разом з кріслом від Флоріяна, наче хотів з віддалі приглянутися до нього: а який він нині — цей ідеолог польсько-українського братання під егідою Речі Посполитої, цей «miłośnik» Львова, котрий у своїй книзі так і не зміг визнати Львів українським містом? Невже сьогоднішні реалії не стлумили в ньому фальшивих переконань?

«Простудіював, аякже», — холодно проказав Северин, і Флоріян насторожено, гейби аж з тінню ворожости глянув на приятеля.

Зрозумівши, що їм обом не обминути суперечки, Флоріян більше не допитувався, сказав примирливо:

«Що ж, не будемо заглиблюватися в дискусію з приводу моєї книжки. Я маю свою думку щодо наших історичних стосунків, а ти, звичайно, свою... Хочу лишень сказати, що в нових умовах, а вони, як бачимо, вже настають, ваша сторона мусить вибачитися перед нами — адже пролилася кров».

«І ви перед нами — теж, — відказав з притиском Северин. — Кров ваша і наша пролилася на нашій, на українській землі, ми не йшли до вас з мечем. Тож не рахуймо трупів, Флоріяне, «лінія Керзона» мусить стати нині

не межею між нами, а міцним швом, бо як тільки він, не дай Боже, розлізеться — стопчуть злі сусіди обидва наші народи: вас західні, а нас східні».

«Хіба я не про це саме мовив у своїй книжці?»

«У ній немає постулату про рівноправність».

«Немає; ні. Цілковитої рівноправности не може бути між колишніми васалом і сюзереном. Це аксіома, Северине».

«Ми цю аксіому сьогодні ламаємо: ти ж бачиш, що діється у Львові. І так — по всій Україні: не нині, то завтра проголосимо свій суверенітет. Ну а ви починайте звикати до символів нашої нації».

«Маєш на увазі синьо-жовті прапори? Ніколи не звикнемо, вони дратують поляка. На них кров».

«Наші прапори могли б дратувати вас на вашій землі. Так само, як нас дратували колись біло-червоні... Бо на них також кров».

«Я не чекав такої розмови з тобою», — підвівся Флоріян.

«І я не чекав — усе вірив, що... Та невже ми так ніколи й не дійдемо згоди? Це ж наша смерть!» — вигукнув Северин.

Підвівся й він, обидва подалися до конференц-зали. Давні приятелі так і не повечеряли разом...

«Так ось що то за знак, що за провістя — ота зустріч з Буддою!» — проказав уголос Северин, втямивши, що у зовсім тривіяльній ситуації, на трамвайній зупинці біля керамічної фабрики йому подали потаємний сигнал до пошуку.

Я знайшов початок нитки в клубку, який покотиться переді мною, і я піду за ним, знаю-бо вже, куди має завести мене пошук... Моя суперечка з Флоріяном була лише продовженням або ж повторенням старої, як світ, теми. Флоріян торкнувся її у своєму дослідженні, відтворюючи переговори Яна Собєського з Петром Дорошенком в Золочівському замку 1675 року... То був початок спроби примирення, а закінчилася та спроба трагічним розмиром, з якого ми не спромоглися вийти й сьогодні. Поклін тобі, Буддо, ти допоможеш мені осягнути найглибиннішу сутність тих незгод.

II

І вже рушив автобус тернопільським трактом, гул мотора просвердлює простір, ніби вгризається в товщу пройденого часу, а попереду парує весняний туман, розгортається дорогою, немов плахта, щоб м'якше було їхати; рух автобуса розпорює ту плахту, рунтає, туман збивається в один великий клубок, що котиться, втікає від машини, полишаючи за собою сіру змійку, яка все тоншає й тоншає, аж стає ниткою, і я, як той Тезей, хапаюся за неї й заходжу в лабіринт історії. Клубок нагадує мені м'яч, що залишився потойбіч перевалу на долоні дівчинки без імени, та я знаю, що ніколи вже не повернуся в свою юність, зате нестримно занурюся в молодість історії: ось я перетинаю дні, роки й століття, мені стає моторошно, що з тих глибин теж не буде вороття, проте гріховна цікавість долає страх, і я вже опиняюся в давноминулих днях.

Що ж то за час простилається просторами невідомого мені світу? Сади заквітчані білим цвітом, поля зелені й веселі — а куди поділися люди, чому довкруж докурюються спалені села, й церкви повалені, хрести і дзвони валяються долі, хто творив тут Судний день? І я з жахом втямлюю, що зайшов у часи Руїни, коли-то народ добував собі волю ціною повальної смерти, і тільки згода з сусідами могла його ще врятувати від погибелі в цьому задушливому тумані, над яким, немов остання надія на порятунок, вчепився неба шпиль Золочівського замку, схожий на щоглу потопаючого ковчега.

...На південно-східній стороні міста, на горі, що спадає терасами до Глинянського передмістя, вивищився під саме небо квадрат валів з чотирма бастіонами по кутах; колись високі насипи, нині порослі кропивою й чортополохом, осунулися й змаліли; над оборонним ровом замість звідного моста лежать абияк кинуті дошки, вони погойдуються під ногами й страшно на них ступати; крізь провалля колишньої в'їзної брами видніється широкий плац, в кінці якого бовваніє облуплена ротонда Китайського палацу; праворуч конає, зяючи чорними ямами вікон, колись величний ґмах Яна Собєського — звідусіль дихає запустіння,

воно вмить витравлює з душі Майстра сподіване враження від знакомитої твердині, й він зупиняється, щоб упіймати в свою уяву образ колишнього Золочівського замку, який ще не пережив післярозборової руйнації й страшного більшовицького лихоліття і не став теж сьогоднішнім музеєм, — чей же вдалося йому по дорозі в Золочів уздріти сліди давньої Руїни, то й замок мав би побачити таким, яким він був у старі часи; це легко вдалося Северинові: він зупинився перед перекритим дошками ровом, зажмурився, а коли розплющив очі — побачив величне видиво.

За спущеним звідним мостом із залізними балясинами, з'єднаними між собою ланцюгами, заступила вхід на дворище кована брама; з порталу грізно дивиться, роззявивши пащу, гривастий лев, під ним викарбувано в камені напис: «Sub tuum praesidium confudimus sancta Dei genitrich»[1] від брами до чільних бастіонів потягнулися куртини з бійницями, з куртин націлились жерлами на місто гармати й моздирі, мортири...

Майстра пройняв незнайомий досі тремт: він наважився ступити в глибину часу, а чи може мати певність, що повернеться з проваль минулого? Проте, приречений цікавістю, Северин здолав тривогу й гуцульським топірцем, з яким у мандрах ніколи не розлучався, постукав у браму.

Скреготнув засув, у брамі прочинилася хвіртка, з неї визирнув стражник — і марево щезло. Перед Северином стояв сільський дядько в кролячій шапці, з костуром у руці — і вже не стало кованої брами й голови лева над нею, зник латинський напис, і знову повіяло із замкового плацу пусткою, у лівий зріз валу вгризався вузький прохід — може, до кордигардії або татарні, й Майстер спитав у вахтера, чи є тут хтось із працівників музею. Дядько показав костуром на прохід, що впирався у скособочені на завісах двері. Северин боязко їх відчинив і сторопів на порозі.

У кімнаті біля стіни стояло кросно, поруч сиділа молода вродлива жінка, яка тримала в руці схожий на м'яч

[1] Під твою милість прибігаємо, свята Божа Мати *(латин.)*.

клубок, і Северин згадав, що такий самий, збитий з туману, котився нині попереду автобуса, полишаючи за собою зсукану з сірої мряки нитку; жінка намотувала вовняну пряжу на снувальню, й Майстер подумав, чи бува він не потрапив у ткацьку майстерню, а може, це музейна краєзнавча кімната з побутовими експонатами; Біла Пані, немовби засоромившись, скрадливо кинула у поділ клубок, прикрила його долонею й спитала:

«Ви когось шукаєте?»

«Так. Я письменник... Хотів би ознайомитись із замком. А ви...»

«Я тут працюю».

«І ви ще й ткаля?» — насмілився пожартувати Северин.

«Мусимо бути майстрами на всі руки — тчу гобелен для Китайського палацу, — сухо відказала жінка, не сприйнявши фривольности гостя, проте зразу ж спохопилася до чемности. — Будь ласка, можете оглянути замок, тільки в нас такий розгардіяш — музей щойно становиться... Але якщо потрібно вам для роботи, то ми раді допомогти. До того ж нам не зашкодить реклама, адже щось напишете про нас, — спромоглася віджартуватись господиня. — Ви надовго?»

«А можна й надовго? Я був би не проти... Чи є у вас кімната для приїжджих?»

«Ні, немає, але можна заночувати в прибудові до Китайського палацу».

«Щиро дякую. Я лишень на день-два».

«А що вас цікавить?»

«Гм, як би це сказати... Я хотів би... уявити зустріч короля Яна Собєського з гетьманом Петром Дорошенком у Золочівському замку. Вам, напевне, відомий цей історичний факт».

«Уявити?.. Хіба це так важливо сьогодні?»

«Дуже важливо... Хочу, щоб у наш новий час зазвучали голоси колишніх епох — і я зміг би скласти ціну тій перезві».

«Мовите вельми загадково. Але якщо у вас зродився такий задум, то чому б не спробувати його зреалізувати?»

Жінка підвелася, відсунула за параван снувальню разом з клубком, сказала:

«Ходімо, я вас проведу».

«Скажіть, як вас звати», — попросив Северин.

«Кличте Катериною».

Вона була молода й гарна, мала світле, гейби вибілене обличчя, дві скрадливі ритвинки обрамлювали повні уста, очі в неї були надто ясні, ніби аж блудні, й подумалось у ту мить Северинові: кого ж вона йому нагадує — дівчину з м'ячиком, яка приходила колись до нього в снах, чи реальну ескімоську красуню Саламіну з письменницького круїзу по морях? Вони перетнули плац, дійшли до Китайського палацу, й пані Катерина відімкнула ключем двері ротонди.

«Будьте як дома, — мовила. — І нічого не бійтеся».

«А хіба тут по ночах з'являються привиди?» — посміхнувся Северин.

Біла Пані пильно глянула на нього й відвела очі. І пішла у свою кордигардію, не оглядаючись.

III

До присмерку Северин встиг обійти вали, заглянув у кожну із десяти кімнат палацу Собєського: Майстер намагався відтворити в уяві давноминулі часи, та це йому не вдавалося — пам'ять сягала не далі моторошного сорок першого року, коли тут була зліквідована більшовицька тюрма. Червоні бузувіри за один день, заглушуючи стрілянину гуркотом тракторного мотора, розстріляли понад шістсот в'язнів — й поховані вони на цьому плацу, невідспівані, неоплакані, в незапечатаних і зрівняних із землею гробах; напевне, Господь не пускав несповідані душі до раю — і тут вони живуть і будуть мучитися доти, поки люди не здогадаються розкопати Великий Льох...

Майстер аж тепер почав розуміти глибинну таємницю Шевченкової містерії: мусить бути повернена живим пам'ять про мертвих і тоді вони матимуть право спокою в небесних чертогах — ніщо із прожитого не сміє стати забутим на землі, бо знетямиться люд і стане бидлом... Але

чому тут, на плацу, я не можу пірнути в глибше минуле — та, певне, тому, що ступаю по трупах, заритих під моїми ногами півстоліття тому, і їхня енергія волає до мене, неприкаяні душі благають допомоги... Але ж почекайте, хіба ті душі, що полишили тут свій слід ще до вас, не мають права на відпокуту, чому ви не даєте мені змоги проникнути до них, чей же усі — від Конашевича й досі — за ту саму солодку волю віддали своє земне життя.

Далеко за валами крізь розквітлі черешневі сади проглядають червоні дахи й білі стіни хат Городилова, Єлеховичів, Вороняків; ці самі села стояли тут і три століття тому, й Майстер, напружуючи уяву, намагався переступити через свіжий біль історії; йому треба пробитись крізь товщу літ до часів Руїни, коли ці села, спалені татарами, курилися згарищами, а потім вони, немов зело повесні, знову й знову виростали, й тільки вічно незмінною залишалася гнила, вузька Золочівка, що жовтою биндою протяла торф'яну низовину й завернула до Бугу, обминаючи місцину, заступлену старими липами, на якій стояв колись православний монастир Василіянів. Нині лише дереза кущиться на дворищі — не витримав часу монастир, в якому засвічував свічки й молився Богові чернець із славним ім'ям Хмельницького — безславний Юрась-Гедеон, переведений сюди із чигиринського монастиря, щоб не ментрожив своєю присутністю гетьманську столицю.

Майстер учепився думкою за вутлу постать нефортунного монаха, і йому на мить здалося, що те руйновище, яке привиділося по дорозі до Золочева, й ці вічно відроджувані села, а теж навіки зниклий монастир — то лихо з рук нещасного Юрася, проклятого безумством за гріхи Богдана, а ще за ліниву мрійливість козаків-мамаїв, які й досі ждуть, що стрепенеться зачарований кінь, намальований вправною рукою чужого ізографа для мрій поспільству про волю та заспокоєння.

Дійнятий новою думкою, Майстер переступив через згадку про недавнє лихоліття й зайшов у смугу давнішнього, котре нинішньому передувало й чіплялося ланкою за ланку в безконечному ланцюгу непоправних кривд. Северин заглянув до кімнати в прибудові до Китайського па-

лацу, побачив там застелене ліжко й цим вдовольнився, узяв з тумбочки трійчатий підсвічник з крученими восковими свічками, запалив їх, бо вже стемніло, і увійшов у ротонду, де стояв круглий стіл і чотири крісла довкола. Світло впало на вибілені стіни; з одного боку дрімав на картині замріяний Мамай, з другого висів збільшений офорт Шевченка «Дари в Чигирині», а в глибині круглої зали стояв на тумбі й молився до свого бога знайомий Майстрові Будда.

Індокитайський пророк мав зведені до стелі очі, та коли я сів у крісло, приготувавшись до медитувань на самоті, він опустив погляд і зупинив його на мені. Від цього стало спокійно на душі, ніби в тому мудрому погляді я знайшов захисток від тривог, до яких мене підготувала пані Катерина, й коли я згадав про неї — вмить вона з'явилася під стіною за снувальнею з клубком у руці.

«Ти вже не в нинішньому дні перебуваєш, — промовила жінка. — Про нинішний день у тебе збереглася тільки пам'ять: на своє щастя чи нещастя, ти сів у крісло хроніста Золочівського замку, він працював тут триста років тому; з цієї миті ти стаєш героєм дійства, яке має відбутися. Будь уважний: невмільцям і непокірним стинають голови в татарні...»

У цій пересторозі я відчув її прихильність до мене, й тепло огорнуло мою душу — я так не хотів, щоб вона зникла. Однак світло від свічок перемістилося на офорт, жінка втонула у темряві, і я побачив, як постаті на картині заворушилися: вони були живі.

Картина опустилася, спершись нижньою рамкою в долівку, заступила весь правий бік стіни, й зійшли з офорту люди, заповнивши посольське помешкання в Чигиринському палаці.

Московський посол Трубєцкой сидів у кріслі біля самого входу в гетьманські покої, наче йому належалося поперед усіх увійти до гетьмана або ж першим його привітати, коли той зайде до ізби, спонурений посол опустив голову, аж борода закрила золотий ланцюг, що звисав з шиї до пояса, він неприязно зиркав на турецького посланника у високому тюрбані; Саддик Челебі вийшов з-за сто-

лу, застеленого вишиваним обрусом, на якому лежали навхрест складені шаблі, призначені для подарунка, й Трубєцкой простягнув руку, загороджуючи турчинові дорогу; за ними під стіною на лаві сидів польський дипломат — волинський каштелян Станіслав Беньовський, котрий уже багато років безуспішно доправлявся вічного миру з козаками, він не квапився на прийом до гетьмана і щось там писав на папері гусячим пером.

Однак ніхто до послів не виходив і не запрошував їх до гетьмана; біля широкої пройми, що вела в покої, стояли на варті два сердюки при шаблях, вони списами загородили вхід, а зсередини долинав глухий гомін, мабуть, там відбувалася рада, й посли мусили терпляче очікувати, поки до них вийде джура й запросить на високу авдієнцію, або ж з'явиться сам гетьман з булавою.

А який він нині, не знали посли й хвилювалися з цікавости й страху: хто до них вийде — переможець чи переможений, гордий сюзерен чи потульний васал, грізний вождь чи впокорений літами і втомою старець, повелитель чи прохач, думний побідами лицар чи зв'ялений усвідомленням нездобутої волі підданець — чей за ним десятки перемог і стільки ж поразок... Ще не знали посли — будуть вони диктувати гетьманові свої умови чи безголосо погоджуватимуться з гетьманськими вимогами; вони переглядалися між собою, зважуючи можливі здобутки і втрати, — гетьман не кликав послів і сам не виходив, німі й незворушні стояли гетьманські охоронці, й те напружене очікування ставало обтяжливим і нестерпним.

Й ураз поштиво розступилися сердюки, рознявши схрещені списи: хтось виходив з покоїв, прямуючи до посольської ізби, чулися боязкі, тихі й безвладні кроки, й за тим з пройми підтюпцем вийшов щуплий юнак у кармазиновій, хутром облямованій опанчі, із страусовими перами на гетьманській шапці, яка своїм тягарем пригинала йому голову, він ледве втримував важку булаву у кволій руці, широкі шаровари замітали долівку; хлопчисько був смішний і нікчемний, мав він клинцювате худе обличчя й збаламучений несподіваною втіхою й водночас дитячим переляком погляд; посли рвучко підвелися з місць, вражені

кумедною з'явою, їхні щойно стривожені обличчя розпогодилися глузливими посмішками, втямили ж бо, що непоправна катастрофа спіткала нині Україну.

Хирлявий юнак заволав:

«Я гетьман України Юрій Хмельницький, і поклоніться мені, народи!»

Й тоді зриме дійство знову стало німим зображенням на офорті, картина гойднулася на стіні й тихо повисла, а перед Северином стояв тичкуватий чернець у рясі з каптуром, він зсунув той каптур на потилицю й, увіп'явшись у Северина чорними очицями, що полохливо бігали в орбітах, мовив:

«Я чернець Гедеон з монастиря Василіянів, а ким буду згодом — ще побачить світ! Ти ж хто такий?»

«Хроніст Золочівського замку», — відказав Северин.

«Optimissime![1], — вигукнув Гедеон. — Скоро тут відбудуться знаменні події, і ти їх мусиш докладно занотувати у своїй хроніці... А наразі послухай, що розповідатиму».

IV

У гетьманському покої сволоки й одвірки різьблені, стіни й стеля тесані, на тильній стіні, позаду ложа, висять лук і шабля, в ізбі пахне ялиною і чебрецем. У глибині покою стоять полковники з бунчуками, перед ними — генеральний писар Іван Виговський, він з малиновим прапором у руці закам'янів у очікувальній напрузі; поруч сперся на патерицю антіохійський патріярх Макарій і творить беззвучну молитву; до побічниці ложа припав чолом Юрась Хмельниченко й не плаче — ловить вухом найменший шерех, звук, який ось-ось мав би провістити йому подальшу долю, й хтозна — принизить чи возвисить його та вість; гетьман бліднй від недуги, мов нічна нетля, а від літ сивий, як пугач, безсило лежить на підбитих подушках, проте правою долонею владно прикриває булаву, він ще не тлін, ще вождь — і німіють у покорі старшини.

[1] Прекрасно! *(Латин.)*.

Перед гетьманським ложем простелений дамаський килим, ніхто не сміє на нього ступити без повеління Богдана, на нього має стати той, кого гетьман назве своїм спадкоємцем, а хто ним буде, знає поки що тільки він; усі ждуть із затамованим подихом, коли Богданові уста зронять заповітне слово — і хай би воно вже впало нарешті, бо нестримно струменить цівка піску в клепсидрі, і кожна піщинка відлічує останні секунди гетьманського життя.

Виговський у нетерплячці аж уперед подався — чей на нього має впасти присуд гетьмана, мусить так статися, бо ще мить — і роздеруть, розшматують, потопчуть полковники і чин, і славу, і подвиги великого полководця й спустошать знесилену Україну роздорами й руїною; Виговський таки ступає крок уперед — вже одна його нога притоптує дамаський килим; Богдан помічає владний порух генерального писаря, він кволою рукою стискає булаву, підносить її і ставить перед Юрасем; Юрась це бачить, та ще не сміє підвести голови, й тоді падають з уст полковника Лісницького бунтівні слова: «Таж він недолугий, батьку, це не Тиміш — нема Тимоша!»; лють скороблює бліде обличчя гетьмана, й він молодо вигукує, аж стрепенулася полковницька рать: «У двір вивести й до гармати прикувати!»; сердюки вмить виконують наказ, а тоді прошелестіли останні слова Богдана: «Нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьман...»

Патріярх Макарій осінив хрестом померлого, й підвівся з колін чихирний Юрась, сягнув по батькову шапку, надів на голову і, притоптаний її вагою, вигукнув, підвівши вгору руку з булавою, немов хлопчик, цяцькою втішений:

«Я гетьман України і поклоніться мені, народи!»

Полковники голови поопускали, патріярх Макарій далі беззвучно молився, а Юрась, розштовхавши вартових при вході, вбіг до посольської ізби, щоб сповістити світ про своє високе призначення...

Офорт знову опустився долі, ожив, і хроніст Северин продовжував спостерігати, що сподіялося в посольській світлиці.

Обличчя послів, щойно від непевности стужавілі, враз розпогодилися, вчувши волання Юрася: кожний-бо, наречений Хмельницьким, ставав образом двох Україн, що одна на одну не схожі, як не схожі були між собою син і батько; непоступлива й грізна держава Богдана залишилася мертвою за ширмою в гетьманському покої, а до послів вийшла Юрасева — ущербна і смішна.

Й зареготав Трубєцкой, розвівши руки. Замість поклонитися новоспеченому гетьманові, він аж назад перегнувся й довго гигикав, тамуючи глузливий сміх, врешті простягнув уперед руку, досяг Юрасевого вутлого плеча й, попліскуючи та зверхньо погладжуючи геть збаламученого хлопця, наговорював йому до вуха про вічну єдність братніх народів, які однієї віри суть, однією мовою розмовляють і в однаковому послушенстві перебувати мають у білого царя, що споконвіків володіє Великою і Малою Руссю — прийшов же нарешті вашій дитячій забаві в окремішність неминучий кінець, і хай возрадується люд, повік об'єднаний на просторах єдиної і неподільної московської держави...

Знічений Юрась тремтів у обіймах Трубєцкого й тихо пручався, намагаючись вивільнитися від нього, він з надією поглядав на волинського каштеляна Беньовського, і той, схопившись із лавиці, рішуче підійшов до Юрася, узяв його за руку й потягнув до себе: «Ти, славний гетьмане, не забувай про колишню нашу згоду, потоптану неправим бунтом твого вітця...»

Тієї ж миті Саддик Челебі, розгублений спочатку навальною напастю московського й польського послів, теж допав до малого гетьмана, відсторонив і взявся нагадувати Юрасеві про союз Богдана із султаном: «Та не піддавайтеся вічним ворогам своїм, бо тільки Велика Порта може врятувати твій край від зажерливих сусідів...»

Юрась усе ще намагався вивільнитися з обіймів доброзичливців, він однією рукою притискав булаву до грудей, а другою поправляв гетьманську з поламаними перами шапку, що насувалася на очі й заступала світ...

Хроніст Северин з цікавістю спостерігав за веремією в посольській ізбі: посланці сусідніх держав тягли кожен до

себе замученого Юрася, викручували руки, і врешті закричав малий гетьман, заплакав, звалився на долівку й забився в приступі падучої... І топтали сусіди вражену тяжкою болістю Україну, й підступала до неї неминуча смерть, аж вийшов з гетьманського покою ставний Виговський і порятував її на хвильку. Він підвів з долівки нещасного хлопця й мовив до нього: «Тобі ще рано брати до рук булаву, спершу трохи повчишся у братській колегії й розуму наберешся, а ви, поважні посли, чекайте, аж поки вас прийму я», — й підняв Виговський булаву, що валялася долі...

Утім стихло в залі Китайського палацу. Чернець Гедеон стояв, як і перше, навпроти хроніста Золочівського замку, впершись у нього неблимним поглядом, ніби чекав спонуки до подальшої розповіді, й сказав Северин:

«Говори, говори, я слухаю».

Гедеон закрив обличчя долонями, він був знівечений зневагою чужинців, і сповідь стала для нього єдиною розрадою.

«...Вельми тяжка булава, достойний скрипторе, дуже важкий той гетьманський буздуган, а проте — якщо ти хоч раз до нього діткнувся — самі руки тягнуться, липнуть, і відірвати їх годі, й за булаву кожний готов пролити чужу і свою кров... О, я сповна пізнав тую спокусу, але й далі жду і сподіваюсь хоч раз іще в житті утішитись її звабою.

Я зроду нефортунний, пане скрипторе, і зовсім не через свою недолугість, як це намагаються втовкмачити в мою голову і в голови всього козацтва московські й польські державні достойники — та й свої теж — від полковників до черні... Моя недоля спороджена меншістю, малістю перед сильнішою навіть після своєї загибелі особою, і є нею мій старший брат Тиміш. Він заступив мені світ до булави, до слави, до гетьманської всемогутности; Тиміш мене щодень вбиває, знесилює, пригноблює, додає жадібности до влади, та водночас і віднімає ту силу, яку ще маю. Я хочу вбити мертвого і якби зміг таке вчинити, став би тоді Юрієм, а не Юрасем — пахолком, поцтурхачем, наймитом!

Я довго думав, як заспокоїти свою пасію, та скутку досягти не міг — чей сам мій вітець, переможець короля,

добровільно залишився його васалом, а потім погодився стати підніжком білого царя. І всі, хто не хоче нині польського чи то московського підданства, так знай і мене: якби жив Тиміш, він став би самодержцем!.. Така фама пішла про нього, хоч ніхто не може досвідчитись у її справдешності, а що мені робити, коли великий Богдан передав мені у спадок не карбача, а шлею, і я чекаю допомоги — хай то від короля, царя, хана чи самого чорта — щоб тільки позбутися привида свого старшого брата...»

Юрась-Гедеон перехилився через стіл до хроніста й гаряче зашепотів, а очі мав при цьому блудні й жадібні:

«Але я таки відібрав булаву в поганого Виговського — відразу після того, як він під Конотопом ущент погромив московське військо, — чернь підтримала мене, чернь завжди схилялася до Москви, а хіба мій вітець не припав їй до ніг — тож припав і я, і хтозна, чи на моєму місці не вчинив би так і Тиміш... Я чимдуж подався у той самий Переяслав до московських посланців, щоб підписати статті — не батькові, а ті, які склав воєвода Трубєцкой. І на мить, тільки на коротку мить втішився я: на бенкеті в Переяславі мене славословили чужинці, і мені тоді здалося, що я нарешті позбувся зловісної примари брата...»

«А далі що сподіялося з тобою?» — спитав хроніст ченця, який на хвильку змовк.

«Та що ... З Переяслава я рушив з військом на Чигирин, та не здолав могутньої залоги Виговського. Скинутий гетьман через послів намовляв мене йти на Москву — помститися за мученицьку смерть мого швагра Данила Виговського, замордованого москалями: пальці відрізали, вуха просвердлили, очі залили сріблом... Та я не послухався, й мене прокляла рідна сестра, і прилучився я до київського воєводи Шереметьєва, дарма, що він при людях зневажив мене словами: «Цьому гетьманичеві краще б гусей пасти!» — тільки німо озлобився я, знаючи, що про Тимоша він так не сказав би... Під Чудновом, на Тетереві, поляки розбили московське військо, і тоді я вголос поклявся: «Господи, виведи мене з цього пекла, не хочу гетьманувати, піду в ченці!» Однак старшини, як і рік перед тим, уклали з поляками угоду в Гадячі, а теж посол Беньов-

ський разом з полковником Дорошенком примусили мене присягти на вірність Речі Посполитій перед коронним хорунжим Яном Собєським... Я став тінню Беньовського, на його вимогу взяв у писарі недоляшка Павла Тетерю, який за мене гетьманував, мене ж Беньовський проголосив гетьманом усієї України, і я нібито правив нею, водно допитуючись у посла: «Скажіть мені, що маю робити, і я зроблю...»

За рік після Чуднова підписав я договір з кримським ханом Мухамед-Гіреєм, пустив його на Лівобережжя, а за два — чорна рада в Ніжині проголосила гетьманом джуру мого вітця Івашка Брюховецького. Тоді Беньовський порадив мені покласти булаву, й гетьманом Правобережжя обрано Павла Тетерю. А я постригся в ченці в чигиринському монастирі, прибравши ім'я Гедеона...»

Чернець замовк, насунув на голову каптур і сховався за мерехтливими пломінцями свічок, потім зовсім розчинився в темряві, скриптор Северин чув лише його шелестливий голос:

«Слухай уважно: я розкрию перед тобою найсокровеннішу свою таємницю, тільки ти мовчи, мовчи... Вчора перед віконцем моєї келії з'явився золоторогий королівський олень з Вороняцького лісу. Він поклав на підвіконня морду, довго дивився на мене, і я зрозумів, що це знамення... Збереться в Золочівському замку поважна рада між супротивниками, як завше, до згоди не дійдуть, а тоді мені ще раз подадуть гетьманську булаву. Бо чому ж би то королівський олень кликав мене? І я прийшов...»

Цієї миті в Китайській залі пролунав глузливий сміх. Северин, пройнятий містичним страхом, схопився з крісла й побачив, як на картині, на лівій стіні, гомерично регоче лінивий козак Мамай, узявшись руками під боки...

V

Неначе вихор увірвався в ротонду й вимів з неї голоси, сміх і тіні привидів; глухо стало в Китайському палаці, як це буває тільки опівночі, коли переломлюється доба; в той мент відсутнє будь-яке життя — справжнє, а чи примарне.

Німо висіли картини, щойно оживлені давно проминулим часом, й прикипіли до стін, ніби вмурувалися в них; голова Будди на тумбі перемінилася із живої плоті у звичайний гіпс: очі пророка, хвилину тому звернені горі в молитві до найвищої духовної сили, зблякли й погасли, звільнившись від пізнавальної енергії, що мала збагнути таємницю початку й кінця; пломінці свічок стали схожі на лялечки, в яких затаївся невідомий вогонь, який колись неодмінно вихопиться на волю й хто знає що сподіє: освітить новим сяйвом світ, а чи спопелить його...

Опівнічне небуття тривало тільки мить, а може, й зовсім не тривало, може, тієї миті й не було, проте, в тому нічому напевне відбулася незрима для мене переміна, і я відтепер звикатиму до нової сутности життя, яке з того боку часового перевалу обіцяло невідому й заманливу будучність, а з цього — тільки перспективу остаточного пізнання.

Водночас я розумів і з тим змирився, що перебуваю в пройденому часі; моя пам'ять сягала тепер у майбутнє, яке я добровільно полишив, однак, без нього обходитись не міг: мене й далі цікавило життя полишеної сучасности, я хотів про нього думати й турбуватись ним, та співрозмовника серед тіней далекої історії не мав, тому покликав для розмови жінку, яка ласкаво впустила мене в минуле, сама ж залишилася на часовій межі.

І докликався. На фронтальну стіну ротонди впала, відтіснивши темряву, світляна пляма, на якій вирізьбилась знайома постать музейної пані Катерини. Вона, як і раніше, тримала в руці схожий на м'яч клубок й намотувала на снувальню пряжу, проте цього разу я не віднайшов на її обличчі знайомих рис примарної дівчинки з м'ячиком або ж гедоністичної ескімоски Саламіни — жінок, які пропонували мені довгу стежку життя, таємниці тілесних радощів та продовження роду, — обличчя жінки за снувальнею було вродливе й водночас холодне, як мармур, і в мою тяму увійшла думка про те, що після неіснуючої північної миті я таки ступив на протилежний схил перевалу, що спадає до єдиної в світі справжньої правди, і той клу-

бок — то не м'ячик молодечої радости й надії, а намотана нитка мого життя в руках богині Парки.

Клубок був ще доволі великий, і це мене заспокоїло: довго мотатимеш нитку, моя богине, і я встигну, таки встигну записати хоча б дещицю хроніки того життя, яке щойно явилося переді мною пунктирними обрисами. Я доконче увійду в нього, щоб дослідити безперервну тяглість історії, яка ніколи не повторюється, зате кожен її мент — навіть із найдальшої відстані — кидає чітку проекцію на нинішний день, і називається вона досвідом, який неодмінно треба засвоїти, аби не повторювати давнішніх помилок та ще й зуміти помножити добрі здобутки.

Богиня Парка — Біла Пані Катерина вмить відчитала мої думки, відклала набік клубок і, не перестаючи покручувати снувальнею, заговорила...

«Чому ж то ви, пане письменнику, не пишете про те, що бачите і чим живете, а намагаєтесь намацувати в минулому часі затерті сліди подій, які сьогоднішньому читачеві, як видно, зовсім не цікаві, й він легко без них обходиться?»

«Вважав би таке питання від хранительки старовини провокаційним, якби не відчув у ньому прихованої іронії, — відказав я. — А чи ж би то світ не обійшовся й без Золочівського замку, який ви так ревно оберігаєте і, реставруючи, відшукуєте найменші одробинки минулого? Відновлюєте ось Китайський палац, який не знати чому так називається: яке ж бо має відношення до Золочева Піднебесна імперія і цей Будда, що його притарганили сюди молоді художники?.. І кожен бастіон відновлюєте, і відмиваєте непотрібні нові й давніші нашарування з кожної фрески... За логікою вашого питання у Китайському палаці можна б відкрити гранд-кафе, в апартаментах Яна Собєського — п'ятизірковий готель, двір обставити альтанками, де б шинкарі розливали пиво й вино й подавали до них гамбургери та чіпси... А я прийшов би сюди й списував на папір, як тут розважаються, пиячать, змовляються, торгують людським життям, злягаються, блюють і лихословлять...»

«Але ж про таке тепер переважно й пишуть, достойний хроністе, — хихикнула Катерина, й мені здалося, що це

я сам почав іронізувати. — Новітня література — то суцільна неврастенія, занепад, бабрання в сексуальних збоченнях, смакування жорстокістю, вбивствами, тортурами, казнокрадством, а історії нашого народу з її звитягами й програшами ніхто не чіпає, наче б її у нас і не було... Назвіть хоча б один історичний роман, виданий за час нашої Незалежности!.. Тільки ви, як той троглодит, тиняєтеся в новому часі, двигаючи на собі каміння минулого, і всі вас цураються, насміхаються, а найпопулярнішими бестселерами оголошують пласкі екзерциси про наркопритони, злодійські гадючники, запльовані гуртожитки, і майже в кожному новому творі вимальований ваш брат письменник не як світоч духа, а збоченець, алкоголік, хворий сексоман, його ж коханки — брудні повії, які віддаються своїм обранцям у скверах, парках і громадських туалетах... Чому так сталося, адже ми чекали від нецензурованої літератури високого духовного злету, філософії вільної людини... Ми ж добре пам'ятаємо, як підневільна література вперто торувала дорогу до святинь, чому її нині спрямовано до борделів?»

У мові пані Катерини-Парки вчувалися гіркота, сарказм і біль — це були мої власні відчуття, і я задумався: а й справді, чому в таке русло втрапив нинішній літературний процес — чи це вимога нової цивілізації, адже й класичну та народну музику перемогла дешева попса, та й новітня архітектура вражає псевдобароковим несмаком, і все менше чутно співів, колядок, гаївок, а на дискотеках молодь поняття не має, що таке вальс, бо його замінила істерична трясучка, і в кав'ярнях гримить чужинецький мелос.

Я спробував пояснити співрозмовниці й самому собі:

«А то ще треба подумати, чим є властиво для людини свобода: Божим даром чи диявольською спокусою — бо може бути і так і сяк. Адже наші прародичі сягнули по свободу з намови змія... То чого ви ждете, пані Катерино, від нинішньої літератури, коли очікувана сторіччями свобода виявилася свавіллям? Хіба це від Бога?.. А в неволі був сенс славити волю, як ідеал, не уявляючи справдешнього її образу. Нині ж цей образ постав перед нами

у вельми непривабливому вигляді, й письменницький люд зрозумів, що славити його нема за що. І впали ниць розчаровані митці, а лежачим долілиць видно тільки бруд. Письменники його смакують і через це втрачають свою велич... Тому я хочу глянути догори, як Будда, й уздріти чистоту вільного неба. А втім, я людина минулого тисячоліття, в нинішнє увійшов з ласки долі, тож права голосу не маю. Й залишаюся таким собі безнадійним романтиком і оптимістом».

Пані Катерина глузливо засміялася:

«Щось-то я не відчула ані крихти оптимізму у вашій мові! Та невже й ви думаєте, що на місці нашого мистецтва має утворитися вакуум? Чи таке можливе?»

«Ні, неможливе, — квапно відказав я, щоб розвіяти сумніви моєї співрозмовниці, які були й моїми. — Мій оптимізм полягає в тому, що я вмію відрізняти повноцінний товар від тандити, а зерно від полови. І те зерно вже є: до творчого життя підходить молоде покоління, не вражене зневірою і не забруднене багном зі смердючих відстойників чужинецького владарювання. Ця молодь зуміє з модного нині абсурду вилучати створені в ньому нові форми поетичного вислову й виповнювати їх національним змістом. Народжується нова література, та до неї я вже не встигну прикласти своїх рук...»

Катерина довго не відзивалася. Згодом спитала:

«Ви змогли б мені пояснити, чому ми отримали саме т а к у свободу? Якого історичного досвіду не врахував наш народ у перманентній боротьбі за незалежність?»

Це питання заскочило мене зненацька, хоч сам не раз над цим задумувався. Тож у цю мить я почав вишукувати в історії причин наших невдач і таки знайшов їх. Я міркував мовчки, знаючи вже, що богиня вміє відчитувати чужі думки.

«...Передовсім: існують на планеті держави, які щойно народилися або народжуються й формуються приблизно так, як колись із хаосу творився всесвіт; вони відчужуються від тіла імперій і починають жити у віртуальній незалежності. Більшість стабільних держав розвиваються й прямують у руслі витворених ними самими незалежниць-

ких традицій; їм не загрожує ні розпад, ані хаос... А є народи, які вже відбулись у своїй державності — вони у різних політичних видозмінах стають зовсім інакшими суспільними утвореннями, мало чим схожими на їхню далеку правітчизну...

Ви, мабуть, здогадалися, пані Катерино, кого я бачу у відповідних групах. Мовлю про держави африканські, європейські й ті, які залишили свою первісну могутність у праісторії, — Греція і Рим. А є ще такі, які відбулися територіально, проте через імперську захланність національно оформитися не зуміли, й поміж них, приречених на небуття, я назвав би Росію та США.

До якої ж групи долучити Україну? Це дуже складне питання, бо ні до якої вона не тулиться... Україна начебто вже й відбулася у форматі Київської Руси й політично видозмінилася спочатку в козацькій, а згодом у нинішній державі, схожій на першу-ліпшу африканську з тією лише різницею, що більшість африканських держав своєї державної історії не мають. Не схожа вона, звісно, й на стабільні європейські держави і не є теж цілком новим політичним утворенням, як Греція чи Італія, оскільки розвиток Київської Руси не досяг свого історичного піку: цей розвій був передчасно зупинений татаро-монгольською ордою. Не є Україна й імперським утворенням, оскільки ніколи не завойовувала чужих територій...

Хто ж вона є нині? Та ж та сама Київська Русь, яка після ординського погрому сторіччями відвойовувала своє право на самоіснування, проте жодного разу не використала у своїй боротьбі ні князівського, ні королівського державного досвіду. Виробивши в неволі васальну ментальність, вона ніколи не підносилася до рівня справжнього державотворення. Новітні борці за незалежність України не взяли в Галицько-Волинської Руси жодного зразка державної структури й забули про символ галицької корони. Козацька держава не нав'язала жодних стосунків до великої Київської доби та ще й відмовилася від своєї історичної столиці, перемістивши адміністративний центр із стольного города у провінційний Чигирин. Хмельницький побоявся прийняти князівський або королівський ти-

тул і вдовольнився тільки військовим... Ну а Грушевський видав Четвертий Універсал аж тоді, коли незалежна Україна фактично вже не існувала. Та й нинішні українські правителі не проводять і самостійницької політики — хоча б такої, як у маленькій Естонії.

А тому через нашу, спороджену в неволі меншовартість, ми спромоглися нині створити лише територіяльну державу, а до будівництва національної, самобутньої, ні від кого не залежної ще й не тямимо, з якого боку підійти. Оце і є причиною такої, а не інакшої нашої свободи...»

«Я зрозуміла вас, — мовила Катерина-Парка. — Але чи маємо ми перспективу повної незалежности?»

«Ця перспектива сягає корінням у глибоку історію. Я хочу добратися до її правитоків...»

Богиня Парка почала від мене віддалятися, я перехилився через стіл, щоб затримати її, бо ще не спитав у неї про те, що мене вельми цікавило.

«Пані Катерино, що це ви весь час робите? — показав я на клубок і снувальню. — Чи насправді тчете гобелен для музею?»

«Ні, — відказала вона, і її живе обличчя знову уподібнилось до мармуру. — Тчу для вас погребальну сорочку».

І тепер я зрозумів, що ця жінка мала стати моєю долею. Та колись ми розминулися... Але ж я так не хотів, щоб вона зникала, я прагнув і далі розсотувати при ній свої думки — й відчув, що відтепер розмовлятиму тільки з нею. І так буде доти, доки не домотається клубок. Я став залежний від богині Парки, як від власного життя і смерти.

Однак видиво таки зникло, до ротонди увійшов рейтар у шоломі й панцирі й сказав до Северина:

«Пане скрипторе, вам велено прибути на театр воєнних дій!»

VI

Серпневе небо 1675 року відлетіло в безкінечну височінь, і прежня його синява зітліла; у винниківській бучині від суховію зшерхло листя, наче його обвіяло полум'я, а на Глиняни, Лисиничі й золочівські поля впали білі обо-

локи, щоб захистити від нечуваної жаріні зело і люд, та марно: їх топтала й палила татарська орда, що, обминувши Золочів, сунула на Львів; зі сходу на захід тягнулися дими — то горіли села й хутори, ординські бахмати знімали куряву, на східному обрії вершники прокололи списами вранішній гарячий туман, ліс чорних жердин наближався до Глинянського тракту.

І враз із того зловісного лісу вихопився на буланому коні козак у синьому жупані. Огир шалено мчав, шлик чи то чуб лопотів позаду вершника чорною хоругвою, їздець у нестримному бігу допадав до підніжжя гори Лева, і король Ян Собєський, забачивши його, змахнув булавою, повеліви гусарам, панцерникам, драгунам і рейтарам, які заступили проліт між Замковою і Левовою горами, дати прохід посланцеві з ворожого табору.

Огрядний, у шкарлатовому кунтуші, всіяному золотими зорями, підперезаний золотим поясом, з карабелою при боці, стояв король на самій вершині гори поблизу велетенського валуна й зірко вдивлявся в стрілу Глинянського тракту, що заходив з розлогих полів у заліснену ущелину, з північного боку якої виглядала голова неприступної Чортової скелі, а з південного зяяла заросла диким чагарником болотяна западина, заступлена кам'янистим берегом. Тракт заходив у вузьку лійку, яка розширювалася аж біля Знесіння, і Ян Собєський терпляче вичікував, поки ліс списів почне густішати й проціджуватись крізь Глинянський вивіз.

Однак татари були ще далеко, а трактом мчав гінець, аж поки не зупинився перед королівською охороною. Сторожа розступилася, король допустив до себе вершника, той спішився і став перед ним, у пояс поклонившись і шликом козацької шапки замівши землю. Козак з одягу був непростий, тож, певне, й немаловажну вість приніс; Собєський оглянув його з голови до ніг, оцінюючи маєстат посланця, й проясніло шляхетне, зрите втомленими зморшками обличчя короля.

«Ваша величносте, — випростався гінець, — я, полковник гетьмана Дорошенка Микита Гоголь, припадаю до колін ваших і згодний стати разом з вами супроти нечестивих!»

«Яку силу ведеш з собою і де вона? — підскочили вверх густі брови Собєського. — І з чийого повеління прибув ти до мене — власної совісти чи з наказу гетьмана Петра?»

«Ясновельможний гетьман усієї України, ваша величносте, воліє не війни з Річчю Посполитою, а миру, що його заклали ще в Гадячі Виговський і Немирич. Він нині стримує турецьке військо, яке веде великий візир Ахмед Кепрілі через Хотин на Польщу, і ладен прибути в Золочів для переговорів, якщо на це буде ваша висока згода».

«А орду, що он суне видимо-невидимо, хто напустив на Львів — хіба не віроломний гетьман Дорошенко, який у присланому мені торік листі пообіцяв воювати тільки з Москвою?»

«Але ж бо Польща перша відступилася від Гадяцької угоди й пішла на змову з москалями в Андрусові, ваша...»

«Я не відвічальний за дії Яна Казимира, пане полковнику, — різко обірвав король мову посланця. — І ніхто інший, а я радив порозумітися з козаками на засадах Гадяцької унії, та цьому супротивився квазікороль Міхал Корибут Вишневецький, який недавно з перепою упокоївся в бозі... Я з гетьманом Дорошенком вів чесні переговори, а ось він пустив орду на Львів...»

«Дорошенко з кримським ханом Анділ-Гіреєм ніколи не трактував, — відказав полковник Гоголь. — Татари самовільно вийшли з Криму».

«Але спонукав їх до цього султан, з яким гетьман в союзі».

«Цей союз, після переговорів з вами, гетьман готовий розірвати».

«Може й так, може й так... Але цієї миті ні колишні, ані майбутні пертрактації між нами не мають жодного значення... Тут, під Львовом, лежать сьогодні наші Термопіли. Якщо орда візьме Львів — усім нам прийде кінець...»

«Так, так, усім, лиш не Москві, — підхопив полковник. — І це добре розуміє гетьман... Але ж погляньте, ваша величносте, як звужується ліс списів, — вам це нічого не підказує?»

«Я бачу все», — жорстко мовив король.

На фронтальну стіну ротонди впала, відтіснивши темряву, світляна пляма, на якій вирізьбилась знайома постать музейної пані Катерини.

Він глянув у бік Чортової скелі, потім перевів погляд на багнисту улоговину, — полковник Гоголь стежив за королівським позирком.

«Спека яка, великий королю, — посміхнувся. — А ваші он у холодочку...»

«Ви вільні, полковнику, — холодно відказав Собєський. — Ідіть у тил мого стану. А після битви зустрінемось — на цьому місці або ж...»

«Бог добрий», — перехрестився полковник і відійшов. Король вибрався на валун, що завершував гору Лева, й став тепер видний всьому своєму війську, яке ждало наказу.

Між горою Лева й передмістям, що мало назву Знесіння, вилаштувались панцерні хоругви, тяжка гусарія зі списами, крилата драгунія і рейтари, озброєні аркебузами, бойовими сокирами. Й попереду них стали в шерегу піші стрільці з мушкетами; на фланги, утворюючи півколо, виступили пікінери з накладеними на флінти багнетами; із Замкової гори націлилися на Глинянський тракт і на Лисиницький узвіз жерла десятки гармат — багатотисячне добре озброєне королівське військо загородило вхід до Львова, й тут воно стоятиме на смерть.

Міцно почувався король під стінами міста, та все ж з тривогою поглядав, як суне, перекочуючись вал за валом, татарська сила — до Львова наближалися передові ординські загони, а на обрії скородили списами небо все нові й нові чамбули.

Невдоволений шемріт провіявся військом — чого ще жде король: он татари входять уже на Глинянський тракт, тлумляться й іржуть бахмати, черкаються один до одного списи — нестримно наступає орда, і коли вона виллється з лійки тракту на Знесіння, здолати її вже ніхто не зможе — втрачає ж король дорогі хвилини часу!

А вже тупотять гостинцем татарські вершники, праве ординське крило відхилилося, справившись у бік Чортової скелі, а ліве заходить у Лисиницький узвіз, щоб вибратися з нього на той же Глинянський тракт — і в цю мить рвучко піднімається вгору королівська рука з булавою, команда на битву передається від голови до голови; вдарили

довбиші в барабани, затрубіли сурми, а тоді з тих холодочків, на які натякав королеві полковник Гоголь, вихопилася залога: на Бібрський гостинець вийшла з яруг панцерна кіннота литовського гетьмана Радзивіла, досягла Куровичів і вдарила орді в тил; татари стлумилися у лійці Глинянського тракту, з-за Чортової скелі рушила на Лисиницький узвіз гусарія коронного стражника Стефана Бідзінського.

Опинившись у пастці узвозу, татари квапно спішувались і повертали назад, панцерники Радзивіла загородили втікачам дорогу, тоді вдарили гармати із Замкової гори, на Лисиницький узвіз градом падали ядра й місили людську гущу, татари перекочувались через тракт в болотяну улоговину й там застрягали, з кущів вихопилась піхота й добивала татарву, ординці скидали тулупи, шапки, кульбаки й утікали наосліп на запасних конях.

За дві години битви були знищені дощенту передові татарські чамбули, й завернула орда на південний схід, щоб, обминувши знову Золочів, добратися до Хотина під захист турецького війська.

Хроніст Северин із захопленням поглядав на короля, який за час битви не зрушився з валуна, стояв, немов монумент, з піднятою булавою і тільки легким помахом посилав на бій одну за одною хоругви. Його вольове обличчя випромінювало силу й віру, і військо, поки він стояв на камені — сам немов з каменя різьблений — не могло зазнати поразки.

Татар давно вже не стало видно, польське військо верталося на попередні позиції, довбиші били в барабани, жовніри палили з мушкетів, кидали шапки вгору, вигукували славу королеві, та він не втішався завчасу перемогою, знав-бо, що ця битва — тільки початок війни, в якій сам не встоїть проти чорних і білих ворогів, що в цій війні він мусить мати союзника, який би не завойовував, а обороняв свою землю: сила завойовницька тимчасова, сила вірности рідній землі — вічна.

Тож у цю хвилину вирішив Ян Собєський: Дорошенко сам жадає, і я подам йому руку в Золочівському замку.

Зійшов з валуна, скинув шапку, розчесав пальцями спітніле чорне волосся, й здався він Северинові дивно

схожим на гетьмана Богдана; король передихнув, а тоді звелів покликати полковника Гоголя.

«Скачи до свого гетьмана, — сказав. — Знайди його в Кам'янці чи в Хотині та скажи ясновельможному, що я жду його в Золочеві — як дорогого гостя й приятеля... А ти, — звернувся до литовського регіментаря Радзивіла, — запроси до Низького Замку у Львові єпископа Шумлянського, коронного референдаря Морштина й каштеляна Беньовського — на королівську нараду. І хай не гаються — часу обмаль... Ти ж, скрипторе, будь усюди присутній, — кинув король Северинові. — Кожне слово, яке запишеш на папері, колись важитиме більше, ніж нинішні баталії».

...У затишному покої Низького Замку при погаслому ватрані всілися колом запрошені королем державні мужі. Сам король на раду не прийшов — був стомлений після битви — і, забравши з собою кохану жону Марисєньку, від'їхав каретою в золочівську резиденцію, звелівши своїм радникам підготуватися до пертрактацій, для Речі Посполитої вельми важливих, — з гетьманом Дорошенком.

Я сидів, як і належиться скрипторові, в кутку зали за круглим мармуровим столом, і, розгорнувши сувій паперу, налаштувався записувати кожне мовлене слово у свій манускрипт, проте жоден з мужів не зважувався розпочинати поважну бесіду, яка б мала вилитися потім у державний меморандум на переговорах з гетьманом.

Мужі мене не помічали, та й яке їм діло до протоколіста, ім'я якого їм не конче треба знати, адже скриптор — зовсім непомітний гвинтик, без якого держава, однак, обійтися не може, і я вдовольнявся своєю функцією, оскільки мені цікаво було ще й дізнаватися, хто суть ці люди, думки яких навічно збережуться в історичних аналах.

Тож до початку наради я мусив виявити певний сприт, аби усвідомити, що львівський православний єпископ Йосиф Шумлянський, улюбленець Яна Собєського, — муж лицарської відваги, а теж варварської жорстокости та єзуїтського лицемірства, служив-бо колись ротмістром панцерної хоругви в Яна Казимира й відзначився в битві під Чудновом; завжди був затаєним уніятом, та з дозволу Со-

бєського висвятився в жебручих грецьких ченців на православного єпископа, а тоді завдяки помочі коменданта залоги Високого Замку штурмом захопив собор Юра й, вигнавши митрополита Свистельницького, посів Святоюрський престол.

Коронний референдар Анджей Морштин втішався славою барокового поета й був ідеологом польського сарматизму; у своїх працях титулував шляхту сарматами, а козаків — хамами; поляків, литвинів і русинів вважав єдиним народом, москалів називав сарматськими пасербами, які не мають ніяких прав на землі стародавньої Сарматії, а отже всує оголошують свою державу Третім Римом, поляки ж — то народ вибраний, який має панувати в Європі та Азії; у своїх поезіях переконував читачів, що Адам з Євою розмовляли польською мовою, отже, поляки ведуть свій родовід з часів біблійних; Річ Посполиту називав Новим Римом і був запеклим контрреформатором.

Каштелян Станіслав Беньовський, дипломат і посол Польщі в козацькій державі, уславився як ревнитель рівноправного союзу трьох народів у лоні Речі Посполитої; разом з Виговським і Немиричем ініціював Гадяцьку унію, нині ж інспірував таємне листування Яна Собєського з Петром Дорошенком.

Мужі сиділи півколом, повернувшись обличчями до погаслого ватрана, бездумно вдивлялися в обвуглені поліна, ніби сподівалися, що з них вихопиться хоча б листочок пломінця й просвітлить їхні голови, затлумлені політичним хаосом, що розшалівся в краю, триває десятиліттями й кінця йому не видно — невже пертрактації короля з гетьманом прокладуть крізь той хаос хоч якусь доріжку до миру, але ж бо — на яких засадах мав би той мир прийти на сплюндровану землю?

Урешті озвався Анджей Морштин:

«Ось що я вам повім, панове: і Європі і Азії заважає цей нібито народ, що став між нами й Москвою й називає себе українським. Тому ми разом з московитами мусимо його знищити».

Єпископ Шумлянський аж сіпнувся на такі слова: йому невміч було повірити, що Морштин посмів їх вимовити

при ньому — русинові, вірному справі польщизни. Відповів словами, що аж ніяк не пасували священнослужителеві:

«Отак: галь-паль, сердум-пердум — буде в Мариськи весілля! Видно, ви забули, достойний поете, що цей народ такий же великий, як польський. І він теж хоче свободи!»

«Свободи?! — заволав Морштин. — Русини не знають, що таке свобода, вони її ніколи не куштували, а тому піддаються то одному, то другому сусідові!»

«Не маєте рації, пане Анджею, — обізвався Беньовський, — русини так її закуштували, що й у поляків заломала на зубах оскома. Вони стають нацією, а коли та нація зміцніє, то сусіди обабіч неї враз ослабнуть. Не забувайте про це... Тому я вважаю, що Польща має перехитрувати Московію й визнати Україну собі рівною. А ні, то вчинить це Москва».

«Цього ніколи не станеться, — заперечив Шумлянський. — Москва не зможе визнати Україну собі рівною, на це не дозволить їй ординський менталітет, властивий московитам. Вона просто проковтне козаччину».

«Але ми змогли б стати врівень з русинами, — наполягав Беньовський. — У нас така сама, як і в них, демократична виборність, і вони б нам повірили. А Москві — ніколи!»

«Чи це можливе, — примружився Морштин, — щоб сармат зрівнявся з хамом?»

«Хто сармат, а хто хам — це ще запитання, — розвів руками Беньовський. — Сарматами вважають себе й українці й мають на те вагоміші, ніж ми, підстави: у поляків сарматським є лише гонор, а в українців — земля. Те плем'я жило над Дніпром, а над Віслою — ніколи...»

Морштин люто глянув на Беньовського — здавалося, схопиться за шаблю, й зітнуться у кривавому поєдинку родаки.

«Зрадник!» — процідив крізь зуби Морштин.

«Не зрадник, а реаліст», — спокійно відказав Беньовський.

Я уздрів у поетових очах зблиск холодної ненависти й тої миті згадав: зовсім недавно, ще до того, як я увійшов

у минуле і став хроністом у Собєського, на мене одного разу так само позирнув мій давній приятель Флоріян Бартошевський, і ми, щоб не стати до двобою, навіки розійшлися. Я пильніше приглянувся до Морштина й помітив, як на його обличчі проступають знайомі риси людини, яку я колись добре знав і любив, — були то Флоріянові риси! Та невже він, як і я, опустився в криницю історії, дошукуючись початків наших незгод?

Був це таки Флоріян Бартошевський... Відвівши ворожий погляд від Беньовського, він уві'явся очима в мене, його позирк злагіднів, однак повертатися з історії в сучасність не мали наміру ні він, ні я — ще ж причини незгод не досліджені, — і ми квапно насунули на обличчя маски.

Єпископ Шумлянський, забачивши небезпеку шляхетської сварки, яка часто обмивалася кров'ю, наступав на диспутантів.

«Про що ви сперечаєтеся, безумці, — перед тим, як іти на переговори з ворогом, який хоче стати нашим союзником? Знайшли обфайдану тріску і кожен тягне її до себе, думаючи, що то золотий злиток... Сармати! Вибраний народ! Мана... Самі себе навперейми хвалимо, а в Європі нас мають за дикунів... Чи ж не бачите, що поляки, литвини й русини опинилися на Заході не в своїй тарілці, й нас виводять на плац, щоб ми перегризали один одному горла? А ми раді з того й гриземося, як ті слуги на панській кухні за шмат вудженини. Хіба не глупо воювати нині з козаками й штовхати їх до Туреччини або Москви? Чому ви, ляхи, могли визнати собі рівними литвинів, а українців ніяк не спроможетеся?! Негайно їдьмо в Золочів на переговори з Дорошенком, поки не пізно: ми воюємо, знесилюємося, а хтось там потирає руки і жде... Жде! Господи, які ми нерозумні, недарма кажуть: "Od Tatarzyna, Lacha i Rusina ochroń nas Boże!"[1] Недарма!»

Нам подали коней, і ми рушили в дорогу. Шумлянський з Беньовським їхали попереду, Морштин і я — за ними. Я зблизька приглянувся до сусіда й таки переконався, що це Флоріян або ж його прадвійник. І він теж упізнав мене.

[1] Від татарина, ляха й русина борони нас, Боже! *(Пол.)*.

Я зважився заговорити першим.

«Для чого ти вернувся в минуле, Флоріяне, прибравши маску найлютішого українофоба? Для того, щоб іще дужче розпалити себе сарматським шовінізмом, який і нині смертельно згубний для обох наших народів?»

«Ні. Я хочу глибше відчути згубну зваду шовінізму — щоб назавше його позбутися. Повір мені, приятелю...»

І він знову став Морштином, а я скриптором. Наша кавалькада галопувала до Золочева.

VII

Перед Спасом в полудень до Золочівського замку прискакали два гінці від Петра Дорошенка, сповістивши королівський двір, що ясновельможний пан гетьман із своїм ескортом уже досягнув Теребовлі, прямуючи з Хотина до Золочева, й обіцяє до перших преображенських дзвонів уцілувати руки його величності королеві Яну III Собєському.

Двір заворушився, король наказав прийняти гетьмана як найповажнішого гостя ще з тієї пори, коли прилуцький полковник Дорошенко курсував послом від гетьмана Виговського до комісарів Яна Казимира із статтями Гадяцької унії, а їх підписував з польського боку коронний хорунжий Ян Собєський, — ще відтоді нинішний правитель Речі Посполитої слабував прихильністю до козацького витязя, який невзабарі найменувався гетьманом всієї України, і вів з ним таємне листування щодо можливого союзу проти невірних сарацинів.

Перед Китайською ротондою служба розставила тисові столи, застелені білими обрусами, на столах — калачі, короваї, миски з м'ясивом, таці з солодощами, дзбанки з питними медами, сулії з італійськими винами; до учти запрошено дворову знать і багатих золочівських міщан; у брамі на почесній варті стоять драбанти з алебардами в руках та прибулі разом з гінцями від Дорошенка гетьманські сердюки, озброєні списами, у шапках з довгими аж до пояса шликами — всю ніч вони очікуватимуть на гетьманський ескорт.

На столах горять свічі в трійчатих підсвічниках, і серпневий легіт зриває з ґнотів рожеві пломінці; вже розпочалася учта, слуги наливають у пугарі вина й меди; з лівого флангу палацу виступає королівська капела — півсотні інструменталістів і стільки ж вокалістів, і музиканти й співці займають місце на дощаному подіюмі біля ротонди; капельмейстер змахує батутою — й гримлять завихрені «варшавські шинкарки»; з парадних дверей палацу випливають парами королівські пажі й фрейліни з фрауцімеру королеви, танцюючи то краков'яка, то познанську польку; за столом порожніє, й на плацу здіймається весільна курява: шляхтянки в коронкових чепчиках й золочівські міщанки в барвистих хустках, пов'язаних на подобу тюрбанів, самозабутньо кружляють з кавалерами в шарлатових черкесинах, козаки в чоботях турецького сап'яну вибивають гопака; дзвенять кобзи й гуслі, пищать роги й трубки, плачуть флейти й скрипки; довкола густішає чорна ніч, і я жду з'яви привидів, бо ж не може такого бути, щоб до перших півнів не виманили їх на плац шалена музика й голосні співи — і тої ж миті, як тільки я про це подумав, на бастіоні з темряви виринула Біла Пані на білому коні; кінь вривається в людську гущу, проте не топче, а ніби пропливає над головами; білий огир пролітає й наді мною, я приглядаюся до вершниці й упізнаю в ній красуню Катерину-Парку, вона стріляє карбачем і, сповільнюючи лет, заманює мене; я хапаюся за стремено, досягаю рукою сідла, вискакую на коня, притискаю до себе Білу Пані, і її гарячі оголені груди обпікають мої долоні; це ж таки вона, та, яку я шукав усе життя — невпіймана, невідшукана дівчина з м'ячиком, тільки чому вона так галопує, продирається крізь сади на терасах, адже за ними — останній вал і темна прірва; я хочу спинити коня, прагну довгої дороги з тією, яку нарешті знайшов — чому так пізно і скільки тої дороги нам залишилось, чей за валом — чорне плесо Нірвани; я хапаюся за вудила й над самою прірвою здиблюю коня, спішуюсь, беру на руки жінку, кладу на траву, припадаю губами до її вуст, вона піддається, знемагає, обнімає мене, горне до себе й шепоче: «Не роби цього, я смерть твоя». Я обпалюю її обличчя спекотним по-

дихом: «Знаю, знаю, ми всі в погоні за своєю смертю — від самого народження, тільки чому ти прийшла до мене так пізно?»; «Почекай хвильку, я прагну, я хочу тебе. Але ж ти не відаєш, хто я в житті, і пізнаєш мене в мент своєї смерти: вранці після втіхи зі мною твою голову побачать на палі у дверях татарні!»; «То хай збудеться призначене...»; «Ой ні, ні, твоя нитка недомотана, ти ще не сповнив свого призначення!»

Вона схопилася, виплигнула на коня, пролетіла над прірвою й розчинилася в темряві за річкою.

Я добрався з терас на замковий плац, коли вже світало й біля брами лунали закличні вигуки сторожі:

«Ясновельможний гетьман Дорошенко б'є чолом його величності королеві!»

Тоді вдарила королівська капела козацький марш, й покотилася над золочівськими полями похвальна пісня гетьманові:

Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорізьке
Хорошенько!

І в цю хвилину я помітив, як з натовпу вислизнув чернець у чорній рясі з накинутим на голову каптуром, він обминув Китайський палац, попрямував до четвертого бастіону і зник у передвранішніх сутінках.

Служба вмить навела на плацу лад, захмеліла й розпашіла від цілонічної забави двірська знать, знакомиті золочівські міщани та козаки розступилися по два боки, утворивши прохід від столів перед ротондою аж до в'їзної брами; за столами, знову заставленими найдобірнішими наїдками та питвом, стояв єпископ Шумлянський у скромній рясі й низькому клобуку, і тільки золотий ланцюг на шиї й перстень з рубіном на середньому пальці свідчили про його високий церковний сан. Посол Беньовський у тканому золотом жупані й у шапці з китицею лебединого пір'я став обіч єпископа, а поет Морштин у мольєрівській перуці відступився вбік від місця, яке мав зайняти король; поруч із Морштином на поштивій віддалі став скриптор

Северин з гусячим пером за вухом і сувоєм паперу в руці; позаду вишикувались королівські пажі — і коли вдарив на дзвіниці Миколаївської церкви святковий дзвін, брама розчинилася, з неї виступили в парі гетьман Дорошенко й полковник Гоголь, а за ними — козацький ескорт.

Гетьман, вродливий і засмаглий, з сивуватою бородою, в шапці з двома розведеними в боки чаплиними перами, між якими яснів великий діямант, поволі ступав до столу; з Китайського палацу вийшов у білому жупані огрядний і важкий, з опущеними довгими вусами король, він став між Морштином та Шумлянським і, підвівши голову, ждав наближення високого гостя; перед столом гетьман зупинився, зняв шапку, приклав праву руку до грудей і низько поклонився королеві, тоді Собєський теж зняв шапку й схилив голову; Дорошенко виголосив привітання пересипаною латинню польською мовою, шамбелян підніс на таці повні вина золоті чаші, господар і гість надпили трунку, король коротко привітав гетьмана й, маєстатичним жестом показавши на палацову браму, пропустив уперед Дорошенка й Гоголя й подався за ними із своїми радниками до кредєнсової зали, а гетьманський ескорт засів за столи.

У кредєнсовій залі на стінах — портрети королівських предків, картини Тіціяна й Дюрера, гобелени із сюжетами «Одіссеї», над кріслом Собєського — схрещені шаблі й лук, з якими король ніколи не розлучався, долівка застелена м'якими перськими килимами; біля дверей, а їх аж троє, стоять, немов турецькі німі в сералю, гайдуки в угорських чамарках; льокаї, одягнені в чорні фраки, подають на стіл сніданок: полумиски з веприною, оленятиною, зубриною й сулії з мальвазією; король чекає, поки розпочне учту королева Марія-Казимира, кохана Марисєнька, або Jutrzenka[1], як її ніжно називав король; хроніст Северин сидить в кінці столу й боїться підвести на неї погляд, вінбо відразу впізнав у ній Білу Паню з ночі, а це ж та сама загадкова пані Катерина із звабливими підківками по боках вуст, та сама пряха-Парка — неминуча смерть його: скільки ще подарує вона йому часу, а чи помилує за не-

[1] Світанкова зоря *(пол.)*.

чувану сміливість на валу; королева пригладжує долонями пишне біляве волосся, що спадає на плечі, вона віддано дивиться на мужа й водночас скоса позирає на хроніста, ніби намагається порівняти його звичайність із маєстатом короля, супроти волі хтива усмішка ковзає на її повних губах; Северин весь, до кінчиків пальців терпне, вгадуючи, що йому обіцяє ця посмішка: пекло кохання наступної ночі чи темінь смерти — а може, одне й друге водночас?; Марисєнька бере пальцями шматок зубрини з полумиска, підносить до уст, і тоді починається сніданок — спершу несміливо, далі все безпечніше й після пугарів мальвазії по-домашньому розкуто.

Врешті королева втерла сніжно-білим рантуховим рушничком пальці й губи, те саме зробив король, а за ним його радники й гості; гетьман Дорошенко й полковник Гоголь відкинулись на спинки крісел, готові до розмови; король владно поглянув на гетьмана, той витримав погляд, і збагнув Собєський, що в особі Дорошенка він може придбати гідного союзника або ж ворога, і, приязно посміхнувшись, мовив:

«Чув я, пане гетьмане, що вас називають сонцем України, отож і я радий був би зігрітися в промінняхвашої слави».

Гетьман холодно кивнув головою й відказав з гіркотою в голосі:

«Так, так... Тільки я, ваша величносте, лише сонячний промінь, що освітлює попелища...»

«Не слід, ясновельможний, проклинати камінь, спіткнувшись об нього на дорозі. Треба шукати причин невдач у собі самому...»

«Згоден з вами, ваша величносте... Але хочу нагадати й вам, що тяжко помиляється той мірошник, в якого миші прогризли мішки з борошном, а він іде до ворожбита дізнаватися, чому муки змаліло... А мав би передовсім знайти ті діри й спробувати їх залатати».

«Мудрагельствуємо, ясновельможний гетьмане, — посміхнувся король, — пам'ятаємо ж бо, як бачиться, примовки лесбійського любомудра Теофраста... Та для того ми й зустрілися, щоб усвідомити їхній глибокий зміст. Сам

Бог благословив вас на дорогу до Золочева, обступлену з обох боків ворогуючими силами... Що спонукало гетьмана до такого несподіваного кроку — чей на останні мої листи ваша милість не зласкавилася мені відповісти. Замість пертрактацій зі мною ви привели султана Магомета IV під Кам'янець і Хотин...»

«Чи міг я вчинити інакше, королю? — спіснів на обличчі Дорошенко. — Після наших переговорів у Гадячі з Яном Казимиром, а потім з його недолугим наступником Міхалом Вишневецьким та й з вами, тоді ще коронним хорунжим, здавалось, запанує між нами вічний мир. Однак Річ Посполита пішла на змову з Москвою в Андрусові... А далі що? Коронний гетьман Стефан Чарнецький поглумився над прахом Богдана в Суботові, а приятель Польщі Виговський, рівно ж як і непримиренний ворог Москви Богун впали від лядських куль! То чи ж після цього ми могли й далі сподіватися на підтримку Польщі у кривавій тяжбі з московитами?»

«І вирішили шукати опори в невірних... — насупився король. — Чому ви, козаки, вважаєте, що турецька опіка легша, ніж польська?»

«У Туреччині немає панщини, ваша величносте... Немає панщини!.. А крім того, турки прийдуть, візьмуть ясир і схлинуть, а завойовник, який хоча б раз спробував українського меду, ніколи не погодиться на рівноправний союз з нами... Вдумайтесь у мої слова, королю: рівноправний союз, а не опіка! Проте цього разу, коли я дізнався, що татари без згоди султана пішли на Львів, мене пройняла тривога за обидва наші народи: невірні вриваються в центр Європи, а це загибель для всіх нас — над Дніпром, Дністром і Віслою сущих...»

«То з'єднуймося, я згоден!» — вигукнув король.

Гетьман якусь мить неблимно дивився на співрозмовника, а потім мовив тихо і з притиском:

«З'єднуймося... У мене сто тисяч добірного війська і у вас не менше. Проти такої сили не встоїть ні турок, ні московит. З'єднуймось! Але як добрі сусіди з непорушною межею між дворами... На засадах постулатів Юрія Немирича під час гадяцьких переговорів!»

Король у задумі покусував довгі вуса, потім різко підвів голову й звернувся до Беньовського:

«Пане каштеляне, ми з гетьманом вдалися до трактувань давноминулих подій, в яких я брав хіба дотичну участь... Розкажіть нам, ви добре знаєте, що власне сталося з Гадяцькою унією й чому вона не дала таких потрібних нашим народам результатів? Хто винен?.. Говоріть, ми слухаємо вас!..»

Беньовський говорив, хроніст Северин ретельно записував кожне слово, проте вникати в суть мовленого не мав спромоги. Він бачив: королева підвелася, щоб вийти з кредансової зали, по дорозі до виходу зупинилася біля Северина, провела долонею по його щоці й прошепотіла на вухо:

«Не думай, що то був сон... Якщо не боїшся, вийди опівночі на терасу».

VIII

Станіслав Беньовський зі знанням справи доповідав королеві, радникам і козацькому представництву про акт унії, яка відбулася в Гадячі восени 1658 року, викладав свої міркування з приводу знакомитої й зовсім несподіваної на той час події.

Ще ж бо не нагострили козацькі й шляхетські шаблі, пощерблені в нескінченних битвах на просторах України, ще не встигла всякнути в чорнозем пролита кров, а вже стомлені й знесилені ворожі сторони, вчаділі від димів, пожеж і ненависти, отямилися враз і, прозирнувши крізь смертоносну куряву, на мить уздріли безсенсовність подальшої колотнечі: сили гранично вимірялись у борні й, зрівнявшись до немочі, перестали бути одна одній страшними — і аж тепер однаково здолані десятилітньою війною супротивники увіч побачили зачаєного спільного ворога, який приготувався до скоку з півночі, — пожадливого, безжалісного й сильного.

Тож цієї просвітленої миті мусив з'явитися муж, який збагнув би смертельну небезпеку для обох знекровлених сторін і кинув би рятівні слова: «Згода, бо пропадемо разом!»

Цей муж безстрашно вийшов на столочене бранне поле й назвав себе: був то київський підкоморій полковник Юрій Немирич, який заповзявся здійснити останній чин політики Богдана Хмельницького — акт довгожданого миру.

Беньовський розповідав, вряди-годи позираючи на свого недруга Анджея Морштина, який ніколи не шкодував ні ворожої, ні братньої крови, що проливалася в ім'я сарматського гонору, шляхетської зарозумілости й зневаги до слабших, на цій землі сущих, які, зрештою, із слабших дужчими стали або ж зрівнялися з супротивниками у безсиллі; каштелян позирав і дивувався, помічаючи, як під впливом його оповіді то нахмарюється, то злагіднюється обличчя поета, наче його непоступливу натуру скрадливо долають сумніви, досі чужі сфанатизованій ненавистю до козацтва Морштиновій душі; дивувався Беньовський, бо ж пан Анджей ніколи не знав і знати не хотів, що таке сумніви... Ці перемінні проблиски гніву й злагіднености на обличчі барокового поета розумів тільки один із присутніх — хроніст Северин, на якого з-під перуки безнадійного сарматця падав добрий погляд давнього приятеля Флоріяна Бартошевського.

«Я ніколи, — вів свою розповідь Беньовський, — не міг ні на мент припустити, що до мене вдасться за підтримкою мій швагро, чоловік моєї сестри Юрій Немирич, з яким я не мав ніяких родинних стосунків, оскільки... Та про що говорити: плутаний був Юрій, немов татарський карбач! Шляхтич гербу Клямри, син київського підкоморія, вчився він то в Оксфорді, то в Парижі, там прийняв аріянство, спокусився науками Нікколо Мак'явеллі й Томаса Мора, а, повернувшись до Києва, зайняв батькове місце й отримав звання полковника... Далі — очоливши хоругву, воював на боці поляків під Зборовом, потім разом з Адамом Кисілем брав участь у переговорах з Хмельницьким, зрештою, не погодившись з умовами Зборівської угоди, прибув до Чигирина, прийняв православ'я і став на службу в гетьмана. Хмельницький дорожив ним, освіченим і спритним дипломатом, призначив його посередником на переговорах із шведським королем Ґуставом, й Немирич намагався зблизити Україну з протестантськими держа-

вами — Швецією, Брандебургією та Семигородом — на противагу Москві... Але помирає великий гетьман, і Юрій стає на бік Виговського...»

Анджей Морштин, змівши враз із обличчя щире зацікавлення розповіддю, нетерпляче зупинив Беньовського:

«А я що кажу: весь люд козацький і його регіментарі просякли схильністю до зради, мов та гадюка отрутою! Нині одному, завтра іншому служать і ніколи в підданстві вірними не бувають, козацькі гетьмани міняють своїх покровителів, як рейтари коней!»

Дорошенко, слухаючи Беньовського, теребив пальцями бороду й був відсутній, поринувши в думи — певне, готувався виголосити скупу в словах і містку в сенсі реляцію, та, почувши лиху репліку Морштина, аж сіпнувся з люті, проте мовив спокійно:

«Козацька замежна політика, пане Морштин, спрямована не на підданство, а на рівноправні стосунки з союзниками при цілковитій незалежности кожної із сторін... Хмельницький, шукаючи підтримки в сусідів, лише умовно. як велить етикет міжнародних пертрактацій, називав себе підданим, проте підписував угоди, як державний регіментар — то з Ісламгіреєм і Яном Казимиром, то з московитами в Переяславі, а ще з султаном Магометом IV та з королем Карлом X Густавом і нікому не обіцяв ні територій, ні військового злиття, не делегував будь-кого вершити його зовнішню політику й ні до кого на службу не ставав... І Гадяцька унія теж не означала підданства Польщі, а була договором трьох незалежних політичних суб'єктів...»

«Облишмо суперечки, — втрутився король. — Вислухаймо до кінця пана каштеляна. Продовжуйте, Станіславе».

«Отже, прийшов до мене шваґро Юрій Немирич із несподівано цікавою ідеєю: якщо зжилися в одній державі, так вигідно для обох сторін, литва і поляки, то чому б не утворити Річ Посполиту трьох народів, долучивши до неї Україну під титулом «Велике князівство Руське» — і тоді триєдино стати проти московських наїзників? Чей відомо тобі, пане шваґре, що Москва вже засилає своїх воєвод до

руських міст й до того ж намагається ліквідувати незалежність православної руської церкви. А чернь волає одне: як прийдуть московські воєводи, то всі люди стануть рівні! Не може хлопство забути польського панування... Звісно, не було воно солодке, але хай утямлять дейнеки: у прийдешніх віках їхні внуки і правнуки чорно пам'ятатимуть московське панування, викшталтуване у школі Золотої Орди!»

Обличчя Морштина злагідніло на таку мову Беньовського, а єпископ Шумлянський аж очі підвів, він склав, немов до молитви, долоні й не втримався, щоб не висловити вголос своєї нав'язливої думки про об'єднання трьох народів з однаковим віросповіданням в єдиній Речі Посполитій: яка то сила — республіка, де віра єдина! Сказав:

«Нашому об'єднанню сприяло б вселюдне впровадження Берестейської унії, яку так нерозумно поборюють козаки!»

«Унія, ваше преосвященство, — терпко мовив Дорошенко, — мусить бути скасована — на цьому ми твердо стоятимемо в подальших наших переговорах».

«Даремно, даремно! — вигукнув Шумлянський. — Москва прагне насамперед абсорбувати українську церкву, щоб запанувати над духом народу. А де дух, там і тіло... Українська церква має символічно підпорядковуватися Римові, зберігши при цьому свій східний обряд. Й залишиться сама собою, такою, як і була, але ж тоді ніколи вже не посягне на неї одержавлений московський патріярхат, який виконує нині не духовну, а політичну функцію...»

Гетьман промовчав, Беньовський вів далі.

«Я не вагався ні хвилини, ми вдалися до Виговського і, діставши від нього згоду, вирушили разом до Яна Казимира, щоб запропонувати сеймові текст майбутньої угоди... «Vivat, królewstwo polskie na wieki!»[1] — захоплено вигукнув король, вислухавши нас. — Повертається овечка до стада!» А шляхта на сеймі обурилась — як це так: шляхтич Немирич поєднався з хлопством!.. Проте в Гадячі ми ді-

[1] Хай живе повік Польське королівство! *(Пол.)*.

йшли до такої-сякої згоди: Велике князівство Руське мало займати не всю Україну, а лише Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства, сейм і сенат — спільний, канцлера, яким був найменований Юрій Немирич, затверджує король, запорозьке військо має налічувати всього тридцять тисяч реєстрових козаків, гроші з парсуною короля — теж спільні, — і заволав тоді Немирич: «Вольними хочемо приступити до цього союзу — з Єгиптом руським, багатим молоком, медом, землею й народом, від віків славним на морі й суші!» І не з'явився Юрій на сейм до присяги... А король Ян Казимир тим часом трактував з Москвою у Вільні. Правда, він присягнув на вірність Гадяцькій угоді, та лише після того, як з трактату був вилучений головний для козацтва пункт — про визнання Великого князівства Руського автономією з правом закордонних стосунків... Я виголосив на сеймі промову: «Сокрушім серця свої, гріх наш пізнаймо, відпустім один одному провини, з'єднаймося до єдиної громади й позбудьмося спільних ворогів наших!» Проте слово моє було гласом вопіющого в пустелі... У Варшаві задзвонили дзвони на радісну для Польщі вість, проте ці дзвони стали сигналом до пролиття крові. І поляки, і козаки оголосили Немирича зрадником, проти Гадяцької унії піднялося повстання по всій Україні — чернь пішла за Москвою. Й справили в білокам'яній столиці тризну по нашій угоді. Проти Юрія Немирича змовилися полковники Сомко й Золотаренко, Іван Сірко проголосив гетьманом Юрія Хмельниченка, й 1659 року Юрась зробив те, чого не вчинив його батько: присягнув на вірність Москві в тому ж таки Переяславі. Того ж року підбурені поляками селяни жорстоко замордували під Биковом на Сіверщині першого й останнього канцлера Великого князівства Руського Юрія Немирича...»

«І покаменували до них посланого... — зітхнув гетьман. — О мій обдурений народе!»

Собєський пропустив повз вуха згірклі слова Дорошенка, окинув суворим поглядом радників, вимагаючи від них потрібних йому порад. Та вони вагалися мовити своє слово, не знаючи ще, на чий бік схиляється король; в очах гетьмана висвітлювалася потужна воля, Собєський мимо-

волі піддавався їй — тому промовив м'якше, ніж це пасувало повелителеві:

«Пристрасті, які шаліли в сеймі, коли затверджувалась Гадяцька унія, не мають уже ніякого значення, залишився лише один свідок тих складних пертрактацій — пан Беньовський, і він, звісно, нічого нині не вирішує. А часи змінилися до невпізнання: що б ви сказали з приводу домовлень у Гадячі, ваше преосвященство, якби нині засідав з цього приводу сейм?»

«Передовсім я хочу продовжити свою думку щодо церковної унії, — відказав Шумлянський. — Рівно вісімдесят літ минуло відтоді, як вона була проголошена в Бересті, і за час її існування виросло нове покоління, яке не хоче знати іншого віросповідання. Чому ви прагнете її заборонити, достойний пане гетьмане, якої шкоди вона завдає руському людові — тим, що в церквах отці виголошують проповіді не московщиною й не церковнослов'янщиною, а рідною руською мовою? Це вам не до шмиги?»

«Ні, не це, — опустив голову Дорошенко. — Не це... Уніяти називають себе греко-католиками, а слово «католик» діє на козака, немов на бика червона плахта. Дозволити унію — це те саме, що подати сигнал до релігійної війни в Україні, супроти якої нинішня руїна здаватиметься раєм. Наука старчика Івана з Вишні дійшла до останнього гречкосія... Облишмо цю розмову, ми вимагаємо скасування унії».

«І ще чого вимагаєте?» — примружився Морштин, і на його обличчі просвітилася готовність до згоди.

«Хочемо, щоб Київське, Чернігівське й Брацлавське воєводства були відмежовані від польської корони, щоб хоругви польські й литовські ніколи не займали українських міст, і хай старост польських до нас не присилають».

«Тим самим вимагаєте, щоб Річ Посполита навік зреклася України?» — мовив король, і його обличчя вкрилося осугою ворожости.

«Ось бачите, ваша величносте: ви не хочете зректися навіть того, чого не маєте... А я кажу: якщо Україна не постане як вільна дідизна, то й Польщі не буде...»

«А таки не буде! — запалювався король. — Вільна дідизна, окремішність... Та хіба ви не розумієте, що вирвати Україну з лона Речі Посполитої — це те саме, що й зовсім розвалити Польщу? Тільки пам'ятайте, що каміння з руїн нашої відвічної держави впаде передовсім на ваші голови!»

«Так думає і Москва, аякже! Україна стала наріжним каменем метрополій — жодна без неї не може обійтися, а стати окремішним гмахом нам самим не до снаги. В цьому наше горе... І тому прагнемо рівноправного союзу з вами — забудьте назавше, поки я гетьманую, погане слово «підданство». Великий Богдан не мав сміливости звільнитися бодай від позірної влади короля, й тому програв. А ми хочемо виграти битву за свободу. Допоможіть нам, але не як займанці, а добрі сусіди».

«Ви хочете запанувати над нами? — вигукнув Морштин, і від його готовности до згоди не зосталося й сліду. — Ви хитрі, підступні й злобні! То воюйте, воюйте й далі, але так, щоб ваша свобода прийшла на безлюдну землю!»

«На пустирищах, пане Морштин, завше відроджується життя. Пропадає воно лише тоді, коли зникає ґрунт під ногами. — Гетьман хвильку подумав, потім продовжив: — Українець, пане поете, мислиться як такий, що вічно живе на своїй землі й передає її, отриману від батьків, у спадок дітям. Чужий терен йому не потрібен, але й свого добровільно ніколи не віддасть».

«То чому ж, дідько його бери, ви віддаєте його туркам? Он Кам'янець віддали? А чи то правда, ясновельможний гетьмане, що падишах за союз з ним нагородив вас дзвонами, знятими з християнських церков у Кам'янці?»

«Правда, — скрушно відказав гетьман. — Ми не прийняли того дарунка, проте — це страшно... Але якої віддяки я міг би сподіватися від вас за підданство?»

«Палю, палю!!» — зверещав Морштин, і впав на нього важкий погляд короля.

Сказав Собєський:

«Вважайте, що ми ні до чого з вами не домовилися, пане гетьмане. Ви забагато вимагаєте. Більше, ніж Богдан Хмельницький».

«Набагато більше, ваша величносте. Бо ж прийшли інші часи, як ви самі щойно сказали. Батько Богдан, перемігши Польщу, великодушно дав згоду на елекцію Яна Казимира, проте себе не назвав самодержцем України. А я хочу стати поруч з вами як самодержець своїх земель. Я шукаю союзника благородного стану, а не диявола, який за послугу вимагає душі».

«І вірите, що знайдете?»

«Уже ні. Остання моя надія була на згоду між нами. Даремно сподівався... Довга була наша дорога з Хотина до Золочева, а розмова вийшла коротка, й нічого іншого тепер мені не залишається, як скласти булаву. Та запевняю вас: ви втратите рівно стільки, скільки вона важить».

Єпископ Шумлянський зрезигновано розвів руками й зачитував фацецію, яка викликала ні то єхидний, ні то втішний сміх Морштина:

> «Jak Lach, tak i Rusin po szkodzie mądrzeje,
> Niech sie jeden z drugiego nie smieje!»[1]

Хроніст Северин аж тепер зважився підвести голову з-над паперів і вельми здивувався: за столом не було нікого, крім поета в кудлатій перуці. Майстер підійшов до нього, стягнув перуку з його голови й мовив: «Перестаньмо грати комедію, Флоріяне. Ходімо в Китайський палац і там спокійно побалакаємо».

IX

Надворі стемніло, немов перед грозою, згусле олов'яне повітря залило улоговину над Золочівкою й захований у саду Василіянський монастир, а десь там, у зарічних хащах, зловісно зареготав пугач, ніби насміхався над марними зусиллями суперників, які не зуміли дійти згоди; а може, той регіт був провістям неймовірного лиха, до якого штовхнув обидва народи безумний розмир у королівському палаці.

---

[1] Як ляха, так і русина біда навчає, то хай один з одного не насміхається! *(Пол.)*.

Северин з Флоріяном проникли крізь сутінки до ротонди — обидва пригноблені тим, що сподіялось, а тому мовчазні й відчужені; олив'яний присмерк заповз і в Китайський палац і матовим серпанком заслонив офорт «Дари в Чигирині», картину з Мамаєм, що заснув з бандурою біля копит вороного коня, й статую Будди, із скорботно складеними на грудях руками.

Крізь патину темряви проглядалися лики сердюків, які стояли із списами на варті біля входу в гетьманські покої — були сердюки суворі й насторожені, й коли від монастиря долинув трубний рев королівського оленя, вони, почувши цей владний сигнал, розступилися, і з пройми вийшов чихирний чоловічок у важкій гетьманській шапці з перами, з булавою в піднятій руці. Він зійшов з картини на середину круглої зали, наблизився до Северина й Флоріяна й патетично, як це належить володареві, виголосив:

«Я Георгій-Венжик-Гедеон, князь сарматський Малої Руси й вождь Війська Запорозького!»

«Коли це трапилося з тобою? — перемагаючи сухість у горлі, спитав хроніст Северин. — Чей же недавно був ченцем...»

«Так, я багато перестраждав, хвальний скрипторе, будучи в'язнем Марієнбурзької тюрми, стамбульської фортеці Едікуле, а ще архімандритом Жидичинського монастиря й нарешті послушником у золочівських Василіянів. Я мучився у монастирях і в'язницях, а вороги тим часом розпинали Україну — так само, як і мене. Але й гартувався я, випиваючи з нетлінного тіла мого брата Тимоша, якого власноручно вбив, його силу і владність — і ти це запиши, хроністе, у свої анали, кожне слово запиши: з повеління турецького султана став я великим гетьманом усієї України, забравши булаву в негідного руйнівника Петра Дорошенка, який он піддався Москві й служить нині жалюгідним воєводою у Хлинові. І затям собі: я не проклятий народом привид, який нібито блукає Україною, про що вискиглюють у своїх піснях малоруські кобзарі й цей сонний Мамай, якого бачиш. Я грізний і нещадний повелитель зруйнованого краю, і вичавлю останню краплю

сукровиці з душ рабів, силу свою звістую й примушу непокірних стати переді мною на коліна! Мій нещасний вітець не зумів визволитися від королів і короленят, я перший втямив цю потребу, й поклоніться тепер мені, народи — вашому князеві й деспотові!»

Й закрутився Юрась у шаленому танці, він вимахував булавою й видавав незрозумілі звуки, врешті впав на долівку й забився в конвульсіях, — а мені здалося, що то на моїх очах гине Україна... Із кутків та щілин повиповзали примарні тіні й завихрилися довкруж гетьмана в божевільній круговерті, і я розпізнав їх: були тут полковник Ніс, який проведе колись Меншикова підземним ходом до Батурина, і гайдамацький зрадник Сава Чалий, гоголівський Андрій Бульба, а теж Юрій Коцюбинський, котрий разом з Муравйовим заллє колись кров'ю стольний Київ; шаліли тут у смертному танці мій мучитель особіст Корсаков і лейтенант Шпола, який розстрілюватиме в'язнів у золочівській тюрмі, а ще червоноголовий літературний баламут, що глумитиметься над українською поезією — усі ці покидьки, яких сплодив Юрась, будуть знущатися над моїм краєм; тепер вони справляли над знепритомнілим виродком свій перший шабаш.

Втім на лівій стіні похитнулася картина із зображенням Мамая — то прокинувся з лінивого сну зайшлий з чужини бандурист, побачивши поставного козака — не простого, може, й полковника — у кармазиновому кунтуші й смушевій шапці. Козак відв'язав вороного коня від явора, вскочив у сідло, натягнув вудила; кінь заіржав, забив копитами, дорогу вчувши, а стіна впала — й помчав вершник через плац, збиваючи куряву, вискочив крізь браму на тераси, переплигнув оборонний рів, пролетів понад принишклим містом і зник у синіх безвістях...

У ротонді стихло, привиди порозліталися, проникнувши крізь шпари у свої відьомські чертоги, на трійчатнику рівно пломеніли свічки, освітлюючи обличчя приятелів, які сиділи за столом один навпроти одного; й хотів я сказати Флоріянові, що той глум над безпам'ятним Юрасем провіщав загибель моєму народові, а дужий вершник, який забрав коня в замріяного Мамая, — то майбутній гетьман

України, який врятує її честь, та промовчав я, знаючи, що Флоріян нічого того не бачив: такі візії тривожать і обнадіюють українця, а поляк бачить свої, тільки йому доступні.

Проте думки обох мусили зреалізуватися в слова, і перший заговорив Флоріян, пригнічений розмиром між Собєським і Дорошенком — фатальним для обох народів.

«Ян Собєський, — мовив він, — був останнім польським королем, на якого можна було покладати хоч якісь сподівання: Річ Посполита після його смерти почала стрімко занепадати, і це тривало доти, доки Станіслав Август Понятовський вручив Польщу Катерині II у віддарунок за шалені ночі в її алькові...»

«Польська трагедія відбулася в той самий час, — міркував Северин, — коли й Україна склала останню зброю. І якби сталося так, що останній кошовий отаман Калнишевський і останній король Понятовський зустрілися на тризні для плачів за своїми батьківщинами, то обидва сказали б один одному: нас настигла поразка рівно сто літ тому на невдалих переговорах між Собєським і Дорошенком в кредснсовій залі Золочівського замку... І ми і ви, Флоріяне, одночасно позбулися своєї незалежности, взявши проте з поразок нетлінну цінність — національну ідею, яку нам дарував Мазепа, а вам Костюшко...»

«А ще кумедну польську демократію та українську охлократію, — додав Флоріян. — Ці дві згубні політичні категорії, які так ревно сповідували наш Щенсний Потоцький, котрий разом з Понятовським продав Польщу Катерині в Торговиці, й погромник Мазепи на Полтавському полі ваш Семен Палій — запроторили нас у довговічну й спільну неволю...»

«В якій ми на превелику втіху Москви гризлися між собою не за свободу, а за історичні кривди та гонор», — закінчив Флоріянову думку Северин.

«Це правда, — погодився Флоріян. — Але чи можна ті кривди забути? В кожного поляка й досі кровоточать рани, заподіяні гайдамаками в уманській різні...»

«Почекай, почекай, приятелю, а хіба гайдамаки чинили свої криваві шабаші на польській території? Таж ні...

Зате ляхи здирали з Ґонти живцем шкіру в українській Кодні... Та що говорити: українську землю кожен наїзник хоче загарбати, щоб збагатитися й уміцнитися, а завжди виходить навпаки — завойовник скоріше чи пізніше слабне від супротиву підкорених й від зазіхань сусідів, які ту ж землю теж хочуть зайняти. Польща розпалася через поневолення України, мій друже».

«Можливо... Однак, падаючи, вона привалила своїм тягарем змордовану Україну. А ви замість того, щоб спільно з нами видобуватися з болотяної твані, різали нас — хай і на своїй території».

«Чи ж то ми мали підставляти щоку для ляпаса, коли нам плюнули у вічі?.. Яке обнадійливе для нас гасло проголосив колись Пілсудський на переговорах з Петлюрою: "Без незалежної України немає незалежної Польщі". А тільки взяв у свої руки Галичину, як тут же кинув на села пацифікаційні орди!»

«Й за це потім упівці вирізували невинних поляків на Волині», — схопився з крісла Флоріян, і багрянець залив його обличчя.

«Ту війну розпочала ваша Армія Крайова!» — теж підвівся Северин.

Давні друзі ладні були схопити один одного за горлянки.

«Так чого ж ти мовчиш, премудрий ідоле, сумирно склавши руки на грудях, чому нас не розсудиш? — вигукнув Северин до статуї Будди. — Для чого ти прийшов сюди з піднебесного Китаю?»

І сказав Будда:

«Чужі ви мені, наївні суперники... Проте я змушений прислухатись до ваших словесних баталій і ждати, чим це закінчиться. Та знаю напевне: не переможе ніхто, бо володіє вами ненависть. Тільки постійне самовдосконалення душі й свідомости може привести до благословенних змін у суспільстві — вся потуга людства має бути спрямована на творення миру й злагоди».

«Будь ти проклятий, смиреннику! — заярівся Северин. — Я не можу вдосконалюватись для злагоди, доки поляки не вгамують своїх загарбницьких амбіцій, доки

вони в музеях приховуватимуть від світу нашу славу. Чому ви не хочете повернути нам синьо-жовтий прапор Львівської землі, з яким вийшли українці під Ґрюнвальд, шаблю Сагайдачного, бердиш Хмельницького, пістоль Дорошенка, архіви УСС і УПА? Боїтеся, бо це означало б визнання нашої окремішности й незалежности від вас...»

«Ми можемо їх вам віддати, хоч би й разом з останками Данила Галицького, які осквернюють польський Холм!» — Флоріян войовничо наступав на Северина.

Майстер зблід.

«Холм ніколи не був польським...» — проказав затинаючись.

Так стояли вони віч-на-віч другого — уже не приятелі, Флоріян і Северин, а непримиренні вороги: Морштин і скриптор.

Втім крізь відчинене вікно увірвався вихор і погасив свічки на підсвічнику. А тоді знадвору до ротонди почали напливати бліді тіні з людськими обличчями. Було безліч тих примар, що ніби видобулися з преісподньої на відьомський бенкет Вальпургієвої ночі, проте на їхньому виді не тінилася ні злоба, ані жорстокість, тільки мовчазна печаль гнітилася в скорботно затиснутих устах і глибоко запалих вицвілих очах, які не мали зіниць; рухи примар були повільні й болісні, наче їх сковувало нестерпне страждання; ці міражні істоти, пройняті моторошним страхом, ховалися одна поза одну — а тіней напливало більше й більше і всі вміщалися в круглій залі; Флоріян з Северином опинилися серед них, немов у густій мряці, й відчували їхню пекучу болість.

«Хто ви?» — спитав Северин.

Тіні нахилилися до нього, щоб при дотику він міг їх почути, бо голосу вони не мали, тільки думками вміли проникати у свідомість живих.

«Ми душі розстріляних, — відповіли. — Нас тут більше шести сотень, і всі ми впали від куль червневої ночі сорок першого. Нас вивели з камер над оборонним ровом і он там, поблизу першого бастіону, косили з кулеметів, а на валу гуркотів заведений трактор, щоб місто не чуло наших

криків і зойків. Люди падали в рів, і багатьох, ще живих, засипали вапном і землею разом з мертвими. Нам не допомогли ні плачі, ні благання — всі ми загинули й лежимо досі зариті на цьому плацу — неоплакані, невідспівані, без хреста в незапечатаному спільному гробі».

«І ви так щоночі виходите печальною процесією, сподіваючись, що люди вас почують, могилу освятять і поблагословлять на спокійне позаземне життя?» — спитав Флоріян.

«Уже не виходимо, живі забули про нашу смерть, а нас — невисповіданих і нерозгрішених — у рай не пускають... Нині ж ми почули вашу розмову в Китайській залі і вжахнулися: про що ви сперечаєтесь? Рахуєте, чиїх трупів більше лежить у землі й доправляєтесь, в кого більша провина за їхню смерть? І вам не соромно, і гріха не боїтесь? Розкопайте нашу могилу й тоді побачите, що українців і поляків тут порівну. Й не ми один одного вбивали — всіх нас поклав спільний ворог. Ви ще й досі не втямили, хто він? Не втямили... Мало йому було нашої крові в Катині, в Биківні, в Дам'яновому лазі, в гекатомбах під Вінницею, він ще й нашу задавнену ненависть розпалював — і ми допомагали йому, знищуючи одні одних, немов запаморочені, немов божевільні, аж поки від московських куль, однаково призначених для українців і поляків, не впали тут як рівноправні... А ви ще й далі зводите порахунки між собою на радість орді...»

Мов занімілі стояли два мужі — приятелі й вороги водночас — і думали про те, як нелегко бути українцем і поляком — нести на собі тягар тисячолітньої історії, мислити нею й жити... Чи не пора залишити її в минулому й просити навзаєм прощення — адже той, хто не хоче згоди, ладен наново проливати кров, — і нетерпляче жде грядучої різні відвічний кат.

«Обніміться, — заблагали душі, — хай не множаться більше моторошні могили. Покличте кожен свого священика й освятіть спільний цвинтар, спільну історію і спільне майбутнє. Благаємо вас».

Душі випливли з ротонди й розчинилися у передвранішньому мреві, а ми з Флоріяном щиро молилися за них

і в думках кликали українських і польських отців, щоб відправили панахиду над оборонним ровом поблизу першого бастіону.

Стужавіла тиша панувала над Золочевом, й живий світ, збайдужілий до жертвенних могил, не озивався на наші молитви. І я згадав тепер слова пані Катерини — чи ж так важливо поринати саме в цей обшир історії, яка ось розкрилася переді мною? Чи не краще про все забути?

Та мені стало соромно від таких думок — бо чи є щось важливіше нині від злагоди між мною і Флоріяном? Чей від порозуміння між нами залежить життя двох народів, а від подвоєної їхньої потуги назавжди знидіє захланна сила північної орди...

Чому ж не стікається люд на моторошні могили, чому не чутно заупокійних піснеспівів і примиренних молитов?

Мені враз почулося, начебто з боку монастиря Василіянів і водночас від костьолу Піярів долинають богослужебні хорали — спів ставав щораз голосніший і болючіший, і ми удвох чекали церковного ходу на золочівський некрополь.

Я глянув ще раз на Будду, чекаючи напутніх слів, та замість нього побачив на тумбі розкосі очі Мамая, він пильно придивлявся до мене.

«Чому ти тут?»— спитав я.

«Я сповнив свою місію у твоєму краю: привів для вас вороного коня, й ви його вже осідлали. Дбайте лише, щоб не спіткнувся він, та й щоб не заснули ваші лицарі біля його копит, заколисані грою бандур. А я вертаюся у свої краї, де богує всемогутній і справедливий Будда. Тобі пощастило уздріти його лик і впевнитись у справедливості й мудрості всесвітнього пророка. Затямте його науку: вона ні для кого не є чужою».

Ще довго стояли поруч навпроти вікна Северин і Флоріян й мовчки виборсувались з глибоких тіснин історії в нинішню днину, забуваючи, хто кому більше завдав кривд, і думаючи при тому про третю силу, яка, можливо, в цей мент танула, немов драглі медузи на березі каламутного водоймища.

X

Засиніли шибки на вікні — десь там, за Вороняками, проколювався ранок; він ще довго набиратиме світляного духу, поки круглий згусток розпеченої лави вибухне над обрієм черленим вулканом і лісове верховіття спалахне сріблясто-білим кадмієм. Та поки це станеться, в ротонді буде панувати знесилена ніч — стільки часу триватиме, щоб ти міг отямитися від примарних видінь, не дозволив дневі спити сліди снів, залишив у пам'яті зародок не відомого досі життя, який стане потім твоїм власним творінням.

Майстер відняв від лиця долоні й побачив, що в Китайській залі, де він за одну мить прожив цілу ніч, нічого не змінилося, тільки свічки догоріли й у сутінках губилися зображені на картинах чигиринська драма й мамаївська ідилія, а на лику Будди відбився синюватий блиск вікна, й від тих перемінних тіней вона ніби ожила: ти помітив вдоволення на обличчі китайського пророка і втямив: він благословить твій задум, що влягався в пам'яті чіткими кадрами, котрі колись, як розмотуватиметься стрічка, відіб'ють на екрані новий, може, найактуальніший твір, який вивершить усю будівлю, споруджувану твоїми руками протягом багатьох літ.

Й усвідомив тепер Майстер, що те передчуття радости творення, яке так невиразно й недомовлено пройняло його кілька днів тому у Винниківському лісі, нині справджувалося: новий роман до дрібниць складався в уяві, й треба було чимшвидше висвітлити його на папері: криваві та словесні баталії, біль колишнього й нинішнього часу, осяяний образом чарівної пряхи-Парки, що з'являлася йому вряди-годи в тяжких роздумах, з яких невміч було вибратися самому... Просвітлювала вона темінь зневіри, втішала сподіванням солодкої втіхи, — і я думав: за що ж маю бути скараний на смерть у татарні? Чи за те, що задивився на жінку, яка на моїх очах перемінювалася із незабутньої дівчинки з м'ячиком то у звабливу королеву, то в невблаганну богиню Парку, чи за сміливість проникати в давноминулу історію й моделювати її на свій кшталт?

Майстер квапно вийшов з Китайського палацу й через плац подався до брами: сторож, напевне, ще куняє на

сходинках службового приміщення, а пані Катерини нема, ще дуже рано; Северин тихо прочинить ворота й вислизне, втече, щоб при дні не розгубити засіяних вночі думок; потім він зателефонує господині замку, подякує, а тепер треба чимшвидше вибиратися звідси.

Та ще ввижалися йому в передвранішніх сутінках заставлені бенкетні столи і музика, і курява, і чаркування та переговори знакомитих мужів; ще торохтів на валу трактор, заглушуючи стрілянину, плачі та зойки мордованих в'язнів, і відчував теж Северин поруч себе тінь приятеля Флоріяна. Проте брама немовби сама прочинилася, сторож у кролячій шапці кланявся нічному гостеві й випускав його на волю — цієї миті з першого бастіону злетіла на білому коні Біла Пані, пронеслася над плацом, знизила свій лет перед брамою, змахнула рукою в бік терас, і Северин згадав, що саме туди кликала його королева Марисєнька — це ж, певне, вона наздогнала його, щоб не випустити більше із своїх пут; Майстер полишив сторожа біля брами й чимдуж подався на тераси, що обривалися над глибоким оборонним ровом.

Білий кінь відлетів на Вороняки, Біла Пані чи то королева перемінилася в пані Катерину, і я втішив себе думкою, що стояла вона тут усю ніч, думала про мене, приходила в мої візії і в жіночій тузі чекала, поки я вийду...

Я підійшов ближче. Пані Катерина мене не помітила — стояла, повернувшись обличчям до Вороняцького лісу, що займався світанковою пожежею: поколоте на скалки сонце розсипалося поміж стовбурами дерев і, спалюючи їх при кореневищах, добиралося до верхів'їв й тоді зливалося в розпечену до білоти тацю.

Різьблений профіль жінки відбився силуетом на сонячному крузі, пишне волосся зайнялося полум'ям, вона підвела вгору руки й, склавши докупи долоні, молилася — чогось просила в Даждьбога Біла Пані, Парка чи то королева, та я вже знав, що не за мене творить вона молитву: був, певне, у неї свій власний скарб, і жінка благала Провидіння, щоб оберегло його.

Сонце невтримно піднімалося й коли вмістилося в її розтулених долонях, немов червоний м'яч, я втямив не-

омильно, що це та, яку я шукав усе своє життя, хотів і вмів з нею розмовляти навіть за її відсутности, й котра мені не належить. Я палко її прагнув, проте усвідомлював: ніколи богиня Парка моєю не буде — ніхто ж бо не владний над своєю смертю.

І я пішов з терас, щасливо обминув татарню — Парка подарувала мені ще трохи часу, клубок іще не домотався до кінця, — тихо проминув сторожа, який дрімав на східцях, перейшов хисткий місток над ровом, і за мною назавше закрився світ, де я розкошував усю ніч.

Сів у першу маршрутку, й вона шалено помчала безлюдною тернопільською трасою навперейми з сонцем, яке котилося стрімголов за нами, черкаючись до верховіть дерев, поки врешті не загубилося в густому Винниківському лісі.

...У моєму кабінеті було затишно, як завжди: тісно від книг і вільно мислям. Я відчув себе знову володарем у своєму маєтку — все мені дозволено тут чинити: народжувати, викохувати, вбивати, посилати в окопи першої лінії фронту, запроторювати на довічне ув'язнення в каземати, возводити на трон царів, вручати булаву гетьманам, кохати найвродливіших жінок, перемінюватися у хлібороба, ученого, мудреця, зрадника, чорнокнижника, а теж у несміливого юнака, який одного разу, перед відходом до війська, наважився поцілувати незнайому зелепужну дівчинку з м'ячиком на Святоюрському майдані, і ще у досвідченого жонолюба, що посягає на честь самої королеви... Тільки перед Паркою я був безсилий — немає в мені такої моці, щоб могла спинити снувальню, що невпинно намотує пряжу мого життя і тче з неї для мене погребальну сорочку.

Я глянув на свій робочий стіл і побачив на ньому свіжі газети й журнали — хто їх приніс, мене це не обходило, можливо, листоноша має ключі від моєї квартири, а може... Я почав переглядати пошту, передовсім розгорнув мій улюблений журнал — на тій сторінці розгорнув, де рясніли, немов щаблі мотузяної драбини, густі рядки вірша молодого поета, за цікавими спробами якого я ретельно слідкував.

Я пробіг очима рядки й сахнувся, натрапивши на строфу, яка була начебто моєю, щойно виношеною в пам'яті; але як це могло статися — ми з молодим поетом не знайо-

мі, ніколи не розмовляли, тож не міг він бодай щось запозичити в мене; й коли я прочитав, мені здалося, що нічні візії ще й досі не розвіялися:

Немає Будди, і Мамай вже стерп,
Є вісь Землі, є вісь вогню і духу,
Велике Небо є, великий Степ.
Вони скриплять — живи і слухай...[1]

Що це — мана чи реальність? Хто сміє забирати в мене мої думки, мої художні формули? Я довго сидів над чужим віршем, який був достоту моїм, і втямив нарешті: ширяють в етері покликані добою своєчасні думки, і їх вловлюють, втілюючи в слова, творці віддалених між собою поколінь, навіть такі, що перебувають по різних боках перевалу. І в цьому сенс справжньої, не штукарської літератури, котра, як бачиться, прийшла.

Майстер сів за стіл. Перемагаючи свій вічний страх перед чистим папером, написав на ньому заголовок твору, який уже визрів. І цього було досить, щоб знову увійти у творчу самотність і розпочати роботу над останнім романом.

Проте Северин відклав перо: ритмічне гупання м'яча в дворі заважало йому працювати; він вийшов на балкон, щоб утихомирити дітлахів, і побачив дівчинку, яка безупинно била долонею по м'ячу. Її напівдитячий стан облягала голуба сукенка з білим комірцем біля шиї, нижче комірця з-під сукенки випиналися горбочки, немов дівча заховало в пазушину двійко спасівок, а русява злива волосся спадала до пояса, і війнуло на Майстра далеким, солодким і болісним.

Він ступив крок назад, щоб заховатися в кабінеті. В ту мить дівчинка підвела голову, втішно скрикнула і, схопивши м'яча, вбігла до під'їзду.

Майстер прислухався до дрібного тупоту по сходах, врешті двері рвучко відчинилися, дівчинка підбігла до Северина й повисла в нього на шиї:

«Дідусю, ти вже приїхав, а що привіз мені? Й де пропадав так довго — бабуся давно вже чекає на тебе з обідом...»

---

[1] Текст Ігоря Павлюка.

ЗМІСТ

БО ВІЙНА — ВІЙНОЮ... *(Роман)* 5
ЧЕРЕЗ ПЕРЕВАЛ *(Роман)* 261

Літературно-художнє видання

ІВАНИЧУК
Роман Іванович

БО ВІЙНА — ВІЙНОЮ...
ЧЕРЕЗ ПЕРЕВАЛ

Романи

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальний за випуск *А. Ю. Хорошевський*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *О. А. Кравець*

Підписано до друку 08.08.08. Формат 84 × 108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Тайме. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 23,52. Умов. фарбовідб. 23,94. Облік.-вид. арк. 23,99.
Тираж 2000 прим. Замовлення № 250-1-08

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, м. Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

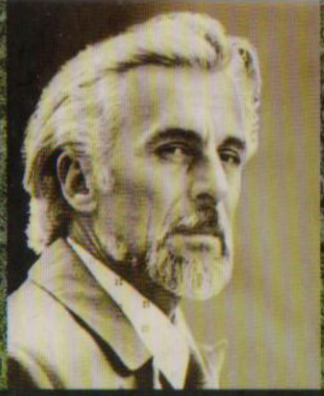

До книги сучасного українського письменника,
лауреата премії ім. А. Головка і Національної
премії України ім. Т. Шевченка Романа Іваничука
включено романи «Бо війна — війною...» та «Через перевал».
Роман «Бо війна — війною...» — це розповідь
про складний життєвий шлях галичанина,
якому довелося пройти через Першу світову війну,
еміграцію, повернення на Україну і репресії 1930-х років.
«Через перевал» — химерний роман, який написаний,
як зізнавався сам автор, у незвичній для нього формі.
Шлях Майстра — головного персонажа роману —
багато в чому нагадує шлях самого автора.
Але при цьому Майстер присутній як у минулому,
у часи Хмельницького та Дорошенка,
так і у нинішньому часі.

ISBN 978-966-03-4125-8
9 789660 341258